

AKRA KÜLTÜR SANAT VE EDEBİYAT DERGİSİ

HAKEMLİ DERGİ
SAYI: 6- MAYIS 2015

TUZLA BELEDİYESİ'NİN KÜLTÜR HİZMETİDİR

AKRA KÜLTÜR SANAT VE EDEBİYAT DERGİSİ

Yıl: 2

Sayı: 6

Dört Ayda Bir Yayınlanır

İmtiyaz Sahibi

Dr. ŞADİ YAZICI

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

MUSTAFA ÖZDEMİR

Editörler

MUSTAFA ÖZDEMİR

TAHİR ERDOĞAN ŞAHİN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. ESMA ŞİMŞEK

TAHİR ERDOĞAN ŞAHİN

Prof. Dr. ERDAL AKPINAR

Prof. Dr. MUSTAFA ALICI

Yrd. Doç. Dr. SALİM DURUKOĞLU

ÜZEYİR GÜNDÜZ

HAMDİ ÜLKER

Dr. SALİH DİRİKLİK

Dr. LÜTFÜ ŞEHSUVAROĞLU

Dr. LÜTFÜ ÖZŞAHİN

Sanat Danışmanları

Yrd. Doç. Dr. CAN ŞAHİN

CENGİZ BAHŞI

Genel Koordinatör

GÜVEN ADA

Grafik Tasarım

M. BAHADIR ÇEKİÇ

Baskı ve Cilt

C&B BASİMEVİ

Litos Yolu 2. Matbaacılar Sit. No: ZA16 Topkapı/İSTANBUL

Yazışma ve Haberleşme Adresi

Evliya Çelebi Mahallesi

Hatboyu Caddesi, No: 2/2 TUZLA/İSTANBUL

Tel: 0532 732 00 21

mozdemir1949@hotmail.com

Kaynak gösterilerek dergimizdeki yazılardan alıntı yapılabilir.

Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

AKRA KÜLTÜR SANAT VE EDEBİYAT DERGİSİ

HAKEMLİ DERGİ
SAYI: 6 - MAYIS 2015

HAKEM KURULU

Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU	(Emekli öğretim üyesi)
Prof. Dr. İsmail ERÜNSAL	(29 Mayıs Üniversitesi)
Prof. Dr. Süleyman KIZILTOPRAK	(Mimar Sinan Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan KAVRUK	(İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Sadettin YILDIZ	(Lefke Avrupa Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK	(Çukurova Üniversitesi)
Prof. Dr. Nihat TEMEL	(Marmara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ALICI	(Erzincan Üniversitesi)
Prof. Dr. Metin ÖZKUL	(Süleyman Demirel Üniversitesi)
Prof. Dr. Cemalettin ÇOPUROĞLU	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdullah KORKMAZ	(İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Hayri COŞKUN	(İzzet Baysal Üniversitesi)
Prof. Dr. Nazir DUMANLI	(Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacı DURAN	(Adıyaman Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DEMİRSOY	(Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Murat NİŞANCI	(Erzincan Üniversitesi)
Prof. Dr. Zekai ÖZDEMİR	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Kemal GÖRMEZ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ŞEKER	(Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Şehabettin YALÇIN	(İnönü Üniversitesi)
Prof. Dr. Tevfik KARAKAYA	(Emekli öğretim üyesi)
Prof. Dr. Nakış KARAMAĞARALI	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Yıldırım ÖZBEK	(Akdeniz Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet İBRAHİMİ	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. İrfan ÇOŞKUN	(Yıldız Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdal AKPINAR	(Erzincan Üniversitesi)
Prof. Dr. Necmettin TOZLU	(Bayburt Üniversitesi)
Prof. Dr. Vedat BİLGİN	(Gazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Turgut KARABEY	(Erzincan Üniversitesi)
Prof. Dr. Osman DEMİRDÖĞEN	(Atatürk Üniversitesi)
Prof. Dr. Hüseyin KARADAĞ	(100.Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Akif ÇEÇEN	(İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Osman KONUK	(Kâtip Çelebi Üniversitesi)
Doç. Dr. Orhan YAZICI	(İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Abdülkadir GÜL	(Erzincan Üniversitesi)
Doç. Dr. Numan Durak AKSOY	(Gaziantep Üniversitesi)
Doç. Dr. Sezai BALCI	(Giresun Üniversitesi)
Doç. Dr. Özlem KUMRULAR	(Bahçeşehir Üniversitesi)
Doç. Dr. Mustafa ÇEVİK	(Adıyaman Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Salim DURUKOĞLU	(İnönü Üniversitesi)
Yrd. Doç. Dr. Handan ASLAN	(Fırat Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM: 1

TAHİR ERDOĞAN ŞAHİN <i>Yolun Tarihi ve Yol Kültürü-III</i>	11
BAHAETTİN KARAKOÇ <i>Aşk, Acelem Var! Benim ki Acelem Var!(Şiir)</i>	38
Prof. Dr. MUSTAFA ALICI <i>Ortodoks ve Protestan Kiliselerinde Dinî Otorite</i>	41
Prof. Dr. JÜLİDE AKYÜZ ORAT <i>Kadim Şehir Kars: II</i>	57
MUSTAFA ÖZDEMİR <i>Klasik Şiirimizde Sebk-i Hindî Etkisi ve Bu Şiir Bağlamında Nûr-ı Siyeh Tamlamasının Klasik Şiirimize Yansımaları</i>	99
ŞABAN ÇETİN <i>Vakt-i Seherde, İntizar...(Şiir)</i>	112
Dr. SALİH DİRİKLİK <i>Türk Sinemasında Tarihi Filmler, 100.Yılında Kutladığımız Çanakkale Zaferi ve "Son Mektup" Filmi</i>	115
ELVAN KAYA AKSARI <i>Entropik Tebligat (Şiir)</i>	120
Yrd. Doç. Dr. MEHMET YARDIMCI <i>Geleneksel Kültürümüzde ve Âşıkların Dilinde Su</i>	123
İSMAİL BİNGÖL <i>Aşk İmiş Her Ne Var Âlemde-2</i>	133
Prof. Dr. ALİ DEMİRSOY <i>Yedi Değirmen Altı</i>	141
Yrd. Doç. Dr. NAZLI RÂNÂ GÜREL Yrd. Doç. Dr. ZEKİ GÜREL <i>Makedonya Türk Edebiyatında ve Basınında Osman Türkay</i>	147
CEMİL KIZILTUĞ <i>Yitik Bir Kalp (Şiir)</i>	161
HAMDİ ÜLKER <i>Fotoğrafçı Cemil Dayı</i>	163

İSMAİL TAYLAN KAYA	
<i>Berber</i>	171
MEHMET YARDIMCI	
<i>Çiçek (Şiir)</i>	177
SÂRA YELEGEN	
<i>Erzincan Mutfak Kültürü</i>	179
İSMAİL BİNGÖL	
<i>Hâlimize Tercüman Aşk (Şiir)</i>	192
BÖLÜM: 2	
Prof. Dr. ESMA ŞİMŞEK	
<i>Türk Halk Edebiyatı Anlatı Türleri İçerisinde Fıkraların Yeri</i>	195
Prof. Dr. ALİ YILDIRIM	
<i>Mevlânâ'nın Eserlerinde Kuş Sembolizmi</i>	235
Yrd. Doç. Dr. SALİM DURUKOĞLU	
<i>Türklerin Uğradığı İşkenceleri, Sürgünleri, Katlamları ve Soykırımları Anlatan Edebî ve Bilimsel Eserler</i>	247
Yrd. Doç. Dr. EBRU ŞENOCAK	
<i>Âşık Veysel'in Şiirlerinde Hayat ve Ölüm Trajedisi</i>	281
Yrd. Doç. Dr. GÜLDA ÇETİNDAG SÜME	
<i>Davut Ağbaba'dan Âşık Davut Sularî'ye Uzanan Mânâ Yolculuğu</i>	289
DOSYA: ŞEBİNKARAHİSAR	
TAHİR ERDOĞAN ŞAHİN	
<i>Şebinkarahisar'ın İlk Çağ Tarihi ve Yerleşimleri</i>	303
<i>Şebinkarahisar'da Hayaşa Hristiyanlığı (Paulikien/Tulay Hareketi), Paulikien Tapınakları ve Kiliseleri</i>	312
AHMET NECİP GÜNAYDIN	
<i>Erzurum Kongresi Şarkî Karahisar (Şebinkarahisar) "Şeyhü'l Etibba" (Tabipler Dedesi) Dr. Mahmut Cemil Şencan (1893-1983)</i>	335
<i>Coğrafyası, Türkler Dönemi Tarihesi ve Kültürel Yapısıyla Şebinkarahisar</i>	340
<i>Türkiye Yardımsevenler Derneği Şebinkarahisar Şubesi</i>	347

AKRA'DAN

İyinin ve güzelin üst sınırı yoktur. Yola çıktığımız zaman kendimize güzeli, daha güzeli yakalamayı hedeflemiştik. Bu amacımızı gerçekleştirmek için taviz vermeden yol alırken ulaştığımız her nokta bir durak değil yeni ufuklara doğru yol almak için bir sıçrama tahtası olmuştur ve olacaktır da.

AKRA, kurumsallaşma yolunda bir adım daha atmıştır. Altıncı sayıdan itibaren *Tuzla Belediyesi'nin Kültür Hizmeti* olarak yayın hayatına devam edecektir. Ayrıca yönetimde bazı düzenlemeler ve yeni iş bölümü yapılmıştır. Bundan böyle dergimizin imtiyaz sahibi *Tuzla Belediyesi Adına Dr. Şadi Yazıcı* olurken editörlük görevini *Mustafa Özdemir* ile *Tahir Erdoğan Şahin*, Sanat Danışmanlığını *Yrd. Doç Dr. Can Şahin* ile *Cengiz Bahşi*, Genel Koordinatörlüğü ise *Güven Ada* üstlenmişlerdir. *Dr. Salih Diriklik* ise yazı kuruluna katılmıştır.

Akra'nın *Hakemli Dergi* oluşu okuyucu kitlesinde bir artış sağlamıştır. Daha geniş kitlelere ulaşmak için yazarlarımız ile okuyucular arasında-eğer varsa- uzak olan mesafeyi daraltmak için tepkisel geri dönüşümlere her zaman gerek duymuşuzdur. Olumlu ve yapıcı eleştiriler, yolumuzu aydınlatmada bizlere yardımcı olacak ve önümüzde yeni ufuklar açacaktır.

İçtenlikle söyleyebiliriz ki bu çabalarımızın özünde yatan -önceki sayılarda da değindiğimiz üzere- dergimizdeki konu çeşitliliğini muhafaza etmek ve akademik makalelerin seviyesi ve derinliği konusunda gösterdiğimiz özeni ve seçiciliği korumak ve sürdürmektir.

Güzel insan Arif Nihat Asya'nın;

*“Yükseklerinde ömrün dağlar, sular kovuklar:
Yükseklerin diliyle tekrar edin nidamı!
Dağlar lisana geldi, gökler lisana geldi;
Şerh oldu Mesnevi'den yıldız
Şerh oldu Mesnevi'den yıldızların kelamı.
Şeffaf mavinizden abdest alıp el açtım
Artık yakındayım, ey gökler, duyun duamı!”*

dizeleriyle sözlerimi bitirirken yeni AKRA sayılarında buluşmak umuduyla tüm okuyucularımıza sağlık, mutluluk ve esenlikler dileriz.

Dr. Şadi YAZICI

1. BÖLÜM

YOLUN TARİHİ VE YOL KÜLTÜRÜ- III

Tahir Erdoğan ŞAHİN

Özet: Yollar, başta ticaret olmak üzere, uzak alanlar arası her çeşit ilişkinin kurulmasında temel bir rol oynamıştır. Uygarlık tarihi boyunca ülkeler arasında yeni yollarla kurulan ağlar üzerinden çeşitli zenginlikler paylaşılabilmiştir. Kral Yolu, Baharat Yolu, Kürk/Samur Yolu ve İpek Yolu tüm halkların belleğinde özel bir yere sahiptir. Susa'dan Sardes'e giden Kral Yolu her ne kadar Persler zamanında tahkim edilip işlevselliği artmış ise de, bu yolun da kadim bir geçmişi olduğu anlaşılmaktadır. Baharat Yolu, doğu ile batı arasında karşılıklı ihtiyaç duyulan malların ticaretinde ayrı bir yere sahiptir. Ancak, yollar ve bu yollar üzerinden sağlanan zenginlikler, zaman zaman toplumlar arasında ortaya gerginliklere ve hatta savaşımlara da neden olmuştur.

Anahtar kelimeler: Konak, altın, gümüş, para, baharat, buhur, gemi.

THE HISTORY OF ROADS AND ROAD CULTURE

Summary: Mainly for trade, roads took an important role in building all kinds of relations among far distances. Throughout the history of civilization, lots of possessions have been shared among countries over setting up new roads. King Road, Spice Road, Fur/ Sable Fur Road and Silk Road have a special meaning in all people's minds. Although ruled and developed by Persians, The King Road along Susa and Sardes, we understand that it has an ancient past. The Spice Road has a special place between East and West in terms of goods needed. However, roads and possessions obtained over these roads caused controversial issues and wars among nations from time to time.

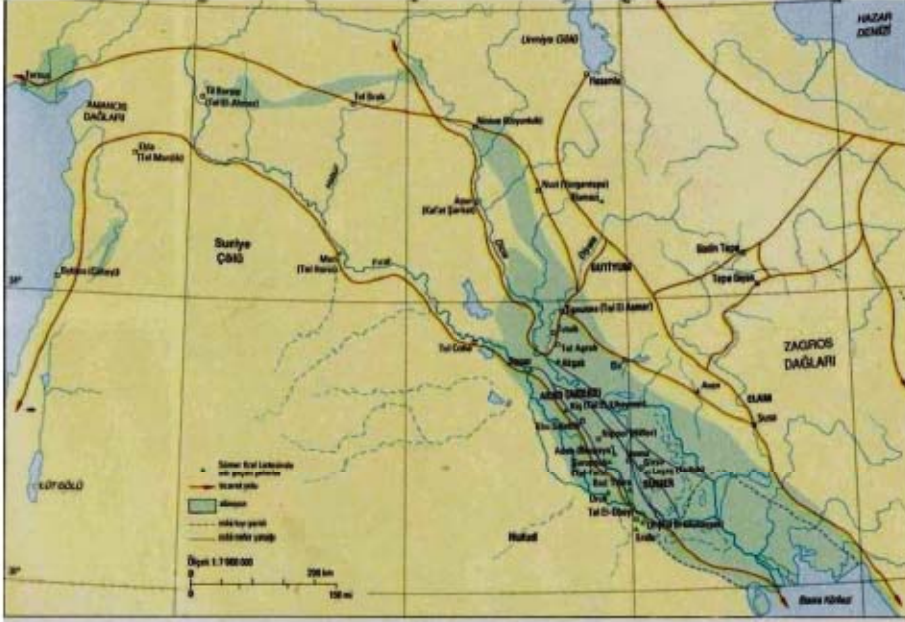
Key words : Konak , Gold , Silver , Money , Spice , Bhur , Ship.

Binlerce yıl öncesinden beri Eski Dünya Karaları üzerinde uzak alanlar arasında yapılan yolculukların yanı sıra kıtalar arasında da insan gruplarının yolculuklar yaptığına ilişkin çok sayıda verilere rastlanmaktadır. Yeryüzünün çeşitli alanlarında buldukları coğrafyaların şekillendirdiği farklı kültürler farklı yaşama biçimi olarak varlık gösterirken, bazı kültürlerde evcilleştirilen hayvan yetiştiriciliği ve ekip biçme ön plana geçmiştir. Farklılaşan kültürlerin ürettiği farklı ürünler, uzak alanlar arası ticareti gerektirmiş, yapılan ticaretin aracı ve aktarım güzergâhı yollar da bir o kadar önem kazanmıştır. Böylece; uygarlık, ticaret ve ticari yollar, insanlığın gelişiminde ayrılmaz bir bütün olarak tarihsel sürecin kendisi olmuştur.

Afrika içlerinden Doğu Asya'ya, Avrupa'dan Güney Asya'ya, Sibirya'nın güneylerinden Basra'ya değin uzun mesafeler katederek ürün değişimini sağlayan yol ağlarının varlığına dair önemli kanıtlar vardır. Bu kıtalar

arası bağların merkezinde yer alan özel bölge ise Ashirand'dır. MÖ, IV. bin-yıl ortalarında Kızılırmak'tan İndus'a, Maveraünnehir'den Yukarı Mezopotamya'ya kadar ürünlerin, teknolojilerin, inanç ve fikirlerin değişimini sağlayan uzun mesafeli bir iletişim ağı tesis edilmiştir. MÖ, IV. bin sonlarından itibaren ortaya çıkan yazılı metinler, yol güzergâhlarının, bu güzergâhlar üzerindeki yerleşimlerin ve seyahatlerle ilgili detayların daha iyi anlaşılmasına imkân tanımıştır.

Resim/Harita 35: Kral Yolu her ne kadar MÖ, VI. yüzyıl ve sonrasında Güney İnan-Lidya arasında işlevselliği artan bir konuma gelse de, bu yolun doğu kesitinin Basra Körfezi, Hazar İç Denizi ve Akdeniz arasında kullanılagelen kadim yolların bir parçası üzerinde tahkim edildiği anlaşılmaktadır. III. Er Hanedan döneminde (MÖ, III. bin- Sumer/Krallar Listesinde) önde gelen kentler belirtilirken, bu kentler arası ilişkileri sağlayan yol ağı da dolaylı olarak ortaya konulabilmektedir (Bak. M. Roaf, *Mezopotamya ve Eski Yakın Doğu /Atlaslı Büyük Uygarlıklar Ans. 9, Çev. Z. Kılıç, İletişim Yay. İstanbul 1996, s. 83*). Sumer- Akkad süreci yalnızca Kral Yolu bağlantılarının değil, Baharat Yolu'nun kuzey kolunun da habercisidir. Nitekim, Baharat Yolu'nun güney kolu Hint Okyanusu - Kızıldeniz yoluyla Süveyş ve Akabe'ye, oradan da kara yoluyla İskenderiye'ye ulaşırken, kuzey kolu Basra Körfezi Irak üzerinden Suriye limanlarına varmaktaydı.

İlk Çağ'dan Selçukluya değin Ashirand üzerinde bulunan yol sistemi on yıllardır bazı araştırmacıların ilgi alanı olmuştur. Pers, İskender, Roma, Selçuklu, Moğol, Osmanlı gibi büyük dünya devletleri döneminde oluşturulan kurumsallaşmış yol ağlarının her biri ayrı ayrı araştırma konusu yapılmış,

Eski Dünya Karaları bağlamında Kral Yolu, Baharat Yolu, Samur Yolu ve İpek Yolu tüm halkların belleğinde özel bir yer işgal etmiştir. Bunlardan Kürk/Samur Yolu Ashirand'ın kuzey sınırını, Baharat Yolu'nun Basra Körfezi-Filistin güzergâhı ise bir anlamda güney sınırını belirlemektedir. Kral Yolu tümüyle İpek Yolu'nun ise batısı yine bu alanın içindedir.

KRAL YOLU; ELAMLILARDAN AHAMENİŞLERE

Gerek Anadolu ve gerekse İran, bilinen ya da bilinmeyen kadim geçmişinde; üzerlerinde yaşayan toplumların, kurulan uygarlıkların ve insanlar arasındaki ilişkilerin etkin olduğu eski yollara sahiptir. Ashirand'ın hemen her bir köşesinden bir diğer köşesine giden yollar, Anadolu- İran veya Anadolu-Mezopotamya arasında var olagelen ilişkilerde daha belirgin olarak ortaya çıkmışlardır. Bu ilişkileri belgeleyen eski yazılı kayıtlar dolaylı olarak yolların varlığını da teyit etmektedir.

Resim 36: Ninova'da İstar tapınak alanında bulunan dökme bakır büst. Üslup açısından Assur-Agade sülalesinden Kral Naram-Sin'e ait olma ihtimali yüksektir.

Bu dönemlerde Sus (Elam), Merkez Mezopotamya'nın doğusundaki konumuyla yalnızca bu tarihi coğrafyanın bir parçası olması yanı sıra Hazar İç Denizi'nin güneyinden Orta Asya ve bu denizin batısından Kafkasya ile ilgilidir. Sus'tan kuzeye giden bir yol Gutium ülkesinden Ninova'ya vardıktan sonra batıya yönelmekte ve Tel-Barak üzerinden Harran'a uzanmaktadır. Ninova'nın hemen batısında, Dicle'nin sağ sahilinde Merkezî Mezopotamya'dan gelen diğer yolla kesişen bu yoldan Dicle boyunca kuzeye doğru gidilerek Munzurlara ve Yukarı Fırat Havzası'na ulaşılmaktadır.

Sus'tan ve Merkezî Mezopotamya kentlerinden Harran'a gelen yol, bu merkezden batıda Kilikya'ya ya da Amanos Dağlarının batısından (Akdeniz şeridini takip ederek) Filistin'e doğru giden kollara ayrılmaktaydı. Harran'dan kuzeye giden kol, yine Yukarı Fırat'a ulaşmış buradan Hatti ülkesi kenti Kuşşara'ya (Divriği çevresinde) ulaşmaktadır. Hitit döneminde kutsal kent Şamuha (Eğin- Arapkir arasında) ve Kuşşara'dan geçen bu yol, MÖ. II. binde Kapadokya- Assur arası en önemli ticaret yollarından biridir. Bugünkü

Musul yöresinden Fırat Vadisini izleyerek Harran (Urfa) kentine değin uzanan yol Assurca "Harran Şarri" diye adlandırılmaktaydı.

Assurlu tüccarların MÖ, II. bin başlarından itibaren yoğunlaşan Orta Anadolu ticarî ilişkileri, Ninova'dan Harran/Urfa, Aslantepe (Malatya), Kültepe (Kayseri) veya Şamuha, Kuşşara, Sivas, Ankara yönünde uzayan yolların önemini artırdığı kadar, bu yolların çeşitli kesimlerinde tahkimatın ve güvenliğin de sağlanmasına vesile olmuştur. Assurluların MÖ, IX- VII. yüzyıllar arasında yoğun biçimde kullandıkları bu yolun, bin yıl öncesine giden ve Orta Anadolu ile Kuzey Mezopotamya'yı birbirine bağlayan yolun bir kesimi olduğuna, bu yolun da daha sonraki Pers (Ahemeniş) Kral Yolu bağlantılarının habercisi olduğuna¹ kuşku yoktur.

Orta Anadolu- Kuzey Mezopotamya arasında öteden beri var olan yol ağının başat güzergâhı, "Kral Yolu" adıyla MÖ, VI. yüzyılda Lidya- Pers arasında yeni bir sürece girmiş görülmektedir. Batı Anadolu- İran arası ilişkilerde kullanılan Kral Yolu hakkında bilgi veren temel kaynak Herodotos'tur.

"..Bütün yol boyunca kraliyet konutları ve çok güzel kervansaraylar vardır; hep insanların oturdukları yerlerden ve güvenlik içinde geçilir. Lydia ve Phrygiya içlerinde yirmi stathmetikos ya da konak boyunca uzanır ki, bu doksan dört buçuk parasang tutar. Phrygia sınırında Halys ırmağına rastlanır, bu ırmağı geçebilmek için buraya hâkim durumda olan sıradağları ve ırmağı gözaltında bulunduran önemli bir kaleyi aşmak gerekir. Bunu aştıktan sonra Kilikia sınırlarına kadar, Kappadokia içinde yirmi sekiz konak, yani dört yüz parasang gidilir; sınırda iki sıradağı aşacak ve iki kalenin önünden geçeceksiniz. Oradan öte, Kilikia içerisinde geçilecek yol üç konak, on beş buçuk parasangtır. Kilikia ile Ermenistan arasında sınır, içinde gemilerin yüzebildiği bir ırmaktır ki adı Fırat'tır. Ermenistan içinde her biri bir garnizonla tutulan on beş konaklı yol vardır, elli altı buçuk parasang (311km) tutar. Bu bölgeyi gemilerin yüzebildiği dört ırmak sular; bunlar geçilmeden gidilemez. Birincisi Dicle'dir; ikincisi ve üçüncüsü aynı yerden çıkmadıkları ve bir tek ırmak olmadıkları hâlde aynı adı taşırlar, birincisi Ermenistan'dan, öbürü Matienlerin ülkesinden gelir. Dördüncüsünün adı Gyn-des'dir; eskiden Kyros'un üç yüz altmış kanala ayırmış olduğu ırmak budur. Ermenistan'dan Matien'lerin ülkesinden geçerken dört konak vardır ve bu ülkeden Kissia'ya vardıktan sonra, üzerinde Susa kentinin kurulmuş olduğu ve gemilerin işlemesine elverişli bulunan Khoaspes'e kadar on bir konak, kırk iki buçuk parasang yoldur. Bütün bu konakların toplamı yüz on birdir Sardes ile Susa arasındaki konakların sayısı işte budur."

1. Amélie Kuhrt, **Eski Çağ'da Yakın Doğu II**, (Çev. D. Şendil), İstanbul 2009, s. 207. R.D. Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age". **Cambridge Ancient History**, H/30 (1967), Cambridge. s. 1-32 (çev. Ö. Çapar, "Phrygia ve Demir Devrinde Anadolu", **Cumhuriyetin 60.Yıldönümü Armağanı**, ADTCE, Ankara 1987, s. 43-78)

*Kraliyet yolu parasang olarak daha iyi ölçülürse ve bir parasang otuz stad hesap edilirse ki gerçekte o kadardır. Sardes'ten "Memnon Sarayı" denilen kral konağına kadar, on üç bin beş yüz stad çeker, çünkü dört yüz elli parasangdır. Günde yüz elli stad tutarsak bu yol tastamam doksan günde aşılır."*²

Herodotos'un verdiği bilgiye göre bu yol Sardes (Sart) ile Susa arası yaklaşık 2 500 km bir uzunluğa sahiptir. Üç aylık sürede aşılabilen yol doğrudan Kilikia'dan değil, Kilikya- Ermenistan arasından geçer; ancak kısa bir kesiti (üç konaklık mesafesi, 86 km) Kilia bölgesine uğrar. Onun döneminde Fırat, Ermenistan- Kilikia arasında sınır adedilir ve on beş konaklık mesafe bu haliyle ilgilidir. Adını vermediği bazı ırmaklar Fırat ve Dicle'ye bağlı ana kollar olmalıdır. Matienlerin ülkesi Bingöl- Mans (resmî uydurma adı: Çayırılı) arası ve bu merkezi alanın yakın çevresi olmalıdır. Nitekim Mananalis, Miadin ve onun kısa söylemi olup bugüne kadar söylenegelen Mans; Bingöl, Tercan, Pekiç, Mans'ı kapsamaktadır. Bu alan Hayaşa Bölgesinin güneydoğu kesimiyle örtüşmektedir. Matienler adı verilen kitle, Azzi/Hayaşa Krallığı'na (MÖ, 1500-800) bağlı halklar arasındadır. Urartu krallarından Menua, batı yönünde yaptığı seferde önce Tarzu'anana kentinden Bustu ülkesine ve oradan Malmali'ye gelir. Daha sonra Sophane³ ve Melitia (Malatya) alınmıştır.⁴ İhtimal ki, Urartularda "Malmali" olarak vurgulanan bölge Herodotos'ta Matien olarak telaffuz edilmiştir.

Sardes'ten Assur başkenti Ninova'ya veya Sardes'ten Susa'ya uzanan bu yol, farklı dönemlerde ve farklı uygarlıklar içinde hangi adı alırsa alsın, esasta Anadolu ile Güney İran ve Kuzey Mezopotamya arasında gelişen ekonomik, kültürel ve siyasal gelişmelerin bel kemiğini oluşturmuştur.

Resim 37: Susa kenti Darius'un Sarayı duvar resimleri (Louvre Müzesi)

2. Herodotos, V, 52, 53

3. Assur kaynaklarında Zubana, Kültepe tabletlerinde Zubana, Supana ve Urartu kayıtlarında Supa'nın Dersim ve çevresinin bölgesel adı olduğu konusunu teyit etmektedir. S. Erdoğan, *Saklı Kalmış Bir Coğrafya'nın Tarihsel Kodları: Zubana-Suppina- Şupa(ne/i)-Sophane*, 2. Uluslararası Tunceli (Dersim) Sempozyumu Bildiriler Kitabı, Tunceli 2014, s. 20-21.

4. M. Salvini, *Urartu Tarihi ve Kültürü*, (çev. B. Aksoy), İstanbul 2006, s. 59-60.

Resim 38: Persepolis Harebeleri

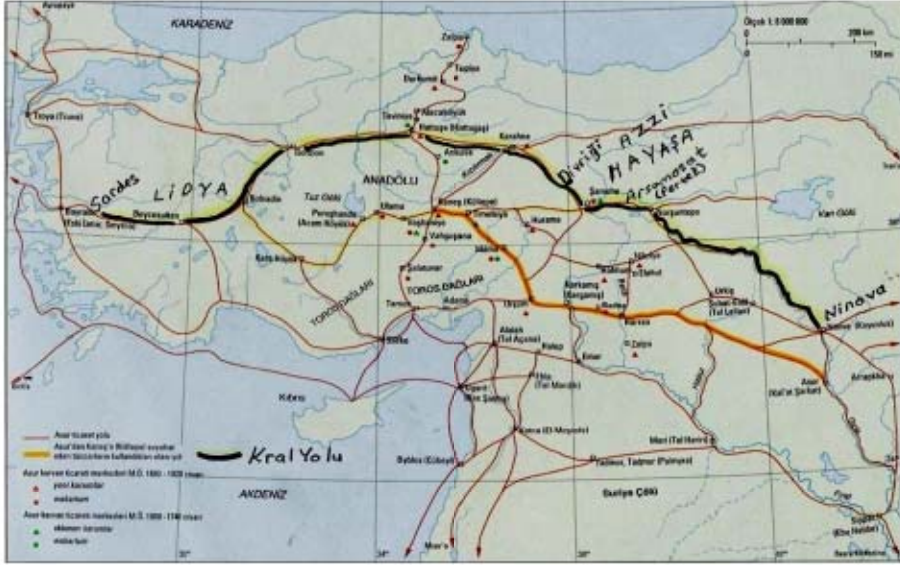
Susyana'dan Harran'a

Susyana, Elam dilinde Haltami, Akkad dilinde Elamtu, bugünkü Kuzistan bölgesini kapsar. Tarihi kaynaklarda Avan, Anşan, Simaş ve Susa adında dört coğrafi yer adından bahsedilir. Başkent Susa'dan dolayı, bölge adı Susyana (Susiane, Suş, Suşa, Huzistan) diye de anılmıştır.⁵ Güney Mezopotamya'nın doğusunda, İran'ın güneybatısında bulunan bu alanın ilk yerleşmelerinden *Tula*'i'nin bir "çoban kampı" olduğu sanılmaktadır. Doğu Irak'taki *Samarra* ve *El Ubeyd II* ile aynı zamanda olduğu düşünülen *Cafferabad* yöresinde en az on altı yerleşimin olduğu tespit edilmiştir. Geç El-Ubeyd dönemine çağdaş olan *Susa*'da hiyerarşik bakımdan örgütlenmiş bir toplum olduğu anlaşılmıştır. 25-30 hektarlık alanıyla önemli bir merkez konumundadır. Bir kısmı Zağros Dağları üzerinde olan bölge; Dicle'nin Karun, Kerha gibi kolları ve bunların havzaları yanı sıra güneyde Basra'ya sınırına sahiptir. Elam, kuzeyden itibaren Assur, Akkad, Babilonya ve Sinear'la birlikte, Mezopotamya tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır.

Kuzeyden güneye doğru hafif bir meyille uzanan Mezopotamya'nın özellikle güney kesimi düz bir ova görünümündedir. Büyük bir kısmı denizlerden uzak olan alanı çöl olmaktan kurtaran en önemli unsur,

5. H. W. F. Saggs, **Peoples of The Past: Babylonians**, London 1995, s. 8; G. Roux, **Ancient Iraq**, New York 1980, s. 21.

hiç kuşkusuz Fırat ve Dicle Irmaklarıdır. İşte, Sumer ülkesinin, daha özelde ise Eridu, Ur, Uruk ve Lagaş gibi kentlerin ön plâna çıkmasında, bu kentlerin birer kıyı kenti ya da kıyıya en yakın kentler olmalarının avantajı vardır. Zaman zaman deniz yükselmelerinin etkisiyle, bir taraftan da ırmak taşkınlarıyla geniş bataklıkların oluşması, bu yörede yaşayan toplulukların tarımsal alt yapı için ayrıca çaba göstermelerini zorunlu kılmıştır.⁶

Resim/Harita 39: Kral Yolu ve Eski Assur ticaretinin yapıldığı dönemde kullanılan yollar. Eski Assur- Anadolu arasındaki ana yol Assur- Harran- Urşum- Tilmelkiya üzerinden Kanış'e varmaktaydı. Ancak bu yola paralel başkent Ninova'dan Dicle vadisi üzerinden Murat boylarına ve Şamuha üzerinden Hattuşa'ya giden yol da işlevseldi. I. Darius'tan itibaren tahkim, tamir ve konaklarla ikmal edilen Kral Yolu, Assur döneminde de kullanılan ve Hattuşa'ya giden kuzey yol olduğu anlaşılmaktadır.

Susyana, El- Ubeyd ve Kuzistan'la birlikte Mezopotamya tarihinin MÖ, VI. ve V. binlerinde çeşitli köy ve kent yerleşimlerine sahip, aralarında bölge içi ticaretin olduğu merkezî alanlardır. Buralarla, Ön Asya'nın diğer bölgeleri arasında kurulan ticarî ve kültürel ilişkileri belgeleyen pek çok kayıt bulunmaktadır. Bu ilişki Kuzey Mezopotamya, Suriye, Anadolu ve İran yaylasını da kapsamıştır. Tüm bu veriler, Kral Yolu'nun doğu kesitinin kadim bir geçmişi olduğunu yeterince kanıtlamaktadır.

6. D. G. Contenau, *La Civilisation d'Assur et de Babylone*, Paris 1938, s. 16.

Susa, Elam ve Erken Babil dönemlerine ait verileriyle bölgenin önemli bir kenti iken, Pers Kralı I. Darius zamanında Pasargaday'ın yerine başkent olmuş (MÖ, 522), böylece kentin batıyla (Lidya) olan bağı konusunda yeni bir dönem başlamıştır. Eski Elam'ın metropolü olan Susa, bu tarihten itibaren yapılan çok sütunlu saraylarla görkemli bir dokuya sahip olurken, Persepolis ve sair yakın çevre saraylarına örnek teşkil etmiştir.⁷ Kral Yolu'nun vardığı ya da başladığı Susa, yalnızca kendisiyle sınırlı nokta alan değil, ticari ve kültürel anlamda çevresiyle birlikte bir bütün oluşturmaktadır. Bu nedenle, "Sardes'ten Susa'ya" deyimini; "Sardes'ten Susa, Persepolis ve bu çevredeki saraylar" hatta 30 km güneydoğuda olan ve Pers ülkesinin önemli tören merkezi niteliğini devam ettiren Pasargaday'ın dâhil olduğu çevre olarak algılamak gerekir.

Resim 40: *Norşuntepe Höyüğü. El aziz il merkezinin 26 km güneydoğusunda, Harmanpınarı-Yukarı Ağmsı ve Aşağı Ağmsı köyünün oluşturduğu üçgenin içinde yer almaktadır. 1975 yılında Keban Barajı'nda su tutulmaya başlanması ile baraj gölü içinde bir ada şeklinde kalan höyük eriyerek yok olma riskiyle karşı karşıyadır.*

Susa ve Ninova'dan Şamuha'ya

Yolların varlığı ve önemi, dönemin siyasal konumu ve bu konumların belirleyici olduğu ticarî ilişkilere göre değişebilir. Assur dönemi Elam'dan Kapadokya'ya giden ana yol içinde Harran merkezî bir yerde iken, Ahamenişler döneminde ön plana çıkan Susa- Ninova bağı ve Ahameniş iktidarının batıya doğru genişlemesi, bu kadim yola paralel kuzey güzergâhı ön plana çıkarmıştır. Susa'yla bağlantılı olarak Ninova'dan Batı Anadolu'da Efes ve Sardes yönünde gidilecek yol güzergâhının mesafe ve kentler dikkate alınarak belirlenmesi doğaldır.

Ş. Günaltay, Kral Yolu hakkında verdiği bilgide şunları yazar: "I. Darius, askerî olduğu kadar da ekonomik bir düşünce ile payitahtı olan Sus'tan eski Lidya'nın başkenti olan Sardes arasında büyük bir yol yaptırarak, İran'ı ve bununla beraber de Uzak Doğu'yu karadan Akdeniz'e bağlamıştır. Uzunluğu takriben 2400 km olan bu yol yaya

7. J. Wiesehöfer, *Antik Pers Tarihi*, s. 51; G. R. Garthwaite, *İran Tarihi*, s. 32-33.

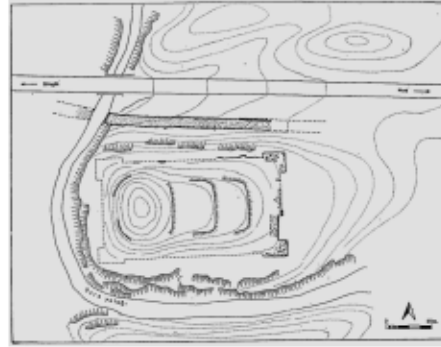
Resim 41: Pertek Kalesi ve Pertek yöresi; Eski Arsamosat. Bazı araştırmalarda Adıyaman'a bağlı Samsat ile Hayaşa bölgesinin güneyindeki sınır kenti eski Arsamosat, "Samsat" ortak adı kullanımı nedeniyle karıştırılmaktadır. Nitekim Arsamosat/Samsat'ın kadim dönemden itibaren Mezopotamya- Anadolu ve İran- Anadolu ilişkilerinde merkezî bir rol oynadığı, bu bölgeler arasında kurulan dinî, kültürel ve siyasal ilişkilerde belirleyici olduğu bilinmektedir. Örneğin, Hayaşa Hristiyanlığı olarak ortaya çıkan Paulikien mezhebinin kurucusu Samosatalı Paul, Arso-masat'lı olmakla birlikte, ad benzerliği nedeniyle Samsatlı Paul olarak anılmakta, bazen bu yerin Adıyaman-Samsat olduğu yönünde yanlışya düşülebilmektedir. Aynı şekilde, Ş. Günaltay'ın verdiği bilgide adı geçen Samasat da Arsamosat'tır. Ninova- Şamuha- Hattuşa ve Gorgion üzerinden giden Kral Yolu ana güzergâhi açısından değerlendirildiğinde, fazlasıyla güneyde kaldığı için bu yolun Adıyaman'a bağlı Samsat'tan geçmesi mümkün görülmemektedir.

olarak ancak üç ayda alınabilirdi. Bu yolu takriben Sardes'ten hareket eden bir yolcu, Lidya ve Firigya'yı geçerek Kapadokya'daki Piterium' da Kızıllırmak boylarına vasil oluyordu. Bugünkü Boğazköy yerinde olan Piterium, Hattilerin başkenti olan Hattuşaş'ın yerini tutuyordu. Yol, buradan sonra dağlar arasından güneye iniyor, Fırat üzerinden Samasat şehrine geliyordu. Buradan doğuya yönelerek Musul civarında eski Asur başkenti Ninova'da Dicle'yi geçtikten sonra bugünkü Musul- Bağdat yolu istikametinde nehir yatağını takip ediyor, sonra Elâm'a yükselerek Sus şehrine gidiyordu."⁸ Genel hatlarıyla arkeolojik ve yazılı kaynakların verdiği bilgilerle uyumlu bu bilginin ikmali ve tashihi gerekmektedir.

8. Ş. Günaltay, *İran Tarihi I*, Ankara 1948, s.191- 192.

Resim 42: Bingöl'ün Solhan ilçesinden başlayıp Harput'a değin uzanan yaklaşık 200 km uzunluğundaki yolun, resimde görüldüğü üzere, Bingöl ili sınırları içerisinde olan bazı orijinal kesitleri bugüne kadar gelebilmiştir.

Resim 43: Bingöl'ün 26 km doğusunda bulunan Zulümtepe konaklama tesisi planı (Veli Sevin)

Buna göre; Ninova'dan Dicle boyunca kuzeye giden yol Fırat'a bağlı Murat ırmağına ulaşmakta, Norşuntepe'den bugünkü Pertek yakınındaki eski Arsamosat üzerinden Arapkir- Eğin arasında bulunan Şamuha'ya varmaktadır.

Murat ırmağı, MÖ, II. binde kuzeyinde Hayaşa, güneyinde Işuwa arasında sınırdır. Hititler, doğudaki sınırlarında ve Kuzey Suriye politikasında güvenliğin sağlanması amacıyla bu yerli siyasal oluşumların her ikisiyle de bir biçimde ilişkili olmuştur. Kuzeyde Hayaşa'nın güneyde Işuwa'nın arasında oluşan ilişkiler ise kentler arasında yol, geçit ve köprülerin inşasını gerektirmiş olmalıdır. 1985 yılında V. Sevin'in tespit edip hakkında bilgi verdiği bir yol, dünyanın en eski yollarından biri olarak kayda geçmiştir. MÖ, VIII. yüzyılda Urartular tarafından tahkim edildiği anlaşılan⁹ yolun daha önceki mevcut güzergâhlardan biri üzerine tahkim edildiği söylenilebilir. Yol üzerinde belli aralıklarla bazı tesislerin izlerine rastlanmaktadır. Herodotos, Kral Yolu hakkında verdiği bilgide bu yöreden bahsetmişse de kent adı vermemiştir. Ancak söz konusu yolun doğrudan ya da dolaylı Kral Yolu'yla ilişkili olduğunu sanıyoruz. Gerek Gordion'daki Kral Yolu'na ait bir kesit ve gerekse Nakş-ı Rüstem'de Ahamenişlere ait yol parçasının genişliği de Bingöl Dağlarındaki bu yolla eşittir. Bu yol her ne kadar Urartu izleri taşısa da, Ahamenişler Dönemi'nde de tamir ve tahkimat yapılmış olabileceğini gözden irak tutmamak gerekir.

9. V. Sevin, *Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu, Anadolu Araştırmaları*, F. 4, s. 47 vd.

Resim 44: Fırat'ın sağ sahili yakınında Şamuha kentinin bulunduğu mevki. Kutsal kentin güneyinde, bugünkü Ağın'a bağlı Vahşi köyü arazisi içerisinde, ırmak kıyısında yer alan ve halk tarafından "Kırk Odalar" diye söylenen sunak ve ritüel mekanları baraj suları altında kalmıştır. Resimde, Samuha kentinin merkezinin yer aldığı alan görülmektedir. Bu alanın kuzey batı yükseltisi üzerinde Hitit dönemine ait konutların temel izleri hâlâ tespit edilebilir konumdadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, Samuha; Ençitti köyü ve kalesi, Maçkir köyü ve Vahşi köyleri arasında, merkez ve çevre yerleşimlerin eklemleştirdiği görece büyük bir alanda bulunmaktadır.

Şamuha, eski Assur döneminde kullanılan ve kuzeybatı yönünde Hattuşa'ya giden yol ile Timelkiya üzerinden Kaniş'e giden yolların kesişim noktasıdır. Şamuha- Divriği- Hattuşa- Gordion üzerinden giden Kral Yolu ana güzergâhı ile Kaniş üzerinden Tuz Gölü'nün güneyinden giden yol Bolvadin'de birleşmekte ve batıya uzanarak Beycesultan'dan Sardes'e ulaşmaktadır.

Hititler döneminde Şamuha- Kuşşara- Sebastiana- Hattuşa arasında kullanılan yol hattı sonraki zamanlar içinde de kullanılmıştır. Muşaga (Kocaçimen) köyü ile Eğin arasında kalan kesitte, Şamuha- Muşaga-üzerinden Divriği yönünde giden yolun önemli bir parçası hâlâ durmaktadır. Bu yörenin doğrudan Urartu egemenliğinde olmadığı, Muti (Frig) ve egemenliği içinde kaldığı bilinmektedir. Daha sonraları Med-Pers süreçleri yaşanmıştır. Muşaga- Eğin- Divriği arası yol 5 m eninde olup Nakş-i Rüstem, Harput-

Pertek- Bingöl arasında olan ile Gordion'da bir kısmı ortaya çıkarılan yol kalıntılarıyla aynı nitelikte görünmektedir. Bu yol kalıntılarının hepsi 5 m genişliğindedir ve Kral Yolu'nun kesitleri olduğu konusunda fazla kuşku duyulmamaktadır.

Arkeolojik veriler, yazılı kaynaklar ve yapılan çeşitli yorumlardan hareketle; Susa'dan başlayan Kral Yolu'nun ana güzergâhının Şamuha- Divriği- Gordion- Sardes yönünde olduğunu söylemekte bir beis olmadığı kanaatindeyiz. Şamuha'dan ayrılıp Tuz Gölü'nün güneyinden giden yol da oldukça kadimdir ve Persler döneminde de işlevseldir; ancak, esas Kral Yolu'ndan ayrı bir güzergâhtır.

Resim 45: Şamuha-Maçkir mevki kutsal mekânından bir kesit.

Şamuha; Yolların Kavşağındaki Kutsal Kent: Anadolu'ya MÖ, II. bin başlarında gelen Hititler Orta Anadolu ve yakın çevresi üzerinde egemenlik kurduklarında, bu yörelerde kurulan eski kentleri, yaşamakta olan eski kültür ve inançları da devralmışlardır. Hatti kentleri Kuşşara ve Şamuha da bunlar arasındadır. Daha doğuda ve Hayaşalıların güney sınır kenti olup Antik Dönem'de Arsamosat diye anılan Pertek ile Şamuha; Ashirant üzerinde dinî merkez olarak ön plana çıkmışlardır. Arsamosat, Mezopotamya-İran ve Hayaşa arasında dinî ve kültürel akışlarda merkezî bir rol oynarken, Şamuha, Hatti- Hitit- Hurri- Mitanni ve Hayaşa arasında benzer bir konumda olmuştur. Samuha'nın karşı kıyısında liman kent olma ihtimali büyük yerleşim verileri de baraj suyu altında kalmıştır.

Şamuha'yı önemli yapan buranın yalnızca bir yönetim merkezi olması değil, dönemin saygın kült merkezi oluşudur. Hurri tanrıları arasında yer alan Hepat (Hepit/Huba/Heput/Hepatu)'a adanan bir tapınak buradaydı. Heput, başta Hititler olmak üzere eski Anadolu halklarının çoğu için güneş tanrısı olan Arinna'ya eşdeğerdir. Hurri tanrıları "Teşup", "Hepatu/Hepat" zaman içerisinde Hatti'nin Gök Tanrısı ve Arinna'nın Güneş Tanrısını temsil

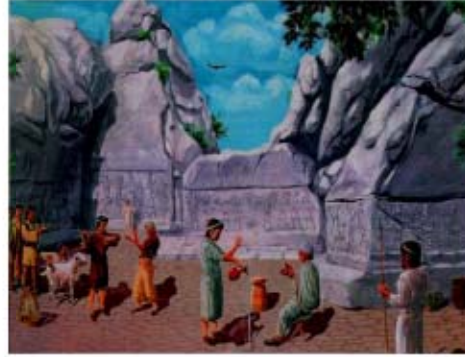
etmeye başlamışlardır. Hititlerin bu alana egemen olmalarıyla Hurri güneş tanrısı Heput yerini “Şamuhali İştari”ya bırakmıştır. Azzi/Hayaşa Krallığı’nın başkenti Arziya (Erzincan) ile birlikte sıklıkla anılan, “Fırtına Tanrısı” hiç kuşkusuz Teşub’ tur. Teşub, “bey” ve “kral” unvanlarına sahip olarak Tanrıça Hepat’ın erilidir. Ninova- Arsamosat üzerinden buraya varan yol bu mevkide ikiye ayrılıp batıda Kaniş’e, kuzeybatı yönünde Hattuşa’ya varmaktaydı.

Dönemin farklı siyasi güçlerinin kendi egemenlik alanlarında kültürel bütünlüğü sağlamak ve egemenliklerinin uzun soluklu olmasını istemelerinin bir sonucu olarak, Heput’un İştari’ye evrilmesi daha anlaşılır olmaktadır. Bunda Hitit krallarıyla evlenen Hurri kökenli prenseslerin büyük katkısı olduğu düşünülür.¹⁰ Bunlardan III. Hattuşili’nin (1275- 1250) eşi, adı Tanrıça Hepat’la özdeşen Puduhepa özellikle anılmaya değer. Onun sayesinde Yazılıkaya Açık hava Tapınağında ve birçok yazılı belgede Hurri tanrı ve tanrıçaları krallık panteonuna girmişlerdir.

Ayrıca, Hitit kralı III. Hattuşili’nin, yeğeni Urhi- Teşub’ la (III. Mursil) aralarındaki anlaşmazlıkta Şamuha’nın İştari’yle Nerik’in Fırtına Tanrısı’nın hakem sıfatıyla çağrılmaları ilginçtir. Tanrılar Urhi- Teşub’u haksız bulup Şamuha’ya kapatmışlardır.¹¹

Puduhepa evlenmeden önce Kumanni (Kizzuvatna= bugünkü Şar ve çevresi, Komana) deki Lavazantiya şehri İştari’nin rahibi Pentipşarri’nin kızıdır. Kendisinin de Tanrıça İştari hizmetinde bir rahibe olduğu sanılır. Evlenip Hitit sarayı “tavananna”sı olan Puduhepa, Tanrıça Heput’u ve ona özdeş ya da kaynaşık konumda olan İştari’yi de temsil etmektedir.

Şamuha ve Kara Tanrıça: Kara Tanrıça, karanlık yeraltı ülkesine hükmetmektedir. Dini duyarlılığı fazla olduğu anlaşılan¹² Tuthaliya (II/III)

Resim 46: Yazılıkaya tanrı kabartmaları ve bu kutsal alanda bir tören tasarımı (U. Metin, Atlas Dergisi, s. 74)

10. H. G. Gütebock, *Eti Tanrı Tasvirleri ile Tanrı Adları*, **Belleken VII/26**, s. 274-275; Mühibbe Darga, *Eski Anadolu’da Kadın*, İstanbul 1984, s.49; A. Ünal, *Eski Anadolu’da Feminizmin Öncülerinden Bir Kraliçe Portresi: Kizzuvatnalı Puduhepa*, **İdol**, s. 5-15. s. 274-275.

11. J. Garstang- O. R. Gurney, *The Geography of the Hittite Empire*, London 1959, s. 33.

12. A. Ünal, *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul 2002, s. 74.

Resim 47: Hitit kutsal kenti Şamuha (bugünkü Ençiti/Maçkir) ile Kuşşara bölgesini bağlayan tarihi yolun Muşaga köyü ile Eğin arasında kalan bölümü. Hitit-Hayaşa döneminde yol olarak kullanılan bu güzergâh sonraki dönemlerde de kullanılarak eni 5 m. olacak biçimde yeniden düzenlenmiştir. (Fot. Ş. Gültekin).

tarafından Kral Sanassura ile yapılan barış sonrası Kizzuwatna'dan Şamuha'ya nakledilmiştir.

Kara Tanrıça adına tapınak yaptıran Tuthaliya, düzenlenecek törenler için özen gösterilmesine çalışmıştır. Ne var ki bu tanrıçaya karşı daha sonra gereken ilgi gösterilmemiştir. Bunun sorumluları ise tanrıçanın rahipleri ve yazı kâtipleridir. Murşil II bu duruma son verip tanrıça adına yapılacakları yeniden planlamış, böylece Şamuha'ya gelecek kral, kraliçe ve prenslerin

Resim 48: Divriği- Handere köyü han harabesi. Assurlu tüccarların Hattuşa'ya gitmek için kullandıkları Şamuha- Kuşşara Hattuşa yolu, Ahamenişler Dönemi'nde Kral Yolu'nun önemli bir kesiti olarak işlevselliğini devam ettirmiştir. Bu yol, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de önemli görülmüş, güzergâh üzerinde bazı han ve kervansaraylar inşa edilmiştir. (Fot. A. Demirsoy)

usulüne uygun ayinler yapmaları sağlanmıştır.¹³ Kara Tanrıça'nın Şamuha'nın İştari ile aynı ya da onunla bir tutulup tutulmadığını bilemiyoruz.

Kuşşara'dan Gordion'a

Hitit Devleti'nin kuruluş döneminde Kuşşara henüz yerel bir krallıktır. XVII. yüzyılda yaşayan Anitta buranın kralı olarak Neşa, yani Kültepe (Kaniş) üzerine sefer düzenleyip bu kenti zapt edecek kadar güce sahiptir. "*Kuşşara kralı kentten büyük bir güçle inip ... Neşa'yı geceleyin güçlü bir saldırıyla aldı. Neşa kralını yakaladı ama halkına kötülük etmedi. (Onlara) ana babaları gibi davrandı.*" Oğlu Anitta zamanında Hattuşa alınmış, ancak başkent olarak başlarda Neşa tercih edilmiştir. Krallığın güçlenip ülke sınırları büyümesi sürecinde ise başkent Hattuşa'dır. Anitta'nın yıkıp I.Hattuşili'nin yeniden kurduğu ve başkent yaptığı Hattuşa'ya ait kalıntıların birçoğu IV. Tuthalia zamanına aittir.

Resim 49: Hattuşa.

Hititler, başkent Hattuşa'dan güneydoğuda Melitene ve İsuwa bağıyla Kuzey Suriye'yle, kuzeyde ise Tilimra'yla olan bağlantısını asla ihmal etmek istememişlerdir. Bu bağ siyasî ve kültürel olmanın ötesinde ekonomikdir. Ancak, zaman zaman Hitit ticaretini zora sokan ve Hititli tüccarlar için risk teşkil eden dönemler yaşanmıştır. Nitekim, çivi yazılı Hitit belgelerinde güney ve güneydoğu bölgelerinde bir ara ortaya çıkan sorunlar

13. KUB XXXII, 133; A. Goetze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940, s. 21-22.

nedeniyle Melitene (Malatya) tarafına “*Kuşşara ve Şamuha’dan gidilememesi durumunda Tilimra’ya gidilmesi..*” özellikle vurgulanmaktadır. Tilimra’nın, bugünü Şebinkarahisar’ın kuzeyinde şab madenleriyle ünlü Tamzara olması mümkündür.¹⁴

Hattuşa’nın referans alındığı Hitit metninde geçen ifade, Kuşşara’nın Şamuha ve Hattuşa arasında olduğunu göstermektedir. Ahameniş döneminde Kral Yolu olarak anılan yol da aynı güzergâhı izlemiş, Kuşşara- Sebastiana üzerinden Yozgat- Hattuşa- arasında Pterium(Boğazköy) diye de söylenen¹⁵ yöre üzerinden batı yönünde Gordion’a gitmiş olmalıdır. Gordion’dan batıya giden yollar, gidilecek ülkenin konumuna göre farklı güzergâhlardan yapılmıştır. Bir yol kuzeybatıya yönelip, Dorylaion (Eskişehir), Sangarios (Sakarya) ırmağından Nikomedcia (İznik) üzerinden ya İstanbul Boğazı’ndan ya da Çanakkale Boğazı’ndan Avrupa’ya geçmekteydi.¹⁶

Sivas üzerinden batıda Tavion’a (Büyük Nefes) giden yol, Kral Yolu’nun önemli uğrak yerlerinden biri de Ankyra’ya (Ankra) uğrar, buaradan Gordion’a gidilirdi.¹⁷

Hitit Krallığı’nın MÖ, 1200’lerde Denizci/ Demirci Kavimlerinin göçleri sonunda yıkılması, Hattuşa’nın da eski önemini yitirmesiyle sonuçlanmıştır. Ancak, Frigler ve Hellenistik dönemde hâlâ büyük bir yerleşimdir. Sus ve Ninova’dan Orta Anadolu’ya ulaşmak için izlenen ve Kuşşara’dan geçip Sebastiana’ya (Sivas) giden yolun bu dönemden sonra da kullanıldığı konusunda birçok bilim adamı aynı kanaati paylaşmaktadır.¹⁸ Bu yol, Batı Anadolu’yu doğuya bağlayan biricik yol değildir elbet. Ancak, doğu-batı arasındaki bağlantıda yine merkezî bir yerde olan Kayseri’nin, Kral Yolu’nun ana güzergâhının güneyinde, bu güzergâha paralel alt yol üzerinde olduğu kanaatindeyiz.

14. E. Bilgiç, “*Anadolu’nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler*”, *Belleten XI/ 39*, Ankara 1946, s.393; Stefan Przeworski, *Der Grottenfund von Ordu*, *Archive Orientalni VII*, 1935,s. 390 – 314; *Archive Orientalni VIII*, s. . 49 – 68’de kaydettiği biçimiyle; Ordu çevresinde bir mağaradan çıkarılan malzemeler yanı sıra Kılıç Kökten’in 1941’de Samsun yöresinden elde ettiği materyallerin Hititlere ait oluşu bu yörelerle Hitit ilişkisini ortaya koyan ilk araştırmalar arasındadır. K. Kökten, *Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri*, *DTCFD III/I*, s. 445-not:1.

15. C. Texier, *Küçük Asya III*, (Çev. Ali Suat), İstanbul 1939/40, XIV. böl. Latince harfl. Ank. 2002, s. 165, 187 vd. Her ne kadar Hattuşa/Boğazköy’le aynileştirilse de 1990’lı kazılar sonucu elde edilen verilerden hareketle Pterium’un Yozgat-Sorgun ilçesinin yakınındaki Kerkenes Dağı yerleşmesi olduğu, bu yerleşimin Medler zamanında tahkim edildiği üzerinde durulmaktadır. V. Sevin, İ-ABUA/ *Anadolu ve Trakya*, İstanbul 2003, s. 285. Pterium’un Herodotos’ta da vurgulanan (I/76-77) Med bağlantısı, Pers döneminde önem kazanan Kral Yolu ana güzergâhının buradan geçmesi ihtimalini daha da pekiştirmektedir.

16. Seton Lloyd, *Türkiye’nin Tarihi*, (Çev. E. Varinlioğlu), Ankara 1997, s.8; V. Sevin, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası I*. Ankara 2013, s. 7 vd.

17. Veli Sevin, *age.*, Ankara 2013, s. 10.

18. A. Tuba Ökse, *Kızılırmak ve Fırat Havzalarını Birbirine Bağlayan Eski Kervan Yolları*, *Bilig*, Yaz – 2005, S. 34, s. 19.

Gordion: Fırig Kralı Midas'la özdeşleşen ve bazı Frig yönetici ailelerine ait zengin tümülüslerin bulunduğu Gordion, eski bir Hitit yerleşimi üzerinde kurulmuştur. En büyüğünün Midas'a ait olduğu sanılan büyük höyük ve diğer kazı buluntuları, bu kentin MÖ, VIII. yüzyılda görkemli bir alan olduğunu ortaya koymuştur. 1955 yılı kazılarında, kentin tümülüsleri arasından geçen Kral Yolu'nun bir parçası ortaya çıkarılmıştır. Bu kesit beş metre eninde ve taş döşemelidir.¹⁹

Resim 50: Gordion

Pessinus: Gordion'dan sonra güneybatıya yönelen Kral Yolu, Sivrihisar'ın 16 km güneyinde, bugünkü Balıhisar köyünde bulunan Pessinus'a uğramaktaydı. Kadim bir yerleşim olan Pessinus, Anadolu'nun kült merkezlerinden biridir. Pers Yunan ve Roma egemenliği sırasında bu merkezde bulunan bereket tanrıçası, her iki uygarlık tarafından kendi anlayışlarına uygun olarak sıfatlandırılmış, Yunanlılar tarafında "Pessinus Attis"ine dönüştürülmüştür.²⁰ Strabon bu yer için şunları kaydeder: "Pessinus dünyanın o kısmındaki en büyük ticaret merkezi olup, büyük saygı gören *Tarılar Anası*'na ait tapınak buradadır. Ona *Agdistis* derler. Eski devirlerde rahipler aynı zamanda hükümdardı ve rahipliğin sağladığı nimetleri onlar biçiyorlardı. Ama şimdi ticaret merkezi hâlâ ayakta durduğu hâlde rahiplerin yetkileri azalmıştır. Kutsal bölge, Attalos'lar (Pergamon kralları) tarafından kutsal bir yere yakışacak şekilde, tapınak ve beyaz mermerden portikler ilâve edilerek yapılmıştır.

Romalılar tıpkı Epidauros'taki Asklepios'a yaptıkları gibi, Sibyl'in kehaneti doğrultusunda oradaki tanrıçanın heykelini almak üzere girişimde bulunarak tapınağı ünlü kılmışlardır. Kybelé'nin ismini Kybelon Dağı'ndan aldığı gibi, Dinndyméné ülkesi de ismini üst taraftaki Dindymon Dağından almıştır. Yakınında Sangarios Irmağı akar ve bu ırmağın üzerinde eski Phrygia'lılara, Midas'a, hatta kendi devrinden önce yaşamış olan Gordios'a ve diğerlerine ait iskân kalıntılarına rastlanır. Bu izler kentlere ait olmayıp büyük köyler niteliğindedir; örneğin, Saokondareios'un oğlu Kastor'un kralı

19. S. Lloyd, s. 124; R.D. Barnett, "Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age". *Cambridge Ancient History* H/30 (1967), Cambridge. s. 1-32 (Çev.Ö. Çapar, *Phrygia Ve Demir Devrinde Anadolu Kavimleri, Cumhuriyetin 60. Yıldönümü Armağanı, ADTCF, Ankara 1987*, s. 60),

20. S. Lloyd, s. 169.

ikâmetgâhı olan Gorbeus gibi; burada Kastor'un kayınpederi Déiotaros, Kastor'u ve kendi kızını öldürmüş ve kaleyi yıkarak bütün kenti harap etmiştir.”²¹

Galatların Tolistobog boyunca başkenti de olan Pessinus, Roma döneminde imar ve eklemelerle görkemli bir kent seviyesine çıkarılmıştır. Nitekim yerleşim alanında çok sayıda işlemeli mermer, heykel ve madeni eserler bulunmuştur.

Resim 51: Pessinus antik kentinde bulunan mermer buluntularından biri.

Orkistos-Keramon Agora-Satala: Pessinus'tan gelen yol Orkistos'a ve oradan Midas kentine giderdi. Ancak, kuzey ve güneyden gelen yolların önemli kesişim noktasında yer alırdı. Strabon'da²² "Orkaorki" diye belirtilen merkez hakkında bilgi veren Ramsay, Kral Yolu'nun bu ünlü kavşak kentinin Bizans döneminde eski önemini kaybettiğini belirtir.²³ Orkistos, Afyon daha önce Emirdağ'a bağlı iken bugün Eskşehir/ Çifteler İlçesi'ne bağlı Alikan Türkmen köyünün (uydurma adı: Ortaköy) yakınındadır.²⁴

Orkistos – Sart arasında da önemli kadim yerleşimler bulunmaktadır. Bunlardan Banaz İlçesine bağlı Susuz köyü yakınındaki *Keramon Agora* ile Sardes'in batısındaki *Satala*'dır. Keramon Agora, Lidya- Pers dönemindeki stratejik ve ekonomik konumunu Helenistik ve Roma dönemlerinde de korumuştur. Şehir, ünlü Akmonya, İslâm köyündeki Alia ve Çarık köyündeki Traianapolis'le aralarında yoğun ilişkileri olan, ticarî niteliği ön planda olan yerleşimlendendir. Bu kentlerin yollar ve özel olarak Kral Yolu'yla ilişkisine Ramsay yeterince değinmiştir.²⁵

..Ve Sardes. Doğunun Işığ- Batının Işıltısı; "Güneş" ve "Altın"ın Buluşması

Lydia Krallığı'nın başkenti olan Sardes, Manisa- Salihli ilçesine bağlı Sart beldesi sınırları içindedir. Tmolos Dağlarının (Bozdağ) eteklerinde kurulmuştur. Klasik anlamda madeni para yani sikkenin ilk basıldığı yerin Sardes olduğu kabul edilmektedir. Antik Yunan ve Roma efsanelerinde Pakto- los'taki altının varlığı, dokunduğu her şeyi altına çeviren Frig Kralı Midas'ın

21. Strabon, *Geographika*, XII-V/ 3,(Çev. A. Pekman), İstanbul 2000, s. 63-64.

22. Strabon, XII -V/2, VI/1,VIII/13.

23. S. W. Ramsay, s. 252.

24. T. Drew- Bear, *Frigya Bölgesinde Üç Köy*, IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1992, s.165.

25. S. W. Ramsay, s. 29-30, 43, 88,

burada yıkanmasına izafe edilmiştir.

“Işık doğudan gelir” deymi yüzyıllarca söylenegeler. Önce doğu toplumlarında, daha sonra batı toplumlarında yeri geldikçe vurgulanır.²⁶ Burada anılan ışık, hiç kuşkusuz “aydınlanma” ya ilişkin bir göndermedir. Fiziksel olarak güneşin doğduğu yön gibi, kişilerin dünyasını anlamaştırıcı düşüncelerin de doğu toplumlarından nüksettiğinin anlaşılması istenmektedir. Bunun dinî ve düşünce dünyasında somut-sembolik iz ve işaretleri doğu toplumlarında çok yaygındır.

Mithra'nın ışık ve güneşle temsil edilmiş olması, Orta Asya ve Ashirand'da bulunan arkeolojik unsurlarda yoğunlukla güneşi sembolize eden figürlerin kullanılması, bu ışık/aydınlanma anlayışıyla ilişkilidir. İlk örneğine Hayaşa Bölgesi'nde rastladığımız ejder kabartması yanı sıra aslan ve kuş/kartal motifleri de yine aynı anlam dünyasına göndermeler zümresindedir. Ortasında güneş, yanlarında kanat olan motifler, güneş ve gökselliği, ışık ile ötelere çağırıştırır. Ancak, sanıldığı gibi bu anlayış ve motifler salt İran ya da Hindistan'a özgü olmadığı gibi, ilk çıkış yerleri de buralar değildir. Elimizdeki somut veriler; bu anlam, anlayış, ritüel ve sembollerin Ashirand'ın genel değerler dünyasına ait olduğunu, Kuzey Mezopotamya, Kızılırmak ve Horasan üçgeni arasında evrilip erginleştiğini, daha sonraki süreçlerde İran'da da kabul gördüğünü göstermektedir.

Resim 52: Hayaşa ejder kabartması: Azzi/ Hayaşa Krallığı'nın egemenlik alanı esas alındığında, Hayaşa Bölgesi; kuzeyde Suşehri Bayburt, güneyde Eğin/Pingan- Bingöl arasında kalan alanı kaplamaktadır. 2,7 m uzunluğunda, uçar konumdaki bu ejder kabartması MÖ, II. bin ortalarına aittir. Bu kanatlı uçan ejderin, bilinen ilk ejder kabartması olduğunu sunuyoruz.

İlk kez neşrettiğimiz bu buluntu yanı sıra ileride ayrıntılı biçimde ele alacağımız diğer benzeri dokümanlar, yalnızca Anadolu tarihi için değil, Ashirand'ın genel tarihi açısından da önemli olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca, MÖ, II. bine ait bir kartal heykeli de Arziya (Erzincan)- Kummaha arasında bulunmaktadır. Güneş, gökyüzü ve ışık temini sembolize eden pek çok veri, yine Hayaşa Bölgesinin çeşitli yerlerinde bulunmaktadır. Arziya ve yakın çevresinde bulunan, ortasında güneş, yanlarında kanatların yer aldığı bu veriler, Mitra anlayışıyla da ilgilidir. Arkeolojik ve yazılı veriler açısından bakıldığında, Hayaşa yöresinde Mithraizm de dâhil çeşitli dinî anlayışların ve bu anlayışlarla ilgili buluntuların tarihi, İran ve Hindistan'da ulaşılan kayıtlardan çok daha eskiye aittirler.

26. Örneğin, Stefan Zweig, Dünün Dünyası'nda bu deymi Rusya gezintisi sırasında duyduğunu belirtir. Ülkemizde Cemil Meriç bu ad altında bir kitap neşretmiştir.

Doğu ile Batı arasında zaman zaman ortaya çıkan büyük siyasal olaylar ve bütünleşmeler (Pers, İskender, Roma, Selçuklu, Osmanlı), iki dünya değer ve anlayışları arasındaki ilişkileri de sağlamış, her iki dünyanın kendi kültürel kodlarının farkındalık içerisinde yeniden üretilerek zenginleştirilebilmesi mümkün olmuştur. Nitekim Lydia altınlarının ve zenginliğinin geniş alanlar arasında sirkülasyonunun sağlanmasında, bu bölgeye gelen Aryen ve Turani halkların etkisi olduğunu anlamak zor değildir. Aşağıda, Ahameniş hükümdarı I. Darius'a ait sözler, bu sürecin gerçekliğini ortaya koyan örneklerden yalnızca biridir.

Ahameniş hükümdarı ve adı Kral Yolu'yla birlikte anılan I. Darius, Susa'daki sarayın inşasına ilişkin verdiği bilgide; *"..sarayın süslemeleri (için gerekli malzemeler) uzaklardan getirildi.. Babil halkı sarayın inşası için gereğini yaptı.. Sedir kerestesi Lübnan isimli bir dağdan getirildi. Bunu Babil'e getiren Asur halkı idi; Babiliden Karyalılar ve İyonyalılar Susa'ya getirdi.. Altın Sardes'ten ve Baktriya'dan getirildi ve burada döğüldü."*der.²⁷

Resim 53: Sardes.

Gyges'in soyundan gelen Kroisos, Lydia Krallığı'nın dördüncü ve sonuncu kralı olarak sahip olduğu hazinelerle efsaneleşen hükümdardır. Onun hükümdarlığı sırasında elektron sikkeler kaldırılmış, bunları altın olarak kes-tirmiştir. Bunlar dünyanın ilk altın paralarıdır. Egemenlik alanı İndus'tan

27. Roland G. Kent, *Old Persian*, New Haven 1953, s. 144.

Ege'ye kadar uzanan I. Darius, Lydia egemenliğine son vermekle birlikte, bu altın paranın tedavülde kalmasını sağlamış, böylece Kral Yolu, alış verişler-de altının kullanıldığı ticaret merkezleriyle de ünlenmeye başlamıştır.

MÖ, III. bin başlarına kadar giden eski bir yerleşim olan Sardes, MÖ, VII. yüzyıldan MS, VII. yüzyıla kadar hem idarî hem de ticarî açıdan önemi koruyabilmiştir. Herodotos, Pers- Lidya arasında yapılan mücadeleler ve Pers Kralı Kyros'un karşısında yenilen Lydia kralı Kroisos'tan kentin alınışı konusunda geniş bilgi verir.²⁸ Pers kuşatmasının on dördüncü günü yapılan bir hücumla Sardes düşmüş, böylece Kroisos'un on dört yıllık görkemli saltanatı sona ermiştir.

Muzaffer kral Kyros'un yenik düşen kral Kroisos'u odun yığını üzerinde yakarken, onun üç kez "Solon" diye haykırışı; bunun nedeni sorulunca "Hiçbir canlı mutlu değildir" diyen Solon'un hakkında: "Bir adam ki, dünyayı yöneten kişiler onunla konuşabilmiş olsalardı, bu benim için büyük hazinelerden daha değerli bir şey olurdu" ifadesi; Herodotos'tan bugüne anlatıla gelir.²⁹ Bunlar; kentlerin, kralların, savaşların olduğu kadar, uzak ülkelerde sıra dışı olaylar yaşayan insanların yol hikâyeleridir.

EK:KARUN HAZİNELERİ

" Lydia'nın altın zenginliklerini en iyi şekilde, Uşak'ın Güre ilçesi yakınlarındaki yağmalanmış mezar anıtlarından ele geçirilmiş eserlerden anlaşılabilir. Uşak'ın 25 km kadar batısında, Gediz ırmağı vadisindeki Güre'de 5 km²'lik bir alanda toplanmış 9 büyük Tümülüs vardır. İkiztepe, Topçatepe, Yuvarlankaya, Toptepe, Basmacı, Kayaağıl, Velişintepe, Aktepe ve Pekmeztası adlarını taşıyan bu anıtların bölgenin ileri gelen kişilerine ait olduğu anlaşılmaktadır. Tümü MÖ, 500 yıllarının 20-30 yı öncesi ve sonrasına aittir. Yani burada yatan kişiler, Karun olarak da bilinen kral Kroissos'u bizzat tanımasa da, Lydia Krallığı'nın MÖ, 547/46 yılındaki yıkılışına tanık olmuş kimselerdir.

Yığıma toprak tepeler altındaki mezarlara ince-uzun bir dromosdan girilmektedir. Bu giriş holü gömünün

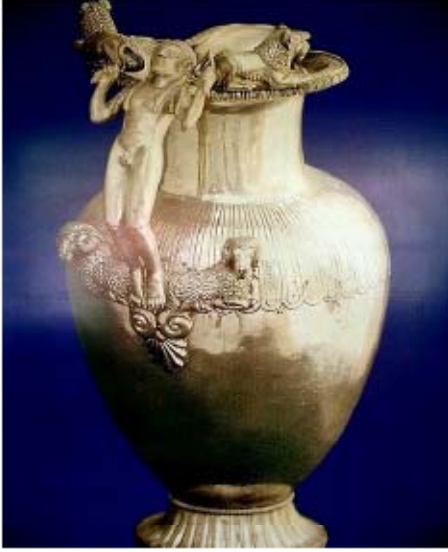

Resim 54: Gövdesi kanatlı balık, başı ve ön ayakları at olan altın broş. Altın zincirlere asılı bitkisel tomurcuklar cam kakmalıdır (MÖ, VI.y. sonları)

28. Herodotos, I, 76 -86 vs.

29. Herodotos, I, 86-87.

yapılmasından sonra taşlarla doldurularak köreltilmiştir. Bu arada yığma toprağın erozyonla kayıp gitmesini önlemek üzere tepenin etrafına taştan bir ya da iki duvar (krepis) örülmüştür. Mezar odaları taştandır ve dörtgen planlıdır. Bazıları duvar resimleriyle süslü olan odaların boyutları 3.69 x 3.66 x 2.63 m., 2.67 x 2.16 x 2.00 m. ve 2.40 x 2.98 x 1.60 m. kadardır. Ölüler genellikle taştan süslü sedirler üzerine, bazen de lahitler içine değerli mücevherlerle birlikte yerleştirilmiş, yanlarına, alabaster ve gümüş şişeler içinde parfüm bırakılmış, gümüş buhurdanlıklarla da buhur konmuştur. Her bir mezarda içkili bir ölü yemeğinin kalıntısına rastlanmıştır. Bununla ilişkili olarak çok sayıda gümüş, tunç kap kacak ve kepçe bulunmuştur. Altın, gümüş ve değerli taşlardan mücevherler, mühürler, gerdanlıklar, altın, gümüş ve cam bilezikler, gümüş ve tunç fibulalar ile süs iğneleri olağanüstü bir zenginliğin kanıtlarıdır. Bu anıtların tümü 1960'lı yıllarda yağmalanmış ve "Karun Hazinesi" olarak adlandırılan eserler yurt dışına kaçırılmıştır. New York Metropolitan Müzesi'nce satın alınmış bulunan bu eserler 1993 yılında Türkiye'ye geri dönmüştür. Bugün Uşak Müzesi'ndedirler.³⁰

32

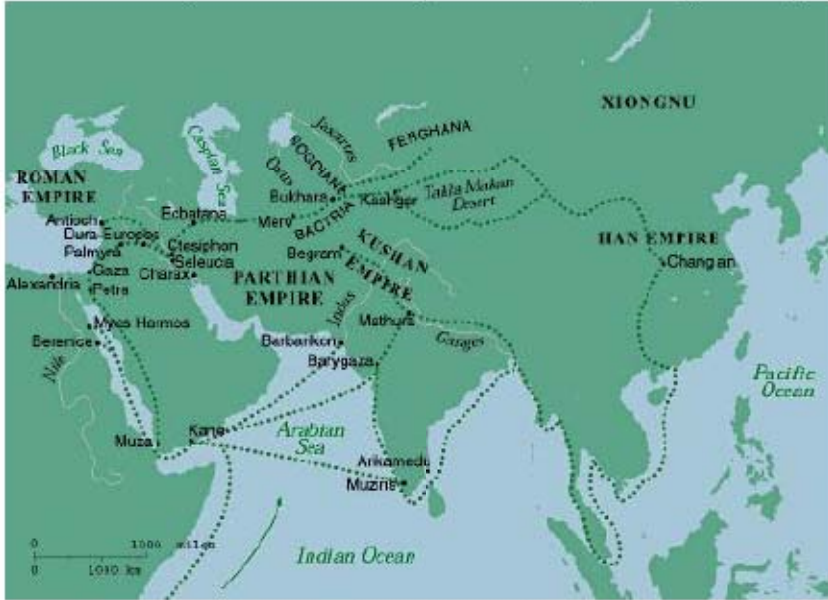
Resim 55: Kulpu, elleriyle iki aslan tutan erkek heykeli biçiminde tasarlanan gümüş testi. Heykeliğin ayakları yanında oturan iki koç kabartması bulunuyor. (MÖ, VI.yy.sonlar sonları)

BAHARAT YOLU; GÜNLÜK, TARÇIN, ZENCEFİL KOKAN GEMİLER VE KERVANLAR

İnsan, refleksif hareketleri dışında, esas olarak eylemlerini nitel ve nicel anlamlarını kavrayarak gerçekleştirir. Bu kavrayış; eylemlerinin tarihselliğini, oluş hâlindeki konumunu ve geleceğe yönelik kaygılarını içerir. Buna göre; insan dışı canlılarda içgüdüsel anlık tepkiler ön planda iken, insanda doğal tutumlar yanı sıra süreçsellik esastır. Bu süreçsellik nedeniyledir ki, ilk insan topluluklarında, hayatta kalma kaygısı içinde verilen beslenme çabaları günümüzde devasa bir yemek kültürü aşamasına gelmesine neden olmuştur. Elbette ki, yemek kültürünün her toplumdaki gelişim seyri farklı olmuştur. Bu fark, o toplumun coğrafyası ve yaşama biçimiyle sıkı sıkıya ilişkilidir.

30.Veli Sevin, *Eski Anadolu ve Trakya*, s. 297.

Maveraünnehir, İndus çevresi, Çin, Mezopotamya, Anadolu ve Mısır gibi yöreler ilk kentlerin ortaya çıktıkları yerler olduğu kadar, yemek konusunda da sofraların çeşitlendiği, yiyecek unsurlarının değişen toplumsal statülerle birlikte değişim gösterdiği mekânlardır. Yapılan paleobotanik araştırmalar³¹ sonucu Ceytun, Anav ve Namazgâh yerleşimlerinde buğdayın, İndus çevresinde pirincin, diğer alanlarda da yine tarımsal ürünlerin kullanımında olduğu anlaşılmıştır. Hoşa giden bazı bitkilerin kurutulup kullanılmasıyla elde edilen baharat, gelişen yemek kültürü içerisine zamanla katılmış, böylece beslenme, ekstra tat ve kokularla çeşnileşmiştir. Baharatı oluşturan bitkiler tropik ve astropik bölgelerde yetişir.

Resim/Harita 56: Eski Günlük ve Baharat Yolları.

Uygun bitkilerin gövdesi, meyvesi, yaprağı, tomurcuğu ya da çekirdeği kullanılarak elde edilen baharat ürünleri, yalnızca yetiştiği bölgelerin günlük hayatlarında değil, o bölgenin dış dünya ile kurulan ilişkilerde de önemli olmuştur.

31. Phyllis Pray Bober, *Antik ve Ortaçağda Yemek Kültürü*, Sanat, Kültür ve Mutfak, (Çev. Ü. Tansel), İstanbul 2003, s. 27.

Günlük Yolu; Baharat Yolu olarak belirlenen yol, öncelikle İndus, Hint Okyanusu, Ön Asya ve Akdeniz arası ticaretle ilintilendirilir. Bu, tarihsel olarak oldukça doğrudur; nitekim, dinî törenlerde tütsü olarak kullanılan bir çeşit ağaç sakızı (günlük ağacı= liquidambar orientalis) Somali'nin kıyı kesimlerinde yetişmekteydi. Güney Arabistan kıyıları boyunca uzanan "günlük yolu", doğuda deniz yoluyla İndus- Hindistan yöresine, kuzeye kara yoluyla Mezopotamya'ya uzanıyordu.³² Hindistan- Akdeniz arasında, Ön Asya'yı ören bu yolun batıda Kızıldeniz üzerinden Mısır'a gitmekteydi.

Somali'nin merkez olduğu bu ticaret sadece "günlük" bitkisiyle sınırlı kalmıyor, sair ticarî nesnelere de dolaşımını sağlıyordu. Eski Dünya Karalarının çekirdeğini oluşturan bu bölgeler aynı zamanda en eski uygarlıkların da kurulduğu alanlar arasındaydı. Dolayısıyla, Günlük Yolu, geçmişi MÖ, IV. bine giden oldukça eski ve en önemli tarihi ticaret yollarından biriydi.

Çin gibi ülkelerin halkları, baharat, şifalı ot ve güzel kokusuyla kendini gösteren bitkileri binlerce yıl öncesinden tanıyor ve bunları kullanıyorlardı. Dünya ticaretinin MÖ, III. binde yaygın olarak örgütlenmesi ve Ön Asya-Anadolu Çin arasında gelişen ticaret, bu bitkilerin doğudan batıya aktarımına neden olmuştur. Kanaatimizce, tarihi daha eskiye giden Günlük Yolu bu kapsamlı ağa eklenerek Baharat Yolu'nun bir parçası olarak addedilmeye başlamıştır. İlerleyen zamanlar içinde ipeğin bu ticarete dâhil olması nedeniyle Çin ve batı ülkeleri arasındaki ana yolun adı yaygınlıkla "İpek Yolu" olarak kullanılmaya başlanmıştır. Böylece, "Baharat Yolu" tekrar eski Günlük Yolu merkezli alanlar arası ticaret yollarının tanımlanması için kullanılmıştır. Kuşkusuz, bu ad ve tanımlamalar, yolların kendi iç tarihselliğini, her bir yolun diğeriyle bazı dönemlerde örtüşük hâle gelişini, ayrı adlarla aynı yolların tanımlanabildiği gerçeğini değiştirmez. İpek Yolu, Baharat Yolu ve diğer yol adlandırmaları, öncelikle bu yol süreçlerinin kronolojik ve kültürel auralarıyla daha rahat ve kolay anlaşılabilir olmasına yönelik bir tercih olagelmiştir.

Henüz "İpek Yolu" tabirinin kullanılmadığı³³ ve baharatla (tarçın, kakule, zerdeçal zencefil)

Resim 57: Bir gemi minyatürü (Zübdetü't Tevarih'ten)

32. R. Sédillot, age, s. 22.

33. İpek Yolu ticaretinin uzun bir geçmişi olmasına rağmen, bu adlandırma ilk defa XIX. yy.'nin ikinci yarısında (1877 tarihinde) Alman bilgini Ferdinand von Richthofen (1833-1905) tarafından kullanılmış (Seidenstraße), ondan sonra yaygınlaşmıştır. Mehmet

ön plana çıkan Çin- Ön Asya ticaretinde gelişen olaylar, bu ülkelerin kültürü ve günlük hayatlarını da etkilemiş, hatta Yaşlı Plinius alay etmesine neden olan sıra dışı yapay mitlerin oluşmasına neden olmuştur. Herodotos'un "bar-bar" olarak nitelediği bazı topluluklarda çiğ et ve bitki yenmesi konusunda verdiği bilgi, esasında MÖ, V. yüzyılda baharat kullanımının yaygınlaştığına işaret etmektedir.

Baharat Ticareti, Baharat Yolu ve Zenginleşen Dünyalar

Baharat ve şifalı otlar açısından verimli alanlara sahip olan Çin ve Hindistan, dünya ticaret tarihinde ayrıca önem kazanmıştır. Akdeniz- Hindistan arası coğrafyada baharat ürünlerinin kullanım yoğunluğunun, bu alanlarda kurulan büyük ve istikrarlı yönetimler ve bu topluluklardaki yeme alışkanlıklarıyla ilgili olduğu eski yazılı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Eski Yunanlılar baharat ürünlerini Persler sayesinde öğrenmişlerdir. Yaşlı Plinius, Roma aristokrat ailelerinin ve lükse düşkün zengin kadınların ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, baharatları ve çeşitli lüks malların ticareti aracılığıyla Hint kıtasına altın akıtıldığından bahseder.³⁴ Hindistan, Harappa ve Mohenco-Daro gibi, uygarlık döneminin ilk kentlerinin kurulduğu bir yer olarak, ticarî alış-veriş açısından gerekli tecrübî geçmişe sahip bir ülkedir.³⁵ Daha MÖ, III. binde bu iki kent ülkenin tahıl ambarı olduğu gibi, Babil, Pers ve Roma dönemlerinde özellikle kıyı kentlerde başta baharat olmak üzere; fil, tavus kuşu, sandal ağacı ve abanoz kerestesi gibi mallar (MÖ, 1000) ihraç edilmekteydi.³⁶

Hindistan ihraç ürünlerinin Ön Asya ve Akdeniz limanlarına çoğunlukla deniz yolu aracılığıyla ulaştırılması, aynı şekilde baharat ticaretinin de bu yolla gelişmesini sağlamıştır. Hint Okyanusu üzerinden Basra Körfezi'ne ve budan Ön Asya'ya, Doğu Akdeniz kıyılarına ya da Kuzey

Resim 58: MS, VIII. yüzyıla ait olduğu sanılan ve Borobudur Tapınağına işlenmiş bir resim. Endonnezyalı gemicilerin de milattan sonraki yüzyıllarda onların Afrika'nın doğu kıyılarındaticari seferlerde bulunmuş olabileceklerini göstermektedir.

Tezcan, *İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.3/1, 2014, s. 96".

34. M. Tezcan, *agm*, s. 99.

35. Nagisikbas H. Sanghavi- Laju Mansharamani, *Ancient Indian History*, Bombay, 1964, s. 12; Madhu Bala, *On The Harappan Trail, India Perspective*, September 1993(6/3), s. 19-25; T. E. Şahin, *Hindistan Tarihinin İlk Dönemleri*, s.896-897; H. Kulke- D. Rothermund,, *Hindistan Tarihi*, (Çev. M. Günay), Ankara 2001, s. 13.

36. R. Sédillot, *age*, s.22.

Mezopotamya yönüyle Anadolu'dan Ege kıyılarına veya Trakya'ya ise doğal olarak kara yolları kullanılarak gidilirdi. Arabistan Yarımadası kıyı şeridini takip ederek Kızıldeniz- Süveyş Körfezi üzerinden İskenderiye'ye veya Akabe Körfezinden Filistin'e gitmek için de, kısa da olsa, karayolu kullanımı zorunluymdu. Baharat Yolu'nun önde gelen tüccarları yüzyıllarca Araplar olmuştur.

İskenderiye: Büyük İskender tarafından Rodoslu mimar Dinokrates'in çizdiği plan üzerine kurulan (MÖ, 332) İskenderiye, Doğu ve Batı arasında yapılan ticaretin önemli merkezlerinden biri olarak gelişmiştir. Kadim Mısır'ın ve Doğu'nun bilgeliği ile Helenistik dünyanın bilgisi bu kentte buluşmuştur. Denizciliğin ve deniz ticaretinin sembolü olan İskenderiye Feneri yanı sıra bilim hareketlerinin sembolü olan İskenderiye Kütüphanesi, kentin tarihi-kültürel niteliğini yeterince anlatmaktadırlar.

Resim 59: İskenderiye Feneri. MÖ, 280'li yıllarda Knidoslu Sostratos tarafından II. Ptolemaios adına inşa edilmiştir. Depremler nedeniyle günümüze gelemeyen yapının üç kat olduğu, 135 m yüksekliğe eriştiği, ışığı 70 km. ötelere taşıdığı söylenir. Hakkında yazılı kaynakların verdiği bilgiler yanı sıra Venedik- San Marco Bazilikası'nın (XIII. yüzyıl sonları) mozaiklerinde olduğu gibi bazı yapıların süsleme unsurları arasında resmedilmiştir.

Hindistan'ın batısına giden Güney Asya baharat ticaretinin önemli bir merkezi Çin, Malaya, Maluku, Hindistan arasında Seylan'dı. Öncelikle Çinliler bu ada ve yarım adalarda ticaret yapmaktaydılar. Akdeniz'de ise Rodos adası yüzyıllarca ticarî gelişmelerde banka rolü oynamıştır. Asya'ya ve Afrika'ya yakın olan Rodos, Avrupa'nın doğuya bakan iktisadî karakolu olarak sıfatlanabilir. Ancak, eski doğu halkları ve Avrupalılar yanı sıra Güney Asya halklarının da söz konusu ticari dünya ile ilişkilerinin ve etkinliklerinin olabileceğini gözden ırak tutmamak gerekir. Bazı somut veriler, Malezyalılar gibi bu toplumlar içerisinde dünya ticaretine girenler olduğunu göstermektedir. Böylece, Batı ile Doğu Asya (Çin, Japonya, Kore) arasındaki ilişkilerde İpek Yolu yanı sıra bu yol önemli bir rol oynamaktaydı.

Resim 60: Piri Reis'in "Kitab-ı Bahriye" adlı eserinde İskenderiye / Mısır.

Orta Çağ Avrupası'nda kiliseler için kullanılmak istenen tütüsü/buhur ve soyluların sofralarına lezzet arzusu, baharat ticaretine yeni bir boyut kazandırmıştır. MÖ, IV. yüzyıl sonrasında Evkaristiye ayininde yakılan tütüsü, zaman içerisinde duaların ve azizlerin iyi işlerinin göğe yükselişi olarak kabul edilmiş, böylece dinî bir gelenek oluşmuştur. Bir dönem mekânsal avantaja ve siyasal konjoktüre bağlı olarak Doğu kiliselerinde buhur daha yoğun kullanılırken, Batı kiliseleri bu nesneyi daha az kullanmak zorunda kalmıştır. Gerek Kilisenin gerekse soyluların baharat ve sair mamuller için doğuya olan muhtaçlığı, Batının Hint ticaretine ayrı bir ağırlık vermesini gerektirmiştir. X. yüzyılda Doğu Akdeniz ticareti sayesinde güç olan Venedik, XIII. Yüzyılda baharat üzerinde tekel kurmuştur. Baharat mamullerinin pahalılığı ve Venedik tekeli karşısında Portekizliler ve İspanyolların gemiciliğe ağırlık vererek yeni yollar aramaları yeni yolların ve yeni keşiflerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Vasco de Gama 1498'de Ümit Burnu'nu dolaşarak uzun da olsa Hindistan'a yeni bir yol açılmasına neden olmuştur. Kristof Kolomb, Batı Hint Adaları'na gitmiş ve Macellan Güney Amerika'yı dolaşarak Doğu Hint Adaları'na varmıştır. Baharat üretilen ülkelere yeni yolların açılması sonucunda Venedik'in tekeli kırılırken, tarihsel Baharat Yolu da önemini yitirmiştir. "Keşifler Çağı" olarak da anılan XV- XVII. Yüzyıllar arasında gelişen olaylar yalnızca ticaretle sınırlı değildir. Pek çok gelişme, ticarî çıkarların belirlediği çeşitli dünya olaylarına ve alt üst oluşlara neden olmuştur.³⁷

Resim 61: Baharat dükkânından bir köşe.

37. Keşifler ve bu süreçte gelişen olaylar hakkında ulaşılabilir pek çok bilgi kaynağı ve kitap neşredilmiştir. Bunların bazıları makalemizin dipnotlarında belirtilmiştir. Bu nedenle, özetle geçtiğimiz bu bölüm hakkında kaynak gösterme gereği görmedik.

Bahaettin KARAKOÇ

AŞK

*Andolsun bütün örtülere, andolsun bütün örtünenlere ki,
Kar altında terleyerek uyanmaktır aşk.*

*Yanmış iki cesedin kına gibi külleri arasından
Fışkın sürerce dirilip yeniden yanmaktır aşk.*

*Cümle ağaç kapıları, cümle demir kapıları aşır,
Bir gönül kapısına dayanmaktır aşk.*

*Sevgilinin otağını gökkuşağına boyayıp gece-gündüz,
Hüznün safran sarısıyla boyanmaktır aşk.*

*Yaratmaktır ya da sevgilinin toprağından yaratılmak,
Her nefes alıp verişte yanmaktır aşk.*

*İsmaili bir gönülle teslim olmaktır bıçağa,
Birini kandırmak değil, bilerek kanmaktır aşk.*

*Diline arılar konar, koynunda karıncalar gezer,
Sevgilinin ölçęiyle her zaman sınanmaktır aşk.*

*İsrafil'in Sûr'unu ruhunda duymaktır aşk,
Suyu suyla yumak gibi aşka inanmaktır aşk.*

ACELEM VAR!

Yarına hükmüm geçmez, heybemde azığım yok
Ecel pusuda bekler ve benim acelem var.
Karanlığın çiğ sesi kalkansız karşılanmaz
Çırpınır tutunacak dalı olmayan kuşlar
Benim de acelem var! ...

Yırtık bir paraşütle gökten atlamak olmaz
Toprak kucak açsa da düşmeden donar kanın.
Mum eriyip bitiyor, zaman deli bir rüzgâr
Son nefes ki takvimde hasadı ölü bir yaz
Ve benim acelem var! ...

Bir bineğim olsun ki rüzgârdan hızlı uçsun
Yeri göğe bağlasın som tevhid urganıyla.
Üstüme kar yağarken içimden tepsin bahar
Dost gönlümü ısıtsın yıldızlı yorganıyla

BENİM Kİ ACELEM VAR!..

Aynayı ayna yapan ışık ile gören göz
Tara kâküllerini çökmeden karanlıklar.
Kuş kafesten uçanda dövünmek neye yarar
Bir kez orman yanmasın neye yarar kül ve göz
Bundan ki acelem var! ...

Şeytanı karıştırma, hep sağlam pusat kuşan
“Biraz daha! ” diyenin avını uyku taşlar.
Yörük atlar aksamaz besmele göynüğünde
Son dergâhta yavaşlar
Ve benim acelem var! ...

Yarın için tapum yok, Hakk’tan gayri kapım yok!
Hamurum mayalandı ve benim acelem var! ...
Her şiirde ruhumu ateşlere veririm
Bir yandan balım akar, bir yandan torçum akar
Yüzü ak gitmek için bu günden acelem var! ...

ORTODOKS VE PROTESTAN KİLİSELERİNDE DİNİ OTORİTE

Prof. Dr. Mustafa ALICI*

Özet: Protestanlar tarihteki hareket noktası olarak öncelikle Roma Katolik Kilisesinin somut otoriter kaynağı olan papalığın dinî otoritesine karşı çıkarak papalığın odağında oluşan tüm kilise geleneğinin otoritesini reddetmekte ve kutsal kitap ile ilgili öğretilerinde kısmen pavlusçu bir anlayışa bürünerek imanın kişinin dindarlığı üzerindeki hayati otoriter rolüne dikkat çekmekte ve solo scriptura, solo fide, solo grazie diye üç otoriter güç kabul etmektedirler.

Kilise yapısı bağlamında sistematik olamayan ve dağınık bir tablo çizen Ortodoks dünyası, otoriteyi masum inananlar cemaati olarak Hristiyanların tamamına ait ama temsil açısından piskoposun zatında toplanan hiyerarşiye bağlı bir kuvvet olarak görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hristiyanlık, Protestanlık, Ortodoks Kiliseleri, Dini Otorite

Religious Authority in the Protestant and Orthodox Churches

Summary: Throughout the history, as their starting point of emergence, the Protestants opposed the papal authority which was the most concrete authority source as well as they opposed to all the other catholic powers of authorities focused on the papacy. Instead, Protestants offers their own authorizes, being based on the scriptures such as solo scriptura, solo fide, solo grazia. By doing this they wishes to point out the importance of the individual faith as the vital authoritative source.

As for the Orthodox Churches, being scattered and un-systemized in this matter, makes the authority attributed to the community of the faith as the most innocent one, however, they also believe it as the power of given to the patriarch, being as the representative of the communal hierarchy.

Key Words: Christianity, Protanstantism, Orthodox Churches, Religious Authority

GİRİŞ

Bu derginin geçen sayısında yayımlanan makalemizde Roma Katolik Kilisesindeki otorite kurumlarını anlatmıştık.¹ Bu makalemizde ise Hristiyanlığın diğer iki önemli mezhebi olan Ortodoks ve Protestan Kiliselerinin otoriter güçlerini ele alacağız.

Geçen yazımızda da belirttiğimiz gibi Dinler Tarihi'nde genel olarak din adına ortaya çıkan ve müminin itaatini zorlayan güçler olarak

*. Erzincan Üniversitesi İlahiyat Dekanı ve Dinler Tarihi Öğretim Üyesi.

1. Mustafa Alıcı, "Roma Katolik Kilisesinde İki Otorite Kurumu; Papalık ve Kilise", *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, sayı 5, (Ocak 2015), 41- 58.

algılanmaktadır. Otoriteyi elinde tutan, aynı zamanda son sözü söyleyen, güç ve hakkını elinde bulundurandır. Bu hâliyle otoriter güç, yargısı kati ve nihai olandır.²

Bu bağlamda dinler tarihçisi, dinlerdeki otoriteden bahsederken kabaca geleneğin otoritesi, din içinde ortaya çıkan özel bir cemaatin otoritesi (mesela ruhban sınıfının) veya dinî iddialara dayanan siyasi otorite gibi tasnifler yapabilmektedir. Mutlak boyun eğme ve itaati talep eden meşru bir güç olarak tanımlanabilen dindeki otorite, bir nizam ve bağlılığın istendiği ve/veya kurucusu olan dinlerden, ilkel ve arkaik dönem dinlerine kadar geniş bir uygulama alanına sahiptir.

Bunun yanında dinlerin genel olarak otoriter güçlere kutsallık bahşeden yaklaşımlarından bahsedebiliriz. Daha özgün ifadelerle söylersek mesela ilkel kabile dinlerinde otorite, kabileyi ayakta tutan sözlü geleneğin kendisidir. Bu aynı zamanda kabilenin geçmişle bağlantısını sağlayan bir kurum olup bu tür geleneklerde mutlak otoriter olan şey geleneğin aktardığı mitlerdir. Mitler, kabile şefinin veya kâhinin anlattığı kutsalla ilgili kıssalar olup onlar için asla uydurma, masal veya çocukların kanacağı aptalca hikâyeler değildir; aksine bu mitler, mitolojik bir dönem içinde meydana gelen ilahlar ve öteki ruhanî varlıkların işlerini anlatan ve kabileye dinî ve etnik kimlik veren kutsal hikâyelerdir. Bu anlamda ilkel kabile insanı için mitlerin hakikati, tarihsel hakikat içeren veya rasyonel olan her şeyden daha gerçektir.³

Yine Çin dinî kültüründe, hükümet yetkililerinin Konfüçyüs'ün devlet idaresinin faziletle donatılmasını öğütleyen klasiklerini bilmesi gerekmektedir. Bir başka deyişle devletin resmî görevlileri, Konfüçyüs'ün sözlerinin yorumlarını ve nakillerini büyüsel bir karizma olarak görmekte ve onları gündelik işlerinin odağına yerleştirmekteydiler. Çin medeniyetinde kral, aynı zamanda dinî bir otoriteye işaret eden "Göğün Oğlu" (ti'en-tzu) unvanına sahiptir ve beşer arasında göğün hükümdarlığını elinde bulundurur. Bu unvanıyla imparator, mutlak bir otorite sahibi olup, her türlü icraat yapma yetkisine sahiptir. Kral bu sıfatıyla göğün en yetkili temsilcisidir.⁴

Hint medeniyetinde de durum farklı değildi; Brahmanlar, Hint sosyal ve dinî tasnif sistemi kastın en yüksek noktasında bulunmakta ve altında bulunan hükümdarlar, askerler, işçiler ve paryalara otoriter olmaktadır. Onlar bu güçlerini Vedalar ve Brahmanalar gibi kutsal metinlerin ezoterik bilgisine sahip olmalarından almaktaydılar. Zira sadece Hint değil çoğu kadim Yakın Doğu coğrafyasında da kutsal metin yazıcıları ve rahipler, otoriteye bürünmüş önde gelen insanlardı.⁵

2. Alıcı, 41.

3. Waida, 1.

4. Wing-tsit Chan, "Çin Dinleri", *Asya Dinleri*, ed. P. T. Raju, Wing-tsit Chang (çev. Abdullah Davudoğlu), İstanbul 2002, 219-329.

5. P. T. Raju, "Hindistan Dinleri", *Asya Dinleri*, 25-75.

Kadim Mısır'da kralın öz itibarıyla ilah olduğuna inanılırdı. Kralın taç giymesi, yeni bir yılın başlangıcında kutlanır, tören sadece onun resmen ilah olarak yüceltilme anlamına gelmez aynı zamanda bir epifani yani ilahın benlik tecellisi olarak da görülmekteydi. Yine kral, Tanrı Horus'un yeryüzündeki varlığı yani ete-kemiğe bürünmüş hâli olup öldüğünde, mistik açıdan, yeniden doğuş ve ölümsüzlük ilahı Osiris'e asimile olacaktı. Böylece kral hayatı boyunca bir ilah kadar otoriterdir.⁶

Dinler tarihçilerinin kurucusu olan dinler diye sınıflandırdığı, Budizm, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm gibi dinlerde dinî otorite öncelikli olarak kurucudan ve/veya onun vahiy tecrübesinden gelmektedir.

Hristiyanlığın tüm mezhepleri için mutlak otorite ve güç, bir zamanlar yeryüzünde yaşayan, yaşadığı devirde zaman zaman acı çeken ama canlı, Tanrı oğlu olan İsa Mesih modeline dayanır. Eski Ahit'te Tanrı'ya mutlak otorite verilmesine rağmen, Yeni Ahit'te Baba Tanrı'nın iradesi altında acı çeken, ama sevgiye vurgu yapan bir Tanrı oğlu, bir anlamda ete-kemiğe dönüşen Tanrı'nın kendisi vardır. Aslında Tanrı'nın mutlak otoritesi, Hristiyan inancı öncesindeki dinlerin çoğunda gözükken bir durum olmasına rağmen İsa Mesih, bizzat kendi eliyle- kendisini Tanrı oğlu kabul edenlere "Tanrı oğulları" olma yetkisini/ kapasitesini (Grekçe, exousia) ve bir anlamda gücünü vermişti.⁷ Hristiyanlar bunu, putların tutsaklığından kurtulma yetkisi olarak yorumlarlar.⁸

Yeni Ahit'te İsa'nın otoritesi Tanrı oğlu olarak tartışılmaz mutlaklıktadır.⁹ Onun otoritesi -Mesih olarak- kurmak için geldiği Tanrı krallığının gerçek sahibi olmasından, onun krallığından ileri gelmektedir.¹⁰ Bir insan ve beklenen Mesih olarak İsa'nın otoritesi, bizzat Baba Tanrı tarafından kendisine tevdi edilmiştir.¹¹

Ancak burada teolojik bir gerilimde hemen kendini belli eder; Yeni Ahit, insanları yargılama yetkisini Tanrı Oğlu olarak İsa'ya verirken¹² Baba Tanrı'nın iradesini ancak Mesih ile gerçekleştirmiş olmaktadır. Bir diğer ifadeyle burada ortaya çıkan çelişki, Yeni Ahit referanslarında Mesih'in otoritesinin daima Baba ile bağlantılı verilmesidir. Çünkü İsa Mesih, bir otoriteye "kendiliğinden (per se)" sahip değildir.

Bu problemi aşmak için ana hatlarıyla Protestan teolojisi İsa Mesih'in hem uluhiyet hem de beşeriyet karakterlerinden faydalanmak ister. Buna göre İsa'daki otorite; a. Eski Ahit Dönemi otoriteyi elinde tutan peygamberin, rahiplerin ve kralların otoritesini kendi bünyesinde topladığı beşeri kul

6. Waida, 3.

7. Yuhanna, 1/12.

8. Alıcı, 42- 43.

9. Yuhanna, 5/22-23.

10. Yuhanna, 5/24-29; ayrıca, Matta, 9/8; 28/18.

11. Matta, 8/12.

12. Yuhanna, 5/22, 27.

otoritesidir. **b.** Onunki, Baba'nın tüm işlerine ortak olduğu yani eş yaratıcı ve ortak fail olarak hareket ettiği, Tanrı oğulluğu karakterine dayanan ilahi otoritedir.¹³

Netice olarak diyebiliriz ki İsa Mesih yeryüzündeki görevi boyunca sözlü Tevrat geleneğine dolayısıyla sonraları Talmudik Yahudilik olarak ortaya çıkan Yahudi sözlü geleneğine ve onun dinî otoritesine karşı çıkmış, sorgulamış ve çoğu kez onu eleştirmişti. Bunun yanında İsa Mesih, yazılı geleneği çok iyi bilen ve yorumlayan biri olarak Yahudi geleneğini çıkarıp kendi otoritesini yerleştirebilmişti. Böylece Musa Şeriatı, İsa Mesih'e göre hem sözle ve hem de fiille, gelmesi kaçınılmaz olan Tanrı Krallığını önceden ilan eden bir otorite ve İlahi iradedir. Ancak Hristiyanlar için yazılı Yahudi geleneği Mesih'in öncüsü ve onun hazırlayıcısı olduğundan, İsa Mesih, hayatıyla, yaptıklarıyla, görüşleriyle en önemlisi olağanüstü ölümü ve dirilişiyle o dönemdeki ve sonraki dönemlerdeki Hristiyan cemaati için mutlak otorite olmuştur. Ayrıca onun otoriter karakteri, kilise tarihi içinde ortaya çıkacak olan sonraki pek çok Hristiyan dinî otoriteye de kaynaklık edecektir.¹⁴

Protestan Kiliselerinde Dini Otorite

Protestanlık, Klasik Orta Çağ Hristiyan (Katolik) geleneğine bir tepki olarak bir anlamda statu quo'yu koruyan tüm dinî kurumlara isyan ederek ortaya çıkmıştı. Protestan düşüncesinin babası Martin Luther (1483-1546), bizzat klasik skolastik din anlayışıyla yetişmiş (Erfurt Üniversitesi), Augustinici keşişlere bağlı manastırda yaşayan ve Orta Çağ'a hâkim Hristiyan teolojisini çok iyi bilen birisiydi. Wittenberg teoloji okulunda profesör iken öncelikle Aziz Pavlus'un imana bağlı aklanma öğretisine¹⁵ dayanarak kendi

13. J. I. Packer, "Authority", *New Bible Dictionary*, Leicester 1997, 106.

14. Waida, 4.

15. Aklanma (justification) özellikle Pavlus'un teolojisinde önemli bir yer tutan öğretisi olup, kurtuluşun katı şeriat kurallarıyla değil, Mesih yoluyla gerçekleştiğini merkeze alan ve Pavlus'un Galatyalılara ve Romalılarına yazdığı mektuplarda özellikle vurgulanan bir kurtuluş durumudur. Pavlus, burada aklanmayı Yahudiler gibi eskatolojik anlamda anlar. Ancak onlardan farklı olduğu nokta, dinî amelden ziyade Mesih'teki imana dayalı bir kurtuluşu savunmasıdır (Romalılarına, 9/30-31; 10/4-6; ayrıca Filippililere, 3/9; Romalılarına, 3/21). Bir başka deyişle ona göre kurtuluş, katı Musa kanunlarının bir neticesi olarak değil ancak Mesih'e imanla sağlanır (Romalılarına, 3/28; Galatyalılara, 2/16; 3/11; 5/4). Pavlus, bir başka yerde ise kurtuluşun lütuf ile ve Mesih'teki fide yoluyla kazanılacağını söyler (Romalılarına, 3/24). Ona göre kurtuluşa götüren aklanma, bizzat Tanrı'dan gelir (Romalılarına, 10/3). Pavlus'un öğretileri konusunda Roma Katolik Kilisesi, referansların daha çok literal anlamlarına yoğunlaşmış ve Aziz Augustine (354-430)'in aklanma fikrine yoğunlaşmıştır. Augustine'e göre aklanma, günahkârların kalplerine sevgi akıtılmasıyla onların doğru insan yapılması faaliyetidir. Burada aklanma, ihsan öğretisini önce çıkarır. Katolikler için bir diğer aklanma anlayışı Aziz Thomas Aquinas (1224-1274)'tan gelmiştir. Ona göre aklanma, sakramentler yoluyla ortaya çıkan, faal lütfun tabii bir neticesidir; B. A. Gerish, "Justification", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 314-315.

tezlerini geliştirmeye başladı.¹⁶ Luther, bu öğretiyi bilhassa o dönemdeki baskın görüş olan aklanmanın, gayret edilerek kazanılması gerektiği şeklindeki nominalist görüşe karşı geliştirdi. Yine o, kilise otoritesini sağlamlaştırılan klasik görüşlere de karşı çıkarak, imanın sadakatle başlayıp fidye ile mükemmelleştiğini savundu.¹⁷

Öteki reform liderleri mesela, İsviçre'den Zwingli (Ö. 1531), Fransa'dan Calvin (ö. 1564) ile birlikte Luther, Rönesans Dönemi papalığın ve Katolik Kilisesi'nin suiistimallerine karşı çıkarak, ruhban mistik zühd anlayışının genel teolojiden ayrışmasını ısrarla savunarak Katolik teolojisinin kutsal metin dayanaklarının çürük olduğunu ileri sürdü.¹⁸

Çağdaş Protestan teolojisi, hâlâ otorite meselesini önemli bir problem olarak görmektedir. Hatta bunu tüm teolojik meseleler arasında birincil sıradaki gören teologlar da bulunmaktadır. Bu konunun ortaya çıkardığı temel problem arasında Tanrı'nın (Baba, Oğul ve Ruh olarak) kurtarıcı rolü ve dinî otoritedeki yeri ile Kitab-ı Mukaddes geleneği, kilisenin otoriter konumu, akıl, bilinç, irade, mizaç, dinî hissiyat ve imanın otorite karşısındaki durumu gibi konular gelmektedir.¹⁹

Özetle Protestan otorite anlayışı Orta Çağ'a hâkim olan skolastik objektifliğin otoritesini savunan Katoliklerin aksine az ya da çok dindar sübjektifliği savunmaktadır. Aslında reform fikri de temel olarak iki ana tamamlayıcı prensibe dayanmaktaydı; imanla temize çıkmak (sola fide)²⁰ ve yalnız kutsal kitabın otoritesini kabul etmek (sola scriptura).²¹

1. İman Otoritesi (Sola Fide)

Luther, imana özel vurgusunu, Pavlus'un Eski Ahit'teki Habakkuk kitabından yaptığı alıntıyla yapar²² ve bunu Protestan düşüncesinin

16. Luther, Ekim 1517 tarihinde Wittenberg Şatosuna astığı 95 maddelik tezinde Katolik Kilisesi'nin otoriter yapısını reddetmekteydi. Bu maddeler özetle, kurtuluşun ancak imanla erişileceği, Hristiyan inancında tek otoritenin kutsal kitap olduğu, evharistiya ayininde kurban niteliğinin olmadığı, dinî tarikatlar ve keşişlik kurumunun reddedilmesi gerektiği, yerel kiliselerin Roma'ya bağlılığın sona erdirilmesi, kutsal yerlerin ziyaretlerinin, perhiz, günah itirafı gibi gelenek içinde oluşan Katolik ritüellerinin kaldırılması ve suiistimale açık endüljans ticaretinin sona erdirilmesi gibi papalık otoritesini sarsacak pek çok talebi kapsamaktaydı.

17. Gerish, 315.

18. McBrien, 433, ayrıca bkz; Mircea Eliade, Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, İstanbul 1997, 133.

19. Elias, 64.

20. Protestanlığa göre iman yoluyla günahkâr kişi Mesih'in sağladığı kurtuluş reçetelerine (söz gelişi, Tanrının merhametine) kavuşur, kilise otoritesinin bu konuda etkin rolü yoktur; James Atkinson, "Luther, Martin", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, David F. Wright, Leicester 1996, 406.

21. Bu ikisinin yanı sıra, kurtuluş ve onun kapsama alanı sadece ve sadece bir Tanrı lütfudur (Sola Gratia); Atkinson, 406.

22. Romalılara, 1/17'da "Salih kişi, imanı ile yaşayacaktır" şeklinde geçer; ayrıca Habakkuk, 2/4.

kavramsal bir değeri hâline getirir. Buna göre beşerin koyduğu normatif kurallardan ziyade Mesih'e iman ile kişinin salih bir kul olacağını ileri sürer. Bu kavram, böylece papalığın otoriter yapısına açık bir tehdit olacak bilhassa kurtuluşa ermek için ruhban zahitliğini, Katolik günah itirafı ve ağır hatsaların yağlanması anlayışlarını Protestan âleminde ortadan kaldıracak bir yaklaşımı verecektir.²³

Zaten Martin Luther'i en fazla endişelendiren konu, kurtuluş öğretisi yani kişinin kurtuluşu ve bu öğretinin kesinliği meselesiydi. Luther'e göre insan Tanrı önünde sadece imanı ile temize çıkarak kurtulacağından, ruhban sınıfıyla birlikte kilise,²⁴ sakramentler ve gelenek, insanın kurtuluşunu hiçbir surette garanti altına alamaz. Bu yüzden o, Hristiyan sakramentlerini vaftiz ve Rabbin Sofrası²⁵ olmak üzere ikiye indirir.²⁶ Sonuç olarak imanla temize çıkmak öğretisi, reformun çıkış prensibini oluştururken, kutsal kitap otoritesine vurgu, hareketin formel prensibini oluşturacaktır.²⁷

Luther, bunun yanında Papalığın endüljans²⁸ uygulamasına yönelik eleştirilerini ve protestolarını artırarak sürdürdü. Hatta bununla da yetinmeyerek, kilise otoritesini korumaya yönelik teolojiler üreten skolastik görüşlere ve otoriteyi sağlamlaştırıcı uygulamalara²⁹ (özellikle de kilise otoritesine

23. Keith Clement, "Sola Fide", *NDCT*, 545.

24. Luther, kilise öğretisine olumsuz ve olumlu yönleriyle birlikte yaklaşır; o, kendi dönemindeki memnun olmadığı kilise uygulamalarına karşı çıkarken, papalığa ve piskoposlara itaat etmenin, Tanrı sözlerine itaatsizliğin yapıldığı bir yerde mümkün olamayacağını iddia eder. Ona göre kilise, öz itibarıyla görülen bir bütünlük değil, doğru Hristiyanlardan oluşan ama görülmemiş bir yapıdır. Asıl görünmesi gereken yapı değil, Tanrı kelamının vaaz edilirken ortaya çıkacak surettir; Mcneill, 343. Burada Luther, dinî misyonun bu hareket içindeki önemine de kaynaklık etmektedir.

25. Luther, ruhban sınıfın evharistiya ayinindeki nüfuzuna karşı çıkarak bu ayinin ruhbanların elinde tekrar tekrar gerçekleşmediğini ama kutsal kitapta konuyla ilgili pasajları okuyan inananın ibadeti esnasında gerçek hâle dönüştüğünü ileri sürer; Mcneill, 343.

26. Ona göre sadece sakrament olarak bu ikisi Yeni Ahit içinde kendine bir yer bulur; Mcneill, 343.

27. Waida, 4-6.

28. Endüljans, Roma Katolik kilisesinin otoriteyi sonuna kadar kullandığı ortaçağda tövbe edilen suçlara karşı kilise tarafından verilen geçici günah cezası olup, günahkârın ruhen rehabilitasyonunu amaçlamaktaydı. Bu uygulama özellikle reformun başlangıcında Protestanlık için tutuşturucu bir etki yapmıştır. Ancak uygulamanın ilk dönem kilise tarafından uygulanması durumu daha da ilginç hâle sokmaktadır. Thomas Aquinas, endüljansın sadece kilisenin tövbe eden günahkârı cezalandırması anlamına gelmeyeceği aynı zamanda Tanrı'nın günah karşısındaki yargılamasını da değiştirdiğini söyleyerek ona meşruluk verir. Aquinas, bu uygulamada papanın endüljans bahsetme otoritesi ile piskoposların yetkisi arasındaki ilişkiyi açıklayarak konuyu tezkiye eder; Timothy F. Lull, "Indulgences", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 295-296.

29. Mesela günahkâr dindarların bir müddet Arafta kalacağına dair Katolik görüşüne, Meryem ana ve azizler kültürüne, kutsal yolculuk kültürüne papanın günahsız ve Mesih'in tek meşru temsilcisi oluşuna karşı çıkmıştı; James Atkinson, "Luther, Martin", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, David F. Wright, Leicester 1996, 403.

yönelik papalık üstünlük iddialarına) karşı muhalefet etti. Buna karşılık Papalık, zor kullanarak onu susturmak isteyince onun başlattığı hareket eski düzenin sorgulanması hâline büründü.³⁰

Papalığın yanı sıra mevcut kilise otoritesinin de fertlerin imanına müdahale etmesine karşı çıkan Luther, kilisenin mevcut katı, dünyevî, normatif, cezalandırıcı bir tüzel kişilikten çıkarılarak, sırf ruhani bir inananlar topluluğu şekline dönüşmesi gerektiğini savundu. O, ruhban kimliğinin dinî otoritesine de karşı çıkarak tüm inananların ruhbanlığından yana olduğunu ifade etti. Ona göre Hristiyan mümin, Papalığın boyunduruğundan kurtarılması gereken ve en fazla özgürlüğü hak eden kişidir. Mesih ile bütünleşen onun krallığına giren bir Hristiyan, en hür efendidir. Yine kilise hiyerarşisine hizmet etmeksizin cemaat arasında yapılacak bir yardımlaşmanın, inananı daha fazla vazife dolu insan yapacağını savundu.³¹

Sonuçta Reform dönemi, fertlerin imanlarında otorite kurmaya çalışan ve kiliseye hâkim olan ruhban (dolayısıyla hiyerarşi - papalık) nüfuzunu kırmak ve ferdin Tanrı kelamı karşısındaki iman ihtiyaçlarını tam olarak yansıtmak üzere ortaya çıkmıştı. Reform ile ortaya çıkan kilise ayrılıkları, Rönesans gibi seküler hareketler yoluyla dinî otoritenin dünya üzerindeki etkisini azaltmış, ferdiyetçiliğe daha fazla önem vererek sonraki dönemlerde ortaya çıkacak felsefi gelişmelere yataklık yapmıştı.³²

Genel olarak Hristiyan geleneği içinde reformasyon hareketinin başlama noktasının öncelikli olarak otorite krizi, bilhassa Katolik geleneğin otoritesine yönelik meydan okumalar olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

2. Kutsal Kitap Otoritesi (Sola Scriptura)

Protestanlık, ilk dönemlerinden itibaren kutsal metinlerin, yazılı geleneğin otoritesini savunur. Kutsal metinlerin yanılmazlığının zaruretinin, açıklığının, yorumlanmasının ve sonuçta otoritesinin rasyonel temellere oturtulduğu bu harekette, kutsal kitabın otoritesi, hareketin kavramsal bir diğer değeri olup bu kavramla Protestanlık, tarihsel geleneğin ortaya koyduğu herhangi bir öğretiyi veya disiplinin, kilise ve üyeleri üzerindeki etkin nüfuzunu kontrol etmeyi ifade eder. Buna göre sadece kutsal metinler (Sola Scriptura), sözün asıl sahibi olan Tanrı otoritesi ile ona şahitlik eden ve bir kurtuluş tarihi ve ilahi hakikatler sunan Mesih'in otoritesi arasında aracı roldedir.

Protestan teolojisine göre doğru bir şekilde yorumlanan kutsal kitap, kendi gerçek otoritesine kavuşmuş olur. Yorumlamadaki yanlış bir

30. J. T. McNeill, "Lutheranism, Luther", *A New Dictionary of Christian Theology*, 342-343; Şinasi Gündüz, *Dinsel Şiddet- Sevgi Söyleminden Şiddet Realitesine Hristiyanlık*, İstanbul 2002, 71.

31. McNeill, 343.

32. Chanson, 59.

yaklaşımın, otoritenin boşa çıkmasına yol açması hâlinde Protestanlar, Kutsal Ruh'un yönlendirmesi ve hermönetik bilimi yoluyla bunun üstesinden gelmek isterler. Bilhassa Kutsal Ruh, otorite sağlayıcılığı ve ilhamına katkı sağladığı kutsal metinlerin yorumlanmasındaki göreviyle bu noktada kilit roledir. Çünkü Ruh yoluyla kutsal metinlerin otoritesi altında geçirilen hayat, Baba ve Oğul ile ruhani birlikteliği (komünyon) sağlamış ve maksadına ulaşmış bir yaşam biçimidir. Böylece Protestan Kitab-ı Mukaddes anlayışı, aynı zamanda ferdin ruhani hayatı için de teolojik paradigmalara sağlar.³³

Sola Scriptura (Sadece Kitab-ı Mukaddes), Protestan gelenek içinde otoriteyi kutsal kitaba hamleden ve reform döneminden kalan önemli bir teknik terim olarak³⁴ Hristiyan teolojisinde tüm bilgilerin yegâne kaynağı olarak Kitab-ı Mukaddes'i kabul eden bir tamlamadır. Genel olarak Protestanlar, Hristiyan kutsal metinlerini, Tanrı'nın yaptıklarının ve yapıyor olduğu şeylerin yazılı kaydı olarak görür.³⁵ Bir başka deyişle kutsal metinler, teolojik kuralların ve dindar cemaatin eğitim ve öğretimi için hatta yargılanması için temel kaynaktır, önemli bir otoritedir.³⁶

Bu bağlamda hem Calvin hem de Luther için Hristiyanın hayatındaki nihai otorite olarak kilise gitmiş yerine Kitab-ı Mukaddes gelmiştir. Bu noktada Calvin, kutsal metinleri yorumlama ameliyesinde Kitab-ı Mukaddes'in tüm kelimelerini Tanrı'nın vahyedilmiş kelimeleri olarak kabul ederken, Luther kutsal kitap içinde Tanrı kelamı ile Tanrı'nın aracılığıyla konuştuğu beşer kelimeleri bulunduğunu belirterek önemli bir ayrımında bulunur. Kitab-ı Mukaddes sözleri ona göre İsa Mesih'in beşiğidir. Yine Luther, Kitab-ı Mukaddes'in sözlerinin literal yorumuna tam destek vermez. Ona göre kutsal kitap sözleri, tüm yönleriyle aynı derecede/eşit değildir ve kısmî bir değere sahiptir.³⁷

Kutsal Kitap otoritesine yönelik Protestan yaklaşımdan biri de kutsal metinlerin otoritesinin bizzat kendisinden değil, onun şahitlik ettiği kurtarıcı

33. J. I. Packer, "Scripture", *NDT*, 630, ayrıca Osman Cilacı, "Lutheranizm" *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, İstanbul 2001, 224.

34. Kutsal metinlerin dindarlar üzerindeki etkisi üzerinde etkili yorumları bulunan Luther, öncelikle kutsal metinlerin Latince dışında çevirisini de savunmuş hatta kutsal kitapların yazımı, çevirisi ve yorumlanması üzerindeki Roma Katolik tekeli otoritesine karşı çıkmıştır. Ona göre matbaanın icadı bu konudaki kilise tekeli kırma yardımcı olmuştur. Yine Luther'e göre kutsal metinlerin otoritesi, teolojideki en genel öngörüdür ve gelenekten ve bilhassa skolastik görüşlerden ziyade kutsal kitabın şahitliği, tüm öğretilerin test edilmesinde yetkin olmalıdır. Ancak Luther, kutsal metinler içindeki tüm kelimelerin ilahi kelimeler olmadığını savunurken, aslında ilahi sözlerin otantikliğini ve manevi otoritesini sarsmaktadır. Yine o- tıpkı Pavlus gibi- Eski Ahit'i katı kurallar kitabı, Yeni Ahit'i ise lütuf kitabı olarak görmektedir. Mcneill, 343.

35. Elias, 65.

36. Atkinson, 405.

37. Waida, 4-6.

konularda (mesela İsa ve havarilerin yaptıklarında) aranması gerektiği fikridir; bu yüzden kilise otoritesi bu şahadete katkı sağladığı sürece makbuldür. Havarisel kilise bu konuda çok başarılı olmuştur. Bu yüzden kilise olduğunu iddia eden veya kiliseyle birlikte çalıştığını ve onu temsil ettiğini söyleyen her birey veya kurum, bunu İsa Mesih adına kullandığı yönlendirici ve infaz edici otoriteye bağlamalıdır. Sonuçta ister Hristiyan iman esaslarına ait bir durum olsun isterse ahlaki ve ruhani bir hikmet konusu olsun asırlar boyu denemelerden geçen kilisenin külli tecrübeleri, hâlâ kilise içinden pek çok teolog tarafından yüksek sesle dillendirilmekte ve güncelliğini korumaktadır.³⁸

XIX. asrın sonlarından itibaren Kitab-ı Mukaddes ile gelenek arasında karşılıklı bir ilişki görmek isteyen Protestan grupları artmıştır. Reform dönemindeki öncü Protestan teologlar bile Kitab-ı Mukaddes'e sadece inanmayı, özel bir statü olarak görmekte ve hem tarihin yoğurduğu geleneğin hem de papalığın asla onun yerini dolduramadığına inanmışlardı. Bu yaklaşıma en ciddi eleştiriler, Aydınlanma Dönemi'nde ortaya çıkan Gotthold Ephraim gibi bazı Protestan teologlar tarafından dillendirilmiştir. Ephraim'e göre Luther, Papalık kurumunu yerine kutsal metinleri, bir anlamda kâğıt üzerindeki papa (paper pope) olarak sunmuş ve beşeri papanın otoritesini kâğıtlara tevdi etmiştir.³⁹

Bunun yanında Reform Dönemi'nden gelen kutsal kitaba bakışı, aynı zamanda kontrol edilemez bir kutsal metin yorumlanma furyasını da başlatmıştı. Hatta Protestanlık içinde pek çok alt fırkanın ortaya çıkmasında kutsal kitaba yönelik bu gibi yaklaşımların payı inkâr edilemez.⁴⁰

3. Aklın Otoritesi

Akla verilen önem, Protestanlığı tanımlayan kavramsal bir öğreti olmasa da özellikle çağdaş Protestan teolojisi, akla büyük otorite vermekte ve onu Hristiyan teolojisine yön veren bir rehber olarak görmektedir. Buna göre akıl, dinî kanaatlerin oluşmasına katkı sağlayan ve misyona hizmet eden bir araçtır. Protestanlık içinde gelişen tüm kilise gelenekleri, teoride bu gerçeği kabul etmekte ve her ferdin kendi ahlaki kararlarında kendi bilincinin otoritesini takip etmesini tavsiye etmektedir. Böylece çağdaş Protestan teolojisi, Luther'in öğretilerine bağlı kalmakla birlikte zaman içinde yeni hermönetik metotlarının ortaya çıkmasına ışık tutmuş ve bunu, aklın öncülüğünde, dinle çatışmamak şartıyla rasyonel ve pozitif bilimlerden istifade etmek ve Tanrı sözlerinin geçerliliği ve otoritesinin korunması konusunda yeni yorumlara sahip olmak olarak anlamıştır.⁴¹

38. Chanson, 59.

39. Martin E. Marty, "Protestantism", *ER*, XII, 28.

40. Waida, 4-6.

41. Chanson, , 59.

Dinî otoriteye yönelik geliştirdiği iman ve kutsal kitapla ilgili öğretilerinin neticesinde çağdaş Protestan düşüncesi iki otorite formu geliştirmiştir: Rasyonel disiplinlerden faydalanan ilim adamlarının elinde bulunan ilmî otorite ile imanın sübjektifliğinin doruk noktaya ulaştığı dinî tecrübe (bir anlamda dindar) otoritesi. Mutlaklık iddiasında bulunmayan, ama tam ve derin bir saygıyı gerektiren birinci otorite, bilhassa son iki asır içinde gelişen tarihsel, edebî ve linguistik araştırmalarla daha fazla varlığını hissettirmiştir. Dinî tecrübe otoritesi ise Protestan din anlayışına çok uygun olacak şekilde ferdi dindarlığı öne çıkararak, İsa Mesih ile kişisel karşılaşmayı ve Kutsal Ruh'un kutsamamasını vurgulayan bir otorite olup kendini dua ve ibadetle izhar edecektir. Bu yaklaşım çok güncel Protestan düşüncesi olup ferdin imanının öznelliğine aşırı yetki vermeyi ifade etmektedir. Ancak şu var ki bu türden dinî otoriteler, mutlaka kutsal kitap ve onun etrafında oluşan sahîh gelenekle desteklenmelidir.⁴²

Sonuçta aklın otoritesi konusunda çağdaş Protestanlık iki uçta bulunmaktadır; bir uçta kutsal kitap-akıl ilişkisinde Martin Luther'in akla ilişkin kanaatlerin yanlış olduğunu savunanlar vardır. Bu teologlara göre bir insan, sırf otorite uğruna bilinçle tezat duruma düşmemelidir. Bir anlamda ferdin bilinci ve aklı, cemaatin iddialarına üstünlük kurmalıdır. Yel pazenin öteki ucunda ise tıpkı öteki mezheplerdeki gibi kilise yapısıyla ilgili kaygılar bulunmaktadır. Bu teologlara göre kilise, kutsal kitaba verdiği değerle saygınlık kazanacaktır. Bu anlamda Protestanlık, kutsal metinlere verdiği önemle "Kitap Halkı" isimlendirmesini hakkıyla yerine getirmektedir.⁴³

4. Kilise Otoritesi

Kilisede herhangi bir magisterum yetkisini kabul etmeyen bu mezhebin çoğunluğu, Kitab-ı Mukaddes'e nazaran kilise otoritesini nispeten daha düşük görür. Bu bağlamda Protestan kilise otoritesi konusunda yazılan farklı eserler ve görüşler, aynı zamanda Protestanlık içinde neden bu kadar fazla alt-kilisenin (mezhebin) doğduğuna da dolaylı olarak cevap verir niteliktedir. Şöyle ki kilise otoritesine ikincil dereceden bakan bir Protestan dindar, içinde bulunduğu cemaat yapısını bir dindar dostluk birlikteliği, aynı amaçları ve inançları paylaşanların oluştuğu bir manevi birim olarak algılayacaktır. Onun gözünde kilise, "İsa'nın bedeni" veya "azizler topluluğu" olarak görülse de, bu isimlendirmeler ona yetkin bir otorite asla kazandıramayacaktır. Buna bağlı olarak Protestan ülkelerin coğrafi hatta siyasi durumları bile kilise otoritesinin gücünü azaltıp çoğaltabilmektedir.

Protestan dünyasında ruhban olmayanlara vurgu yapan bir dinî cemaat anlayışı, aslında tüm inananların rahip olduklarını ve sunak önünde birbirleri için şefaatçi olabileceklerini vurgulasa da profesyonel bir kilise adamları

42. Chanson, 59-60.

43. Marty, 29.

sınıfının varlığı, hâlâ önemli bir problem olarak algılanmaktadır. Hendrik Kraemer gibi geçen asrın teologları, çağın getirdiği baskılarla, otoritenin öncelikle Tanrı kelamına tevdi edilmesini ama muhatap cemaat formunun (yani formel kilisenin) da bundan pay alması gerektiğini savunmuşlardır. Onlara göre kilise görevlisi, Tanrı sözünün açıklayıcısı veya vaizi olmalı böylece de isimlendirilmelidir. Bunun yanında aynı hareket içinde kilise hizmetlerinin, sakramentlerin idaresinde üstünlük ve hak iddiası için kullanılmaması gerektiğini savunanlar da bulunmaktadır. Bu görüşün karşısında ise otoriteden yoksun kilise adamları ile büyük otorite bahşedilmiş ruhban olmayan dindarlar anlayışının getirdiği kilise içi gerilimi tartışanlar bulunmaktadır.⁴⁴

Günümüzde Protestanlık içinde Quekerler gibi bazı fırkalar, kilise anlayışlarında daha da aşırıya giderek dinî otoriteyi fertler olarak inananlara irtica etmektedirler. Bu harekete göre müminlerden oluşan bir cemaat, ruhban sınıf olmadan da hatta hiçbir sakramenti olmadan da pekâlâ varlığını sürdürebilir. Zaten hareketin kurucusu George Fox'a (1624-1691) göre gerçek din, kiliseye veya iman esasına dayanmayan bir inançtır ve ancak Kutsal Ruh'un aydınlatmasıyla ortaya çıkan kişisel tecrübelerle meydana gelir. Sonuçta ona göre nihai otorite kaynağı, kişinin içindeki kutsal ışığın tecrübe edilmesidir.⁴⁵

Ortodoks Kiliselerinde Dinî Otorite

Kelime olarak doğru inançlı, merkezi otorite ile kurulmuş anlamına gelen bir terimi seçen⁴⁶ ve çoğunluğu Doğu Roma topraklarında kalan doğu (Ortodoks) pek çok kilise, özellikle İstanbul'da bulunan Rum Ortodoks Kilisesi, 16 Temmuz 1054 tarihindeki *Büyük Ayrışma*⁴⁷ adı verilen çatışmayla Katolik Kilisesi'nden bağını koparmıştı. Bu ayrışmanın görünürde bir takım teolojik, siyasi, ekonomik ve benzeri sebepleri bulunmakla birlikte belki de en önemli sebeplerden biri de dinî otoritenin paylaşımı ve kiliseler arasındaki otorite üstünlük konusunda olmuştur. Bilhassa İsa tarafından Petrus'a verilen payenin papalara miras kalıp kalmadığı ve papanın ruhanî kurallar koyamadaki otoritesi gibi teolojik konularda iki taraf arasında derin anlaşmazlıklar bulunmaktaydı.⁴⁸

Aslında bu durum, daha önceki asırlardaki uygulamalarla alevlendirilmişti; mesela Papa I. Nicholas (858-867) Dönemi'nde bile papalığın imtiyazlarını artırıcı iddiaları ve batı kilisesi içinde mutlak bir otorite kurmak için yaptığı reformlar, özellikle imparatorluğun doğu topraklarındaki

44. Marty, 30

45. Waida, 4.

46. Osman Cilacı, "Ortodoks Mezhebi" *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, İstanbul 2001, 275.

47. Bu ayrışma konusunda geniş bilgi için; Mehmet Aydın, *Hristiyan Kaynaklarına göre Hristiyanlık*, Ankara 1995, 25-28; 120-128.

48. M. Süreyya Şahin, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1996, 24-28.

kiliselere derinden endişelendiriyordu. Hatta onun doğu kiliselerinin ruhban atamalarında rol almak istemesi, kilise iç hukukuna aykırı bir müdahale olarak değerlendiriliyordu.⁴⁹

Günümüzde Ortodokslar, tıpkı Katolikler gibi kilisenin ilahi bir ihsan olarak yanılmaz bir otoriteye sahip olduğunu savunmakla birlikte, Katoliklerden bilhassa kilisenin Papalık gibi bir masumiyet ve etkin bir resmi ofise ve dinî organa sahip olmaması yönüyle ayrılır. Ortodokslar, masumiyet niteliğini, gizemli olarak kilisenin içine yerleştirmekte ve onu inananlar cemaati arasına dağıtmaktadırlar.⁵⁰

Bilhassa İskenderiye, Antakya, Kudüs ve İstanbul Kiliselerini kapsayan Ortodoks âlemi, kendini kadim ve havarisel kilisenin canlı bir devamı olarak görür. Patrikler kendi otoritelerini şöyle ifade ederler; “Biz Rabbin (Mesih’in) öğretisini tahrif etmeden koruduk, bize teslim ettiği inanca sıkı sıkıya bağlandık ve onu bir kraliyet hazinesi olarak küfürden sakındırdık ona ne bir ilave yaptık ne de ondan bir şey çıkardık.”⁵¹ Hatta Müslüman dünyada Yahya ed- Dimeşki olarak bilinen ünlü Grek teolog John of Damascus (652-750), kadim kilise babalarının, ebedi geleneğin (yani Hristiyanlığın) sınırlarını çizdiğini ve onu koruduğunu ifade eder.⁵²

Böylece ruhani bir otorite olarak Ortodoks gelenek, bu dünya için çok önemlidir ve hem kutsal kitabı, hem de inanç esaslarını ve ilk yedi konsilin kararlarını ifade eder. Yine gelenek, onlara göre kilise babalarının yazılarını, kilise tüzüklerini ve kutsal ikonları da ihtiva eder ve onları anlatır. Böylece ona göre, gelenek yazılı ve sözlü gelenek olmak üzere tıpkı Katoliklerdeki gibi iki ayrılmaz otorite unsurudur. Hatta bu mezhebe göre kutsal kitaplar, gelenek içinde sindirilmiş durumdadır ve inananlar topluluğu olarak kilise, kendi otorite özelliğini buradan beslemektedir.⁵³

Katoliklerden bu noktalarla ayrılan Ortodoksluk, aynı zamanda Protestanlığın aksine kilisenin ruhani hiyerarşisine dayalı yapısına vurgu yapar; ona göre bu otorite yapı, öncelikle havarisel ardışıklık yani episkopos ve alt ruhbanlar üzerine kuruludur. Yine Protestanlardan ayrılan (ancak Katoliklerle aynı yönde olarak) Ortodokslar, azizlere dua edip onların şefaati kabul ederler. Ayrıca Ortodokslar da tıpkı Katolikler gibi piskoposlar heyetini ve ökümenik konsilleri göz ardı etmemesine rağmen, Katoliklerden ayrı olarak onların üstünlüklerine teolojisinde yer vermez. Kilise özet bir ifadeyle onlar için Kutsal Ruh’un somut bir imajı, Mesih’in bedeni ve görülen ve görülmeyen kilisenin kendisidir.⁵⁴

49. Timothy Ware, *The Orthodox Church*, Great Britain 1964, 61-62.

50. Elias, 64.

51. Timothy Ware, 203-204.

52. On Icons II, 12’den naklen Timothy Ware, 204.

53. Timothy Ware, 204-205.

54. Timothy Ware, 204. 243-248.

Kilise, ruhani hiyerarşisinde en yüksek otorite olan piskoposun, temel olarak idari, öğreti (doktrinsel) ve ayinlere dayalı (sakramental) kutsama olmak üzere üç kapsamlı gücü bulunur. Piskopos, bir tür kilise inananlarının manevi önderi olarak sakramentler çeşmesi (tüm Hristiyan gizemlerini kendisinde toplayan biri) olarak isimlendirilir ve gücünü Hristiyan sevgi anlayışı bağlamında ve maddi olmayan, (ruhanî) boyutuyla kullanır. Sonuç olarak piskoposun otoritesi, aynı zamanda ruhban olsun olmasın tüm Hristiyan cemaatinin (Ortodoks kilisenin) otoritesi demektir. Her ne kadar geniş imtiyazları olsa da bir piskopos, kilise üzerinde değildir. Ancak, kilise makamının resmî sıfatının taşıyıcısı olduğundan piskopos olmadan kilise düşünülmez; zira o, imanın öğretmeni ve muhafızı olarak kiliseyi besler ve kollar.⁵⁵

SONUÇ

Protestanlar tarihteki hareket noktası olarak öncelikle Papalığın dini otoritesine karşı çıkarak Papalığın odağında oluşan tüm kilise geleneğinin otoritesini reddetmekte ve kutsal kitap ile ilgili öğretilerinde kısmen Pavlusçu bir anlayışa bürünerek imanın kişinin dindarlığı üzerindeki hayati otoriter rolüne dikkat çekmektedirler.

Kilise yapısı bağlamında sistematik olamayan ve dağınık bir tablo çizen Ortodoks dünyası, otoriteyi masum inananlar cemaati olarak Hristiyanların tamamına ait, ama temsil açısından piskoposun zatında toplanan hiyerarşiye bağlı bir kuvvet olarak görmektedir.

Neticede her iki Hristiyan geleneği için dinî otorite, tarihsel açıdan incelendiğinde aynı zamanda ana hatlarıyla bir kilise tarihi olabilecek nitelikte bir konu olup özellikle bize otoriteyi kullanma konusunda ihtilafa düşen Hristiyan mezheplerinin ortaya çıkışına dair temel bilgiler de sunabilecek karakterdedir.

---

55. Timothy Ware, 248-255.

KAYNAKÇA

- Abbott, Walter, M. Joseph Gallagher, (ed.), *The Documents of Vatikan II*, London 1972.
- Adam, Baki, *Yahudi Kaynaklarına Göre Tevrat*, İstanbul 2001.
- Adams, Luther, Thomas Mikelson, "Legitimation", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, VIII, 499-509.
- Alberigo, G. , "Autorita e Potere", *Nuovo Dizionario di Teologia*, ed., Giuseppe Barbaglio, Severino Dianich, Milano 1994, 79-94.
- Alıcı, Mustafa, *Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerim Işığında İslâm- Hristiyan Diyaloğu*, (Basılmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2001.
- _____, *Müslüman-Hristiyan Diyaloğu*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.
- Atkinson, James, "Luther, Martin", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, David F. Wright, Leicester 1996, 401-404.
- Aydın, Mehmet, *Hristiyan Kaynaklarına göre Hristiyanlık*, Ankara 1995.
- Beilner, Wolfgang, "Authority", *Encyclopedia of Biblical Theology*, ed. Johannes B. Bauer, London 1978, 52-55.
- Belleville, L. L. , "Authority", *Dictionary of Paul and His Letters*, ed. Gerald F. Hartorne, Ralph P. Martin, Leicester 1993, 54-59.
- Besalel, Yusuf, "Peygamberler ve Peygamberlik" *Yahudilik Ansiklopedisi*, II, 503-504.
- Bettenson, Henry, (ed. trans.), *The Early Chistian Fathers- A Selection from the writings of the Fathers from St. Clement of Rome to St Athanasius*, Great Britain 1969.
- _____, *The Later Chistian Fathers- A Selection from the writings of the Fathers from St. Cril of Jerusalem to St Leo the Great*, Great Britain 1970.
- Bruce, F. F, "Israel", *New Bible Dictionary*, ed. J. D. Douglas, Leicester 1997, 519-532.
- Caparros, E. , M. Theriault, J. Thorn, ed. *Code of Canon Law Annotated*, Montreal 1993.
- Carley, J. W. , "Roman Catholic Theology", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, David F. Wright, Leicester 1996, 596-598.
- Chan, Wing-tsit, "Çin Dinleri", *Asya Dinleri*, ed. P. T. Raju, Wing-tsit Chang (çev. Abdullah Davudoğlu), İstanbul 2002, 219-462.
- Chanson, R. P. , "Aurority", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 58-60.
- Chapman, Geoffrey (ed.), *Catechism of The Catholic Church*, London 1994.
- Clement, Keith, "Sola Fide", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, London 1996, 545.
- Cilacı, Osman, "Lutheranizm" *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, İstanbul 2001, 224.
- _____, "Ortodoks Mezhebi" *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, İstanbul 2001, 224.
- Cohen, Boaz, "Introduction", *Everyman's Talmud*, ed. A. Cohen, New York 1975, VI.
- De Vaux, Roland, *Ancient Israel- Its Life and Institutions*, London 1994.
- Demirci, Kürşat, *Yahudilik ve Dini Çoğulculuk*, İstanbul 2000.

- Eliade, Mircea, Ioan P. Couliano, *Dinler Tarihi Sözlüğü*, çev. Ali Erbaş, İstanbul 1997.
- Elias, J. H. , "Authority", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, David F. Wright, Leicester 1996, 64-66.
- Güç, Ahmet, *Çeşitli Dinlerde ve İslâm 'da Kurban*, İstanbul 2003
- _____, *Dinlerde Mabed ve İbadet*, İstanbul 1999,
- Gündüz, Şinasi, *Dinsel Şiddet- Sevgi Söyleminden Şiddet Realitesine Hristiyanlık*, İstanbul 2002
- _____, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*, Ankara 2001.
- _____, Mahmut Aydın, *Misyonerlik-Hristiyan Misyonerler, Yöntemleri ve Türkiye 'ye Yönelik Faaliyetleri*, İstanbul 2002.
- Güngör, Ali İsra, *Vatikan Misyon ve Diyalog*, Ankara 1997.
- Gerish, B. A. , "Justification", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 314-315.
- Halligan, Nicholas, *The Administration of The Sacraments*, New York 1962.
- Hanson, R. P. C. , John Whale, "Papacy", *A New Dictionary of Christian Theology*, Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 424-425.
- Hünemann, Peter, ed., *Heinrich Denzinger – Enchiridion Symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, Bologna 1995.
- Iverach, James, "Authority" *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings, New York 1981, II, 249-254.
- Katar, Mehmet, "Hristiyan Bayramları Üzerine Bir Araştırma", *Dinî Araştırmalar*, III (Ocak- Nisan 2001) 9, 7-27.
- Liebman, Charles S. , "Orthodox Judaism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XI, 114-122.
- Loewe, Herbert, "Judaism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, VII, 127-149.
- Lull, Timothy F. , "Indulgences", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 295-296.
- Lockyer, Herbert, F. F. Bruce, (ed.), "King, Kingdom", *Nelson's Illustrated Bible Dictionary*, New York 1986, 616.
- Marty, Martin E., "Protestantism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 23-38.
- Mcneill, J. T. , "Lutheranism, Luther", *A New Dictionary of Christian Theology*, ed. Alan Richardson, John Bowden, London 1996, 342-343.
- Meyer, Michael A. "Reform Judaism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 254-256.
- Neuner, J. , J. Dupuis (ed.), *The Christian Faith in The Doctrinal Documents of the Catholic Church*, Bangalore 1983.
- Neusner, Jacob, "Rabbanic Judaism in Late Antiquity", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 185-192.
- _____, *Rabbinic Judaism- Structure and System*, , Minneapolis 1995,
- Packer, J. I. , "Authority", *New Bible Dictionary*, ed. J. D. Douglas Leicester 1997, 105-106.
- _____, "Scripture", *New Dictionary of Theology*, ed. Sinclair B. Ferguson, David F. Wright, Leicester 1996, 627-631.

Peters, F. E. , *Judaism, Christianity and Islam- The Classical Texts and Their Interpretation*, New Jersey 1990, I-III.

Rosenblum, Herbet, "Conservative Judaism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, IV, 63-67.

Richard P. McBrien, "Roman Catholicism", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 429-445.

Provost, James H. , "Canon Law, *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, III, 69-71.

Raju, P. T. , "Hindistan Dinleri (Hinduizm'e Giriş: Genel Bir Bakış)", *Asya Dinleri*, ed. P. T. Raju, Wing-tsit Chang (çev. Abdullah Davudoğlu), İstanbul 2002, 23-214.

Sarıkcıoğlu, Ekrem, *Din Fenomenolojisi*, Isparta 2002.

_____, "Mesih", *tabula rasa*, (Mayıs- Ağustos 2003), say. 8, 29-34.

Sperling, S. David, "God: God in the Hebrew Scriptures, *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, VI, 1-8.

Suffrin, A. E. , "God (Jewish)", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings, New York 1981, VI, 295-299.

Şahin, M. Süreyya, *Fener Patrikhanesi ve Türkiye*, İstanbul 1996.

Waida, Manubu, *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, II, 1-6.

Ware, Timothy, *The Orthodox Church*, Great Britain 1964, 61-62.

Werbolwsky, R. J. Zwi, Geoffrey Wigoder, (ed). , "Kingdom of Heaven", *The Encyclopedia of Jewish Religion*, London 1967, 229.

_____, "Priest and Priesthood", *The Encyclopedia of Jewish Religion*, London 1967, 309.

_____, "Pharisees", *The Encyclopedia of Jewish Religion*, London 1967, 299.

_____, "Midrash", *The Encyclopedia of Jewish Religion*, London 1967, 261-262.

Wilson, Robert R. , "Prophecy: Biblical Prophecy", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 14-23.

Wolf, Arnold Jacob, "Rabbanite", *Encyclopedia of Religion*, ed. Mircea Eliade, New York, London 1987, XII, 181- 185.

KADİM ŞEHİR KARS: II**Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT***

Özet: Bir önceki sayıda Kars'ın tarihi süreci Ruslarla olan mücadele dönemi-ne kadar getirilmişti. Bu çalışmada ise önce 1853 Kırım Harbi, arkasından da 1877-78 Rus Harbi'yle birlikte Kars ele alınacaktır. Çünkü; Kars bu savaşlar neticesine gerçekten her anlamda yıkıma uğramıştır. Kars bu her iki savaşta Rusya'nın ilerleme güzergâhında olduğu için yıkımdan kurtulamamıştır. Ancak, 1853'te başlayan Kırım Harbi Kars'ın adını tarihin şanlı sayfalarından birine yazdırmış, şehir büyük bir kahramanlık göstererek "gazi" unvanını haiz ilk şehir olmuştur. Maalesef bu savaş, mücadeleyi yazan tarihler ne Kars'tan ne de bu unvandan bahsetmişlerdir. Daha vahim olan 1877-78 Rus savaşı ise tam bir hezimet olmuş, Kars "kara günler" adı verilen 40 yıllık bir esaret dönemi yaşamıştır. Aynı kader bu savaş için de geçerlidir. Savaşlar neticesinde Kars başta kalesi olmak üzere çok büyük tahrip görmüş, kadimliğinden eser kalmamış, büyük bir nüfus kesafeti yaşanmıştır. Rus esaretinde yaşamak istemeyen ahali o günkü Osmanlı sınırlarına göç etmiş, bu durumu Ruslar şehrin demografik yapısını değiştirmek için fırsat bilerek özellikle Hristiyan ve Ermeni nüfus yerleştirmişlerdir.

Çalışmanın diğer kısmında önce Osmanlı Kroniklerinde Kars tespit edilmiştir. Yüzyıllara göre yapılan bu tespit Osmanlı Kars'ı için önemlidir. Sonra Kars'ta başta kale olmak üzere yapılan imar faaliyetleri ele alınmıştır. Bu kısım için Osmanlı arşiv belgeleri oldukça zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Kale her şehrin can damarıdır; yönetim birimi, yerleşim yeri, askeri garnizon, zindan gibi çok amaçlı bir kullanım söz konusudur. Kars Kalesi her dönem hem çok büyük bir yıkım hem de çok büyük imar görmüştür. Bunun yanında şehrin bedestanı (çarşı), su yolları ve çeşmeleri, mektepleri onarılmıştır. Nihayet Tanzimat'la birlikte de iletişimin en son yeniliği olan telgrafın Kars'a gelme hikâyesi yine belgelerin sunduğu datalar yardımıyla okuyucuya sunulmuştur. Kars'ımızın kadimliğini ortaya koyan, tarihin göz ardı ettiği Kars'ımız ile ilgili bu kısa çalışma geniş okuyucu kitlelerine bir Kars belleği kazandırmak içindir.

KARS, THE ANCIENT CITY, II

Summary: In the previous issue, the history of Kars until the period of war with Russia was dealt with. In this study, we are going to discuss the history of the city of Kars along with the Crimean War of 1853 and with the Russian War of 1877-78, as the city was destroyed in all senses as a result of these wars. Kars could not escape destruction in either of these wars because it was on the path of Russia's progression. In the Crimean War, which broke out in 1853, however, the city had its name written in gold letters; it became the first city which was vested with the title of "gazi" (veteran). Unfortunately, those histories which relate this war tell neither about Kars, nor about its rightly gained title. Worse still, the Russian war of 1877-78 was a complete smack-down, and Kars experienced a 40 year long captivity life

---

* Kafkas Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

called “the black days”. The same fate came with this war. The city, particularly its fortress, was greatly destructed, nothing left from its ancientness, and a great population density occurred. The public community who did not want to live under the Russian captivity migrated to the Ottoman borders of the era, and the Russians utilized this situation as an opportunity to change the demographical structure of the city and they populated it especially with Christians and Armenians.

In another part of the study, the city of Kars is determined in the Ottoman Chronicles. This determination, which was carried out by centuries, is significant for the Ottoman Kars. Then the zoning activities in Kars, including the fortress in particular, are discussed. The Ottoman archival documents contain abundant information about this. A fortress is the heart of every city; it involves many usages as a unit of government, a residential area, a military post, a dungeon, etc. In all eras, the Fortress of Kars has experienced both great destructions and great developments. Its marketplace, aqueducts and fountains, and schools were repaired. Finally, the story of the introduction of telegraph, which was the cutting edge novelty of the era, in Kars in the *tanzimat* reform area is presented with the help of the date provided, again, by the documents. This short study, which reveals the ancientness of our Kars as a city ignored by the history, aims to provide a wide audience with a memory of Kars.

İki Savaş İki Yıkım (1855 Kars Kuşatması, 1877-1878 Osmanlı –Rus Savaşı/93 Harbi)

58

Kars ve çevresi Türk-Rus ilişkilerinde önemli yere sahip olmuştur. Kafkasya’daki Rus yayılması 1801’de Gürcistan’ın ilhakıyla birlikte Osmanlı’yı açıkça tehdit edere hâle gelmiştir. Bu tarih ve akabinde özellikle de 1828’den sonra bölge her iki devlet için sürekli bir mücadele alanı olmuştur. Kars Kalesi’nin Ruslar tarafından ele geçirilişi 7 Temmuz 1828’dir. Rus ordusu devamında Ahıska, Ardahan ve Bayezit bölgelerini ele geçirmiş, Erzurum’u rahat şekilde teslim almışlardır. Ruslarla barış istemek zorunda kalan Osmanlı Devleti 14 Eylül 1829’da imzaladığı Edirne Antlaşması ile Erzurum, Kars ve Bayezit’i geri almış, Poti, Anapa ve Ahıska’yı terk etmiştir. Kars, böylece ilk kez Türk-Rus sınırını teşkil etmiştir.¹

Kars’ın Ruslar tarafından muhasarası, istilâsı esnasında halktan bazılarının Ruslara yardımda buldukları görülmüştür. 1234/1818-19 tarihli belgeye göre Kars ahalisi şöyle bir beyanda bulunmuştur; 1222/1807’de Kars muhafızı Hatunoğlu Mehmed Paşa hayatta iken kardeşleri Cağal Ağa ve Karabey ile ittifak ederek kaleyi Moskovluya teslim etmek ve Ruslara tabiyet etmek gibi bir kötü niyet taşımışlardır. Ancak, böyle bir harekete cesaret eden bu hainler emr-i âli ile katl edilmişler, çoluk-çocukları Hasan Kalesi’ne (Pasinler) nakledilmiştir.

1. Selçuk Ural, “Yakınçağ’da Kars”, Kars Beyaz Uykusuz Uzakta, YKY, İstanbul 2006, s. 107.

“..kal'a-i hakaniyeyi muhasara etdirmeğe cesâretleri sebebiyle bundan mukaddem ba emr-i 'âli katl olunan hayın-ı din ve devlet ve muhayyin fukarası raiyyet olan maktulûn-ı merkumûnun i'dâmları ve evlâd ve iyâlleri ile Hasan Kalesine nakl olundukları gündün ile'l-an yas ve gedâ....” Böyle bir tedbir sonucu nakledilmiş olan ailenin geri kalan akrabaları tekrar mazarratta, cevri ve asayişsizliğe başlamışlardır. Aile efrâdı bunun için Zilan aşireti boy beyi Şemdin oğlu Hüseyin Ağa'ya bağlı ve Revan serdarının hizmetinde isyan hâlinde olan 5000 ekrâdla işbirliği yapmaya çalışmaktadırlar. Hasan Kalesi'nden hareket ederek Micingird Kazasında Kars'a 15, Revan'a 22 saat mesafede bulunan Başköy karyesine gelmişler, ekrâd ve acem taifesi ile haberleşmişlerdir. Bu tür bir fitne ve fesat hareketinden vaz geçmeyen bu grubun Başköy'den nakl ile Erzurum'da iskân edilmeleri, bu tür hareketlerden vaz geçmeleri için Erzurum Valisine hitaben bir emir gönderilmiştir:

“...Zilan aşiretinin boy beyisi Şemdin oğlu Hüseyin Ağa üzerinde olan 5000 kadar ekrâd zevi'l-tuğyan ile Revan serdarının hizmetinde olduğundan ağayı merkûmun i'ânesiyle fırsat-yâb olmak ve zamir-i hayatlarında caygır olan fitne ve fesâdlarını izhâr ve icrayı ... fasideleriyle bu esnada bilâ-emr haneleriyle Hasan Kalesinden hareket ve Micingird kazasında Medine-i Karsa 15 ve Revana 22 sa'at mesafe olan Başköy nâm karyeye duhûl ve meks ve ikâmet ve ekrâd ve acem ve kefere-i muhbire ile gidiş ve gelişleri ve her birlerinden istimdâd me'mulünde oldukları ve bunların bu gûne hareketlerine iğmaz-ı ayn olursa Vafi paşa gibi bir ....azime olacağı bedihi olub sâye-i padişâh-ı 'âlem-penâhide hâlâ vali-i beldemiz devletlü paşa hazretlerinin hengâm-ı hükümetlerinde merkûmların zamir-i hayatlarında caygır olan ef'âl-i şaibelerini zahire ihrac edemezler ise de el-an fitne ve fesaddan hâli olmadıkları karîn-i ilm-i ârâ-yı rahimâneleri buyuruldukda ....mir-mirân-ı merkumûnları karye-i mezkûreden evlâd ve iyâlleri ile nefsi derûn-ı Erzuruma nakl ve iskân birle serimu mansûre-i hakaniye ve bi'l-umûm ahali ve re'âyâların girü mazarratlarından emn ve asude-i hal buyurulmak bâbında devletlü Erzurum valisine hitâben....”²

1853'te başlayıp 1856'ya kadar süren Kırım Savaşı'nda Ruslar Kafkas cephesinde bir kez daha Kars'ı kuşatmıştır. Bu kuşatmada Kars ahali askerle birlikte büyük bir mücadele vermiş, ancak 28 Kasım 1855'te şehir teslim olmak zorunda kalmıştır. Şehir 30 Mart 1860'ta imzalanan Paris Antlaşması ile Ruslar tarafından boşaltılmıştır.³

Kars ahalisinin gösterdiği müdafa dillere destan bir hadisedir. Ahalinin gösterdiği bu yararlılık Devlet tarafından ödüllendirilmiştir. Bu hem ahaliyi taltif etmek, ahalinin Devlete bağlılığını artırmak, hem de Devletin bu konudaki hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir. Mesela; 1858

2. BOA. Cevdet Maliye (C. ML.) 2180.

3. Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 65-91.

tarihinde bu konuda Kars ahalisinden ve Bağdad tüccarından Kurbanzâde İsmail Ağa ve Kars hanedanından Medet Bey bu taltifi almışlardır. İsmail Ağa için Kars meclisi *kapucubaşılık rütbesi ve 5. rütbeden mecidiye nişânı* verilmesi yolundaki arzı Anadolu Ordusu Hümâyûnuna bildirilmiştir. Ancak, kapucubaşılık rütbesinin verilmesi usule uygun bulunmamış ve kendisine 5. Rütbeden mecidiye nişânı ita olunmuştur.⁴ Kars hanedanından ve *Istabl-ı âmire müdürü* Medet Bey'in de orduya yaptığı hizmet karşılığında ödüllendirilmesi için Kars mutasarrıfı tarafından bir kıta tahrir göndermiştir. Medet Bey'in Rus istilâsı sırasında Şöregel kazasında bulunan konakları tahrip edilmiş ve yakılmış, Medet Bey 500 kuruştan fazla bir zarara uğramıştır. Bu nedenle de yaptığı hizmet taltif edilmeyince de üzülmüştür. Mutasarrıf Paşa bunları da ilave ettikten sonra, 4. dereceden bir kıta mecidiye nişânı verilmesi hususunu arz etmiştir.

“...Kars hanedânından izzetlü Medet Beyin mesele-i maziye esnasında sebkât eden hüdmet ve sadakatine mükâfeten kendüsüne 4. rütbeden bir kıta'a mecidiye nişân-ı hümayunu i'tâsı alınmasını mutazammın Kars mutasarrıfı saadetlü paşa tarafından tevâriüd eden bir kıta'a tahrirât ol bâbda hassa müşiri devletlü paşa hazretleriyle muhabereyi şâmil olan tezkire ile beraber manzur-ı 'âli buyurulmak için arz ve takdim olundu meal-i tahrirât mir-i müşarün ileyh hazretlerinin iş'ârına nazaran mir-i muma ileyh mesbukü'l-hademe .....bendegândan olarak şayan-ı iltâf-ı seniyye görünmekle ber vech-i işar kendüsüne rütbe-i mezkûreden bir kıta'a mecidiye nişân-ı hümayunu i'tâsı hakkında her ne vechle emr ve fermân..”⁵

1859'da Çıldır ahalisinden ve Devlet-i Aliye tebasından Bezirgan Agob'a da aynı nedenlerden dolayı nişân ita olunmuştur.⁶ İran tebasından Ahmed Ağa adlı şahıs da Devlet tarafından taltif edilenlerdendir. Kendisi Kars'a erzak tedariki konusunda yardımlarda bulunmuştur. Bu nedenle Ahmed Ağa'nın 5. rütbeden bir kıta'a mecidiye nişânı ile taltif edilmesi isteği merkeze iletilmiş ve buna göre gerekenin yapılacağı belirtilmiştir.⁷

24 Şubat 1859'da başka bir ödüllendirme Kars ziraat müdürü için yapılmıştır. Şöyle ki Kars'ın ileri gelen ailelerinden ve meclis azası El-hac Abdullah Efendi saltanata sadık kalarak orduya çeşitli yardımlarda bulunmuştur. Birkaç nefer adamıyla birlikte can siperane şekilde muharebe etmiş, Rus istilâsı sırasında birçok emlak ve akarı yağmalanmış ve yakılmıştır. Tüm bunlar gözetilerek Abdullah Efendi'ye rütbe terfisi tevcih edilmesi uygun görülmüştür.⁸1855 Kars Zaferi Osmanlı Devleti için doğuda büyük bir

4. BOA. İrade Dâhiliye (İ. DH.) 429/28397.

5. BOA. İ. DH. 427/28278.

6. BOA. İ. DH. 441/29155, ; BOA. Sadaret Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi (A. DVN. MHM.) 28/93.

7. BOA. A. AMD. 79/7.

8. BOA. Sadâret Mektubî Umûmi Kalemi (A. MKT. UM). 331/1288.

maneviyat sağlamıştı. Bu muzafferiyyetin neticesi olarak Kars ulemasından Süleyman Şadi Efendi Muzaffernâme adıyla bir manzume neşretmiştir. Muharrem 1275/1858'de Şadi Efendi bu manzumeyi Kars meclisine göndermiş ve kendisine 5000 kuruşluk bir hediye verilmesi uygun görülmüştür.

".....Kars ulemâsından Süleyman Şadi Efendinin muzaffernâme nâmiyle inşâr eylediği manzumenin gönderildiğine dair Kars meclisinin tevârüd eden mazbatası mezkûr manzume ile beraber manzur-ı 'âli buyurulmak için arz ve takdim kılındı.. iş 'âra nazaran .....kemâl olarak şayeste-i atıfeti celile bulunmasıyla kendüsüne 5000 guruş atıye-i seniyye verilmesi hakkında her ne vechle emr ve fermân..."⁹

Kars ahalisinin Ruslarla yapılan mücadelede gösterdiği mukavemet Osmanlı Devleti tarafından takdire şayan kabul olunmuştur. Ekim 1856'da Kars halkının *asâkir-i şahâne ile beraber ibrâz eyledikleri hıdemât-ı can-siparanelerine* mükafât olarak muâfiyet ve taltif edilmesi bir fermânla duyurulmuştur. Bu fermânın kırâ'at olunması yani okunması, şehirde Musalla tabir olunan yere tüm halkın toplatılması ile Kars mahkemesine kayd edilmesi belirtilmiştir. Bu konudaki fermân Kars Mutasarrıf Kaymakamı Hacı Süleyman Ağa'ya tahriratla bildirilmiş, ayrıca hizmette bulunanlar ile kendisine meciidiye verilecek olanların defteri de gönderilmiştir. Kars Müftüsü Hasan Efendi ile Pasin-Ulya Kazası Müdürü Mustafa Ağa'ya birer adet nişân-ı âli, bazı aşiret ağalarına maaş tahsisi Devletin halkın yanında olduğunu göstermek, kahramanlığı teşvik ve taltif etmek için verilmiştir.

"...Kars ahalisi hakkında şayan buyurulan mu'afiyât ve taltifiyâtı şâmil sahife beray-ı sudûr olan emr-i 'âliden dolayı teşekkürü hâvi ahali-i merkûme tarafından tanzim olunan mazbata-i umûmiyenin ve mesele-i sabıkada hüsn-i hizmetleri meşhûr olmasından nâşi mükafât-ı seniyye müstahak olan bazı vücûh ve memûrine dair terkîm kılınan varakanın irsâl kılındığı mutazammun Anadolu ordu-yı hümayunu müşiri devletlü paşa hazretlerinin tevârüd eden tahrirât-ı evrâk-ı merkûme ve ol bâbda olan tezkire-i behiyye ve ser-'askeri ile manzur-ı ali-i cenâb-ı şehinşâhi buyurulmak için arz ve takdim kılındı varaka-i mezkûrede esâmisi muharrer olan vücûh ve memûrinin hüsn-i hizmet ....beyân olunmasıyla şayan-ı mükafât-ı seniyye gönderdiklerinden muma ileyhe esâmisi balâlarda gösterilen rütbe ve nişanların ve Kars müftüsü Hasan Efendi ile Pasin-ulya kazası müdürü Mustafa ağaya emsâline tatbikan birer kıta nişân-ı 'âlinin ihsanıyla icra-yı müdiriyetleri ve bazı aşiret ağalarına tahsisi gösterilen maaşların dahi ber müceb-i iş 'âr tesviyesi hususunun maliye nezâret-i celilesine havalesiyle..."¹⁰

Ekim 1856 Kars Kalesi kuşatmasında bazı askerler firar ederek Rusya'ya kaçmış, burada saklanmış, ancak tekrar geri dönmüşlerdir. Muharebe esnasında görevden kaçmak ve ihanet olarak kabul edilen bu durumda geri

9. BOA. İ. DH. 410/27178.

10. BOA. İ. DH. 358/23661.

dönen askerlere nasıl muamele edileceği sorun olmuştur. Bu durumda olan 24 çavuş, onbaşı ve askerin askerlikten ihracı istenmiştir. Bunun için geçici bir komisyon oluşturulmuş, reisliğine de Hafız Paşa getirilmiştir. Ancak yapılan soruşturmada askerler şunları söylemiştir: muhasara emri bitinceye kadar kalede bulunan askerlere 140 dirhemden az ekmek verilmiş, askeler açlığa mahkum olmuşlardır. Açlıktan kurtulmak isteyen askerler Erzurum'a doğru hareket etmişler, ancak Ruslar tarafından esir alınmışlardır. Ruslarla silahlı mücadelede bulunmuş, hatta içlerinden bazıları şehit olmuştur. Askerler bu sözlerle kasdı bir firar amacıyla olmadıklarını ifade etmişlerdir. *"...emr-i muhasaranın nihâyetine kadar derûn-ı kal'ada bulunan efrâ-d-ı askeriye'nin beherine 140 dirhemden aşağı ekmek verilmemiş olduğunu beyan ve tezekkür eylemiş olub yevmiye 140 dirhem ekmek alan adamın açlığa adem-i tahammül irâdıyla emr muhafazasına memur olduğu mahalli terk ve firârda ma'zur olamayacağı der-kâr bulunmuş olduğundan bu hâlde merkûmların firârları muzayaka-yı muhasaradan tahlis-i keribân eylemek eskârına mebni olduğu ....ve şurası varki merkûmların firârları düşman tarafına olmayub Erzurum cânibine ve vatanlarına gitmek ....olduğuna ....firârlarında tesadüf eyledikleri düşman kurâ ve ellerine teslim olmayarak silaha müracaat eylemeleri ve hatta içlerinden bazılarının na'il-i mertebeye şehâdet olarak teslim olmadıkları..."*¹¹

Her ne kadar firarın mazur görülemeyeceği belirtilmişse de askerlerin bu ifadeleri komisyona inandırıcı gelmiştir. Böyle bir hareketin askerliğe yakışmadığı, bu nedenle de bunların askerlik mesleğinden ihrâc edilmeleri gerektiğine karar verilmiştir. Ayrıca 24 kişinin hapis tarihlerinden itibaren 5 sene müddetle orduda prangaya konulmaları hükmü verilmiştir.

*"...merkûmların tarih-i duhûllerine nazaran bunların ekserisinin sınıf-ı redifde ve birazının silk-i muvazzafade daha hüdmet etmeleri lâzım gelür ise de böyle şân ve namus-ı askeriye kat'an yakışmaz suretle irtikâb eyledikleri töhmet ve kabahatları üzerine bunların silk-i ....askeride bakaları bir vechle tecviz olunamayacağından merkûmların heman silk-i celil-i askeriye-yeden tardıyla tarih-i habslerinden itibâren beşer sene müddet der-sa'âdetde ordu-yı hümayunu nezdinde prangaya vaz'ı ve ber vech-i muharrer muharrerât-ı sâmiye-i ser-askerileri tastiriyle ordu-yı hümayunlara ve müstesnâ mahallere i'lân ve keyfiyet olunması..."*¹²

Firar eden bu şahısların isimleri şöyledir: nefis-i Amasyada Acem Ali mahallesinden Seyyid Hacı Salih oğlu Halil; Harput'a tabi Bahatında Tahitiyye Üç mahallesinden şabb-ı emred Mustafa bin Ömer; Malatya Alaca mahallesinden şabb-ı emred Ali bin Monla Feyzullah oğlu Ahmed; Harput'a tabi Karacor nahiyesinden Hamam karyesinden Hasan bin Resul; Diyarbekir'e tabi Behistan kazasından Birmaye karyeli İsmail bin Kasım; Harput'a

11. BOA. İ. DH. 362/23964.

12. BOA. İ. DH. 362/23964.

tabi Kemah kazasından Termi karyesinden Hüseyin bin Hasan; Karahisar'a tabi Şoşpar kazasından Bağcı karyeli Mehmed bin Osman; nefsi-i Musul'dan Mustafa; Amasya'ya tabi Zeytun kazasından Calinu karyesinden Ömer veled Hüseyin; Amasya'ya tabi Gümüşhacı kazasından Çağfer karyesinden İsmail; Amasya'ya tabi Gümüşhacıköyünden Hacı Yümnü mahallesinden Mehmed veled Mehmed; Amasya'ya tabi Zeytun kazasından Kocakayakalesi mahallesinden Ahmed oğlu Ahmed veled Mustafa; nefsi-i Tokat İmameddin mahallesinden Osman veled Salih; Eğin kazasına tabi ...Mustafa veled Abdullah; Amasya'ya tabi Vezirköprü kazasından Sultan mahallesinden Sakallı Ali veled İsmail; Diyarbeki'e tabi Mardin kazasından Kosan karyesinden Ali oğlu Mahmud; Filibe kazası kurâlarından ....¹³

Kars'a tabi olan Ardahan Kazası da yaşanan Rus istilâsından nasibini almıştır. Eylül 1856'da Ardahan kazası ahalisi sundukları arzla buldukları durumlarını ifade etmişlerdir. Bir senedir Rusların kazalarını istilâ ettiklerini, uğradıkları eza, zulüm ve taaddinin (tecavüzlerin) derecesini ifade etmeye imkân olmadığını, başka kazalardan gelenlerin de mal ve mülklerini gasp ettiklerini, yağmaladıklarını hiçbir şekilde ve zamanda emniyette olmadıklarını dile getirmişlerdir.

"...hasbe'l-kader bir senden berü kazamızı Rusyalu istilâ etmek hasebiyle duçâr olduğumuz cevr ve ezâve zulm ve ta'addinin arz ve ifâdesi derceten imkândan hâric bulunduğundan başka ihbârlar ve kaza-i sairlerden firâr ve sair makuleler taraflarından görmüş olduğumuz gûna gûn hasar ve mâl ve mevâşilerimizi bir taraftan gasb ve gâret ve bayağı...bir an ve bir dakika emn ve amân olamadığımız..."¹⁴

Rusya'nın tasallutu bu kadarla sınırlı değildir. Gümrü tarafına gönderdiği arabalarının kirası olarak Ardahan ahalisinden 5000 manat talep etmiş ve almıştır. *"...Rusyaluların sabıkda olan zulm ve ta'addileri dahi birkaç kanda dahi tezâyüd ve tekessür etmiş ez cümle Gümrü tarafına lüzum'l-mikdâr ara-ba gönderdiğinden başka 5000 manat araba kirası diyerek bilâ-mucib almış olduğu ve cerâyim ve sair ahz eylemiş ve balâda beyân olunduğu üzere mu-ta'addad mezbûr hane ve daire ve rasathâne saray ve konaklar bütün bütün harab etmiş olmasıyla..."* Halk bunları ifade ettikten sonra Rusların Ardahan'da mevcut binaları da kullanılmayacak derecede harap hâle getirdiklerini, bu hususa ne kendilerinin ne de padişahın razı olmayacağını ilave etmişlerdir: *"Derun-ı kala mahallesinde Ardahan kazası beyi Hüseyin bey bendelerinin kebir saray konaklarını tevabi-i ve liva halkıyla bütün bütün harab etmiş oldukları, Yine derun-ı kala mahallesinde biraderi Derviş bey bendelerinin kebir saray konaklarını bütün tevabi ve liva halkıyla harab etmiş oldukları, yine Götürmelek mahallesinde biraderleri Hüseyin bey bendelerinin kebir saray konaklarını bütün tevabi ve liva halkı-*

13. BOA. İ. DH. 362/23964.

14. BOA. İ. DH. 353/23320.

la harab etmiş oldukları ve kaza-i mezburda vaki 4 aded cami-i şerif ve 2 daire ve rasathane ve odalarıyla beraber oda aded 20, ve kaza-i mezbur ahali ve fukaralarının tevabi ve liva halkıyla harab etmiş oldukları hane 150, ve kaza-i mezburun mürur ve ubur büyük su üzerinde bulunan aşağı köprü bütün bütün harab etmiş oldukları aded ve yine kaza-i mezbur beylerinin bütün bütün harab etmiş oldukları hamam aded 2 değirmen aded 5, ve kaza-i mezbur ahalisinin hane ve anbar kırub derununda olan eşya ve zahire tahrib ve sırkat etmiş oldukları hane 100 anbar 50, ve yine kaza-i mezbur ahali ve fukaralarının ve civar kuralarda telef etmiş oldukları çayır ve dönümlük 1000”¹⁵

Rusların ve diğer kazalardan gelenlerin Ardahan’a ne kadar ziyat verdiği açıktır. Kaleiçi mahallesinde kaza yöneticilerinin ve kardeşlerinin bulunduğu büyükçe iki adet saray, kazada mevcut 4 cami, 2 daire, rasathane, 2 adet hamam, 5 adet değirmen, 1000 dönümlük çayır, 50 ambar, 200 hane, köprü bu yağmadan nasbini almıştır. Yukarıda verilenler şehrin 1856’da ne durumda olduğunu, Rusların şehre ne kadar büyükçe bir zarar verdiğini gözler önüne sermektedir. Bunun dışında Rusların istilâsı sırasında bir yere kaçamayan, gidemeyen bazı aşiretler yerlerinde kalmış ve Ruslara hizmet etmişlerdir. Bunların mal, can ve ırz nedeniyle Ruslara yardım ettikleri ifade edilmiş ve bu nedenle de affedilmeleri Paris Musalahası’nda da yer almıştır. Osmanlı Devleti Ruslara yardım eden Müslüman- Hristiyan ahali ile aşiretlerin tümünün affedileceğini, kendilerine kötü muamele edilmeyeceğini, ziraat ya da ticaretle uğraşmaya devam etmelerine izin verileceğini açıklamıştır:

“.. *Havali-i merkume ehl ve aşairinden bazıları Rusya askerinin birden bire gelmesi münasebetiyle mahal-i saireye hicrete elleri değmeyüb mahallerinde kalmış ve içlerinden bazıları Rusyalu hizmetinde bulunmuşlar ise de şu keyfiyetle zaruri mal ve can ve ırz ve namuslarının muhafazası garzına mebni olduğuna ve o makuleler haklarına afv-ı umumi hazret-i şahane şayan buyurulub hatta bu keyfiyet parisde akd olunan musalaha ahidnamesinde münderec idüğünden gerek ehl-i İslam ve ekrad aşairden ve gerek hristiyan teb’a-i sultaniyyeden rusyalunun gelmesinde mahallerinde kalmış ve bi’lahire hizmetlerinde bulunmuş olanların cümlesi afv-ı aliye dâhil olub dahi... ..bunlardan dolayı ehl-i İslam ve ekrad ve aşair ve hristiyan teb’a-i devlet-i aliyyeden hiçbirisine su’-i muamele olunmayub cümlesi haklarına muamele-i mütesaviye ve latife icrasıyla cümlesinin mal ve can ve ırz ve namuslarına emin olarak ziraat ve hulasa ticaretleriyle meşgul olmaları...*”¹⁶

Söz konusu belgede emlak hakkında da bilgiler mevcuttur. Başka yere hicret edenlerin yıkılan evleri kendileri tarafından imar edilecek, ancak kereste ve diğer malzemelerin tedarikinde komşulardan muavenet olunacaktır.

15. BOA. İ. DH. 353/23320.

16. BOA. İ. DH. 353/23320.

“..fakat bazı keraste ve sairenin akçesiyle tedarük ve tehiyyesinden dolayı muhtac-ı muavene oldukları hâlde bir güne cebr olmayub rızayı tarikle ve akçeleriyle komşuları tarafından ve sair lazım gelenler canibinden muaveneyi icabiyeyye himmetle komşuluk levazımının ifasına dikkat olunacaktır.”¹⁷

Kars havalisinin Ruslar tarafından terk ve tahliye olunması esnasında Erzurum Valisi 2 adet tahrirat düzenlemiştir. Tahliye için Anadolu Ordu-yı Hümayunu Müşiri bir miktar asker tertip etmiş ve göndermiştir. Vali Paşa Rus kumandanının davetine katılarak İslam ve Hristiyan ahalinin durumu hakkında müzakerede bulunmuştur. Halkın affedilmesi, vergi ve lüzumlu diğer konularda durum değerlendirmesi yapmışlardır: “...berd-i canibden icra olunan muamelat ve harekata ve sair bazı ifadata dair Erzurum valisi devletlü paşa hazretlerinin tevarüd eden 2 kıta tahrirati evrak-ı melfufe ile beraber.....buyurulmak için arz ve takdim kılını Karsın tahliyesi esnasında Anadolu ordu-yı hümayunu müşiri devletlü paşa hazretlerinin oraya bir miktar asker tertib ve irsal eylemiş ve Rusya kumandanının davetine icabet etmiş ve vali-i müşarün ileyh hazretlerinin müşir-i muma ileyh hazretleriyle bi'l-müzakere İslam ve hristiyan ahalinin te'lif ve temini ve muahede ahkâmında olan afv-ı umuminin neşr ve ilanı hususlarında olan harekatı icab-ı hal ve maslahata muvafik ve hengam-ı seferde ordu-yı hümayun için Kars havalisi ahalisinden mübayaa olunub henüz hesabı görülerek tamamı esmanı verilmemiş olan çayır ve .....ve sairenin rü'yet-i muhasebesi hem hazine-i celileyi hasardan ve hem de ashab-ı matlub olan ahali biçarelerini zarardan vikaye demek olub vali-i müşarün ileyh bu babda olan mütala'a-i ma'ruzası iktiza-yı adl ve hakkaniyetle matlub görünmüş olmasıyla bab-ı ser-askeri ve maliye hazine-i celilesi taraflarından mu'temed ve mütekayyim birer muhasebe memuru irsaliyle o makule muhasebatın ber vech-i hakkaniyet rü'yet olunması zımında keyfiyetin taraf-ı vala-yı ser-askeriye ve maliye nezaret-i celilesine bildirilmesi.....6 Muharrem 73.”¹⁸

1856'da tahliye edilen Kars'ta neler yapılacağı, Kars'ta yaşayan İslam ve Hristiyan ahaliye nasıl muamele edileceği neşredilmiştir. Rusların geleceği haberini duyarak şehri terk eden ve giderken de götüremedikleri eşyalarını (mal-mülk-hayvan) bırakanlar geri döndüklerinde Hristiyan halkla ya da başkalarıyla bu konuda anlaşmazlık yaşamayacaklardır. Eğer bir anlaşmazlık meydana gelirse İslam Hristiyan her komşudan sorulacak, aldıkları konusunda ısrar edilmeyecektir.

“..Kars'ın tahliyesi münasebetiyle ahali-i İslam ve Hristiyan haklarında olacak malumata dair hatıra gelen şeylerine işarına ibtidar olunur. Rusya askerinin haval-i merkumeye gelmelerinde ahali-i islamdan bazıları hanelerini terkle mahal-i saireye hicret etmiş ve bunlar ekser mallarını ve hayvanatlarını beraberce alub götürmüş iseler de ağırlık olan bazı şeylerini

17. BOA. İ. DH. 353/23320.

18. BOA. İ. DH. 353/23320.

mahallerinde bırakmış olduklarından ve o makule şeyler de telef olmuş olacağından şimdi muhacirin-i merkume mahallerine varub da bıraktıkları şeyleri bulamadıkları gibi mahallerinde kalmış olan hristiyan komşularından ve sairlerinden aramağa kalkışmayub anda almış oldukları suretde verecekleri der kar ise de almamış oldukları takdirce aldın idi almadun idi yollu beynlerinde mu'arazayı mucib olacağına ve bu da münasib olmadığına binaen o makula zayıat bir kere İslam ve Hristiyan komşularından sual olunub almış iseler ashabına verilecektir almamış oldukları hâlde mücerred aldınız deyu ısrar ile beyhude muaraza olunmayacaktır..”¹⁹

Rus istilâsı sırasında önemli meselelerden biri de vergi konusudur. Vergi için halkın zor durumda bırakılmayacağı yönünde açıklamalar yapılmıştır. Çünkü devleti ayakta tutan vergilerdir ve bu önemli bir konudur. Ancak, istilâ nedeniyle halkın ziraat yapamadığı göz önüne alınarak verginin refte refte (kısım kısım) alınacağı halka bir teminat olarak verilmiştir.

“..bir takımları mahal-i ahere hicret edüb kar ve kesbinden kaçmış ve bir takımları mahallerinde eğlenmiş iseler de anlar da layığıyla ziraat idemeyüb alelhusus istilada görmüş olduklarından bunlardan suret-i malume ile haklarında afv-ı ali şayan buyurulan Kars ahalisinden maada asair-i istila-dide olan mahaller ahalilerinin vergü ve sairleri bedettahliye tahkikat-ı icabiyyenin icrasıyla refte refte iktizasına bakılıb bunların heman birden bire istihsaline kalkışılıb da ahali-i merkume iz'ac olunmayacaklardır.”²⁰

Osmanlı Devleti'nde vergi yılda iki defa Mart ve Kasım aylarında toplanmaktaydı. Yukarıda yer alan her iki belge halkın vergi ödemede ne kadar sıkıntı çektiğini ifade etmekle birlikte devletin de zor durumunu açıkça ortaya koymaktadır. Öyle ki bir iç borçlanma kabul edilebilecek şekilde vergi servet sahipleri zenginlerden alınmak suretiyle geçici bir çözüm yolu düşünülmüştür.

7 Ocak 1859 Martı itibarıyla devletin vergi toplama zamanının geldiği belirtilen belgede Kars ahali vergisi hakkında bazı düzenlemeler yapılmıştır. Kars'ın yıllık vergisi hem devlete zarar gelmeyecek hem de halkı zorlamayacak şekilde yarısı Hızır (Kasım)'da, diğer yarısı da kudretli ve servet sahibi olanlardan alınacak şekilde kayda bağlanmıştır.

“..İşbu 75 senesi Martının müruru cihetiyle memalik-i mahruse-i şahane ahz ve tahsil-i vergüye şüru' ve mübaşeret ve hazine-i celileye peyder-pey akce irsaline müsaraat olunmak zamanı gelmiş olduğu beyan-ı aliyesiyle sal-besal vergüsünün heman tahsilatına mübaşeretle hazineye gelecek emvalin katan te'hir ve tevkif olunmaksızın usul-ı vuku'asına tevfiқан peyder-pey yetiştirilmesine gayret ve emr-i tahsilatda tehavün ve tesamüm ile umur-ı hazinenin rehn-i müştelat olmasına sebep verilmekten mücanebet olunması ve bu sırada ahalinin giriftar-ı hali fakr ve ihtiyacı olan ...ile bizar

19. BOA. İ. DH. 353/23320.

20. BOA. İ. DH. 353/23320.

edilmek .....Kars sancağının vergüsü nısfı ahalinin perişani halleri cihetiyle vakt-i hazerde tevzi ve tahsil olunmak üzere bi't-tevkif nısf-ı diğeri zi-kudret ve ashab-ı servet olanlardan tahil olunmak üzere şimdiden der-dest tevzi ve taksim bulunmuş olduğu arz ve beyanıyla mazbata-i çakerane .....7 c.ahir 75"²¹

1859 yılı Kasım ortalarında Kars'ın perişan halleri nedeniyle vergi veremeyecek durumda oldukları bir kez daha belirtilmiştir. Kars ve çevre köyler de perişan durumda olduklarını ve Kars'a tanınan geçici vergi muafiyetinden ve asker kur'asından muaf olma hakkının kendilerine tanınmasını istedikleri arzlarını devlet merkezine göndermişlerdir.²²

Ruslarla yapılan mücadele Kars ahalisini oldukça sarsmıştı. 1857'de Kars halkının ihtiyacını karşılamak üzere Çıldır Sancağı emvalinden olmak üzere 1.500 kese akçe üç taksitte ödenmek üzere ita edilmiştir. Yine ahalinin tohumluk ihtiyacı için Rusya'dan zahire ithal olunmuş, zahirenin ne suretle halka dağıtıldığı, halka bu konuda gereken yardım ve desteğin yapıldığı konusu devlet merkezine arz edilmiştir:

"Kars ahalisinin derkar olan ihtiyacat-ı haliyeleri takasit-i sülse ile ifa etmek üzere Çıldır sancağı emvalinden havale buyurulmuş olan 1500 kesenin ve ahali-i merkumenin tohumlukları için Rusya devlet-i fehimiyyesi memleketinden lüzumu olan zahirenin ahali-i merkumeye ne vechle takim ve ita olunduğunun arz ve ifadatına dair mukaddemce takdim..."²³

İşgal altında bulunan ahalinin en büyük sorunu yiyecekti. Osmanlı Devleti bu sorunu çözmek için çevre bölgelerden yardım yapılmasını bildirmişti. Ahalinin din ve devlet uğruna gösterdikleri kahramanlığın nihayetsiz kalmaması gerekiyordu. 7 Şevval 1272/11 Haziran 1856'da Kars'ta bulunan Rus memurlarla da muhabere olunarak Erzurum'dan ilk etapta 25000 kıyye hinta (buğday) Kars hanedanından Yusuf Bey tarafından sevk olunmuş, Kars meclisi bunun için bir teşekkür mazbatasını yollamıştır. 25000 kıyye buğday tez elden yemeklik olarak dağıtılmış, ancak kifayet etmemiştir. 400 sumar Erzurumî buğdayın daha gönderilmesi, 100 sumarın kaza mal sandığından verilmesi ve 300 sumarının da Erzurum kazası halkının yardımı olarak arabalarla nakl edilmiştir. Kars müftüsü ve meclis azaları tarafından Müslim, gayrimüslim herkese ne kadar zahire verildiği, zahire verilenlerin isimlerini içeren bir defter hazırlanması ve hazırlanan bu defterin merkeze gönderilmesi arz olunmuştur:

"ahali-i merkumenin din ve devletleri uğrunda gösterdikleri gayret ve hamiyetlerine göre istihsal-i refah-ı halleri ferah mertebesinde olmasıyla iktizası Anadolu ordu-yı hümayunu müşiri devletlü paşa hazretleriyle bi'l-müzakere lüzumu mıkdar zahire gönderilmek üzere bi't-tertib Rusyalununun

21. BOA. A. MKT. UM. 352/78.

22. BOA. A. MKT. UM. 373/97.

23. BOA. A. MKT. UM. 283/10.

henüz orada bulunan memuruyla muhabere olunarak muvafakat eylemiş olduğunu evvel-be-evvel 25000 ve kıyye hinta tertib ve Kars hanedanı Yusuf Bey marifetiyle sevk ve nakl olunarak ol babda Kars meclisinden teşekkürü havi varid olan mazbata ile Rusya memurunun muvafakatini şamil taraf-ı çakeraneme varid olan tahriratı leffen takdim kılınmış ve işbu 25000 kıyye hinta tiz elden yemekliklerine medar olmak için olub muahharan dahi gerek yemeklik ve gerek yetişdirebilecekleri derece tahammüllük olmak üzere 400 sumar Erzurumi hinta dahi tertib olunub bunun 100 sumarının kaza mal sandığı tarafından ve 300 sumarı Erzurum kazası ahali tarafından ianeten arabalarıyla nakl olunmak üzere tesviye olunmuş ve peyder pey gönderilmek üzere bulunmuş olub zehair-i merkumenin müftü ve meclis azası marifetle-riyle Karsda bulunan İslam ve nasara-i teba-i sultaniyyenin cümlesine müsa-vat üzere kimlere ita olunur ve ne miktar zahire verilür ise isim ve şöhetle-riyle mahalle mahallece defter olunub ahali ve meclis tarafından zeyli semir kılınarak gönderilmesi....²⁴

1855 Kars Zaferi ile sonuçlanan Rus-Osmanlı mücadelesinde Kars'ın işgale uğradığını belirtmiştik. Bu işgal halkı perişan etmiş, yerlerini yurtla-rını terk ederek başka memleketlere gidenler olmuştur. Kalmak ne kadar pe-rişanlıksa gitmek de o kadar perişanlık olmuştur Karşlılar için. Kars ahalisin-den Osman, Mıstık, Yusuf ve Burhan adlı kişiler 1857 kışında bir arzda bu-lunmuşlardır. Arzlarında; Rus mücadelesinde (vak'a-i malume) haneleriyle emvalleri ve eşyalarının telef olduğunu, zaruri olarak İstanbul'a göç ettikle-rini ifade etmişlerdir. Ancak, belgenin devamında İstanbul'da sefaletten kur-tulamadıkları, havası ve suyuyla imtizac edemediklerini bu nedenle de mem-leketlerine geri dönmeleri, hanelerinin tamir ettirilmesi ve çiftleri için öküz alınmasını Padişah'tan istida etmişlerdir. Söz konusu kişilerin merhamete muhtac oldukları anlaşılmış, Kars'a geri dönmeleri hakkında izin verilmesi, hanelerinin tamiri ve öküz meselesinde kolaylık gösterilmesine dair İstan-bul'a görüş bildirilmiştir. Yaşanan trajedi aslında bugün için de kanayan bir yara olan, binbir umutla gittikleri yerlerde karınlarını doyuramayan nice in-sanımız için ders alınması gereken bir durumdur.

"Kars ahalisinden Osman ve Mıstık ve Yusuf ve Burhan nam kimesne-lerin haneleriyle emval ve eşyaları vak'a-i malumede telef ve kendüleri vech-i aherle dahi mesab olarak bi'z-zaruret der-saadete hicret eylemişler ise de duçar-ı sefalet olduklarından başka buranın ab ve hevasıyla imtizac edeme-dikleri beyanıyla memleketlerine izamıyla beraber haneleri tamir etdirilerek çiftlerine dahi öküz aldırılması merkumlar tarafından rikab-ı hümayun haz-ret-i şahaneye takdim olunan arzuhalde istida olunmakdan naşi keyfiyet meclis-i valaya lede'l-havale siyak-ı istidaya nazaran merkumların mesab olarak şayan-ı merhamet oldukları anlaşılmış ve bu makuleler haklarında

muavenet-i mahalliye ve tehsilat-ı mümküne ifası lazımeden bulunmuş olduğuna ve kendülerinin memleketlerine avdetlerine dahi ruhsat verildiğine binaen bunların hanelerinin tamiri ve çiftlerinin tanzimi zımında haklarında muavenet ve tehsilat-ı mahalliye ifasıyla saye-i şevket-vaye-i hazret-i şahane huzur-ı refah ve asayişleri hususunun tarafınıza bildirilmesini tezekür olunmuş olmağla ol vechle icabının icrası hususuna himmet eylemeniz siyakında ...."²⁵

Kars'ın Ruslar'a terk edilmemesi için ne kadar büyük bir mücadele verildiği bilinmektedir. Şehir Ruslar'a terk edildikten sonra yaşanan felaketler de gün yüzüne çıkmıştır. Ruslar'a karşı büyük bir mukavemet gösteren askerlerden yaralı ve hasta olanlar Erzurum'da tedavi görmek için yola çıkmışlardır. 17 Ekim 1856 tarihli belgeden mevsimin kış olduğu anlaşılmaktadır. Soğanlı Dağı'na kadar ilerleyen askerlerden çoğu kış şartlarına daha fazla dayanamayarak şehit olmuştur. Bunların bir kısmının defin edildiği, ancak 40-50 kadarının defin edilmediği, kafa ve kemiklerinin görüldüğü daha sonra müşahede olunmuştur. Akşam ezanına kadar defin edilmeyenler toplanarak kazma, kürek ve bir görevli ekibiyle toplam 47 asker defin edilmiştir. Tıpkı Sarıkamış Harekâtında olduğu gibi askerlerimiz yine mevsim şartlarına yenik düşmüş, naaşları açıkta kalmış şekilde rahlet etmişlerdir:

*"mesele-i maziye Kars Rusyaluya terk olunduktan sonra cünud-u nusret-münevver cenab-ı şahanedan liva-i mezkurde hasta ve yaralı bulunan ve Erzurumda ordu-yı hümayuna can atmak üzere yola revan olanlardan Soğanlı Dağı'na kadar esna-yı rahda kalub şiddet-i şita münasebetiyle telef olan şühedanın ekserisi defn olunmuş ise de birazı açıkda kalmış olduğu liva-i mezbura müteveccihen mezkur Soğanlıya muvasalat-ı abibanemde yol üzerinde birkaç neferin kafa ve kemikleri görünerek der-akib orada tezevvül ve maiyet-i bendeganemde bulunanlar ile dağ-ı mezkurun etrafı ile taharri olunarak 40-50 ....müşahede olunmuş ve ahşam ezanına kadar elden geldiği ....toplanub defn olunarak kusuru dahi Karsa mevşuf bendeganeme bi't-talik heman muvasalat-ı bendeganemde kazma ve kürek tedarük ve memur irsaliyle taharri-i lazıme icra etdirilerek marifet-i abidaneme 6 ve memur marifetiyle dahi 41 nefer ki ceman 47 nefer vefiyat-ı askeri bi't-tekfin defn etdirilmiş ve saye-i muvaffakiyet-vaye-i cenab-ı vekalet-penahilere bu yüzden dahi canib-i .....hayriyye iğtinam kılınmış idüğü alem-ara-yı sadaret-penahileri buyuruldukda ol babda ve kaffe-i ahvalde emr ve ferman hazret-i.....17 Safer 73"*²⁶

Haziran 1856'da Kaymakam Mustafa Bey tarafından kaleme alınan ve Kars'ın durumuna ilişkin ayrıntılar içeren iradesi tahrir edilmiştir. Mustafa Bey Kars'a esirleri teslim almak ve Kars'ın emval-i haziresini müşahede ve

25. BOA. A. MKT. UM. 298/82.

26. BOA. A. MKT. UM. 257/64.

tahkik amacıyla gönderilmiştir. Bu esnada da Kars'la ilgili bir rapor hazırlanmıştır. Kars hastanesi diye bir bina kalmadığını, Rusların elinde bulunan esirlerden sadece 15'inin Ramazan başında salıverildiğini raporunda belirtmiştir.

Mustafa Bey'in 8 bentten oluşan raporu Kars'ın özellikle askerî bakımdan içinde bulunduğu durumu gözler önüne sermektedir. He şeyden önce tabyalar ve savunma amaçlı mahaller yıkılmış, hafriyat şekline dönüşmüştür. Kars merkez ve civar köyler ahali Rusya'ya gitmek için izin istemişlerse de onay verilmemiştir. Ancak, halkın gizlice bu emellerini gerçekleştirdikleri istihbarı alınmıştır. Bunun dışında şehirde bulunan Ruslar asayişini sağlamak için geceleri devriye gezmişlerse de, özellikle hırsızlık nedeniyle halkı tazyik ve rencide etmişlerdir. Ruslar Kars'a yakın köylerden 30-40 evi muharebe sırasında sökmüş ve kendi askerlerine zemellik (kışla) yapmışlar, bu zemellikleri sökmüş, odunlarını Kars suyuna dökmüş ve kışlaları Gümrü tarafına nakletmişlerdir:

"Kars kalesinin mürtefi' mahalliyle cebehane ve kala-i mezkûr derûnunda bulunan topcu koğuşlarının lağım hafriyatla atılarak harbe lüzumu olan sair top mazgallarının tahrib olunmuş olduğu ifadesiyle taşra istihkamatından Tez Harab Tabyası ve Tahassis Tabyaları.

"Veli Paşa ve İngiliz Tabyaları ve Çakmak Tabyası ve Patlak Tabyası ve Karadağ ve Arab Tabyalarının kâmilten yıkılmış olmasıyla ve kalanın sair mahallerine dahi lağım hafriyatla atılmak üzere iken bundan zuhur ederek haliyle bırakılmış olduğu.

"Yıkılmış olan taşra istihkamatı Kars canibinin sağ canibinden Çengel Tabyaları ve Süvari Tabyasıyla ve Kanlı Tabya ve Yıldız Tabyası ve Feyzi Bey Tabyası ve Yeni Tabya ve Hafız Paşa Tabyasıyla Koltuk Tabyaya kadar cüzi mahallerini düzlemiş olduğu.

"Rusya ordusu ikamet eylediği Çuyublu Kaya nam mahalle civar olan Kars kuralarından 30-40 pare karyenin evlerini akdem gûzar hengamında söküb askerine zemellik tedarük etmiş ise de mezkur zemellikleri şimdi yıkub odununu Kars suyuna dökerek Gümrü tarafına nakl etmekte bulunduğu.

"Kars kalesinin kadimden binası olub cevanib-i erbiasında bulunan Yusuf Paşa ve Çiçek oğlu ve Çatlak Tabya ile Telli Tabyaların fakat top mazgallarının bazı mahallerini düzlemiş olduğu.

"Rusyalunun Karsda bulunan milis süvarisinden ahali-i Sur muhafaza etmek emeliyle bazı mahallerde geşt ü gûzar etmekte ise de derun-ı şehrden yarım saat taşra çıkan fukaradan bulduklarının yedinde her nesi var ise alub salıvermekte ve gece haliyle derun-ı şehrdede bazı hanelerden eşya sırat ederek bununla ahali-i kazayı tazyik ve rencide etmek hahişinde buldukları.

"Kars'ın havi olduğu kura ve derun-ı şehrdede bulunan reaya milleti ekserisi Rusya tarafına nakl-i hane etmeğe memur tarafından ruhsat mütalebesinde bulunmuşlar ise de suret-i zahirde kema fi's-sabık ifasına cevab ve-

*rılmış olub içlerinden bazıları hafî suretiyle nakl-i hane etmekte bulunmuş oldukları istihbar olunmuştur.*²⁷

Bu önemli raporun sonunda 27 Mayıs 1856'da Rusların Kars önlerinde bulunan zemelliklerdeki piyade askerini Gümrü tarafına sevk ettiği, Rusların Şöregel Kazası Pirveli köyünde durdurulduğu, Kars'ta 150, zemelliklerde 300 kadar saçma nişin (tüfek atan), toplam 450 Rus askerinin kaldığı ve ekim sonuna kadar Rusların şehirde kalacağı halka duyurulmuştur.

1877'de başlayan Osmanlı-Rus Harbi ya da 93 Harbi Kars ve çevresi için bir kez daha yıkıcı olmuştur. Bu savaş esnasında Kars Ruslar tarafından iki kez kuşatılmıştır. Nisan ayında gerçekleşen ilk kuşatmada Muhtar Paşa kumandasındaki ordu savunma hattı oluşturmak için Soğanlı Dağı'na çekilmiş, Ruslar kaleyi kuşatmıştır. Zivin'de Rus ordusu Muhtar Paşa'nın başarılı hücumuyla yenilince 8 Temmuz'da kuşatma kaldırılmıştır. İkinci kez kalenin kuşatılması Alacadağ Muharebesi sonrasındaadır. Kale Hüseyin Hami Paşa'nın komutasında 16 Ekim 1877'de başlayan kuşatmaya 19 Kasım'a kadar dayanabilmiştir. 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakılmış, 40 yıl sürecek işgal dönemi başlamıştır.²⁸

Rus Yönetiminde Kars (1878-1918)

Kars, Rusların Basra Körfezi'ne ve Akdeniz'e inmek, Osmanlı Devleti'nin ise doğu sınırlarını emniyet altına almak için elde tutmak zorunda olduğu bir bölgede bulunuyordu. Osmanlı Devleti'nin hep gerileyen taraf olmasının arkasında çağın askeri gelişmelerini takip edememesinin yanı sıra Rusya'nın, Balkanlarda ve Kafkasya'da geliştirdiği siyasî politikalar karşısında yetersiz kalması da önemli rol oynamıştır. Rusya, Balkanlarda Slav kökenli milletleri "Panslavizm" hareketiyle Türk yönetimi aleyhine kullanırken, Kafkasya'da ise Gürcü ve Ermenileri "Hristiyanlık" duygularına seslenerek yanına çekmeyi başarmıştır.

Kafkasya'daki Rus yayılması 1801 yılında Gürcistan'ın ilhakıyla Osmanlı Devleti'ni açıktan tehdit eder bir hâle gelmiştir. Osmanlı Devleti Yunan isyanı ve Yeniçeri ocağının kaldırılması gibi sorunlarla uğraşırken Rusya, 2 Temmuz 1828'de savaş ilan etmiştir. Savaşa daha önceden hazırlanmış olan Rus ordusu Emin Paşa komutasındaki Türk kuvvetlerinin direnişine rağmen 7 Temmuz 1828'de Kars kalesini ele geçirmiştir.²⁹ Bu başarıdan cesaret alan Rus ordusu Ahıska, Ardahan ve Beyazıt'ı işgalde zorlanmadı. Sahil ve Hakkı Paşalar komutasındaki Türk kuvvetleri Soğanlı dağlarında mağlup olunca Erzurum hiç savunulmadan Ruslara terk edildi. Bu yenilgiler üzerine Osmanlı Devleti barış isteyerek 14 Eylül 1829'da Edirne Antlaşması'nı

27. BOA. A. MKT. UM. 239/80.

28. Ural, "Yakınçağ'da Kars", s. 109.

29. Vak'anüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi, 2-3, İstanbul 1999, s. 370.

imzaladı. Anlaşmaya göre Ruslar Erzurum, Kars ve Beyazıt'ı geri verirken, Poti, Anapa ve Ahıska'yı topraklarına katmıştır. Böylelikle Kars, tarihte ilk kez Türk-Rus sınırını teşkil etmeye başlamıştır.³⁰

Rusya'nın ikinci büyük darbesi Kırım Savaşı olarak nitelendirilen 1853-1856 yıllarında yaşandı. İngiltere ve Fransa ile Osmanlı Devleti'nin paylaşılması hususunda anlaşma sağlanamayınca Rus ordusu, 1853'te Eflak ve Boğdan'ı istilaya girişmiştir. Böylece 1856 yılına kadar sürecek olan "Kırım Harbi" başlamıştır. Rus ordusu Kafkas cephesinde Kars'ı bir kez daha kuşatmış, Kars ahalisi şehri bütün gücüyle savunmuştur. Düşmana büyük kayıplar verdirilmesine rağmen salgın hastalık, iaşesizlik ve kış yüzünden şehir 28 Kasım 1855'te teslim olmak zorunda kalmıştır. Ruslar, Kırım'daki mücadeleyi kaybedince Kafkas cephesinin de seyri değişmiştir. Rus ordusu, 30 Mart 1856'da imzalanan Paris Antlaşması gereği Kars'ı boşaltmıştır. Kars halkının Ruslara karşı verdiği mücadele Osmanlı Hükümeti tarafından takdirle karşılandığından şehre "GAZİ" ünvanı verildiği gibi ahali de üç yıl boyunca vergi ve askerlikten muaf tutulmuştur.³¹

Kırım Harbi'nde yenilen Rusya emellerine ulaşmak için Kafkasya'da Ermenileri, Balkanlar'da ise Slav unsurları kışkırtmayı sürdürmüştür.³² Rusya aradığı yeni fırsatı 1877'de bulmuştur. Rus Kafkas ordusu 23 Nisan 1877'de Arpaçayı geçerek harekâta başlamıştır. Kafkas cephesindeki Türk birliklerine Müşir Ahmet Muhtar Paşa komuta ediyordu. 15 Ekime kadar süren muharebelerde Türk ordusu Rusları geri çekilmeye zorlamış, Zivin, Gedikler ve Yahniler muharebelerinde önemli kayıplar verdirmiştir. Fakat Alacadağ Muharebesi'nin kaybedilmesi dengeyi değiştirmiştir. Rus ordusu, Deveboyunu Muharebesi ile cephede üstünlüğü ele geçirmiştir.³³

Bu savaşta Kars iki kez kuşatılmıştır. İlk kuşatma Nisan ayı sonlarında gerçekleşmiştir. Muhtar Paşa, Rusların baskın harekâtı karşısında Soğanlı dağlarında esas savunma hattı kurmak amacıyla Hüseyin Hami Paşa komutasında 29 tabur ve bir ağır topçu alayını Kars'ta bırakıp çekilince Loris Melikof komutasındaki Rus kuvvetleri kaleyi kuşatmıştır. Kaledeki Türk kuvvetleri direnirken Muhtar Paşa komutasındaki esas kuvvetler Zivin'de Rus ordusunu büyük bir mağlubiyete uğratmıştır. Bu gelişme üzerine Ruslar 8 Temmuzda kuşatmayı kaldırmışlardır. Kars'ın ikinci kez kuşatılması Alacadağ Muharebesi'ni takip eden günlerde meydana gelmiştir. Alacadağ'daki

30. Geniş bilgi için bkz: Allen-Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, s. 23-45; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 53-59.

31. Geniş bilgi için bkz: Kırcıoğlu, 1855 Kars Zaferi, İstanbul 1955; Allen-Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, s. 79-98; Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 65-91.

32. Selami Kılıç, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, İstanbul 1998, s. 16.

33. Geniş bilgi için bkz: Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", TÜRKLER, 13, Ankara 2002, s. 15-23.

yenilgi üzerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa Soğanlı'ya çekilirken Kars Kalesi'nin savunmasını yeniden Hüseyin Hami Paşa'ya bırakmıştır. Hami Paşa'nın emrinde toplam 18.000 kişilik bir kuvvet bulunuyordu. Rus genelkurmayı kaleyi ele geçirmesi için General Lazarefi görevlendirmiştir. 16 Ekim 1877'de kaleyi kuşatan General Lazaref 25 Ekimde kalenin teslimini istemiştir. Hami Paşa askerlerinin silahlarıyla çıkmaları şartıyla mütareke teklifini kabul edebileceğini, fakat asla teslim olmayacağını bildirmiştir. Türk ordusu ve Karşılar büyük fedakârlık örneği göstererek Rus taarruzlarına direndilerse de 19 Kasım 1877'de üstün Rus kuvvetleri kaleyi ele geçirmeyi başarmıştır.³⁴ 3 Mart 1878'de imzalanan Yeşilköy/Ayastefanos Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı olarak Rusya'ya bırakıldı. Böylelikle Elviye-i Selâse olarak bilinen üç sancak için 40 yıllık uzun kara günler başlamıştır.³⁵

Rus Hükümeti, Elviye-i Selâse'yi topraklarına kattıktan sonra ilk iş olarak mülki yapıyı değiştirmiştir. Buna göre; Ardahan, Posof, Göle, Çıldır ve Oltu Kars'a, Ardanoç ve Artvin Batum'a bağlanarak iki askerî vilayet (OBLAST) meydana getirildi. Kars Oblastı 1878'de bugünkü Ardahan ve Kars illerinin tamamı ile bugünkü Erzurum'un Oltu, Olur ve Şenkaya ilçelerinin büyük kısmını ve Narman ilçe merkezini içine almıştı.³⁶

1918'de Kars'ın ilk kurtuluşu sırasında kurulan Türk mülki idaresinde ve Milli Şûra zamanında 1878'den sonraki bu düzen olduğu gibi bırakılmış ve ayrıca Sürmeli çukuru ile Gümrü-Nahçıvan demiryolu boyundaki Aşağı Şüregel doğusu ve Kamerli bölgeleri de Kars'a bağlanmıştır. 1920'de Kars son kez kurtarıncı, Sürmeli çukuru, Iğdır ve Kulp kazaları Beyazıt Vilayeti'ni, 1921'de ise Ardahan, Artvin ve Oltu, Ardahan Vilayeti'ni oluşturmuştur. 1926'da değişen vilayet düzenine göre; Ardahan vilayeti kaldırılarak, Oltu Erzurum'a, Ardahan, Posof, Çıldır ve Göle kazaları Kars'a bağlanıp, Şüregel ve Zarşat kazaları "Arpaçay Kazası" adıyla birleştirilmiştir. 1934'te Beyazıt Vilayeti kaldırılarak merkezi Karaköse olan Ağrı Vilayeti yapılmış ve Iğdır ile Kulp kazaları buradan alınarak Kars'a bağlanmıştır.³⁷

Rusya'nın bölgeye yönelik çalışmaları mülki yapıyla sınırlı kalmamıştır. Nüfus yapısında yaşanan değişiklikler hiç kuşkusuz bölgenin hukuki statüsünü de temelinden etkileyecek nitelikteydi. Rus hükümetinin bir oldu-bittiyle 8 Şubat 1879'da Osmanlı Hükümeti'ne kabul ettirdiği "**Muahede-i Kat'iyye**" Türklerin bölgeyi terk etmelerinde/ ettirilmelerinde önemli bir rol

34. Mehmet Saray, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul 2004, s. 156-158; Allen-Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, s. 187-201; Sadık Atak, *Doğunun Kapısı Kars*, İstanbul 1946, s. 26-41.

35. Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, s. 353-356.

36. Candan Badem, *Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti*, Birzamanlar Yayınları, İstanbul 2010, s. 32.

37. Kars, (CHP Halkevleri Bürosu Yayını), İstanbul 1943, s. 14-15.

oyunamıştır. Zira anlaşmanın 7. Maddesi Elviye-i Selâse ahalisinin üç yıl içerisinde Osmanlı topraklarına göç etmesine imkân veriyordu. Rus makamları, Türkleri kaçırarak yerlerine gayrimüslim unsurları yerleştirebilecekti.³⁸ Rus Hükümeti iskânı meşru bir temele oturtmak için çıkardığı bir genelgede “1855 Arazi Nizamnamesi”nin uygulayacağını ilan etmiştir. Böylece üç sancakta halkın toprak mülkiyeti kaldırılıp, bütün yerler devlet malı (gazoni) sayılmıştır.³⁹

Bölgede Türk kültürü ve mimarisi adına iz bırakmamak için şehirlerde Baltık üslubu yeni bir yapılaşmaya gidilmiştir. Bu doğrultuda Türk mahalleleri, camileri, medreseleri, mezarlıkları ve abideler yerle bir edilmiştir. Osmanlı Devletinden alınan harp tazminatıyla imar masrafları karşılanırken, yeni mekânlara gayrimüslim unsurlar yerleştirilmiştir. Rus yönetimi Türklerle ait birçok dinî ve millî yapıyı tahrip ettiği gibi, dinî yapıların büyük kısmını depo veya kiliseye dönüştürmüştür.⁴⁰

Rus makamlarının baskı ve yıldırma politikaları kısa sürede etkisini göstermiştir. İşgali takip eden üç yıl içinde (1881) 11.000 şehir merkezinden olmak üzere bölgeden 82.000 kişi Erzurum’a ve diğer vilayetlere göç etmiştir. 1878’den önce Kars 30.000 civarında nüfusa sahipken, işgalden dokuz ay sonra yaklaşık 9.000 kişinin yaşadığı bir şehre dönüşmüştür.⁴¹ Göç hareketi 1880 Ağustosunda Kars’a Şehbender (Konsolos) olarak atanan Mehmet Asım Bey’in faaliyetleri neticesinde azalmıştır. 1882 sayımına göre Kars vilayet nüfusunun %58’ini ve 1897 sayımına göre %51’ini meydana getiren Türkler, toprakların ancak %15’ini elinde bulunduruyordu. Görülüyor ki, bir yandan nüfus azalırken, diğer yandan da hayatta kalmanın birinci şartı olan toprak Türklerin elinden alınmıştır. Bu yüzdendir ki Türk halkı kırk yıl boyunca çileye, ızdıraba ve katliamlara göğüs germek zorunda kalmıştır.

Rus Hükümeti işgali takiben görünüşte halkın sempatisini kazanmak, gerçekte ise halkı Osmanlı kimliğinden soğutmak ve Rus yönetiminin meşruiyetini tesis etmek için bazı özel kanunlar çıkarmıştır. Bunların ilki, Osmanlı Bidayet ve İstinaf Mahkemeleri’nin 50 yıl süreyle faaliyetlerine devam etmesidir. Mahkemelerin kanunları zamanla değiştirildiği için Türkiye’deki mahkemelerle sadece isim benzerliği kalmış, diğer hususlar Rus hükümetinin keyfi uygulamalarına göre şekillendirilmiştir. Örneğin bir Türk diğer Türk’ü öldürürse en fazla altı ay hapis yatarken, bir Ermeni veya Rum’u öldürürse beş yıl hapse çarptırılır, eğer bir Rus’u öldürürse ya kurşuna dizilir ya da Sibiryaya sürgün edilirdi. Çıkarılan bir başka kanunla Türk halkı 50 yıl boyunca askerlikten muaf tutulmuştur. Buna karşı Ermenilerin ve

38. Arslanoğlu, Cenubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyyesi, s. 71.

39. Arslanoğlu, Cenubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyyesi, s. 71.

40. Esin Dayı, Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma, Kültür Eğitim Vakfı, Erzurum 1997, s. 70- 11.

41. Kırztoğlu, “Kars”, s. 363.

Gürcülerin askere alınmasına devam edilmiştir. Türklerin askerlikten muaf tutulmasının altında millî kimliğin yok edilmesi ve Rus yönetimine karşı mücadeleyi yürütecek olan millî teşkilatların kurulmasını engellemek düşüncesi yatıyordu.

Rus hükümeti, halkı bölmek için Sünnilik ve Şiilik adı altında mezhepsel ayrımı gündeme getirerek iki müftülük ihdas etmiştir. Ama müftüler köy ziyaretlerinde ahaliye Türklük ve Müslümanlık bilincini aşılmasını sürdürerek Rusların amaçlarına ulaşmalarını engellemeye çalışmışlardır.

Vergi konusuna da el atan Rus yönetimi, vergi oranlarını azaltırken, halkın birliğini bozmak ve aralarına düşmanlık sokmak için kendisine yakın kişilere bol arazi ve yayla tahsis etmiştir. Böylece bir kısım kişiler zenginleşirken, diğer büyük kısım fakirlikle mücadele etmek zorunda bırakılmıştır. Ayrıca arazi tahsislerinde sık sık değişikliklere gidildiğinden halk arasında arazi davaları baş göstermiş ve bundan dolayı köylerde devamlı çatışmalar çıkmıştır.⁴²

Kara günlerde Rusların Türkleri eğitimsiz bırakmak için ciddi faaliyetleri olmuştur. Kars'taki medreseler hariç bütün ilköğretim okulları kapatılarak yerlerine Rus okulları açılmıştır. Rusça başta olmak üzere Rus kültürünün öğretilmesine özel bir önem verilerek halkın millî duyguları ve benliği yok edilmeye çalışılmıştır. Rus okullarına daha ziyade Ermeni, Rum ve Gürcü unsur iltifat etmiştir. Rus askeri okullarına alınan çocuklara Rus dili ve kültürü öğretilmiştir. Gürcü asıllı komutan ve memurlar özellikle Batum'da Gürcülük propagandası yaparak halkın arasına nifak sokmaya gayret etmişler de başarılı olamamışlardır.

Rus yönetimi, Anadolu'dan Türk hocaların bölgede görev yapmasına engel oldukları gibi, Kur'an-ı Kerim dışında her türlü kitap ve gazetenin getirilmesini de yasaklamıştır. Ancak Tiflis ve Bakû'den gizli yollarla çeşitli gazeteler ve kitaplar bölgeye sokulmuş ve elden ele okunmuştur. Türk halkı dini ve millî duygularını canlı tutmak için özel günlerde bir araya gelerek çeşitli ilahiler ve kahramanlık destanları okumayı sürdürmüştür.⁴³

Ruslar, halkı mezhebî açıdan olduğu kadar boy yapısını da ortaya atarak parçalamaya gayret etmiştir. Türk sözünün kullanılmasını yasaklayan Rus yönetimi, Türkleri Truç, Tatar, Tat, Karapapak, Türkmen, Müslüman Gürcü gibi adlarla altı farklı millet gibi görmeye ve göstermeye çalışmıştır. Türk halkı resmi istatistiklerde altı gurup hâlinde gösterilirken, milliyet, din ve dil bakımından birbirinden tamamen farklı unsurlar-Khakhol, Dukhobar, Malakan, Nemis, Ruslaşmış Rum, Ruslaşmış Lehler- Rus adı altında birleştirilmiştir.⁴⁴

42. Fahrettin Erdoğan, *Türk Ellerde Hatıralarım*, Ankara 1998, s. 27-28.

43. Dayı, *Elviye-i Selâse'de* (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma, s. 10-11.

44. Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Ankara 1989, s. 12.

Rus yönetimi bütün gayretlerine ve çalışmalarına rağmen halkın milli ve dini hislerini ve Osmanlı Devleti'ne duydukları sadakati silememiştir. Kars Şehbenderi'nin gayretleriyle Kızılay'a, Hicaz Demiryolu'na ve Balkan Savaşı felaketzedelerine yardım gönderilmesi ve Ruslara ve onun müttefikleri durumundaki Ermeni ve Gürcülere karşı çeşitli teşkilatların meydana getirilmesi bunun göstergeleridir.⁴⁵

Elviye-i Selâse'de kurulan ilk millî teşkilat "Gizli İslam Cemiyeti"dir. Cemiyetin başkanı Piroğlu Fahrettin (Fahrettin Erdoğan) Bey, 1891 ve 1897'de Batum-Artvin yoluyla Kars'a gelmiş, burada Türkiye Şehbenderiyle fikir alış verişinde bulunarak cemiyete çok sayıda üye kazandırmıştır. Üyeler kurtuluşa kadar İttihat ve Terakki Cemiyeti ile ortak hareket etmiştir.⁴⁶

Rusya'nın 1905'te Japonya'ya yenilmesi gerek Rus topraklarında, gerekse işgal altında tutulan Türkistan, Kafkasya ve Elviye-i Selâse'de çeşitli isimler altında gizli teşkilatların kurulmasında önemli rol oynamıştır. Zira bu savaş, Rusları siyasi ve askeri alanda büyük bunalıma soktuğu gibi, yıllardır zalim Rus yönetimi altında ezilen insanlarda Rusların yenilebileceği, alt edilebileceği duygusunun doğmasına neden olmuştur.

Rus hükümeti, Azerbaycan ve Gürcistan'da başlayan ayaklanmaların bir benzerinin Elviye-i Selâse'de çıkmasını önlemek için Ermeni komite ve çetelerini destekleyerek savunmasız Türklerin üzerine saldırtmıştır. Türk-Ermeni mücadelesinin başlamasına bağlı olarak bölgede gizli teşkilatlar ya da bunların şubeleri açılmaya başlamıştır.

Merkezi Bakû'de olan Müdafaa-i Milli Komitesi Ermeni katliamlarının Güney Kafkasya'ya hatta Elviye-i Selâse'ye sıçramasını önlemek amacıyla adı geçen bölgede şubeler açılmasına karar vermiştir. Komite tarafından görevlendirilen Cihangiroğlu İbrahim Bey Kars'ın dışında Erivan, Nahçıvan, Oltu ve İğdir'da şubelerin açılmasında aktif şekilde görev almıştır. Müdafaa-i Milli Komitesi Kars Şubesi yöneticileri Osmanlı konsoloslarıyla sık sık bir araya gelerek Osmanlı Devleti'nin maddî ve manevî desteğini kazanmışlardır. Ağaoğlu Ahmet Bey tarafından 1905'te Bakû'de kurulan "Difaî Partisi"nin Kars şubesi 1906'da açılmıştır. Şubenin yönetiminde Cenubî garbî Kafkas Hükümeti'nin başkanlığını da üstlenecek olan Cihangiroğlu İbrahim Bey ile kardeşi Hasanhan Bey ile Settar Bey ve Hacı Ağa görev almıştır. Şubenin faaliyete başlamasından kısa süre sonra Orenburglu Mamiloğlu Tevhidin, Piroğlu Fahrettin, eski subaylardan Hüseyin Beyler de bu teşkilata katılmıştır. Ermeni komitelerinin oluşturduğu ve Canfedâ adını verdikleri çetelere karşı kurulan üçüncü teşkilat "Canbezâr"dır. Teşkilat-ı Mahsusa tarafından 1909'da Erzurum'da kurulan bu teşkilatın Kars şubesi, 1912'de yine Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarının yardım ve desteğiyle açılmıştır.

45. Arslanoğlu, Cenubigarbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi, s. 76.

46. Kars, (CHP Halkevleri Bürosu Yayını), s. 28.

Kars'tan Bakû'ye kadar uzanan sahada Türklerin hukukunu korumak ve eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla Bakû'de "İslâm Neşr-i Maârif Cemiyeti" meydana getirilmiştir. Cemiyetin Kars şubesi 1909 yılında Cihangiroğlu İbrahim ve Ali Bey ile Arif Ağa, Ali Ağa, Molla Muhiddin ve Kurban Efendi tarafından kurulmuştur. Aynı tarihte Erivan, Nahçıvan, Oltu ve İğdir'da da şubeler açılmıştır.⁴⁷

Çarlık Rusya'sı Elviye-i Selâse'yi işgal ederek Kafkasya ve Doğu Anadolu üzerinden Basra Körfezi'ne ve Akdeniz'e inmek için önemli bir köprübaşı elde etmiştir. Güney Kafkasya demiryolunu Sarıkamış'a kadar uzattıkları gibi bölgeyi büyük bir askerî kışlaya dönüştürmüşlerdir. Rus hükümeti, bu dönemde bir yandan ordusunu kuvvetlendirirken, diğer yandan da Ermeni Sorunu'nu uluslararası gündeme taşıyarak Türkiye Ermenilerini Osmanlı Devleti aleyhine kıskırtmıştır. Şartlar olgunlaştığında Ermeni sorunu bahane ederek Osmanlı Devleti ile yeni bir savaşa girişecekti. Ruslar aradıkları fırsatı 1914'te yakalamıştır.

1 Kasım 1914'te Rus ordusu Sarıkamış üzerinden Erzurum'a saldırıya geçmiştir. Azap ve Köprüköyü muharebelerinde Rus ordusu geri çekilmeye zorlanmıştır. Başkomutan Vekili Enver Paşa, Rus ordusunu baskın tarzı bir harekâtla yok etmek ve Elviye-i Selâse dâhil bütün Güney Kafkasya'yı Rus işgalinden kurtarmak amacıyla Erzurum'a gelerek ordunun yönetimini eline almıştır. 22 Aralık 1914'te üç kolorduyla başlatılan Sarıkamış Harekâtı, 19 Ocak 1915'te felaketle sonuçlanmıştır.

Türk ordusunun ilerlediğini haber alan sınır boylarındaki Türk ahali si orduya katılarak Ruslara karşı mücadele ederken, iç kesimdekiler evinde kurbanlar keserek bir bayram havasında Mehmetçığı beklemeye başlamıştır. Fakat harekât başarısızlıkla sonuçlanıp, Türk ordusu Erzurum'a çekilirken, Rus ordusu ise bölge ahalisini "Türklerin gelişini alkışladınız" iddiasıyla katletmiştir. Mezalim sırasında 40.000 Türk öldürülürken, geriye kalanlar Bakû'deki İslam Cemiyet-i Hayriyesi'nin yardımlarıyla ayakta kalmıştır.

7 Kasım 1917 (25 Ekim 1917) tarihinde Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin patlak vermesi Elviye-i Selâse ve işgal altındaki Doğu vilayetlerinin kurtuluşunda önemli bir safha olmuştur. Bolşevik Hükümeti, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile 15 Aralıkta Brest-Litovsk, Osmanlı Devleti ile 17/18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi'ni imzalamıştır. Taraflar arasında Aralıkta başlatılan görüşmeler 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile sonuçlanmıştır. Antlaşmanın 4. Maddesi gereğince Rus Hükümeti, Doğu Anadolu'da işgal ettikleri yerleri derhal boşaltacak, Elviye-i Selâse'yi ise halk oylamasının sonucuna göre Türkiye'ye bırakmayı taahhüt etmiştir.

Rus ordusu adı geçen yerleri boşaltırken, yerlerini Ermeni ve Gürcü

47. Teşkilatlar hakkında geniş bilgi için bkz: Dayı, Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilatlanma, s. 19-23.

birlikleri almıştır. Ermeni ve Gürcüler Türk halkına zulme başlayınca Türk ordusu, Brest-Litovsk görüşmeleri devam ettiği bir sırada 12 Şubat 1918'de ileri harekâta başlayarak hem Doğu Anadolu vilayetlerini, hem Elviye-i Selâse'yi ve hatta ahalinin isteği üzerine Ahıska ve Ahılkelek'i işgalden ve mezalimden kurtarmıştır. Türk birlikleri 5 Nisan 1918'de Sarıkamış'a, 14 Nisan 1918'de Batum'a, 25 Nisan 1918'de Kars'a girmiştir.

Brest-Litovsk Barışı'nda ön görülen halk oylaması 14 Temmuz 1918'de yapılmış, ahalinin tamamına yakını Türk yönetimini tercih etmiştir. 14 Eylül 1918'de yayınlanan kararnameyle bölgede Batum ve Kars livalarından oluşan "Batum Vilayeti" meydana getirilmiştir.⁴⁸

Osmanlı Kroniklerinde Kars

Osmanlı Kronikleri içerdikleri bilgiler nedeniyle önemli kaynaklardır. Osmanlı müverrihleri tarafından tutulmuş bu kaynakların karşılaştırmalı şekilde kullanılması gerekmektedir. Bu nadide eserlerde Kars'a ait bazı bilgiler mevcuttur. Ancak, özellikle Osmanlı Devleti'nin doğusunda yaşanan harpler nedeniyle Kars'ın adının zikredildiğini, bilgilerin tekrardan ibaret olduğuna dikkat çekmek gerekmektedir.

Timur İmparatorluğu'nun kurucusu olan Emir Timur'un emriyle Timur'un fütuhatını konu alan Zafername Nizamüddin Şami tarafından Farsça olarak 804/1401-1402 yılında kaleme alınmıştır.⁴⁹ Timur'un Nahçıvan civarında yaptığı fütuhat Kars Kalesi'ne kadar uzanmıştır. 1384 yazını tebriz ve havalisinde geçiren Timur Ordusu Kerum, Surmari kalelerini ele geçirmiş, müteakiben Kars'a kadar ilerlemişlerdir. Kars Hisarı çok muhkem ve metin olup, Vali Firuzbaht Timur ordusuna karşılık şiddetle mücadele etmiştir. Sonunda daha fazla dayanamayarak Emir'e itaat eden Firuzbaht taltif edilerek inam ve ihsanda bulunulmuştur.⁵⁰

Zafername'de Kars ismi iki defa daha zikredilmektedir. 1394 yılı Ağustos ayında Gürcistan'da Akıska üzerine ilerleyen Timur kuvvetleri Kars'a nazil olmuşlardır.⁵¹ Ankara Savaşı'ndan sonra Gürcülerin taarruzları nedeniyle tekrar bu bölgeye bir harekât düzenleyen Timur, Kars topraklarına geldiğinde şehzadelerini ve emirlerini toplamış, hissiyatlı bir konuşma yaparak Bağdad'a kadar ilerlemiştir.⁵²

Peçevi Tarihi'nin ilk cildinde Kars Kalesi ile ilgili kısımlarda şu bilgiler yer alır. 1548'de Sultan Süleyman Safevi mücadelesi nedeniyle doğuda

48. Geniş bilgi için bkz: Kurat, Türkiye ve Rusya, s. 259-302, 339-385, 488-494; Gökdemir, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, s. 15-25; Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1993, s. 421-504.

49. Nizamüddin Şami Zafername, Çeviren: Necita Lugal, Ankara 1987.

50. Zafername, s. 120.

51. Zafername, s. 190.

52. Zafername, s 331.

bulunmaktadır. Kalenin duruu “eskiden harap ve baykuşlarla kargalarakona-
nak” ifadeleriyle tasvir edilmektedir. Kalenin onarımı için Pasin Sancakbeyi
Zülkadiroğlu Ali Bey’e bir miktar mimar ve işçi verilmişti. Safeviler kaleye
düzenledikleri ani baskında adamları öldürmüş, yağmalar yapmışlardır. Pa-
dişah haberi Van Kalesi’nin onarımı sırasında almıştır.⁵³

Peçevi Tarihi’nde Kars ile ilgili bilgilere Safevilerle olan mücadeleler-
da rastlanmaktadır. 987 Cemaziye’l-evvelinde/Haziran-Temmuz 1579’da
Osmanlı Ordusu Erzurum sahrasında toplanmış, Cemaziye’l-ahire 987/27
Temmuz 1579’da Kars’a gelmişlerdir. Kars’ta yapılan ilk önemli iş kalenin
tamiri olmuştur.⁵⁴ Peçevi Tarihi’nde kalenin tamiri esnasında bazı olaylardan
bahsedilir. Mezkur kalenin yapımı sırasında bölük halkından bir derviş şöyle
bir düş görür:

“bana Ebulhasan Hırkani derler, yerim buradadır. Bunun bir ispatını
istersen bak ve gör; ayağımın ucunda derin bir kuyu vardır” diye bir yer gös-
terir. Derviş bu düşünüyü serdara anlatır, gösterilen yer kazıldığında kuyu bu-
lunur. Hemen burada bir türbe inşa edilir.⁵⁵ Rumeli Beylerbeyi Mahmud Pa-
şa onarım sırasında Arapça yazılı tarih kazılmış mermer bir taşın çıktığını
söyler. Taşın üzerinde 548/1153-54 tarihinde Melik İzzettin’in veziri Firu-
z’un kaleyi onarttığına dair bilgiler vardır. Taş tekrar kaleye konmuştur.⁵⁶

1580 yaz aylarında bölgedeki saldırılar nedeniyle Sinan Paşa serdar
tayin edilerek Tiflis üzerine gönderilmiştir. Kars ovasında çadır kuran Ser-
darın burada 1-2 gün konakladığı Acem ülkesine ilerlemek, amacının Tebri-
z’e gitmek olduğu kayıtlıdır.⁵⁷ Mevsimin kışa yaklaşması Osmanlı ordusu-
nun Ramazan ayı başında Kars’tan kalkıp Erzurum’a gelmesine neden oldu.

17. yüzyıl müverrihlerinden Abdurrahman Abdi Paşa’nın Vekayina-
mesi’nde özellikle görevle ilgili bilgiler yer alır. Bu bilgilerden Kars’a gön-
derilen Osmanlı memurlarının isimleri ve unvanları takip edilmektedir.

1070 Mah-ı Şevval’ün üçüncü gününde (12 Haziran 1660) şevketlü
Hünkarımız hazretleri büyük binişden saadetle harem-i hümayunlarına şe-
ref-nüzul buyurdıklarından sonra Çukadar seyyid Yusuf Ağa kullarına hatt-ı
şerifle Kars Eyaletinin ihsan buyurup anun yerine çukadar olan Kasım Ağa da-
hi haftasında Eğri eyaleti ile ihraç olundu.⁵⁸

1081 Rebi’u’l-ula’nun dördüncü (22 Temmuz 1670) Salı gününde kub-
be vüzerasından Tımışvar Valisi olan Vezir Şeyh Mehmed Paşa’nın yerine

53. Peçevi İbrahim Efendi Peçevi Tarihi, II, Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, Ankara
1992, s. 196.

54. Peçevi Tarihi, s. 50.

55. Peçevi Tarihi, s. 50.

56. Peçevi Tarihi, s. 51.

57. Peçevi Tarihi, s. 62.

58. Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi’-namesi Osmanlı Tarihi (1648-1682),
Hazırlayan: Fahri Ç. Derin, İstanbul 2008, s. 142.

Harem-i Hümayunda Silahdar Saatci Mehmed Ağa mezid-i inayet-i hüsvaniden vezaretle ve Rikabdar Hattat Mustafa Ağa eyalet-i Kars'la ve..."⁵⁹

1083 Şaban yigirmi birinci (12 Aralık 1672) Pazar-irtesinde Rikabdar Sarı Mehmed Ağa Kars Eyaleti ile taşra çıktı.⁶⁰

1089 (1678-79)Özi taraflarına yapılan seferde Bursa, Amasya, Çorum, Malatya, Kars, Maraş ve Bozok sancakları beğleri tayin olunub ta'akub üzere varmaları tenbih olundu.⁶¹

1106 Rebi'u'l-ahir (Kasım-Aralık 1694) Musul eyaletine mutasarrıf Şeyhzade Vezir Ahmed Paşa'ya sefere gelmek üzere Diyarbekir eyaleti ve sabıka Diyarbekir Beğlerbeğisi İsmail Paşa'ya Kars-ı Erzurum eyaleti tecvih ve kapu kethüdaları ilbas-ı hıl'at ve mazulen sefer-i hümayunda hizmet eden Ömer Paşa'ya Trabzon eyaleti ihsan buyuruldu.⁶²

Evail-i Şaban 1114 (Aralık sonları 1702) Kars-ı Erzurum eyaleti Vezir-i azam-ı sabık Kara İbrahim Paşa etba'ından Murtaza Ağa'ya verildi.⁶³

6 Zilka'de 1114 (24 Mart 1703) Gürcistan canibine asker gönderilmiştir. Kars Beğlerbeğisi Murtaza Paşa, Kars Eyaletinin zu'ema ve erbab-ı tımarrı, Kars ve Geçivan ve Magazberd ve Kağızman kal'alarının tüfeng-endaz neferatı Vezir Halil Paya'nın emrine tayin edilmiştir.⁶⁴

22 Cemaziye'l-ahir 1116 (22 Ekim 1704) Sultan Mustafa merhumun zamanında vizareti ref' olunan Tokad mukata'asından teka'üd verilen Emirü'l-hac Mehmed Paşa'nın vezareti ibka, Adana eyaleti Kars Sancağı ilhakıyla tecvih olundu.⁶⁵

1855 Rus kuşatmasında büyük başarı gösteren Kars halkı Osmanlı Devleti tarafından "Gazi" ünvanı almış, vergiden muaf tutulmuş ve Karadeniz'deki yeni bir vapura isim olmuştur.⁶⁶

Cevdet Paşa'nın Tezakir'inde bu vapurdan bahsedilmektedir. Şaban 1296 (Temmuz 1879) tarihli tezkirede Dersaadetden İskenderiye-i Mısır'a işleyen Kars adlı Osmanlı vapuru iki ay mukaddem İskenderiye'den çıkıp Beyrut'a müteveccih olmuş idi. İçinde dört yüz kadar âdem olduğu hâlde zayi oldu. Hâlen nerede gark olduğu malum olmadı.⁶⁷

59. Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-namesi, s. 343.

60. Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-namesi, s. 406.

61. Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-namesi, s. 466.

62. ANONİM OSMANLI TARİHİ (1099-1116/1688-1704), Hazırlayan: Abdülkadir Özcan, Ankara 2000, s. 91.

63. ANONİM OSMANLI TARİHİ, s. 192.

64. ANONİM OSMANLI TARİHİ, s. 208.

65. ANONİM OSMANLI TARİHİ, s. 290.

66. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 551.

67. Cevdet Paşa TEZAKİR 13-20, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1986, s. 74.

Tarihî Süreçte Nüfustaki Değişimler

Osmanlı Devleti'nin eline geçtikten sonra Kars'ın önemi devletin doğuya açılan kapısına dönüşmesinden ötürü artmıştır. Şehir konumu nedeniyle 1560'tan sonra iskân faaliyetlerine açılarak aşiretlerin yerleşimi teşvik edildi. Sınır boyunca oluşu, askerî özellikler gösteren bir şehir görüntüsü 16. yüzyılın sonlarında sivil nüfusun az olmasını beraberinde getirmiştir.⁶⁸ 1580'lerin başlarında yapılan tahrirde Kars'ın mahalleleri sadece kale içinde bulunan cami veya mescid isimleriyle kaydedilmiş, nüfus ve vergi miktarları yazılmamıştır. Kars'ta bu dönemde kale içinde dokuz mahalle yer almaktaydı. Bunlar; Cami-i Kebir, Cami-i Sagir, Cami-i Bayrampaşa, Cami-i İbrahim Paşa, Mescid-i Musa, Mescid-i İsmail Ez-Za-im, Mescid-i Molla Mehmed, Mescid-i Kara Bey, Mescid-i Cafer Yeniçeri mahalleleridir.⁶⁹

1647'de şehre gelen Evliya Çelebi Kars'ta 1.200 kadar toprak örtülü ev bulunduğunu belirtir.⁷⁰ Aynı yüzyılın sonlarına doğru Kars'a gelen batılı bir gezgin burada bir askerî garnizon bulunduğunu, Safevî sınırını kontrol eden şehrin büyük olmakla birlikte nüfus bakımından daha az bir orana sahip olduğunu yazmıştır.⁷¹

Kars'ın nüfusuyla ilgili ilk sağlıklı bilgilere 19. yüzyılda ulaşılabilmektedir. Osmanlı Devleti modern anlamda ilk nüfus sayımını 1831'de gerçekleştirmiştir. Bu sayımda Kars'ta 17.850 erkek nüfus tespit olunmuştur. 1828'de Rus işgalinden ötürü şehir tahrip olmuş ve şehrin nüfusu 1842'de batılı bir gezgin tarafından 12.000 olarak ifade edilmiştir. Rakamlar arasındaki farklılık 1831 sayımında şehir ile birlikte bölgenin de sayıldığını göstermektedir. 1872'de ise 519 Hristiyan da dâhil olmak üzere toplam 11.629 erkek nüfus bulunuyordu. 1897'de Rus işgali döneminde yapılan sayımda ise şehir nüfusunda bir artış söz konusudur. Bunun nedeni Rusya'nın koloni zasyon politikası sonucunda bölgeye yapılan göç hareketleridir.

Esami-i kaza ve nahiye	Yekûn	Nüfus-ı zükur	
		İslam	Hristiyan
Kars kazası	11.629	11.110	513
Şöregel kazası	3.335	2.320	1.015
Zaruşad kazası	3.325	3.325	0
Kağızman kazası	3.775	2.825	950
Yekûn	22.064	19.580	2.478

68. Gündüz, "Kars", s. 517.

69. BOA. TD/175. S. 29 vd.

70. Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 329.

71. Gündüz, "Kars", s. 518.

Alman, Osetin, Rum, Malakan, Ermeni, Polonez gibi gayrimüslim topluluklar gelirken Türk-İslam ahali ise bölgeyi terk ederek Anadolu'ya göç etmişlerdir.⁷²

1288/1871 tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi'nde Kars'la ilgili bazı bilgiler yer almaktadır. Bunlardan biri de Kars ve kazalarının nüfusuna dairdir. Hane sayısı itibariyle Kars kazası 4.208, Şöregel kazası 1.300, Zaruşad kazası 1.070 ve Kağızman kazası 1.285 olarak gösterilmiştir. Aşağıda nüfusa dair bir tablo mevcuttur.

Tabloda görüldüğü üzere zükur adı altında erkek nüfus belirtilmiştir.⁷³ İslam ve Hristiyan nüfus ayrı ayrı yazılmıştır. Nüfus yoğunluğu Kars merkezi ve köylerindedir. Kağızman, Şöregel ve Zaruşad bunu takip etmektedir. Hristiyan nüfusun çoğu Kağızman Kazası'ndadır. Zaruşad Kazasında ise hiç Hristiyan bulunmamaktadır. Bu tablo yukarıdaki bilgileri bir nebze teyid etmektedir. Kars'ın 1831'de 17.850 erkek nüfus sayısı 1842'de 12.000 civarında verilmiştir ki bu rakam merkezdeki nüfus sayısı ile paralellik arz etmektedir.

Rus işgali altında Kars nüfus açısından olumsuz bir dönem yaşamıştır. Erzurum Vilayeti 1876 yılı salnamesinde Kars sancağının nüfusunu % 90 oranında Türk ve İslam unsurlar meydana getirirken 1897 sayımda bu oran %30'lara gerilemiştir. Bu zaman dilimi içinde 35.000'in üstünde bölgeye yeni Hristiyan nüfus yerleştirilmiş, bu sayı Ermenilerle 50.000'e çıkmıştır. 1900'lerde Kars nüfusunda şöyle bir dağılım var: Zadeğân; 759'u Rus olmak üzere 2.089, ruhban 1332 (1163 Hristiyan), tüccar 241, kentli 15.871, köylü 243.839, zanaatkâr 4.346. Köylü sınıf eğitim alanı dışında tutulmuş, Müslüman nüfusun yoğun olduğu bölgede okul açılmamıştır. 1898'de Tiflis'te 978.775 nüfusa ayrılan eğitim bütçesi 769.914 ruble, 292.498 nüfusluk Kars'a ayrılan bütçe ise 5.808 ruble idi. 1898'de Kars'ta okuyan öğrenci sayısı şöyledir: 1.166 toplam, 98 Müslüman öğrenci vardır. 1914'te ise nüfus 392.213'e ulaşırken Türk-İslam unsurun nüfus içindeki payı oldukça gerilemiştir.⁷⁴

Ruslar eski şehre dokunmayarak Kars çayının kuzey kıyısında ızgara planlı yeni bir kent oluşturmuşlardır. Çarlık döneminde Kars'a demiryolu gelmiştir. Askerî-stratejik amaçla Kars Tiflis'e bağlanmış, sonraki yıllarda Sarıkamış'a kadar uzatılmıştır. Çarlık Rusya'nın en önemli katkısı tarım ve hayvancılıkta yaşanmıştır. 1884-1913 arasında ekilebilir toprak 2 kat, çalışan insan sayısı 4 kat artmıştır. Ağır pulluk ilk kez kullanılmış, tütün, pirinç, patates, ayçiçeği ve sebze tarımı yapılmaya başlanmıştır.⁷⁵

72. Akyüz, "16. Ve 19. yüzyıllar arasında Kars Tarihi", s. 84.

73. 1288/1870 Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi, s. 143.

74. Naci Alaybeyli, "Rus İşgali Döneminde (1878-1918) Kars, Kars Beyaz Uykusuz Uzakta, İstanbul 2006, s. 97-98.

75. Alaybeyli, "Rus İşgali Döneminde (1878-1918) Kars, s. 95-96.

1288/1871 tarihli salnamede Kars Kazasında 20 medrese, 6 kilise olmakla birlikte ne İslam ne de Hristiyan sıbyan mektebi vardır. Şöregel Kazası'nda medrese olmayıp 10 kilise, Zaruşad Kazası'nda ise ne medrese ne de kilise, Kağızman Kazası'nda 6 kilise olduğu kayıtlıdır. Görüldüğü üzere toplam kilise sayısı 22 olup, medrese sayısından fazladır.⁷⁶

Kars'ta İmar Faaliyetleri

Kars'ın en önemli imar faaliyetlerinden biri kalenin sürekli onarım ve bakımı ile ilgilidir. 1386 yılında Timur'un tahribinden sonra Kars Kalesi ve şehri harabe hâle gelmişti. 1548'e kadar yörenin merkezi Döşkaya Kalesi (Selim İlçesi sınırları içindeki Akçakale-Ağcagala) olup, 16. yüzyılda burası 200 haneli bir köy durumundaydı.⁷⁷

Kanuni Sultan Süleyman ikinci Doğu Seferine çıktığı dönemde harap hâlde gördüğü Kars Kalesi'nin onarımı için emir vermiştir. Bu doğrultuda kalenin onarımına başlayan Osmanlılar, bu esnada Safevi ileri gelenlerinden İsmail Mirza komutasındaki bir ordunun beklenmeyen baskınına maruz kalmıştır. Bu baskın esnasında Osmanlılar gafil avlanmış, kale ve şehrin onarımında çalışan bütün usta ve ırgatlar kılıçtan geçirildiği gibi bunları korumakla görevli olan Erzurum Yeniçeri Kethüdası Osman Çelebi emrindeki beş bin koruma kuvvetinin büyük bir kısmı da kılıçtan geçirilmiştir. Bunun üzerine Osman Çelebi, Safevilere karşı bu aşamada hiçbir şey yapılamayacağını anlayarak kaleye kapanmıştır. Osman Çelebi üç gün kalede dayanmış ise de sonunda aman ile Safevi Mirzası'na teslim olmuştur. Diğer teslim olanlar ile beraber Osman Çelebi'de aman verilmesine rağmen öldürülmüş ve kalenin tamir edilen yerleri yeniden yıktırılmıştır(1548).⁷⁸ Safeviler bu olaydan sonra Kars Kalesi ve şehirden çekilmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman'ın emri ile Osmanlılar, 1553 senesinde Kars Kalesi'nin onarımına yeniden başlamışlardır. Bu onarımı engellemek isteyen Safevi Şahı Tahmasp, İsmail Mirza komutasında ikinci defa ordu göndererek, kalenin onarımında çalışan Osmanlılara engel olunmasını istemiştir. 1548'deki gibi ani bir baskın düzenleyen Safevi Ordusu kaleyi ele geçirememiştir. Kars ve çevresini yağmalayarak çekilmiştir. Kars Kalesi, Osmanlı ve Safevi arasında 1555 yılında yapılan Amasya antlaşmasına göre Osmanlılarda kalmıştır. Ancak, Kanuni Sultan Süleyman, Safevilerin, Kars Kalesi'ni ele geçirmek için girişimlerde bulduklarını haber alınca, onlara bir mektup göndererek antlaşmaya (Amasya Antlaşmasına) sadık kalmalarını ihtar⁷⁹ ile Safevilerin Kars Kalesini ele geçirmek için yaptıkları çalışmaları ve olası

76. 1288/1870 Tarihli Erzurum Vilayet Salnamesi, s. 143.

77. Ebu Bekir Tıhrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, (Çev.) Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.78.

78. Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, s. 189-190.

79. Ebu Bekir Tıhrani, Kitab-ı Diyarbekriyye, s. 248-249.

saldırılarını men etmiştir.

1577'de İran'da iç kargaşalık çıkmıştır. Bu durumdan yararlanmak isteyen Osmanlılar 1578'de Safevi Ülkesine sefer açmıştır. Ancak bu aşamada resmi savaş ilanı olmadığından, Safeviler, Osmanlı Ordusu'nun geliş amacını öğrenmek için elçi göndermiştir. Osmanlı yetkilileri, Safevi elçisine verdikleri cevapta, Kars adı ile anılan harabe yeri onarmak için geldiklerini belirtmişlerdir.⁸⁰ 1579 yılının Temmuz-Ağustos aylarında olan bu gelişme, 1548 ve 1553 yılındaki onarım çalışmalarına rağmen Kars Kalesi ve Şehri'nin harabe hâlde olduğu ve önceki çalışmaların başarısızlıkla sonuçlandığını göstermektedir. Bu onarımların başarısızlıkla sonuçlanması, Safevi baskınlarının amacına ulaştığını da göstermektedir.

1577'den itibaren Kafkasya ve İran'a yönelik Osmanlı ilerleyişi devam etmiştir. 1579'da Serdar-ı Ekrem Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu Kars Kalesi önünde karargâh kurmuş ve bu karargâhın etrafı olası Safevi saldırısına karşı, zincirlerle birbirine bağlı arabalarla bir hisar gibi çevrilmiştir. Yapılan bu çalışma, Osmanlı askerlerinin tamamını içine alabilmekteydi. Bu durum bu tarihte kalenin duvarlarının tamamen yıkık olduğuna delalet etmektedir. Kale önündeki Osmanlı Ordusu güvenlik tedbirlerini aldıktan sonra harabe hâldeki kalenin onarımına başlanmıştır. Bu onarıma ordu komutanı da nezaret etmekteydi.⁸¹ Kale üç ayda eski temelleri üzerinden çok sağlam bir şekilde yeniden inşa edilmiştir. Bu inşaat esnasında kullanılan taş malzeme kalenin üç yüz metre yakınında yer alan ve kayabaşı olarak adlandırılan kaya yataklarından,⁸² ırgat ve ustalar ise Erzurum, Erzincan, Bayburt, Ardahan ve Batum'dan getirilmiştir.⁸³ Kalenin inşasına başlanıldığı gün, Serdar ile beylerbeyiler kaleyi ve etrafını dolaşarak yapılacak çalışmaları yedi kısım hâlinde tespit etmişler ve her kısımdaki çalışmaları da yedi eyalet askerine havale etmişlerdir. Buna göre iç kaleyi Anadolu Beylerbeyi Cafer Paşa ve askeri, Kaleiçi mahallesini çevreleyen ve 5000 arşın uzunluğundaki dış kale surları ile altı büyük burcun inşası ise diğer altı eyalet Beylerbeyi'sine havale edilmiştir. Onarım ve İnşaat geceleri meşaleler yakılarak, nöbetleşe çalışmak ve birbirleriyle yarıştırmak suretiyle sürdürülmüştür. Bu çalışma neticesinde, iç kale 28 günde, dış kale ve burçlar ise 58 günde tamamlanmıştır. Kale inşaatının yanında bir beylerbeyi sarayı, bir medrese, bin yeniçerinin barınabileceği büyüklükte bir koğuş, şehir dışındaki tepeler üzerine üç gözetleme kulesi, bir kemerli gizli su yolu, bir su kulesi, bir hamam, mumyası bulunan Şeyh Ebul Hasan-ül Harakani Hazretlerinin⁸⁴

80. Tarih-i Osman Paşa, (Haz.) Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 18.

81. Tarih-i Osman Paşa, s. 60.

82. Tarih-i Osman Paşa, s. 61.

83. Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, s.323.

84. "Kars Kalesinin onarımı sırasında bölük halkından bir derviş rüyasında bir düş

mezarı üzerine bir türbe, biri serdar adına olmak üzere kubbeli beş camii, demirden üç kale kapısı, dükkânlar, konaklar, değirmenler, bir hendek, Kars Çayı üzerine iki taş köprü ve bir kanal yapılmıştır. Bu onarımda yaklaşık 100 bin asker ile 50 bin ahali çalışmıştır.⁸⁵ Bu onarım esnasında, 1548 ve 1553'te olduğu gibi olası bir Safevi saldırısına engellemek için 5000 yeniçeri yakın ve Ahmet Paşa idaresindeki, Niğbolu, İşkodra, Urfa ve Pasinler sancakbeyleri kuvvetleri de uzak çevre güvenliğini sağlamıştır.⁸⁶

Osmanlılar, Kale onarımını tamamlayıp ayrılmadan önce, kaleye yeteri miktarda cenkçi ile burçlarına toplar ve darbuzanlar yerleştirerek muhtemel saldırılara karşı savunmasını mükemmel hâle getirmişlerdir.⁸⁷ Kars Kalesi'nin bu yeni hâliyle, o dönem bölgenin en muhkem kalesi olan Erzurum kalesinden bile dayanıklı hâle getirildiği ileri sürülmektedir.

Ferhat Paşa'nın İran üzerine Serdar tayin edildiği dönemde(1583), Kars, Ardahan, Şüregel, kaleleri tekrar tahkim edilerek, içlerine yeteri miktarda asker ve cephaneye konmuştur.⁸⁸

1604 yılında Safevi Şahı Abbas, Osmanlı Devletindeki iç kargaşalıktan yararlanarak Revan'ı almış ve 400 haneden ibaret Osmanlı vatandaşının buradan ayrılarak Kars'a gitmesine müsaade etmiştir. Bunların gelişi ile Kars Kalesi'nde bulunanların maneviyatı sarsılmıştır. Revanı aldıktan sonra Şah Abbas ordusuyla Kars Kalesi önüne gelerek, kaleyi savunan Osmanlı askerlerine, "Fazla kan dökülmesine sebep olunursa kale düşünce hepsinin kılıçtan geçirileceği"ni belirten bir mektup göndermiştir. Bu konuda çok ciddi olduğunu göstermek için bu mektupta kutsal bildiği şeyler üzerine yemin edince, sayıları az olan ve başsızlıktan bunalan kale muhafızları kaleyi Safevilere teslim etmiştir. Kale Safevi eline geçince kale suru ve kapıları ile sur dâhilinde bulunan büyük beylik yapıları tahrip edilmiştir.⁸⁹ Kars'ta, Safevi hâkimiyeti iki ay sürmüş, bu dönemde 1579'ta Osmanlılar tarafından yaptırılanların tamamı tahrip edilmiştir. Aynı zamanda Kars şehir merkezi ve çevresindeki yerleşim yerleri büyük bir yağmaya maruz kalmıştır. Bu tahribat ve

görür ve onu şöyle anlatır: Nur yüzlü bir ihtiyar ortaya çıkarak "bana Ebul Hasan Hırkani derler, yerim buradadır. Bunun bir ispatını istersen bak ve gör; ayağımın ucunda derin bir kuyu vardır" diyerek yol gösterir. Derviş düşünüyü serdara anlatır; gösterilen yer kazılır ve anlattığı biçimdeki kuyu bulunur. Hemen üzerine bir Türbe yaparlar. Öyle oldu ki, gümüş ve altın paralar, sadaka ve kurbanlar yağmur gibi yağmaya başladı ve böylece birçok yoksulun geçimi sağlandı." Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi II, 3. Baskı (Haz.) Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 53-54.

85. Kırzioğlu, Osmanlıların..., s. 325. Peçevi İbrahim Efendi, Peçevi Tarihi II, , s. 53-54.

86. Kırzioğlu, Osmanlıların..., s. 325-326.

87. Solakzade Tarihi, II. Cilt, (Haz.) Vahid Çabuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 334. Tarih-i Osman Paşa, s. 61.

88. Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi III/I, s. 61.

89. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 530-531.

yağma Safevilerin Kars'a daimi yerleşmek için gelmediklerini göstermektedir.

1616 yılında devam eden Safevi saldırılarına karşı koymak amacıyla Vezir-i Azam Kara Mehmet Paşa büyük bir ordu ile Kars Kalesi önüne gelmiştir. Kars, 1604'teki yıkımdan sonra harabe hâlde olup, buranın yeniden onarılması uygun görülmüştür. Bu doğrultuda kale harabesindeki taşlar çıkarılarak yeniden inşasına başlanmıştır. Bu inşaat için Ahıska ve Ardahan'dan usta ve ahali getirilmiştir. Gündüz ve gece meşaleler yakılmak suretiyle inşaat devam ettirilmiştir. Kalenin inşası sırasında çalışanları gayrete getirmek için Mehteran Bölüğü şenlikler yapmak suretiyle destek olmuştur. Kale'nin yıktırılan sur kapıları, kuleler ve bedeni ile içkalesi ve içindeki camii yeniden yaptırılmıştır. İnşaatın bitiminden sonra kaleye top ve cephanecilerle gönüllü Azaplar, Dizdarlar, 100 neferden oluşan topçu askeri, 2000 bin Kars Kulları, 1000 Kuloğulları, 200 kişilik Cebeci, 500 kişilik Ulufeci ve Yasarı Kars'ta bırakarak burayı yeniden mamur hâle getirmiştir. 1604 Safevi saldırısında şehri terk eden ahali on iki yıl sonra tekrar Kars'a geri gönderilmiştir.⁹⁰

1635'te IV. Murat'ın Revan Seferi esnasında kaleyi gezmiş ve gördüğü eksikliklerin giderilmesi için verdiği bir ferman ile kalenin hasarlı yerleri tekrar onarılmış ve eksiklikleri tamamlanmıştır.⁹¹

Evliya Çelebi Kars Kalesi hakkında;

86

"Kars'ın kuzey tarafının arkasında, bir top menzili uzakta yüksek bir tepe vardır. Onun eteğinde bu kalenin iç kalesi bir tepeye oturtulmuştur. Aşağı hisar (Dış kale duvarı) düzlük bir yerdedir. Hepsi beş kat sağlam sardur. Kale kapısı doğuya bakar, yukarı kale denilen orta kale kapısı batıya açılmış demirden yapılmış bir kapıdır. Surun içinde dizdar evi, 200 nefer levendlerin evleri, Mükemmel cephanecileri vardır. Ama bu orta hisarda çarşı, Pazar, han, hamam yoktur. Bu kalenin aşağı varoşu büyük hisardır. Yeni üç demir kapısı vardır. Kapının için de kapıcılar, gözcüler vardır. Bunların Tulga (Tolga-Demir Başlık), Tüfek, Cida (Kargı-Mızrak) ve türlü savaş aletleri vardır. Bu kapıların biri batıya Erzurum yönüne açılır. Buna Sukapısı veya Çerikapısı derler. Bir diğeri Kağızman tarafına açılır, üçüncüsü doğuya Revan tarafına bakan Behram Paşa kapısıdır. Kale duvarının üzerinde karakolhaneciler de gece-gündüz bekçiler muhafızlık edip, her karanlık gecede kalenin kapı ve duvarlarını meşaleler ile aydınlatırlar. Varoş duvarının boyu o kadar yüksek değildir ama gayet geniş, sağlam ve taştandır. Aşağı kalenin hendeği çepeçevre göldür ki (günümüzde göl yeri olarak bilinir), Behram Paşa kapısından, Orta kapıya kadar sarmıştır. Suyu da hayat suyu (Ab-ı Hayat) gibidir. Bu yönden kaleye girmek asla mümkün değildir. Kalenin

90. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 531.

91. Kırzioğlu, Kars Tarihi, s. 533.

çevresinde 220 tane yüksek kule vardır. Bedeni 2080 dîştir. Bu büyük yapının çevresi 5700 (4200 metre) adımdır.⁹²

Bu özelliğinden dolayı Kars Kalesi, Osmanlı belgelerinde kale sınıflandırmasında büyük kale sınıfına girmekte olup kendine has bir kale defteri dahi bulunmaktaydı.⁹³

Kars şehri için eğitim alanında yapılan hamlelerden biri Rüşdiye Mektebi inşasıdır. Söz konusu inşaata Kasım 1865’de onay verilmiştir. Bu mektebin *mu’allim-i sâni* yani ikinci muallimliği için Süleyman Efendi adlı şahıs tayin olunmuştur. Süleyman Efendi’ye görevi konusunda bir örnek hat gönderilmesi ve aylık *şehriyye* 400 kuruş tahsis edilmesi bildirilmiştir. Mektebin bir diğer görevlisi de *bevvâblık*’tır. Bu göreve de 100 kuruş aylıkla Vanlı Ali Ağa tayin olunmuştur. Mektebin senelik masrafları için 2.000 kuruş tahsis edilmiştir. Mektebin muallim-i evveli daha sonra tayin edilecek ve bu iki görevliyle hizmete açılmıştır. Okula gerekli kitap ve risalelerin irsali konusunda 4. Ordu-yı Hümayun Müşiri tarafından tahrir olunmuştur:

“...Kars’da inşası reside-i hitam olan Rüşdiye mektebi için Süleyman Efendi *mu’allim-i sani* intihab olunmuş olduğundan bahsile *mu’allim-i evvelin* tayiniyle iktiza eden kütüb ve risa’ilin dahi irsali hususu 5 Şaban 281 tarihiyle 4. ordu-yı hümayun müşiri beyt celilesi canibinden ba tahrirat- iş’ar ve ol babda meclisi mazbatası irsal olunmaktan naşi mekatib-i rüşdiyenin ibtida-yı küşadında bir-iki sene kadar yalnız *mu’allim-i sani* tayiniyle idare etdirilmesi usul-ı müttehaze icabından olduğunun beyanıyla muma ileyh Süleyman Efendinin numune hattının irsali ve şehriye 100 guruş maaş ile bir .....bevvabın dahi mahallince .....hususu cevaben Kars mutasarrıflığına yazılmıştı. Efendi-i muma ileyhin numune hattının irsaliyle bevvablığa Vanlı Ali nam kimesnenin intihab kılıldığı mutasarrıflık-ı mezkur tarafından ba tahrirat beyan ve inha kılınmış ve zikr olunan hatlar elverişli olduğu anlaşılmış olduğundan muma ileyh Süleyman Efendinin tarih-i intihabı olan 80 senesi Kanun-ı evvelinin 22. gününden itibaren emsali vechle şehriye 400 guruş maaş ile icra-yı me’muriyeti ve merkum bevvabın dahi kezalik intihabı tarihi olan 81 senesi martının 11. gününden itibaren 100 guruş maaşla tayini ve mekteb-i mezkurun masarif-i müteferrikası olmak üzere senevi 2000 guruşun tahsisi hususunun taraf-ı eşref-i cenab-ı vekaletpenahilerinden istidamı lazım geleceğinden meclis-i maarifden ba tezkere ifade kılınmış ve icra-yı icabı manut emr ve.....”⁹⁴

Şehrin en önemli yapılarından biri de kalesidir. Kars kalesinin 18. yüzyılın sonlarında 1797’de Erzurum Valisi Yusuf Ziya Paşa tarafından

92. Atsız, Evliya Çelebi Seyahatnamesinden..., s. 270-271.

93. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi , (Yay. Haz.) Yusuf İhsan Genç ve Diğerleri, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı İstanbul 2000, s. 95.

94. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). (İrade Meclis-i Vala) İ. MVL. 544/24454.

tamir edilmesi için bazı girişimlerde bulunulmuştur. Bu tamir esnasında Kars kalesinin hisar ve hisar cephesi, top ve mevazi' olan tabya ve tüfenk-endaz olunacak kulelerin tamiri, tuvaleti ve döşemeleri, top altı tekerlekleri ve kundaklarının yenilenmesi, inşa olunması, kale hendeklerinin hafri ve tathiri/ temizlenmesi kale muhafızı Numan Paşa'ya ihale olunmuştur. Kale tamiri konusundaki bu teşebbüs Kars Kadısı ilâmi ve ahalisinin mahzarlarıyla da desteklenmiştir. Bu tamir ve termim için gerekli kireç, kereste vs malzeme uzak mesafeden geleceği için fiyatı fazla tutacağı ve Kars eyaletinin kalil, yani fakir bir bölge olduğu ifade edilmiştir. Numan Paşa bu işler için acziyetini beyan etmiş ve merkezden bir bina emini gönderilmesini talep etmiştir:

"...ebniyye-i mezkureye muktezi olan kireç ve kereste mesafe-i baide olan mahallerden tedarüke muhtac olduğundan fiyat-ı sabıkasıyla tedarük ve nakli mümkün olamayub mesarîf-i kesireyi mucib olacağından ve Kars Eyaleti kalilü'l-emenna olmak mülasebesiyle muhafız-ı muma ileyhin kendü dairesini orada acz ve ızdırabı der-kar idüğünü beyan birle taraf-ı devlet-i aliyyeden mahsus bir bina emini nasb ve tayin buyurulmasını vezir-i müşarün ileyhe bir kıta kaimesinde ve Kars kadısı ilamında ve ahalisi mahzarlarında tahrir ve inha..." Merkez bu isteği uygun görmüş ve kuyudâtda muhafaza edilen kalenin önceki keşif defterine müracaat edilmiştir. Bu kadar rast giden tamir ve termim işi ne yazık ki doğa şartlarına takılmıştır. Safer ayında yapılan bu yazışmalar kış mevsimi yaklaştığından ve kış sert geçtiğinden gelecek bahara kalmıştır:

"..kuyuda müracaat olundukda kala-i mezkurenin muhtac-ı tamir ve termim olan mahallerini keşf ve muayene eylemek üzere vezir-i müşarün ileyhin inhasına binaen tayin olunan mimar halifesinin memuriyetini havi sene-i sabıka evasıt-ı Saferinde emr-i şerif verilmiş olduğu baş muhsebeden ba'de'l-ihrac iktizası mimar ağa kullarından istilam olundukda kala-i merkumenin muhtac-ı tamir ve termim olan mahalleri gönderilen keşif defteri mucebince inşa olunmak üzere der-saadetden mahsus bina emini nasb ve tayin ve eğerçi inha olunmuş olub lakin kala-i mezkure serhadat-ı şarkiyyede vaki olub ol havalide hengam-ı şita bu taraflardan evvelce hulul edeceği aşikar olduğuna binaen her ne kadar say ve ikdam olunsa bu sene nizamı zir olunamayub behemehal ol bahara kalacağı zahir olduğundan..."⁹⁵

Kalenin tamiri esnasında 7 adet mirî ambar inşa edilmiştir. Ambarların keşfi için Hafız Ahmed Halife merkezden görevlendirilmiştir. Anbarları korumak için iki dide-bân yani bekçi gerekmiştir. Bu görev için Erzurum gümrük mâlinden karşılanmak üzere yevmî 15 sağ akçeye saka Küçük Yusuf ve Ardis bin Molla Hüseyin adlı şahıslar uygun görülmüştür.⁹⁶

Orta mahal kala kapusu demekle maruf mahalde Behram Paşa kapusu

95. BOA. (Cevdet Askeriye) C. AS. 9974/6-7.

96. BOA. C. AS. 9974/6-7.

maruf nam mahalle varınca eşed-i lüzum olan şaranpo ve hendek duvarı bedel-i arşun 835

Ve yine mezkur orta mahal kala kapusundan nehr-i caddeye varınca şaranpo ve hendek duvarı bedel-i arşun 133

Ve mezkur Behram Paşa kapusundan Telli tabya demekle maruf mahalle varınca tamir olunacak hendek duvarı bedel-i arşun 610

Ve mezkur Telli tabyadan kayabaşına varınca tamir olunacak hendek duvarı bedel-i arşun 56.⁹⁷

Belgede Behram Paşa Kapısı, Telli Tabya, Kayabaşı gibi yerlerin varlığına rastlamaktayız. Hemen belirtelim ki Kayabaşı bugün bile aynı adla zikredilmektedir. Kalenin hisar önünde (pişgâh) çok lüzumlu olan şaranpolarin tûlunun (boyunun) İstanbul arşını ile ölçüleceği de tamirle ilgili bu belgelerde kayıtlıdır.

19. yüzyılda Kars kalesi yaşanan muharebeler, istilalar nedeniyle sürekli bir tamir görmüştür. Tamir için gerekli olan malzemeler çevreden karşılanmaktaydı. Mesela; 1803'de Kars kalesinde bulunan top ve havanların kundak ve tekerlekleriyle döşemeler için gerekli meşe ve karaağacın Çıldır bölgesinden karşılanması konusunda kalenin tamirini yapacak olan mimar halifesi İbrahim Efendi'ye bir tezkere yazılmıştır.⁹⁸ 1805'de ise Kars Kalesi'nde görevli 10 nefer kumbaracı neferatının 1804 senesine ait maaşlarının Çıldır cizye malından verilmesi için Çıldır Valisine tahrirat yazılmıştır.⁹⁹

1827-28 tarihli belge Kars'ta 3 adet yeniçeri kışlası olduğu bilgisine haizdir. 54 Kışlası, 12 Kışlası ve 11 Kışlası olmak üzere. Kışlaların isimleri bu şekilde zikredildikten sonra kışlaların şimdiki durumu hakkında bazı bilgiler vermektedir. 54 Kışlası Osman Paşa tarafından 125 kuruşa satılmış, sadece samanlığı kalacak şekilde sökülmüştür. 12 Kışlası da yine 400 kuruşa satılmış, fakat sağlam durumdadır. 11 Kışlası Kadı Efendi'ye buyruldu ile temlik edilmiştir. Ancak, tabyaya konulacak cephaneye ve mühimmat yağmurda, yaşta kaldığı için bu malzemeleri koyacak uygun mahaller aranmış ve kışlalar münasip bulunmuştur. Kışlaların durumu sorulduğunda satıldığı ve satın alan kişilerin tapularını ibraz ettikleri anlaşılmıştır. Bu tapulara rağmen *mâl-ı mirî satılmaz* ibaresiyle satan kişilerden paralarını talep etmeleri söylenmiştir. 12 Kışlasını satın alan Ahmed adlı kişi diğerlerinin vekilleri olarak İstanbul'a müracaat etmiş ve bu konuda merkezden irade beklenmiştir:

"...Derun-ı Karsda yeniçeri kışlası olarak 3 kışla olub biri 54 kışlası iken devletlü Osman Paşa bendeleri 125 guruşa bey' etmiş sökmüşler fakat bir samanlığı kalmış ve biri dahi on ikinin kışlası iken bunu dahi 400 guruşa vermişken mevcut durur ve birisi dahi onbirin kışlası olub hâlâ kadı efendi dailerine ba buyruldu temlik ita eylemiş bu esna tabya civarında münasib

97. BOA. C. AS. 9974/6-7.

98. BOA. C. AS. 277/11550.

99. BOA. C. AS. 1217/54624.

bir mahal tetebbu olunurken vakt-i hacetde tabya-i mezkurde istimal olunacak cebehane ve mühimmat açıkda yağmurda ve yaşda olmayub ol mahalde hıfz oluna münasib mahal olmadığı haber verildikde kışlalar sual olunub tahrir olduğu üzere olduğunu ifade etdiklerinde iştira etmiş olan adamlar celb olundukda müşarünleyh bendelerinin vermiş oldukları tapuları ibraz etdiklerinde mal-i miri satılmaz vermiş olduğunuz akçeyi mahallinden matlub edin deyu cevap verdildiğine mebni merkum 12nin kışlasını ahz etmiş olan Ahmed nam kulları öbürüsüne dahi vekil olarak paresinin matlub eylemek için azim olmağın..”¹⁰⁰

Serhat ve askeri bir şehir olan Kars'ta askerlerin ikamet ettiği garnizon, kışla vb mekânların tamiri bu nedenlerle elzem bir işti. Rusların ikinci istilasından sonra Kasım 1856'da Kars'ta bulunan iki tabur askerin ikameti sorun olmuş, bu amaç için Vali Konağı ile Taşhan denilen kışla uygun görülmüştür. Ancak, konak ile kışlanın bazı yerleri harap olduğu için tamiri gerekmiştir. 53.142 kuruşluk bir tamir bedeli yapılan keşiften anlaşılmıştır. Söz konusu tamire başlanmak istenmiş, ancak mevsimin kışa yakın olması, kış mevsimi de çetin geçtiği için bu işin daha uygun bir zamana ertelenmesi Dar-ı Şura-yı Askeri'ye bildirilmiştir:

“...Kars'da bulunan iki tabur asakir-i şahanenin Kars'da kain Vali Konağı ile Taşhan denilen kışlaya ikameleri lazım gelmiş ve fakat mezkur konak ile kışlanın bazı mahalleri harab olarak tamire muhtac olduğundan lede'l-keşf 53142 gurus masrafla vücuda geleceği tebeyyün etmiş olduğuna ve egerçi ol emrde keyfiyetin istizaniyle müteallık buyurulacak irade-i aliye-i ısfaneleri vechle icra-yı iktizasına teşebbüs olunması lazımeden ise de ol vakte kadar oraca mevsim-i şita hulul ederek .....mevsim-i güza edeceğine mebni balada zikr olunan yerlerin heman tamiratına mübaşeret olduğu ve tanzim olunan keşf defteri irsal kılındığı beyanyla iktizasının icrası hususuna dair Anadolu ordu-yı hümayun müşiri devletlü paşa hazretleri tarafından varid olan tahrirat dar-ı şura-yı askeri lede'l-havale asakir-i cenab-ı müllükanenin her hal ve mahalde istihsali emr-i istirahatleri müstelzem-i ali olduğundan Kars'ın şitası şiddetlü ve medid idüğünden.....”¹⁰¹

Kars'ta tamiri öngörülen diğer binalardan biri de yine askerî amaçlı kullanılan *Kars Bedestânı*'dır. Evliya Çelebi her ne kadar Kars'ta bir Bedesten bulunmadığını söylese de ele geçirilen belgeler bedestenin varlığını işaret etmektedir. Kars ve Çıldır'dan tertip olunan bir tabur askerin kalacağı yerle ilgili olarak 1832 yılına ait yazışmalardan süreci takip etmek mümkündür. Çıldır Beylerbeyi ve Kars Muhafızı Vezir Ahmed Paşa'nın başvurusu üzerine bu konunun uygun olup olmadığı nazar-ı dikkate alınmıştır. Kars'ta bulunan asâkir-i mansurenin Erzurum taburları şeklinde elbise, tayinat, silah ve aykıkları Erzurum müdürü tarafından idare olunacaktır. Bunun için Kars

100. BOA. C. AS. 14490.

101. BOA. (İrade Dahiliye) İ. D. 359/23735.

Bedestânı'nın tamir edilirse asâkir-i mansurenin -16. alayından Kars 3. taburu bir tabur askerin ikâmetine kâfi geleceği düşünülmektedir. Aslında Bedestânın duvar ve diğer kısımları mevcuttur, ancak Bedestân bir askerî kışla hâline getirileceği için yeniden bazı yerlerin inşası gerekmektedir. Bedestânın inşasına Kars nafia müdürünün riayet etmesi uygun görülen diğer hususlardandır:

"Bedestan-ı mezkurun bir tabur asakir ikamesine vafi olacak suretle tamir ve tekmiliyle mesarifini mübin bir kıta mûmza defterinin takdim kılınacağı meal-i tahriratdan nümayan olmuş ve defter-i mersume-i mezkure mütalaa olundukda bedestan-ı merkume ebniyyesinin duvar ve sair mahalleri mevcud ise de kışlak suretinde olacağından bazı yerlerinin inşa ve mahdud inşa ve tevsi'-i lazımeden olduğundan bi'l-iktiza..."¹⁰²Bunun için yapılan keşif sonucunda masrafın 29.822 kuruşa baliğ olacağı ifade olunmuştur:

"...Asakir-i Mansure-i Muhammediye alaylarından 16. alayın zir-kumandasında el-yevm Karsda mevcud 3. taburun iskanlarıçün tanzim kışlağın 247 senesi Zilkadesinin 22. gününden 48 senesinin Cemzaiyelevvel gayatına kadar şühud-ı mezkur zarfında iktiza eden taşçı ve dülger ustaları ve ırgad ve sarf olunan kereste ve sair mesarifat müteferrikasının defteridir ki ber vech-i ati beyan olunur 15 C 48

Taşçı laz ustaları beherine yevmiye üçer guruş 1338 4014

Taşçı yerli ustaları beherine yevmiye üçer guruş 96 288

Dülger ustaları beherine yevmiye 4 guuş 660 2640

Irgad beherine yevmiye 60 pare 2501 3854 101 4752

Mih ve mismar ve sair demür kıymet 205 pare 7 1430

Kireç batman 3119 pare 30 2339

Biçme kereste 105 pare 5 525

Tahta 1347 pare 40 1247

Kapu tahtası 70 pare 100 175

Hatab 342 4403

Cerek 1236 pare 30 937

Araba kolu 20 pare 60 30

Kışla dairesine ve karakol hanelere ve cebahaneye ve odalara sarf olunan taş 9340 1869

İkilik mih 15000 bin tanesi 20 guruş 300

Taş ve hatab ve sair eşya için araba kirası ve mesarif-i müteferrika 800

Şühur-ı mezbure usta ve ırgad ve sair memurlara verilen nan-ı aziz 5468 pare 14 1914

Bina-yı mezkure mimar nasb olunan adama 3 nefer hesabla verilen yevmiye 1060

*Kışlağ-ı mezkur kurbunda binbaşı ağa için iştirâ olunan konak 2000 Yalnız 29822 gurusdur*¹⁰³

Yukarıdaki varak ayrıntılı şekilde bedestânın kışlaya çevrilmesi için gerekli her kalem masraf ve işçi ücretlerini içermektedir. İşçiler yerli, ya da Lazdır, bunun haricinde kışlak yakınında Binbaşı için de bir konak inşa edilmektedir.

1850'de Kars'ta valilerin kaldığı mirî konak içindeki asakir-i nizamiye-i şahanenin kaldığı koğuşların duvarları yıkılmış, askerler buradan konağın harem kısmına nakl edilmişlerdir. Boş kalan koğuşlar ve kullanılan harem kısmı dahi yıkılmaya yüz tuttuğundan bunların tamirine dair bir girişim söz konusudur. Yapılacak tamirin 8.000-10.000 kuruş civarında olduğu Kars meclisi mazbatasıyla ifade olunmuşsa da 10.000 kuruştan fazla olacak masrafın devletce karşılanamayacağı, bir keşif defterinin gerektiği ancak mesafenin uzak olması nedeniyle de bu işin zor olduğu belirtilmiştir:

*“Kars sancağında kain miri konağı derununda asakir-i nizamiye-i şahanenin ikamet eyledikleri koğuşların arkasında olan duvarlar münhedim olduğundan asakir-i merkume mahal-i mezkurdan ihrac olunarak konağ-ı mezkurun harem tarafına nakl etdirilüb ol vaktten berü mezkur koğuşlar hali kalarak harabe yüz tuttuğu misüllü rezk olunan harem tarafı dahi mail-i inhidam olduğu ve şimdilerde tamir olunmayub da hali üzere birağulur ise ilerüde külliyyetlü mesarife muhtac olacağı cihetiyle mezkur koğuşların muktezi olan mahalleri lede'l-keşf 8000 nihayet 10000 gurus mesarifle imarı mümkün olacağı anlaşılmuş idüğü beyanıyla icabının icrası Kars meclisinden ba mazbata inha olunmaktan naşi kuyuda müracaat ve keyfiyet canib-i nezaret-i behiyye tüccarından istilam olundukda mezkur mahallerin müfredat defteri olmadığından mesarif-i...hakkında bir şey denilemeyeceğinden badehu icabına bakmak üzere evvel emirde fenn-i mimariye muvafık bir defterinin celbi lazım gelür ise de orası mesafe-i baide bulunmasıyla bura bir hayli vakte muhtac olduğundan ve siyak-ı inhama göre mezkur koğuşların sür'at-i tamiri meriye-i elzemden idüğüne binaen mesarifi 10000 gurusu tevavüz etmemek ve eder ise hasbe'l-lüzum üst tarafı canib-i hazineden kabul olunmayacağından...”*¹⁰⁴

Kars Kalesi'nin 1867'de tamir edilmesi konusu ahâlisinin ve kale dizdârı El-hac İbrahim Efendi'nin ilamları ile gündeme gelmiştir. Halk ve dizdâr ile birlikte düzenlenen masrafı gösterir defter bu konuda görüş alınmak üzere İstanbul'a gönderilmiştir. Bu belgeden kale içinde vezirlerin ya da daha sonra yöneticilik yapanların kullandığı bir saray bulunduğu ve özellikle bu sarayın tamire ihtiyacı olduğu anlaşılmaktadır. Sarayda bir arz odası, yanında ve üstünde başka bir oda, altı ve üstü müstemilâtıyla beraber büyük bir ahır harap olup, oturulmaz durumdaydı: “...Kars kalesi derununda vüzeraya

103. BOA. C. AS. 8234.

104. BOA. C. AS. 22054.

*mahsus olan sarayda bir bab arz odası ve ittusalinde ve fevkaniinde dahi bir bab oda ve fevkani ve tahtani sofası cem'i müştemilatıyla ve bir bab ahur-ı kebir dahi harabe müşrif ve kabil-i sekene olmayub....*¹⁰⁵ Tamiratın toplam masrafı 1.880 kuruş olup hesabı gösterir varakta şu bilgiler yer almaktadır:

"Kars kalesi derununda vüzeraya mahsus olan sarayda müceddeden inşa olunan ebniyye ve tamiratın defteridir ki ber vech-i ati zikr olunur.

Vüzeraya mahsus bir bab arz odası tecdid: Tulen zıra', 10 arzen zıra', 9 kadden (boy) zıra' 5

Bi-hesab-ı terbi'i (4 kat) zıra' 550 hesab 180 enkazı ihrac 100 kıymet 825 411 414

Ittusalinde oda tamiri: tulen zıra' 9, arzen zıra' 6, kadden zıra' 5

Bi-hesab-ı terbi'i zıra', enkazı 60, 270 135 135

Fevkani oda tecdid: tulen zıra' 12, arzen zıra' 7, kadden zıra' 5

Bi-hesab-ı terbi'i zıra' 420, kıymet 630 350 280 hesab 180 enkazı hesab 100

Ittusalinde fevkani ve tahtani ahşabdan sofa tecdid: tulen zıra' 12, arzen zıra' 8, kadden zıra' 5 bi-hesab-ı terbi'i zıra' 480 kıymet 320 hesab 80

Bala-yı sarayda ahur-ı kebir tecdid: tulen zıra' 35, arzen zıra' 7, kadden zıra' 5

Bi-hesab-ı terbi'i zıra' 1855 kıymet 1855 1124 731 hesab 120

*Hayvanat-ı rabi'ası taş duvar enkaz-ı ....ve mevcut taş hesab 1880.*¹⁰⁶

1859-60 yılları arasında Kars'taki diğer bir imar faaliyeti çeşme inşasıdır. Kars'ta 14 adet çeşme yaptırılmıştır. Sorun çeşmelerin inşası değil, çeşmelere gelecek su yollarının durumuydu. Su yolları Kars'a yarım saat kadar mesafede kesilmişti. Bu mesafe Kars hanedanından İbrahim Efendi ile Mihail tarafından tamamlanmıştır. Çeşmeler şuralarda bulunuyordu:

"Cami-i Cedid mahallesi çeşme adet 1, Cami-i Atik mahallesi çeşme adet 1, Halil Efendi mahallesi çeşme adet 1, Takıs? Cami mahallesi çeşme adet 1, Cami-i Kebir mahallesi çeşme adet 1, Evliya Cami mahallesi çeşme adet 1, Asakir-i Şahane Kışla Önü çeşme adet 1, Kebir Abdi Ağa mahallesi çeşme adet 1, Ab-ı Cevruk mahallesi çeşme adet 1, Ömer Ağa mahallesi çeşme adet 1, Meydan vasatında çeşme adet 2 üst tarafına bir yerde, Ermeni Mahallesinde Dere mahallesinde Kilise önü çeşme adet 2, Çeşme yekûn 14.

"...Karsda ibna olunan çeşmelerin derun-ı şehre 5,5 saat mesafeden ma-yı lezizin cereyan ettirmek üzere sene-i sabıkada imal olunub derun-ı şehre yarım saat mesafede kalmış olmağla bu sene meyanında imal-ı mezkura beden olunacağı muhit-i alem-ara-yı asafileri buyuruldukda imal-i mezburun taraf-ı mekkanemden nezarete memur haliyan Kars hanedanından İbrahim Efendi ve Mihail naman kullarının ba tensib çeşmelerin taksimine gönderileceği beyanıyla derun-ı şeherde münasebetli mevzilerde balada

105. BOA. C. AS. 35635.

106. BOA. C. AS. 35635.

*beyan 14 aded çeşmenin taksim olunarak tahsis kılınan yerlerinden cereyan olunmasına sairin tarafından mümanaat olunmamak ve memuriyet-i merkumun kulları yedinde darende olmak üzere Kars mutasarrıfı saadetlü paşa hazretlerine bir kıta emr-name-i sami hazret-i saderet-penahilerinin tastir ve ihsan buyurulması niyazım babında ve her hâlde emr ve ferman hazret-i emnlehülemrindir*¹⁰⁷

Yukarıdaki belgeden Kars'ta 1859-60'da mevcut mahalle isimlerini de tespit etmek mümkün olmuştur. Görüldüğü üzere mahalle isimlerini en belirgin kılan mekânlar camiler ve kışlalar olmuştur. Halil Efendi Mahallesi hâlen aynı isimle mevcuttur ki adını Telgraf Müdürü Halil Efendi'den almıştır. Evliya Cami ise durmakla beraber aynı isimde bir mahalle kalmamıştır. Kars'ta bir meydan ve bir Ermeni Mahallesi olduğu da yine belgeden anlaşılmaktadır.

Kars'ın su sorunu ancak su yollarının elden geçirilmesi ile çözüme kavuşabilirdi. 60 seneden beri Kars'a gelen su yollarının bozuk olduğu, bu nedenle halkın sıkıntıda olduğu biliniyordu. 1862'de ashâb-ı hayrâtdan İsmail Bey adlı şahıs su menba'ından Kars'a 2,5 saatlik mesafeye kadar su yolunu yeniden inşa etmiş, masrafını da üstlenmiştir. Ancak, İsmail Bey vefat edince tamamlanamadığından 1,5 saatlik miktarı servet sahibi ahali tarafından yaptırılmış, kalan 1 saatlik mesafeye ise halkın gücü kalmamıştır. Geri kalan mesafenin 30.000 kuruşluk masrafının devlet tarafından karşılanması konusunda Kars Meclisi bir mazbata göndermiştir:

*“...Derun-ı Karsda cereyan eden su yollarının 60 seneden berü bozulması cihetle ahali-i memleket sudan dolayı Muhammed ve sıkta giriftar olduğuna ve ashab-ı hayratdan İsmail Bey nam kimesne mezkur suyun menba'ından Karsa ikibuçuk saat mahalle kadar su yolunu müceddeden imar ve inşa ve mesarifini ifa etmiş ise de vuku'-ı vefatına mebni ikmaline muvaffak olamamış olduğundan 1,5 saat miktarı dahi ahali-i memleket ve ashab-ı servet taraflarından müceddeden yaptırılarak yalnız 1 saat mahal kalmış ve anın tesviyene de ahali-i merkume tab.....muhtemel olamayacaklarına binaen ....celile-i hazret-i padişahiden olmak üzere 1 saatlik mahallin mesarifi olan 30000 guruşun dahi hazine-i celile-i maliyeden tesviye ve ihsan buyurulmasını müsted'i Kars meclisinden mevrud mazbata....”*¹⁰⁸

19. yüzyılda haberleşme alanında büyük atılımlar yapılmıştır. Telgraf telleri ülkenin her yerine uzatılmış, bu konuda çeşitli girişimler yapılmıştır. Telgrafın Kars'a kadar uzatılması ilk defa 1866 yılında gündeme gelmiştir. Erzurum'a kadar gelen telgraf hattının Kars-Bayezid ve Van'a uzatılması için yazışmalar yapılmıştır. Devletin bu masrafı karşılayacak bütçesi olmadığını ve gerek telgraf direklerinin gerekse diğer masrafların ahali tarafından karşılanacağını bu yazışmalardan çıkarılmaktadır. Erzurum'a kadar gelen hat

107. BOA. A. MKT. UM. 405/8.

108. BOA. İ. MVL. 465/21060.; BOA. A. MKT. UM. 563/48.

Micingird üzerinden Kars'a uzatılacaktı. Baharda Kars'ta Hükümet Konağı'na yakın bir mahalın Telgrafhâne inşası için en uygun yer olduğu, Erzurum'a bağlı Pasin-i Süfla Kazası'na tabi Micingird Karyesine kadar gelecek telgraf direklerinin dikilmesi masrafı sancağa havale olunmuştur. Kars sancağına havale edilen bu masraflar halka fazla geldiğinden Pasin-i Süfla ve Pasin-i Ulya kazalarına bu masrafın yüklenmesi konusunda merkezden görüş istenmiştir:

"...Erzurum sancağına tabi Pasin-i Süfla kazasına tabi Micingird karyesine değin lazım gelen sütunlar ile rekziyye mesarifi sancağa iane olacağı der-kar olub ancak mezkur Micingird karyesinden Erzuruma kadar icab eden sütunları dahi Kars sancağı ahalisi iane eylediği hâlde bu defa cihette duçar-ı sa'ib ve meşakkat olacaklarından bunlar dahi mezkur Pasin-i süfla Pasin-i ulya kazaları ahalisine iane etdirilmesi..." Yazışmalar sonucunda masrafların Kars ve Erzurum sancakları ahalileri tarafından ortak karşılanması kararına varılmıştır. Eğer söz konusu ahali bu işe muvafakat edemezse duruma devletin el koyacağı ifade edilmiştir. Bundan sonra Erzincan'da telgrafla ilgili malzeme fazla olduğundan bu malzemenin tahliye edilmesi, Erzincan telgraf müdürünün bu işe mübaşeret etmesi, söz konusu hattın Bayezid-Van-Sard yoluyla Diyarbakır'a uzatılması vuku bulmuştur. Erzincan'da mevcut malzeme haricinde gerekli olan tel ve diğer masraflar 57.460 frank 90 santim, görevli memur harcırahları 10.000 kuruştur. Tüm bunların hazineye karşılanacağı gerekli yerlere, Erzurum valisi ve Kars mutasarrıflığına bildirilmiştir. Erzincan Telgraf Müdürü Mustafa Efendi ilave memuriyetle Erzurum'a gitmesi, yine Erzincan'da telgraf muhabereliği işinde başarılı olan memurlardan Halil Efendi'nin Kars Telgraf Müdürlüğü'ne tayini gerçekleştirilmiştir:

*"...hatt-ı mezkurun heman Karsa kadar temdid ve Erzincanda bir haylüce edevat mevcud olduğundan bunun Erzincan telgraf müdürü Mustafa efendiye ilave-i memuriyetle işe mübaşeret etmek üzere kendüsünün Erzurum'a gitmesiçün emr ve irade buyurulub Erzincan telgraf muhabere memurlarının güzel olan hıdmet ve tahsil-i hoşnudiyyet etmekde olduklarından bunlardan Halil Efendinin Kars telgraf müdürlüğüne ve Kamil efendinin muma ileyh Halil efendinin yerine memuriyetlerinin icra ve muma ileyh kamil efendinin yerine dahi buradan diğer birinin tayin ve hatt-ı mezkurun Karsdan Bayezid ve Van ve Sard yollarıyla Diyarbekire temdid ve rabt olunduğu..."*¹⁰⁹

Telgrafsüratle Anadolu'da yayılınca ve Kars civarına gelince Çıldır da bu hizmetten yararlanmak istemiştir. Telgraf direkleri ahali tarafından verilme şartıyla Erzurum veya Kars'a uzatılacak olan telgraf hattından Çıldır'a da bir hat çekilmesi isteği devlet merkezine iletilmiştir.¹¹⁰

109. BOA. İ.MVL. 535/24034.

110. BOA.(Sadâret Mektubî Mühimme Kalemi) A. MKT. MHM313/50.

Sonuç

Kars Doğu'daki kadim şehirlerden biridir. Urartular ile başlayan yolculuk tarihte pek çok medeniyete ev sahipliği yapmak ile devam etmiştir. Selçuklu ordularının Anadolu'ya girişi ile de Kars'ın doğuda gittikçe önem taşıyan dönemi başlamıştır. Doğuda gerçekten bir kapı niteliğinde ünlü Kars Kalesi defalarca yıkılmış, her defasında meydan okur gibi yeniden ayağa kalkmıştır. Kars 1537'de Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra her anlamda hem ihya olmuş, hem de her anlamda muzdarip olmuştur. İhya olmuştur; çünkü Osmanlı Devleti şehri sancak yapmış, mamur ve abadan etmek için nüfus göçürmüştür, devletin varlığını hissettirmiştir. Muzdarip olmuştur; çünkü Osmanlı-Safevi mücadelesinde hep harp meydanı olmuştur. Savaşın acımasız, karanlık yüzü Kars'ı da karartmıştır. Ama asıl karanlık, asıl esaret 19. yüzyıla birlikte Rusya ile gelecektir. Safevilerin yerini alan Rusya Kars'ı 1855'te ve 1878'de iki defa esir edecektir ki 1878'den itibaren 40 yıllık bir esaret yaşamıştır şehir. 1855 Kars için "Gazi" unvanı aldığı bir şan yılı olmuştur. 1918'e kadar sürecek olan Rus idaresinde Kars Anavatandan koparılmış, nüfusu azalmış, Rusya'nın yaratmak istediği modelde bir şehre dönüşmüştür. Bağımsızlık isteyen Kars ilk kurşun nasıl atılmışsa, ilk direniş nasıl başlamışsa ilk hükümeti; Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti adıyla kurmuştur. İlkleri "gazi" ve "hükümet" kurma olan Kars'ın bu vasıfları yeterince bilinmemektedir. Yıllarca makus talihli denilen, doğunun en uzağı Kars bir dosyada ancak bu kadar kısa ve geniş anlatılabilir. Şehrin günümüze kadar gelen her taşında, her toprağında çok derin izler bulunduğu, bu izlerin Kars'ı Kars yaptığı aşikârdır.

KAYNAKÇA

AKYÜZ, Jülide, "16. Ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi", Kars Beyaz Uykusuz Uzakta, Haz. Filiz Özdem, YKY, İstanbul 2006, s. 77-88.

ALAYBEYLİ Naci, "Rus İşgali Döneminde (1878-1918) Kars, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, İstanbul 2006.

ALLEN W.E.D - MURATOFF Paul, *Kafkas Harekâtı 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Genelkurmay Yayınları, Ankara 1966.

ARSLANOĞLU, Cem Ender, *Cenub-i garbî Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi*, İstanbul 1986.

ATAK Sadık, *Doğunun Kapısı Kars*, İstanbul 1946.

BADEM, Candan, Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars Vilayeti, Birzamanlar Yayınları. İstanbul 2010.

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, İstanbul 2000.

Cevdet Paşa TEZAKİR 13-20, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara 1986.

DAYI, Esin, "Elviye-i Selâse /Üç Sancak (Kars, Ardahan, Batum)" Kars Ahıska Uluslararası Tarih Sempozyumu Bildirileri, Kars 2001, s. 77-88.

Ebu Bekir Tıhrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, (Çev.) Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

- ERDOĞAN Fahrettin, *Türk Ellerinde Hatıralarım*, Mevsimsiz Yayınları, Ankara 1998,
 EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatname*, C.II, Üçdal Neşriyat.
 GÖKDEMİR Ahmet Ender, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Ankara 1989.
 GÜNDÜZ, Tufan, "Kars", TDVİA, Yeni Türkiye Yayınları, C.XXIV, İstanbul 2001, s. 515-519.
 İPEK Nedim, "1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı", *TÜRKLER*, 13, Ankara 2002, s. 15-23.
 Kars (CHP Halkevleri Bürosu Yayını), İstanbul 1943.
 KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *1855 Kars Zaferi*, Işıl Matbaası, İstanbul 1955.
 KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Kars", İ.A. C.VI. MEB, İstanbul 1993.
 KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerin Fethi*, TTK, Ankara 1993.
 KIRZIOĞLU, M.Fahrettin, *Kars Tarihi*, C.I. Işıl Matbaası, İstanbul 1953.
 KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'ye Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 1993.
 Nizamüddin Şami Zafername, Çeviren: Necita Lugal, TTK Yayınları, Ankara 1987.
 PEÇEVİ İbrahim Efendi, *Peçevi Tarihi*, C.II, Haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.
 SAĞLAM Hürü, *1287-1288-1290-1291-1293-1294 Tarihli Erzurum Salnamelerine Göre Kars Sancağı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2011.
 SARAY Mehmet, *Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi*, İstanbul 2004.
 Solakzâde Tarihi, C.II, Haz. Vahid Çubuk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
 Tarih-i Osman Paşa, Haz. Yunus Zeyrek, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.
 Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595), C.I. Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999.
 Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600), C.II. Haz. Mehmet İpşirli, TTK, Ankara 1999.
 URAL Selçuk, "Yakınçağ'da Kars", *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, YKY, İstanbul 2006.
 UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, *Osmanlı Tarihi III/I*, TTK Yayınları, Ankara 1998.

ARŞİV BELGELERİ

- BOA. Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A. AMD.) 79/7.
 BOA. Sadaret Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemî (A. DVN. MHM.) 28/93.
 BOA. Sadâret Mektubî Umûmî Kalemî (A. MKT. UM). 239/20.
 BOA. A. MKT. UM. 239/80.
 BOA. A. MKT. UM. 257/64.
 BOA. A. MKT. UM. 283/10.
 BOA. A. MKT. UM. 298/82.
 BOA. A. MKT. UM. 331/1288
 BOA. A. MKT. UM. 352/78.

- BOA. A. MKT. UM. 373/97.
BOA. A. MKT. UM. 405/8.
BOA. A. MKT. UM. 563/ 48.
BOA. Cevdet Askeriye (C. AS.) 8234.
BOA. C. AS. 14490.
BOA. C. AS. 9974/6-7.
BOA. C. AS. 277/11550.
BOA. C. AS. 22054.
BOA. C. AS. 35635.
BOA. C. AS. 1217/54624.
BOA. Cevdet Maliye (C. ML.) 2180.
BOA. İrade Dahiliye (İ. D.) 353/23320.
BOA. İ. DH. 358/23661.
BOA. İ. DH. 359/23735.
BOA. İ. DH. 362/23964.
BOA. İ. DH. 410/27178.
BOA. İ. DH. 427/28278.
BOA. İ. DH.429/28397.
BOA. İ. DH. 441/29155.
BOA. İrade Meclis-i Vala (İ. MVL). 465/21060.
BOA. İ. MVL. 535/24034.
BOA. İMVL. 544/24454.

KLASİK ŞİİRİMİZDE SEBK-İ HİNDÎ ETKİSİ VE BU ŞİİR BAĞLAMINDA NÛR-I SİYEH TAMLAMASININ KLASİK ŞİİRİMİZE YANSIMASI

Mustafa ÖZDEMİR

Sebk-i Hindî ve Klasik Şiirimizde Etkilenen Şairler

Genel olarak farklı dil kullanan ve farklı coğrafyalarda yaşayan milletler aralarında herhangi bir ilişki ve iletişim bağı olmamasına rağmen insanî derinliklerinde müşterek duyguları ve algıları yaşattıkları görülmektedir. Farklı dünyalarda ve farklı zamanlarda yaşamaları, onların düşüncelerinde, mimarilerinde; resim, müzik ve edebiyat gibi alanlarda birbirine benzer ürünler vermelerinde bir engel teşkil etmemiştir. Kaldı ki, her hangi bir düşünür ya da şairin, her şeyden bağımsız ve hiçbir şeyden etkilenmeksizin eser ürettiği düşünülemez.

Toplulukları aralarında her türlü iletişimin sağlandığı ve geniş bir coğrafyayı kapsayan Osmanlı Devleti'nde çağdaş diğer milletlerle de kültür alışverişinde bulunulmuş; böylece karşılıklı kültürel akışlara zemin hazırlanmıştır.

Divan edebiyatı olarak adlandırdığımız Klasik Türk edebiyatı, insanlarımızın yüzyıllar boyu düşünce ve kültürel birikimlerinden süzülerek gelen klasik bir edebiyattır. Bu edebiyatta dinî, tasavvufî, felsefî, ahlakî, insanî, dünyevî, diğer toplumsal ve sosyal değerleri içeren konular estetik bir tarzda derinlemesine işlenmiştir. Osmanlı şair ve yazarları bu işlevi yerine getirirken maddî ve manevî değerleri anlama, algılama ve yorumlama noktasında hassas bir biçimde davranmışlar ve gereken özeni göstermişlerdir. Bunun neticesi olarak da edebî alanda-özellikle şiir alanında- insanın ruhsal dünyasına hitabeden muhteşem eserler vücuda getirmişlerdir.

Bir toplumda meydana gelen siyasî, sosyal, zihinsel değişim ve gelişmelerin edebiyata yansiyarak edebî zevk ve edebî anlayış üzerinde belli ölçülerde farklılaşmalara neden olduğu bir vakıdır. Toplumlar arası ilişki sonucu oluşan farklılaşmalar için gösterilecek bir gelişme de, 17. yüzyıldan itibaren Klasik Türk şiirinde görülmeye başlayan *Sebk-i Hindî*, yani "Hint Üslûbu"dur.

Sebk-i Hindî 16. yüzyılda İran'da doğan ve Safevi Devleti'nin baskıcı yönetiminden kurtulmak için Hindistan'a giden İranlı şairlerin Hint edebiyatının da etkisiyle Farsça söyledikleri ve daha çok Hindistan ve Afganistan'da gelişme gösteren bir edebî üslûptur.¹

1. Mustafa İsen, *Başlangıcından XVIII. yüzyıla Kadar Türk Edebiyatı*, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 11, s. 564; Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Sütun Yayınları, İstanbul 2011, s. 508; İsrail Babacan, *Klasik Türk Şiirinin Son Baharı Sebk-i Hindî* (Hint Üslûbu), Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s. 75,78.

Sebk-i Hindî üslûbunda şiir yazar; Baba Figanî (öl. 1519), Urfî-yi Şîrâzî (1556-1591), Feyzî-i Dekenî (öl. 1595), Nazirî (öl. 1612), Tâlib-i Amulî (1579?- 1626), Kelîm-i Kâşânî (öl. 1651), Sa'ib-i Tebrîzî (öl. 1670) ve Şevket-i Buhârî (öl. 1699) gibi İranlı şairler bu akımın öncüsü olmuşlardır. Ayrıca, bu anlayışla şiir yazar şairler arasında Necmeddin Şah Mübârek Âbrû (ö. 1683), Şah Hâtim (ö. 1700), Şerefeddin Mezmûn (öl. 1734), Muhammed Şâkir Nâci (öl. 1747), Hâce Mîr Derd (öl. 1760), Sevdâ-yı Dihlevî (öl. 1871), Mîr Sûz (öl. 1798-99), İnşâul-lah Han İnşâ (öl. 1808), Mushafî (öl. 1824), Cür'et (öl. 1810), Mîr Takî Mîr (öl. 1810), Rengîn (öl. 1834) ve Mümin Han (öl. 1851) gibi şairleri de sayabiliriz.²

Sebk-i Hindî, söze ve şekle değil anlama önem veren edebî bir üsluptur. Her ne kadar sözden çok anlama önem verilmişse de bu şiir akımında bedîî, ince, nazik bir dil kullanılmaya gerekli özen gösterilmiş ve az sözle çok anlam ifade etme tarzı benimsenmiştir. Anlam derinliğini elde etmek, yeni ve ince mazmunlar üretmek için çalışılmış, özgün hayallere sıkça başvurulmuştur. Eski şairlerin kullandıkları kelime ve terkiplerin yanında yeni kelime ve yeni terkipler üretilmiş, bazen bu konuda bazı şairler o kadar ileri gitmişlerdir ki şiirleri girift, karmaşık ve anlaşılmaz bir hâle gelmiştir. Bunun yanında toplumun günlük konuşma dilinden yararlanan, çevre ve sosyal yaşamın çeşitli unsurlarını şiirlerine konu edinen ve fazla kapalılığa gitmeden oldukça sade bir dil kullanan şairler de vardır.³

Sebk-i Hindî tarzının bir başka özelliği de dünya ve sosyal çevrenin incelikli bir hayal süzgecinden geçirilerek konu çeşitliliği meydana getirilmesi; tembih, öğüt, kültürel, felsefi ve hikmet gibi yeni konuların gazelerde işlenmiş olmasıdır. Bunların yanında şiirlerde mitolojik unsurlara, alışlagelmiş hikâyelere yer verilmiş ve ayrıca teşbih, kinaye, hüsn-i talil, iğrak ve teşhis gibi sanatlar mübalağalı bir şekilde sıkça kullanılmıştır.⁴ Dolayısıyla bu çalışmaların neticesinde dilde oldukça kelime zenginliği meydana gelmiştir.

Ayrıca, bu dönem şairlerinin gazellerinde şekil açısından görülen bir başka farklı durum ise beyitlerin anlam açısından bağımsız olması, anlatılmak istenenin bir beyitte vurgulanması ve gazelin tamamında anlam bütünlüğünün bulunmamasıdır.

2. Halil Toker, *Sebk-i Hindî* (Hind Üslûbu), İlmî Araştırmalar, Ankara 1996, S. 2, s. 142, 150; Mustafa İsen, *agm.* s. 562,566; Ali Fuat Bilkan, *Sebk-i Hindî*, TDVİA, TDV Yayınları, İstanbul 2009, c. 36, s. 253, 255; Fatma Tulga Ocak, *XVII.Yüzyılın İlk Yarısında Dîvân Edebiyatı ve Sebk-i Hindî*, Türkler, c. 11, s. 735, 737.

3. Cafer Mum, *Sebk-i Hindî*, Türk Edebiyatı Tarihi, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, İstanbul 2007, c. 2, s. 381, 383; Sait Okumuş, *Fars ve Türk Edebiyatlarında Hint Üslubuna Genel Bakış*, Nüsha Şarkıyat Araştırmaları Dergisi, Ankara 2008, S. 27, s. 124,128.

4. Cem Dilçin, *Türk Dili Türk Şiiri Özel Sayısı* (Divan Şiiri), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1986, II, S. 415-416-417, s.176, 177

Bir diğer farklılık ise yaşadıkları dönemin konjonktürel ortamına uygun olarak tasavvufun etkili bir konumda bulunmasıdır. Nitekim, en yüksek kademedeki devlet adamlarından en alt tabakadaki insanlara kadar, aralarında tasavvufi düşüncenin yaygın olması şairler üzerinde etkili olmuş ve bu dönem şairlerinin gazellerine tasavvufun yansması yoğun bir şekilde görülmüştür. Tasavvufi tarzda şiir yazmalarının bir başka nedeni ise şairlerin, şiirlerine konu edinecekleri ilgi çekici ve cazip malzemelerin tasavvufta mevcut olmasıdır.⁵

Sebk-i Hindî şiir tarzı Nef'i (1572-1635)'nin şiirlerine yansıdığı gibi, bu yansımanın güçlü bir şekilde Şeyh Galip (1757-1799)'in şiirlerinde de etkili olduğu ve 18. yüzyılın sonuna kadar da bu etkinin devam ettiği görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde Nef'i ve Şeyh Galip dışında bu üslûpta şiir yazan bazı şairleri şöyle sıralayabiliriz: Şeyhülislam Yahya (1552-1643), Riyazî (1573-1644), Sabrî (?- öl. 1645), Fehîm-i Kadîm (1627-1648), Şeyhülislam Bahâyi (1595-1653), Cevrî (?-öl. 1654), Vecdî (?- öl. 1660), İsmetî (?-öl. 1664), Nailî-i Kadîm (1608-öl.1666), Nedîm-i Kadîm (?- öl. 1670), Neşâtî (?- öl. 1674), Râsîh (?- öl. 1699), Şehri (?- öl. 1702), Sâbit (1650-1712), Nâbî (1642-1717).⁶

Sebk-i Hindî tarzının Şeyh Galip'ten sonra etkisinin azalmasına rağmen 19. yüzyılda Leskofçalı Galip (1828-1867), Hersekli Arif Hikmet (1839-1903) ve Üsküdarlı Hakkı (1823-1894) gibi şairler farklı düzeylerde bu tarzdan etkilendiği görülmektedir.⁷

Zihinsel faaliyetlerin ürünü olan "okuyan ve dinleyen kişide yüksek his ve heyecanlar meydana getiren; derin keskin ve çarpıcı algılamalar uyandıran, güzelliği ile insanı etkileyen ahenkli sözlere"⁸ şiir diyoruz. Kuşkusuz bu tanımdan başka, şiire daha farklı tanımlar da getirilebilir.

Şair, kendi his dünyasında ürettiği metafizik ve sanatsal algıları imgeler yoluyla şiirlerinde okuyucuya sunmaktadır. İmgelerin aşkın bir boyutunun olmasına ve okuyucu tarafından çoğu zaman anlaşılmasına rağmen; şair, söylemek istediğini söyleyerek gönül dünyasından dış dünyaya gerekli şiirsel akışı sağlamıştır ve böylece amacına ulaşmıştır. Bundan böyle şairin ürettiği şiir, okuyucunun algı dünyasına intikal etmiş ve şiirdeki imgelere getirilecek yorum ve nelerin anlaşılıp anlaşılması okuyucuya

5. Osman Horata, *Lâle Devri'nden Tanzimat'a Türk Edebiyatı*, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, c. 11, s 576, 578; Halil Tokar, agm, s.147, 148.

6. Cem Dilçin, agm. ; *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990, c. 7, s. 476, 478; Cafer Mum, *Sebk-i Hindî*, Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, c. 5, s. 224, 230; İsrail Babacan, *Klasik Türk Şiirinin Son Baharı Sebk-i Hindî*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s.475, 476.

7. Cafer Mum, agm., s, 383.

8. Turan Karataş, *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Sütün Yayınları, 3. bs. İstanbul 2007, s. 540-541.

birakılmıştır. Bazen aynı kelimelerle ifade edilen imge ve tamlamalara gelenek ve kültürel farklılardan dolayı yorumlayanlar tarafından farklı ve zıt anlamlar bile verilmektedir.

Doğu'da "Nur-ı Siyeh"; Batı'da "Kara Güneş" İmgesi

Klasik şiirimizde çokça kullanılan zıt iki kavramdan oluşan *nur-ı siyeh* imgesi, Batı şiir geleneğinde ise *kara güneş* tarzında ifade edilmiştir. "Batı'nın simge geleneğinde olduğu kadar Doğu'nun imge tarihinde, neredeyse arketipsel bir yeri var "siyah güneş" ya da "siyah ışık"ın.⁹

Ruhsal bunalımı ihtiva eden şiirsel imgelerin ortaya çıkışında toplumların sosyal yapısı etkili olmaktadır. Yönetici kadroların birtakım vaatlerde bulunmaları ve geleceği günlük güneşlik göstermeleri, ardından da tamamen zıt durumları hayata geçirilmeleri neticesinde doğal olarak başta sanatçılar olmak üzere toplumun bütün bireyleri olumsuz olarak etkilenmektedir. Batı şiirinde *kara güneş* imgesi bu tür bunalımlı ve sosyal çalkantıların yaşandığı bir ortamda zuhur etmiştir.

Kara güneş imgesinin kaotik bir ortamda ortaya çıkmasındaki sebeplerden birisi, belki de en önemlisi Fransız İhtilali ve İhtilal sonrası ortaya çıkan ve bütün kıta Avrupa'sına yayılarak dönemin sanatçılarını etkileyen *romantizm* akımıdır. Romantizmde; aklın yerini hayal, sağduyunun yerini savrulmuşluk, kuralın ve düzenliliğin yerini coşku, ölçünün yerini ise mübalağa alır. Alfred de Musset (1810-1857) romantizm nedir sorusunu; "...Romantizm, muhakkak ki, ne ölçüleri küçümsemek, ne komikle trajiği birleştirmek, ne de söyleyebileceğiniz başka bir şeydir. Kelebeğin kanadını nafile yere tutarsınız. Parmaklarınızın arasında onun renklerinden toz kalır. Romantizm, ağlayan yıldızlar inleyen rüzgârdır; ürperen gecedir, uçan kuş ve koku veren çiçektir; umulmadık fıskırıştır, gevşemiş vecd hâlidir, palmiyenin altındaki sarnıç (...) melek ve inci, söğütlerin beyaz elbisesi, sonsuzluk ve yıldızlar, sıcak, kesik, ayık, aynı zamanda dolgun ve yuvarlak, çırılçıplak kavranan, kucaklanan, fırtınalaşan, girdaplaşan her şeydir."¹⁰ şeklinde cevaplandırır.

İhtilal'le birlikte yaşanan siyasî, sosyal ve kültürel değişmelerin yanında insan hakları, kardeşlik, hürriyet ve eşitlik gibi hakların tanınmasının verdiği sarhoşluk geçtikten sonra; insanın tutunduğu bütün sosyal, ahlâkî, tarihî ve manevî değerlerin bizzat İhtilal'i yapanlar tarafından yok edilmiş, sanatçıları asrın hastalığı denen bir boşluğa, yalnızlığın hüznüne, umutsuzluğun ve *melankolinin* içine düşürmüştür.¹¹

9. Hilmi Yavuz, *Edebiyat ve Sanat Yazıları*, YKY, 2.bs., İstanbul 2008, s.263.

10. Turan Karataş, *ege.*, s. 489.

11. Suut Kemal Yetkin, *Edebiyatta Akımlar*, Remzi Kitabevi, 1. bs., İstanbul 1967, s. 29-32; İsmail Çetişli, *Batı Edebiyatında Edebî Akımlar*, Akçağ Yayınları, 9. bs., Ankara 2008, s. 71-75.

Albert Dürer'in *Melankoli* adlı tablosundaki kara güneşten etkilendiği belirtilen Gerard de Nerval *El Desdichado* şiirinin ilk dörtlüğünün; ¹² "...kara güneş meteforu kederli ruh hâlinin kör edici gücünü iyi özetler: Ağır ve berrak bir duygu, sevilenin ve kayıpla özdeşleşen öznenin, kendisinin ölümü demek olan ölümün kaçınılmazlığını dayatar." tarzında yorumunu yapan Julia Kristeva, kendisi de: "Bu kara güneş kaynağı nerededir? Görünmez ve ağır ışınları hangi yolunu yitirmiş galaksiden gelip beni yer, yatağa, dilsizliğe, vazgeçişe çiviler?" ifadesiyle *kara güneşin* kaynağını sorgulamakta ve umutsuzluk içinde *kara güneşin* ışınlarından şikâyetçi olmaktadır.¹³

Romantizmin savunucuları sanatçılarda görülen bir diğer husus ise sürekli arayış için içinde olmaları ve bulunduğu yerden uzaklaşarak yaşadığı sıkıntılardan kurtulmak ve bulamadıkları saadeti, huzuru ve mutluluğu başka yerlerde aramak olmuştur. Dolayısıyla seyahat ederek, gezip gördükleri yerlerdeki insan ilişkilerini ve insanların yaşam biçimlerini eserlerine yansıtma-ları sonucunda *egzotizmi*, romantizmin vazgeçilmez unsuru hâline getirmiş olmalarıdır.¹⁴ Ayrıca, dış dünyada yaptıkları yolculuklardan tatmin olmayan romantikler, çaresizlik içinde buldukları umutsuzluktan ve melankoliden kurtulabilmek için iç dünyalarında kurguladıkları hayali beldelere yolculuğa çıkarlar. Bazen kendinden kaçmaya, bazen kendinde bütün evreni eritmeye çalışan ruhsal bir sefaletin içine düşerler. Böyle bir ruh hâli içinde olan melankolikler, intihar ve ölümü kurtuluş yolu olarak seçtikleri görülmektedir.¹⁵

Nur-ı siyeh imgesinin Klasik şiirimize yansıdığı dönemlerde de toplumsal kargaşanın ve çalkantıların varlığı söz konusuydu. 17.yüzyılın ikinci yarısından sonra toprak kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti'nde de buna bağlı olarak iç karışıklıklarda gözle görülür bir artış meydana gelmiştir. Devletin, doğu ve batı cephelelerinde sürekli savaş hâlinde olması doğal

12. "Ben zifiri karanlık ,-ben ki Dul,-Çaresizim.
Şatosuna el konmuş, ben, Aquitaine prensi
Tek yıldızım da öldü,-şimdi yaldızlı sazım
Taşıyor Melankoli'nin Kara güneşi."

(çev. Erdoğan Alkan, *Düş Gezgini*, Gerard de Nerval, Broy Yayınları, İstanbul 1994, s. 205.); Hilmi Yavuz, *Kara Güneş*, Can Yayınları, 1.bs., İstanbul 2003, s. 10.

13. Julia Kristeva, *Kara Güneş*, (çev. Nesrin Demiryontan), Bağlam Yayınları, 1. bs., İstanbul 2009, s.11-184.

14. Ş. Yaşar, *age*, s. 165, 166.

15. İsmail Çetişli, *Batı Edebiyatında Edebî Akımlar*, Akçağ Yayınları, 9.bs., Ankara 2008, s.74; Suut Kemal Yetkin, *Edebiyatta Akımlar*, Remzi Kitabevi, 1.bs., İstanbul 1967, s. 32.

Romantizmin önde gelen sanatçılarında François-René de Chateaubriand, George Sand ve Gerard de Nerval intihara teşebbüs etmişler, bu girişimleri sonucunda Nerval hayatını kaybetmiştir. (Ş. Yaşar, *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 1. bs., Ankara 2006, c. 5, s. 165.)

olarak bunalımları doğurmuş ve toplumda bir ümitsizlik ve karamsarlık meydana getirmiştir. Sırası gelmişken hemen belirtelim; Osmanlı toplumundaki bunalım ve bıkkınlık hâli yaklaşık aynı döneme rastlayan Batı'da da İhtilal sonrası dönemle benzerlik arz etmektedir.

Her ne kadar Doğu'da Nur-ı Siyeh ve Batı'da Kara Güneş imgeleri benzer sosyal çalkantılar ortamında ortaya çıkmış olsalar bile, bu imgeler arasındaki benzerlik sadece fiziki bir benzerlikten ibarettir. Çünkü, Doğu ve Batı medeniyetlerinin kültürel algılarının birbirlerinden farklı olması dolayısıyla şairlerin toplumsal çalkantılara gösterdikleri reaksiyon da farklı olmuştur.

*“Ben gelmedim da'vî için
Benim işim sevi için
Gönüller dost evi için
Gönüller yapmaya geldim”¹⁶*

diyen Yunus Emre'nin tasavvuf çizgisinden gelen Klasik Türk şiiri şairleri *nur-ı siyeh* imgesiyle huzuru, mutluluğu ve sevgiyi terennüm ederlerken; dünyevilikten öte geçemeyen Batılı şairler ise *kara güneş* imgesi ile hüznü, umutsuzluğu ve huzursuzluğu ifade etmişlerdir.

Nur-ı Siyeh İmgesi

Dönemsel olarak bazı kavramların anlamları açısından zaman içerisinde aşınmaya uğradıkları ve şairler tarafından farklı algılandıkları ve farklı anlamlarda kullandıkları görülmektedir. Dolayısıyla toplumun sesi olma konumunda bulunan şairleri değerlendirirken yaşadıkları dönemlerin sosyal ve kültürel şartları içinde ele almak ve değerlendirmek gerekmektedir. Bu bağlamda 17. ve 19. yüzyıl Klasik Türk şiiri şairlerinin ekserisi tasavvufu hayat tarzı olarak benimsemişler ve Sebki-i Hindî'nin de etkisiyle yeni mazmunlar, yeni imgeler ve yeni kelimeler bulma ve üretme gayreti ve arayışı içinde olmuşlardır. Bunun için *nur-ı siyeh* imgesini değerlendirirken mutasavvıf şairlerin bakış açısı bağlamında ele alındığı ve değerlendirmelerin bu açıdan yapıldığı hatırlanmalıdır. Bu yüzden önce “*nur*” ve “*siyeh*”(siyah) kavramlarının üzerinde muhtasar olarak durmak gerekir:

Nur

Nur; sözlükte aydınlık, ışık, parıltı, ziya anlamına gelmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de ise iyiyi kötüden, doğruyu yanlıştan ayırmaları için insanların önünü aydınlatan manevi ışık olarak belirtilmiştir.

Duyularımızla algıladığımız güneşin, ayın, yıldızların ışığı gibi dünyevi nurların yanında, basiret ve akılla algılanan İlahî kaynaklı Kur'an gibi nurlar da vardır:

16. Abdülbaki Gölpınarlı, Yunus Emre ve Tasavvuf, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 2008, s. 400.

“Artık siz Allah’a, Peygamberine ve indirdiğimiz o nura(Kur’an’a) iman ediniz.”¹⁷ “Ey inananlar! Şüphesiz size Rabbinizden kesin bir delil geldi ve size apaçık bir nur indirdik”¹⁸ ayetlerde nurun Kur’an’ı Kerim; “İşte size Allah’tan bir nur ve apaçık bir kitap(Kur’an) gelmiştir”¹⁹ ayetinde ise nurun Peygamberimiz Hz. Muhammed olduğu belirtilmiştir. “Allah, kimin gönlünü İslam’a açmışsa o, Rabbinden bir nur üzerinde değil midir?” ayeti hükmüne göre ise İslam Dini’nin de nur olduğunu ve Allah’ın, insanların gönlünü İslam’a açmakla onların da nurdan (İslam Dini’nden) nasiplendirildiğini buyurmaktadır.

Bütün bunlarla birlikte *nur* ile ilgili olarak “Allah göklerin ve yerin nurudur”²⁰ ayeti hükmünce Allah’ın *nur* olduğu ifade edilmiştir. Ancak, Allah’ın *nur* olup olamayacağı konusunda tefsirciler arasında farklı yorumlar yapılmıştır. Genellikle tefsirciler, *nurun* Allah olamayacağı, ancak bu ayette mecazi bir anlatımın söz konusu olduğu ve bu ayetin te’vil edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Ancak, Gazâlî bu ayete farklı bir yorum getirmektedir. Gazâlî’ye göre; “*nur*” kelimesinin, idrak kabiliyeti ve manevî olgunluğu farklı irfan derecelerine göre fazla hakiki manası vardır. Avama göre *nur* *zuhurdan* ibarettir. *Görünmek, ortaya çıkmak* manasındaki *zuhur* da izafî bir kavramdır. Gerçek *nur*; *nurun* ilk kaynağı olan Allah’tır. Allah’ın nurunu dışındakiler tamamen mecazi ve geçici nurlardır.²¹

Siyah

Renklerle ilgili olarak -güneş ışınlarının kırmızıdan mora doğru farklı tonda -çok sayıda renk çeşidinin varlığı bilinmektedir. Bu renkler bir cismin yüzeyine çarptığı zaman farklı görüntü sergileyerek cismin rengi ile ilgili olarak düşüncenizde bir algı oluşturur. Dolayısıyla renkler, maddeleri tanıma ve insanlar arasındaki iletişimi sağlamada kolaylık sağlayan belirleyici unsurlardır.

Yapılan bilimsel araştırmaların ortaya koyduğu sonuca göre renklerin, dış dünyamızla ilgili olarak belleğimizde algı oluşturmasının yanında iç dünyamızda da etkili olduğu tespit edilmiştir.

Siyah renge gelince aslında siyah diye bir renk yoktur. Siyah, renklerin yutulmuş hâlidir, yani renksizliktir. Sözlükte, kara, en koyu renk olarak açıklanması bazı durumları kolay izah edebilmek içindir

Siyah rengin bazı olumlu ve olumsuz durumları ifade etmede

17. Kur’an-ı Kerim Meâli, *Teğabün Suresi*, ayet: 8, haz. Komisyon, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2004, s. 555.

18. Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir II, *Nisa Suresi*, Ayet: 174, haz. Komisyon, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006, s. 187.

19. Kur’an-ı Kerim Meâli, *Maide Suresi*, Ayet: 15, s. 109.

20. Kur’an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir IV, *Nur Suresi*, Ayet: 35, s. 79.

21. İmam-ı Gazalî’i, *Mışkat’ül Envar*, (çev. Şadi Eren), Nesil Yayınları, 4. bs. İstanbul 2010, s.30-31.

kullanılmakla beraber bizim geleneğimizde özel bir yerinin olduğu bilinmektedir.

Bazı olumsuz durumların ifade edilmesinde siyah renk için söylenenlerden bazıları şöyledir: Yas alameti olarak giyilen siyah renkli elbiselere *siyahpuş*, günahkârlara ve kötü amel işleyenlere *siyahkâr*, aşırı derecede sarhoş olanlara *siyahmest*, utanmaz ve rezil kimselere *siyahrû*, kötü kalpli kimseler *siyahdil*, başa gelen kötü olaylar için *siyahbaht* denilmesi gibi. Bütün bunların yanında Kur'an'ı Kerim'de İlahî Vahyin hilafına hareketlerde bulunulmak da zulmet (siyahlık-karanlık) kavramıyla ifade edilmiştir.

Siyah renge kutsallık yüklendiği de görülmektedir: Kâbe'nin örtüsü siyahtır. Peygamberimiz Hz. Muhammed sair zamanlarda beyaz sarık örterken Mekke'nin Fethi sırasında siyah sarık örtmüştür. Yine Peygamberimizin *Ukab* adı verilen bayrağı da siyahtı.²² Halifeler de siyah sarık örtüyorlardı. Cenab-ı Hakk'ın müşahede edildiği ve ilâhî aşkın tecelli ettiği, kalbin tam ortasında bulunduğu kabul edilen ve *süveyda* olarak adlandırılan nokta da siyahtır.²³

Gecenin siyah olduğu düşünülürse Kur'an, bin aydan daha hayırlı olan Kadir Gecesi'nde indirilmiştir.²⁴ Yani Kur'an; "Sonsuz Işık'tan bilinçlerin gecesine iner ve Kadir Gecesi vahyin ışığı ile aydınlanır."²⁵ Ayrıca, Mir'aç mucizesi de bir gecede vuku bulmuştur.²⁶

Özet olarak siyah renk, kemal mertebesine mahsus bir renktir. Çünkü, ezeli ve ebedi hayatın rengi de siyahtır.²⁷

Ve Nur-ı Siyeh

Nur-ı Siyeh imgesi 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren Sebki Hindî etkisiyle Klasik şiirimizde görülmeye başlanmış ve 19.yüzyılın sonuna kadar adı geçen akımın etkisinde kalan şairler tarafından gerekli durumlarda zikredilmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde ise Asaf Halet Çelebi'nin "Nûrusiyâh"; Hilmi Yavuz'un "*Akşam ve Nurusiyah*" başlıklı şiirleri ve Ercan Yılmaz'ın aynı adı taşıyan bir şiir kitabı yayımlanmıştır.

Bunların yanında konuyla ilgili olarak bazı araştırmacıların bu imgenin anlamı üzerinde muhtasar olarak durduklarını görmekteyiz. Ancak, bildiğim kadarıyla *Nur-ı Siyeh* ile ilgili olarak Abdülbaki Gölpınarlı, *Gülşeni*

22. el-Belâzurî; *Fütûhu'l Büldân*, (çev. Mustafa Fayda), T.C. Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 2002, 2.bs., s. 162.

23. İlhan Ayverdi; *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2005, 1.bs., c. 3, s. 2890; İskender Pala; *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Leyla ile Mecnun Yayınları, İstanbul 2003, 10.bs., s.429.

24. Kur'an-ı Kerim Meali, (haz. Komisyo), Kadr Suresi (97. sure)

25. Jean Chevalier, (çev. Ahmet Kotil), İletişim Yayınları, 1. bs., İstanbul 1993, s. 16.

26. Kur'an-ı Kerim Meali, (haz. Komisyo), İsrâ Suresi (17. Sure)

27. Annemaria Schimmel; *İslamın Mistik Boyutları*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2012, 3. bs., s. 272.

Raz adlı çeviri eserde ve Hilmi Yavuz “*İki ‘Kara Güneş’; Melankoli ve Tasavvuf*” adlı makalesinde değinmişlerdir.²⁸

Nur-ı Siyeh imgesi Klasik şiirimizde tasavvufi bir terim olarak kullanılmakla beraber iki zıt kavramın bir araya gelerek tamlama oluşturması çok çağrışımlı bir anlam ihtiva ettiği ve çok özel bir anlama sahip olduğu hemen fark edilmektedir. *Nur-ı Siyeh* imgesinin dünyevilikten öte bir anlam taşıdığı ve sufinin bakış açısıyla analiz edildiği zaman *nur* ve *siyeh* kavramları arasında bir zıtlığın olmadığı görülmektedir.

İslâm tasavvufunda sufinin çıktığı deruni ve aşkın yolculuğu ve bu yolculukta İlahî varlığın tecelli ve tezahürünün anlaşılmasında feraset ve basiret büyük önem arz etmektedir. Sufi, dünyevi olan her şeyi geride bırakarak beşeri sıfatlardan sıyrılıp iyi huylar edinerek Allah’a koşması ve kendisini tam anlamıyla Allah’ın egemenliği altına sokması ve Allah’a sığınması sufinin *Fenâ Fi’llaha* ermesi olarak açıklanmaktadır. *Fena Fi’llaha* eren sufi sevinç, mutluluk ve güven duygusu hasıl olur; bu hâliyle manevi sarhoşluğa dalar ve sufi bu hâl üzerindeyken bilinçli davranışlar sergileyemez.

“Sufi bilincinin gelişmesi sürecinde *nur* ve *siyahlığın (zulmetin)* birbirini izlemesi -yani nurun kendisinin siyahlığa ve siyahlığın kendisinin de *nura* dönüşmesi- kayda değer bir husustur. *Nur* ile siyahlık (zulmet) arasındaki bu dönüşüm süreci, siyah *nur (nur-ı siyeh)* olarak bilinen harikulade bir durumun görünmesi ile en hayati noktaya ulaşır. *Nur-ı siyeh*, sufinin *fenanın bekaya* dönüşmesinden hemen önce girdiği hassas ve zarif bir ruh durumudur. Bu durum, *fenanın* sonuna ve *beke*nin da başlangıcına işaret eden bir nokta olarak ifade edilebilir.”²⁹

Fena Fi’llah makamından sonraki makam *Beka Bi’llâhtur*. Sufi için bu makamdan daha üstün bir makam yoktur. Bu makama erişen sufi, ikilik çıkararak bütün huyları nefisinden atmış ve kötü huylarının yerini ilâhî sıfatlar almıştır. Bu makamda Hakk ile tam bir uyum içindedir ve bu makamda tecelliye mazhar olduğundan kendisine harikulade feraset gücü bahşedilmiştir. Ayrıca sufi, *Fena* makamından farklı olarak bu makamında bilinçli hâledir.³⁰

İbnü-l Arabî ontolojisine göre *vahdetten*(birlikten) *kesrete*(çokluğa) doğru bir oluşum söz konusudur ve algılanabilen *kesret* dünyası ise temel ögesi bakımından *zulmettir*(karanlıktır). Ancak *zulmet*, fenomensel olarak

28. Hilmi Yavuz, *Kara Güneş*, Can Yayınları, 1.bs., İstanbul 2003, s.7.

29. Toshihiko Iztsu, *İslam Mistik Düşüncesi Üzerine Makaleler*, Ağaç Kitabevi Yayınları, 3. bs., İstanbul 2010, s. 72.

30. “*Müminin ferasetinden kaçının, çünkü o, Allah’ın nuru ile bakar.*” Hadisi bu konuya açıklık getirmektedir. Âlimler, hadiste geçen “*Allah’ın nuruyla bakar*” sözünü, “*Allah’ın nuruyla aydınlanmış kalb gözüyle bakar.*” Şeklinde açıklamışlardır. (İbrahim Canan, *Kütüb-i Sitte*, Akçağ Kitabevi Yayınları, 5. bs., c.4, s. 40-41; Kadir Köse, <http://seyyahin.blogcu.com/hakk-i-temasa-gelenegi-fena-ve-beka>

nur şeklinde görünür.³¹ Burada *siyah-nur* paradoksu ontolojik olarak dışarıdan bakıldığı zaman zıtların birlikteliği şeklinde görünüyor olması Allah'ın, kesret âlemine tecelli eden nurunun, *Zatının* nuru yanında çok sönük kalmasındandır. Saf ve *Mutlak nur* görülemeyecek kadar parlaktır.³² Bir Hadiste; "*Allah'ın hicabı(peredesı) nurdur, bu hicabı açacak olsa zâtının nurları bütün varlıkları yakar*"³³ buyrulmaktadır.

Dolayısıyla dünya gözü ile gördüğümüz *nur* son derece zayıflatılmış ve de *Mutlak* saf *nurun* sadece yansımından başka bir şey değildir. Hz. Musa'nın Allah'ı görme arzusu üzerine Allah'ın, dağa tecelli etmesi neticesinde Hz. Musa'nın korkudan bayılıp düşmesiyle sonuçlanmıştı.³⁴

Bunun için biz, kesret perdesinin arkasındaki *Mutlak Vahdet-i Vücutu* göremeyiz. Çünkü gece nasıl karanlığı ile her şeyi örterse, Allah'ın *Zat* tecellisi de her şeyi örter. Bu bakımdan kemal rengi *nur-ı siyahtır*.³⁵

Sufi, iç dünyasının derinliklerine doğru yapmış olduğu yolculuk aşkın (müteal) olup ve makamsal olarak yükselerek içindeki manevi aydınlanmayı tecrübe ettiği ve *Mutlak'a* yaklaştığı sırada her şey siyaha dönüşür. Çünkü, "Tanrı'nın pek parlak, pek nurlu olan zatına karşı aklın nuru, güneşe bakmaya çalışan göze benzer. Göz, güneşe bakmaya çalıştı mı kamaşır, kararır, hiçbir şey göremez olur ve her şeyi siyahmış gibi görünür. Dolayısıyla bütün varlıklara ve faaliyetlere tecelli eden nur, her şeyi kuşatan bir tek varoluş *nurunun* belirli ve sınırlı tecellisinden ibarettir."³⁶

İşte bu zuhur, *nur-ı siyeh* (siyah nur) imgesiyle ifade edilmiş ve örneklerde görüldüğü üzere bazen asıl ve bazense farklı anlamlarda *Sebk-i Hindî* üslubuyla şiir yazan şairler tarafından şiirlerinde çokça kullanılmıştır:

Beyitler

*Felek tâc-ı serin terk etti İbrâhîm-i Edhem-ves*³⁷

Derûnunda aceb mi eylese nûr-ı siyeh

Ganîzade Nâdirî

31. Toshihiko Iztsu, *age*, s. 62.

32. *age*, s. 64.

33. Süleyman Uludağ, *TDVİA, Nur* maddesi, c.17, s. 429.

34. "*Rabbim bana görün, sana bakayım, dedi. Rabbi, "Sen, beni asla göremezsin. Fakat şu dağa bak; eğer o yerinde durabilirse sen de beni göreceksin" buyurdu. Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça etti; Musa da bayılıp düştü...*" (Kur'an Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir, Araf Suresi, Ayet 143, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. bs., Ankara 2006, s. 485.)

35. Şebüsteri, Gülşeni Raz, , (çev. Abdülbaki Gölpınarlı), MEGSB Yayını, İstanbul 1985, s. 90.

36. Şebüsteri, *age*, s. 13.

37. Cemal Kurnaz, *Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü*, H Yayınları, 1. bs., İstanbul 2009, s. 162.

*Ol olmasa lâle kalırdı tebâh*³⁸

Derûnında neylerdi nûr-ı siyâh

Şeyhülislam Yahya

*Hâke gûyâ ki düşer nûr-ı siyehden pertev*³⁹

Sâyesi itse zemîn üzre kaçannakş-ı sevâd

Neşâtî

*Dürr-i yektâdur sadepte Ravza-i pâki anun*⁴⁰

Ka'be-i nûr-ı siyâhıdur Muhammed Mustafâ

Üsküdarlı Mustafa Manevî

*Lem'a-i hün-i hâkikatden oynamış şem'a yâ*⁴¹

Nehciyâ nûr-ı siyehden tolanur pervâne hat

Besnili Nehcî Dede

*Heme fersûde rûy-ı dergeh-i re'fet-penâh oldum*⁴²

Siyâhî gibi Hakkâ mazhâr-ı nûr-ı siyâh oldum

Siyâhî Mustafa Dede

*Görürdi nûr-ı Siyâhî gürûh-ı Mevleviyân*⁴³

N'idem ki sohbet-i hâsına bulsalar destûr

Nesib Yusuf Dede

*Ederdi vasf-ı ruhun hâme nakl-i bi'l-mustar*⁴⁴

Midâd-ı hokkası nûr-ı siyehden olsa müfz

Servet

*Nûr-ı siyeh-i dil ki süveydâda nihândur*⁴⁵

Ol nûr-ı siyeh merdümek-i dîde-i cândur

Haşmet

38. Şeyhülislam Yahya Divanı, (haz. Rekin Ertem), Akçağ Yayınları, Ankara 1995, s. 17.

39. Neşati Divanı, (haz. Mahmut Kaplan), Akademi Kitabevi, İzmir 1996, s. 24.

40. Üsküdarlı Mustafa Ma'nevî, Divânçe-i İlâhiyat, (haz. Mustafa Tatcı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, s. 83.

41. Besnili Nehcî Dede Divanı (haz. Üzeyir ASLAN) T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2012, s. 167. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>)

42. İlhan Genç, II. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi'ne sunulan bildiri, 24-27 Kasım 1998

43. İlhan Genç, agm.

44. Tezkire-i Şu'ara-yı Şefkat-i Bağdâdî, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>)

45. Haşmet Külliyyatı, (haz. Dr. Mehmet Arslan- İ. Hakkı Aksoyak), Sivas1994, s. 153

*Mânende-i bedr bul şerefi nûr-ı siyehden*⁴⁶
Mâh-ı ruhuna her güzelin hattı kelefdür
Haşmet

*Gûyiyâ nûr-ı siyehdür mevc-hîz olmakdadur*⁴⁷
Fark olunmaz kâküli düşündeki semmûrdan
Nâşid

*Ne şems ol lem'a-i envârdır subh-ı şeb-i feyze*⁴⁸
Ne şeb nûr-ı siyâh ism-i Celâlî-i seher-hîze
Esrâr Dede

*Nûr-ı siyâh-ı lâ-mekân gaybiyye-i 'aynü'l-'ayan*⁴⁹
Bir sâyedir ki dâmeni 'arş ber-â-ber zülf ü hat
Esrâr Dede

*Benim ki mazhar-ı nûr-ı siyâh oldum mezâhirden*⁵⁰
Anıñcün dâ'imâ bulmam ehâ ol zülf-i kâfirden
Esrâr Dede

*Mânend-i Bilâl-i sâhib-irfân*⁵¹
Nûr-ı siyeh içre nûr-ı imân
Şeyh Galip

*Nûr-ı siyeh olsa pâre pâre*⁵²
Etmem ben o zülfe istiâre
Şeyh Galip

*Görür nûr-ı siyehden çeşme-i âb-ı hayâtı ol*⁵³
Sevâd-ı dîde-i ehl-i nazardır halka-i tevhîd
Şeyh Galip

46. *age.*, s. 155.

47. *Nâşid Divanı*, (haz. Ömer Zülfe), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009, s. 96.

48. Osman Horata, *Esrâr Dede*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. bs., Ankara 1998, s.189.

49. *age.*, s. 422.

50. *age.*, s. 596.

51. Şeyh Galip, *Hüsn-ü Aşk*, (haz: Orhan Okay/Hüseyin Ayan), Dergâh Yayınları, 7. bs., İstanbul2012, s. 60.

52. Şeyh Galip, *age.*, s. 134.

53. *Şeyh Gâlib Divânı*, (haz. Muhsin Kalkışım), Akçağ Yayınları, 1. bs., Ankara 1994, s. 269,

Eylemezdi arş-ı alâsında hüsnün cilvegâh⁵⁴
Olmasa nûr-ı siyeh ey hûr peyker perçemin
Şeyh Galip

Müstefrik-ı nûr-ı siyeh-i âlem-i hüsnüz⁵⁵
Mânend-i nigh dîde-i havrâda nihânız
Bosnalı Asım

Leyle-i rûze görünmezdi müreccah rûza⁵⁵
Olmasa nûr-ı siyeh perde-i zulmetde nihân
Sünbül-zâde Vehbî

Görmedinse şeb-i kadr içre nûr-ı siyeh⁵⁷
O siyeh-pûş içinde o siyeh perçemi gör
Lâedri

Der-ruh-ı hem-çü meheş hâl-i siyeh mî bînem⁵⁸
Sırr-ı ân nûr-ı siyeh fâş şud ez- 'âlem-i zât
Subhi

54. *age.*, s.349.

55. Cemal Kurnaz, *age.* s. 239.

56. *Sünbül-zâde Vehbî Dîvânı* (haz. Ahmet Yenikale), Ukde Kitaplığı, 1.bs., Kahramanmaraş, 2011, s. 242.

57. Cemal Kurnaz, *age.*, s. 262.

58. Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü 'ş-su'ara*, c. I, (haz. İbrahim Kutluk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s, 558.

Şaban ÇETİN

VAKT-İ SEHERDE

*Canfeza bir nigâh, bir özge gülüş
Süzülür seherde rüzgârlar gibi
Esriyen geceden serpiyen bir düş
Karanlık kuyudur bulunmaz dibi
Canfeza bir nigâh, bir özge gülüş*

*Fecir mi o mahcup ve pembe yüzün
Bir bilinmez hülya mıdır gözlerin
Eylül mü bahtında bir ince hüzn
Dere mi sonsuza akan sözlerin
Fecir mi o mahcup ve pembe yüzün*

*Naz ile salınan güllerden yeğîn
Lütfîle söylenen dillerden tatlı
Sürse bir söyleşi sonsuza değîn
Bir tuti ki gönül ipek kanatlı
Naz ile salınan güllerden yeğîn*

*Sellere karışan toprak mısın sen
Seherde ansızın yağmur yağınca
Dallarda ürperen yaprak mısın sen
Hicran duman duman göğü sarınca
Sellere karışan toprak mısın sen*

*Deniz dalga dalga coşsun şiirce
Dinle serencamı zeytin dalından
Sönen ocakları dinle incirce
Bahsetsin bin virane halından
Deniz dalga dalga coşsun şiirce*

*Lerzan dallar rüzgâr ile seherde
Söyleşip sükûnu bulur her akşam
Seyreden gözleri düşürür derde
Her fecir deminde kızıl ihtişam
Lerzan dallar rüzgâr ile seherde*

İNTİZAR

*Şifa bekler gibi beklerken seni
İçimi titretti yaman zemheri
İlk cemre ruhuma düşeli beri
Ateşlerde yanıp tüten serdesin*

*Beklerim bir nigâh etsin âfitap
Kara kışta gönül harap ve bitap
Yar dilinden cana şifa bir hitap
“Ey intizar zede artık gül” desin*

*Çiğdem çiçekleri boy verdi kardan
Sandım bir müjdedir bu ilkbahardan
Sevdanın perisi çıkıp sulardan
“Beni her çiçekte renk renk bul” desin*

*Nergis gözlerini bir açsın hele
İntizar gamını salarım yele
Bin bir çiçek ile süslü menzile
Tutup ellerimden “işte yol” desin*

*Bak, erikler çiçek açtı süslendi
Sular taştan taşa akıp seslendi
İntizarda deli gönlüm uslandı
Son cemre de geldi ya sen nerdesin?*

14/03/2015 İstanbul

**TÜRK SİNEMASINDA TARİHİ FİLMLER,
100.YILINI KUTLADIĞIMIZ ÇANAKKALE ZAFERİ VE
“SON MEKTUP” FİLMİ**

Dr. Salih DİRİKLİK

Özet: Kültür Bakanlığı öncülüğünde geçen sene 100. yıldönümü kutlanan Türk sinemasında pek çok tarihi film çekilmiştir. Yönetmen Aydın Arakon tarafından 1951 yılında çekilen “İstanbul’un Fethi”, sinemamızdaki ilk ciddi tarihi film sayılır. Kurtuluş savaşımızı anlatan birkaç filmin çekiminden sonra sinemamız uzun süre Kara Murat, Tarkan, Malkoçoğlu gibi macera türü filmlerle vakit geçirmiştir. Son dönemde, bilgisayar teknolojisinden de faydalanılarak çekilen tarihi filmler ise hem seyircinin tarihi konulara ilgisini arttırmış, hem de maddi yönden sinemamıza büyük birikim sağlamıştır. “Fetih-1453”, bu yeni dönem tarihi filmlerin ilk örneği sayılır. Daha sonra, 100 zafer yılının kutlanacak olması sebebiyle birkaç Çanakkale filmi ardarda çekilmiştir. Bunlar içinde hem kalitesi, hem de gördüğü seyirci ilgisi açısından Son mektup filmi en dikkat çeken yapım olmuştur. Ayrıca, Çanakkale’de müdafaa edilen toprağın Anadolu’nun yanı sıra Bakü, Saraybosna, Kudüs, Mekke, Medine vb. olduğunun altının çizilmesi de filme ayrı bir değer katmıştır.

Anahtar kelimeler: Türk sineması, Tarihi filmler, 1915 Çanakkale zaferi, Son Mektup filmi

**THE HISTORICAL FILMS IN TURKISH CINEMA,
CANAKKALE VICTORY IN 100th ANNIVERSARY
CELEBRATION AND THE FILM " THE LAST LETTER."**

Summary: With the leading of Ministry of Culture and during the 100th anniversary celebration of Turkish cinema sector last year, a lot of historical films have been shot. "The Conquest of Istanbul" directed by Aydın Arakon in 1951, is considered the first serious historical film in our cinema sector. After the shooting of couple of films of independency, our cinema sector spent its time on some adventure films such as Kara Murat, Tarkan, Malkacoglu. Lately, the historical films which shot with the help of computer Technologies have brought a great deal attention to the audience as well as a big economical saving for our cinema sector. " Conquest - 1453 " is the first example of this new age historical films. Due to 100th anniversary, several films have been shot one after the other. " The Last Letter " is the most notable piece among these films with its high quality and audience interest. What's more, underlining Sarajevo, Jerusalem, Makkah and Madina in defence of Canakkale land besides Anatolia has added a remarkable value to the film.

Key words: Turkish Cinema, Historical Films, Canakkale Victory 1915, The film " The Last Letter. "

Ülkemizde çekilen ilk yerli filmin, 14.Kasım.1914 tarihinde Ayastafanos (Yeşilköy) Anıtı'nın yıkılması ile ilgili belgesel olduğu kabul edilir. Fuat Uzkinay tarafından çekildiği iddia edilen bu filmin ilklığı, hatta varlığı bile sinema yazarları arasında tartışma konusu olmuştur. Sinema yazarı Ağâh Özgüç'ün araştırmalarına göre, o dönemde Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan Manastır'da fotoğrafçılık yapan Osmanlı uyruklu Yanaki ve Milton Manaki kardeşler, 1911 yılında 5. Sultan Reşat'ın Manastır ziyaretini, tahminen 30 dakikalık bir belgesel halinde filme çekmiştir. Bu sebeple Fuat Uzkinay'ın filmini, belki bir Türk tarafından çekilen ilk belgesel olarak kabul etmek daha doğru olur. Buna rağmen, Kültür Bakanlığı bu filmi temel alarak geçen yılı, sinemamızın 100. yılı olarak kutlamıştır.

1917 yılında Müdafaayı Milliye Cemiyeti adlı resmi bir derneğin, Çanakkale'de savaşan askere halkın yardımını sağlamak amacıyla belgesel filmler çekmeye başladığı görülür. Böylece Çanakkale savaşı sinemacıların ilgi alanına girmiş olur. Konulu film olarak Çanakkale savaşının dramatize edilebilmesi ve peliküle aktarılabilmesi içinse daha uzun süre (48 yıl kadar) beklemek gerekecektir.

Halbuki sinemamızda ilk konulu film, yine 1917 yılında ve yine Müdafaayı Milliye Cemiyeti müdürü olan Dr. Hikmet Hamdi Bey'in teşvikiyle Sedat Simavi tarafından çekilen "Pençe" adlı yapım olmuştur. Bu filmden sonra beyaz perdeye yansıyan yerli filmlerin tamamı komedi, melodram ve ya teatral konular basit yapımlar olmuştur.

Ciddi anlamdaki ilk tarihi yerli film sayılabilecek olan "İstanbul'un Fethi", 1951 yapımı siyah-beyaz çekilmiş bir yapımdır. Aydın Arakon'un senaryosunu yazdığı ve yönettiği filmde fetih olayı, surları gizlice aşıp Konstantinopolis'e girerek casusluk yapan iki veniçeri askeri üzerinden anlatılmıştır. Film, Türk sinemasının ilk yüksek bütçeli filmlerinden biridir. O dönemin filmleri yaklaşık 20-30 bin liralık bütçeyle çekilirken İstanbul'un Fethi, yine o döneme göre oldukça kalabalık sayılacak figüran sayısı sebebiyle, 95 bin liraya mal olmuştur. (1971'de film tamir edilerek renklendirilmiş, sesin bozukluğu nedeniyle yeniden seslendirilmiş ve sinemalarda gösterimi yapılmıştır.)

Türk sinemasında gerçek anlamda renkli olarak çekilen, bu sebeple sinemamızda renkli film furcasını başlatan ilk tarihi film ise 'Çanakkale Aslanları'dır. Nusret Eraslan ve Turgut Demirağ'ın senaryosunu yazıp yönettiği 1965 yılı yapımı filmde, o yılların popüler isimleri Tanju Gürsu, Ajda Pekkan, Muzaffer Tema gibi ünlüler oynamış ve Arıburnu'ndaki İngiliz taarruzunun askerlerimiz tarafından nasıl püskürtüldüğünü konu edilmiştir.

Çanakkale Aslanları filmi aslında tamamen renkli olarak çekilmiş olmasına rağmen, sinemamızdaki ilk renkli film denemesi sayılmamaktadır. Çünkü ilk renkli çekim, Baha Gelenbevi'nin 1948 yılında gerçekleştirdiği ve Bir Yuva Böyle Yıkıldı romanından sinemaya aktardığı "Çıldır Kadını"

adlı filmde yapmıştır. Siyah-beyaz olan bu filmin sadece Kız Kulesi'ni gösteren sahnesi renklidir. Gerçi bu filmi ilk renkli Türk filmi saymak mümkün olmasa da, en azından rengin denendiği, ilk kez bir filmin içine bir sahne de olsa rengin kullanıldığı bir deneme sayılır. Sinema tarihimizde tamamen renkli ilk yapım ise, Muhsin Ertuğrul'un 1953 yılında gösterime giren "Halı-cı Kız" filmidir. Muhsin Ertuğrul bu filmiyle sadece ilk tamamen renkli film denemesi değil, aynı zamanda Türk sinemasında ilk defa sponsor kullanan kişi olmuştur. Yapı ve Kredi Bankası'nın maddi katkısıyla gerçekleştirilen ve o dönemin rayicisiyle 150 bin liralık büyük bir bütçeyle çevrilen Halıcı Kız filmi, ne yazık ki gişede fiyasko ile karşılaşmıştır. Filmin galasında Atlas Sineması'nı dolduran yüzlerce kişi film bittikten sonra ayağa kalkarak filmi yuhalamıştır. Halıcı Kız'a tepki yalnızca seyirciden değil, dönemin sinema eleştirmenlerinden de gelmiş, bazıları "Beyaz perdede kireç gibi yüzler, patlıcan rengi insanlar gördük" diyerek alaycı yazılar yazmaktan çekinmemiştir.

Halıcı Kız'ın kalitesizliği hem dışarıdaki sermayenin sponsor olarak sinemamıza yönelmesini uzun yıllar engellemiş, hem de sinemacıların yeniden renkli film çekme cesaretini (maliyetin karşılanamayacağı korkusuyla) kırmıştır. Böylece film yapımcıları eski bildikleri yöntemle, yani filmlerini siyah-beyaz negatiflere çekmeye devam etmişlerdir.

Tamamı renkli olarak çekilip büyük bir gişe başarısı elde eden Çanakkale Arslanlarından bir yıl sonra, 1966 yılında Ertem Eğilmez "Bir Millet Uyanıyor" adlı yeni bir tarihi film için kamera arkasına geçer. Türk sinemasının klasikleri arasına giren filmin başrollerinde Kartal Tibet, Erol Taş gibi yıldızlar vardır. Bir Millet Uyanıyor doğrudan Çanakkale Savaşı'nı konu almasa da, halkın bu savaş sonrası yokluklar içerisinde bulunmasını, ama buna rağmen yeniden ayağa kalkma mücadelesini anlatır. Bu iki filmden sonra, sinemamızda Çanakkale savaşının tekrar konu edilmesi için seyircinin uzun süre beklemesi gerekecektir.

Turgut Özakman'ın senaryosunu yazdığı, Yeşim Sezgin'in yönettiği 2013 yapımı "Çanakkale 1915", bazı aksaklıklara rağmen Çanakkale ruhunu iyi yansıtan yapımlardan biri sayılır. Çanakkale Savaşı'nı kronolojik bir akış içinde anlatan filmde bütünlüklü bir senaryo olmasa da, okullarda okutulan tarih kitaplarında yer alan Çanakkale savaşı hikâyelerinin hemen hepsi bu filmde canlandırılır. Şevket Çoruh, Baran Akbulut, Serkan Ercan, İlker Kızmaz, Ufuk Bayraktar gibi yakın dönemin tanınan oyuncularını kadrosunda bir araya getiren filmde savaşın manevi boyutu da ihmal edilmez. Filmin başlangıcında Çanakkale Cephesi'nin, Balkan hezimetinin halkta oluşturduğu moral bozukluğunu unutturmak açısından önem taşıyan bir muharebe olduğuna dikkat çekilir. Filmdeki en gereksiz ve rahatsız edici bölüm ise, cepheden gelen yaralılara yardım etmek isteyen kadınların hemşirelik kursu talebini dillendirdikleri sahnedir. Bu sahnede rol alan kahramanların ağzından

“öneri, olasılık” gibi 1915’lerde kullanılıyor olması mümkün olmayan kelimelerin çıkması, filmin inandırıcılığını büyük oranda engeller.

Çanakkale cephesindeki askerlerin hikâyesine odaklanan “Çanakkale Yolun Sonu”, Serdar Akar’ın yönettiği ve 2013 yılında çekilmiş bir diğer yapımdır. Film, daha önce Balkan cephesinde savaşmış, kardeşini kollamak için Çanakkale’ye gönüllü olarak giden keskin nişancı Muhsin onbaşının üzerinden savaşın gidişatını anlatır. Filmde savaş veya öldürme güzellemesi yapılmazken, Muhsin onbaşının ateş ederken her seferinde Allah’tan af dilemesi ilginç bir anekdot teşkil eder.

Sinemamızda çekilen en yeni Çanakkale filmi ise Özhan Eren’in yönettiği “Son Mektup”tur. Tansel Öngel, Nesrin Cavadzade, Hüseyin Avni Danyal gibi ünlü isimlerin rol aldığı film, bir yandan Çanakkale Deniz Zafere’ni anlatırken, bir yandan da ana hikâyeyi Tayyareci Yüzbaşı Salih Ekrem’in macerası üstüne kurar. 20 milyon TL’lik bütçesiyle şimdiye kadar çekilen en pahalı Türk filmi olan Son Mektup, dramatik bir aşk hikâyesi eşliğinde Osmanlı’nın son büyük vatan müdafaasını perdeye taşır. Filmde vatanperverlik vurgusu öne çıkarken, maneviyata dair göndermeler de önemli yer tutar. Çanakkale savaşının tüm Osmanlı coğrafyası, dünya Müslümanları ve başkent İstanbul için nasıl bir kilit noktası olduğuna güçlü vurgu yapılır. İngiliz ve Fransızların saldırısının ardında, siyasi ve askeri gerekçelerin yanı sıra bir “Haçlı intikamı alma” isteği bulunduğunu dile getiren diyaloglar, Son Mektup filmde önemli yer tutar.

Son Mektup teknik detayları, bilgisayar destekli animasyon çalışması, özel efektleriyle belli seviyenin altına düşmeyecek şekilde beyazperdeye yansıyan yüz ağarıcı bir yapım sayılır. DCP bilgisayar teknolojisinin verdiği destekle Çanakkale savaşı ve coğrafyasının görsel ihtişamı seyirciyi kendine bağlar. Diğer Çanakkale filmlerinin aksine hava çarpışmalarını bilerek öne çıkaran film, sinemamızda daha önce yapılmamış biçimde hava çekimleriyle de göz dolduran bir görüntü sunar.

Filmin detaylı konusuna gelince; konusu 1956 yılında başlayan film geriye dönüşle bizi Boğaz harbinin tam orta yerine taşır. Tayyareci Yüzbaşı Salih Ekrem’in keşif uçuşlarıyla ilerleyen görüntüler, bir hava saldırısına maruz kalan Nihal hemşireyle tanışmaları üzerinden Çanakkale’de yaşanan yüzlerce hikâyeden birinin temel taşını oluşturur. Film boyunca tanıştığımız Tabip Yüzbaşı Ragıp, Erika hemşire, Nusret mayın gemisinin kaptanı Hakkı Yüzbaşı, ‘Küçük Gazi’ Fuat, Salih Ekrem’in küçük kızı Gülmelek, Nazmi Yüzbaşı, Rıfat Çavuş, Hasan Üsteğmen, Halil Binbaşı, Adil Yarbay tarihe geçen bu savaşta binlerce insanımızı sembolik bir anlamda temsil eder. Hikâye film boyunca duygusu oldukça yüksek bir tempoda ilerler, hava, deniz ve kara çarpışmalarını anlatan bir dönem filmi olarak kendini gösterir.

Birinci Dünya Savaşı içinde bir cüz olan Çanakkale’nin İstanbul’a dönük yüzünün vurgulanması ve 1453 tarihinin öne çıkarılması da filmin

duruşu bakımından önemli bir veri oluşturur. Çanakkale’de müdafaa edilen toprağın, Anadolu şehirlerinin yanında Bakü, Saraybosna, Kudüs, Mekke ve Medine olduğunun altının çizilmesi, filmin zihniyet ve algı bağlamında doğru bir yerde durduğunun göstergesi olur. Harbin başlangıcında bir subayımızın duygusal nutkunun ardından bir hocanın yaptığı konuşma da toplumumuzun kutsal değerlerini üst bir söylemle iletilmesi bakımından kayda değerdir. Bu ve benzeri olgular, tarihimize bakan ya da bakacak olan sinema ve televizyon araştırmacılarına da eserin doğru bir çizgide olduğunu ispatlar. Ayrıca Tayyareci Salih Ekrem ve Nihal hemşire arasında gelişen duygusal bağ, insanlar arasındaki temiz ve saf ilişkilere güzel bir örnek teşkil eder.

Filmde baştan sona kotarılan teknik örgü, merkezdeki hikâyenin (ve yan hikâyelerin) içerik olarak seyirciyi sarmalayan yapısıyla birleştiğinde, tutarlı bir form ortaya çıkar. Görüntü yönetmeni Uğur İçbak’ın hava çekimleri, karadan denize yapılan bombardıman sahnelerinin sahiciliği, kara vuruşmalarında şehit olan askerlerin acıklı görüntüleri ve yaralıların akın akın getirildiği hastane sahneleri, artık tarihi filmlerde başarılı olmaya başladığımızın bir işaretleri olarak görülebilir.

Tüm bunlara rağmen, genel olarak mevcut filmlere baktığımızda, şimdilik Hollywood’un dev bütçeli, görkemli tarihi yapımlarıyla yarışabilecek çapta bir Çanakkale ve Kurtuluş Savaşı filmimizin henüz oluşmadığı görülecektir. Verilen tüm emeğe karşın hâlâ cephede pırıl pırıl üniformalarla gezen komutanlar, çatışma ve savaş sahnelerindeki figürasyon kıtlığı, kullanılan malzemelerde döneme uymayan veya yeni üretildiği besbelli olan aksesuarlar, bu yapımların tamamında kendini hemen belli eden aksaklıklar olur. Ama sinema tekniği olarak epey yol katettiğimiz ve kaliteli eserler ortaya koyabilmeye epeyce yaklaştığımızı söylemek de mümkündür. Belki biraz daha gayretle, artık dünya çapınca izletilebilecek tarihi filmler çekebilmemiz zor olmayacak gibi görünmektedir.

Elvan Kaya AKSARI

ENTROPİK TEBLİGAT

I

*Harçsız ve tutkalsız duvarlar dibinde geçmekte
ömrümüz*

*zaman ustasının ördüğü duvarlar
mazi, hâl ve istikbal...*

*Harçsız ve tutkalsız duvar diplerinde geçmekte
ömrümüz*

maden ocağında, uzay gemisi yahut devlet dairesinde

iddia ederim ki, farkı yoktur birbirinden

çünkü kainat denkleminde bize düşen

kuş uykusu mühletidir; kısaca ve emniyetsiz

Zodyak'ın söneyazan yıldızları gibi bu yerküre

helak olmaktadır, helak olmakta yaz

telifisi yok göğermeyen tohumun, güvermeyen dirim'in

bilmem hangi cami mahfilinde yitirdiğimizden beri

abdesti taze son muvakkiti

İsviçreli, İtalyan yahut Çinli oldu bu topraklarda zaman

laikleştirildi vakte dair her kelam

halbuki ardışık namazların böldüğü günlerde

ilan edildi seferberlik

akşam ezanı, sokağa çıkma yasağıydı annelerin zabıtlarında

asr, mimsiz medeniyetin yüzyılına denk düşmeden evvel

huşulu dudaklarda ayetti

ve sonra iğfal etti ruhumuzu kör şeytan

şehirlerin kapıları bir bir açıldı bu ihtiyara

türküleri ezberlendi elbet, ismi hanelerde kutsandı

Tanrı'nın zamanına tanrısız bir takvim yapıldı

oysa kimdi zamanı imkan kalan seyyah çelebi'ye?

II

"Akla iman et" dedi kurtuluşu insandan bilenler

kader ve kaza cellatlarımızın giyotinindedir ancak

inanmazsan seyret zamanın tahakkuk ettiği duvarları

nasıl da sinmiş üzerine 16. Lui'nin kanı

emek de bizim, ekmek de

Tanrı'ya pay edecek vaktimiz yok bizim

hem kim anıyor o'nu, vahşi ve ilkellerden başka

yaşasın hümanizm!

III

Dediler

*kavradım işte o çağlarda, neden asr-ı saadet denildi
o Muhammedî senelere
o günler ki tanrı üleştirirdi sabahı ve akşamı
vakit adılıydı o'nun kılıç kınından sıyrılırken*

Tükenmekte ömrümüz

*cambazhanede, sağlık ocağında yahut çarşılarda
ısrar ederim ki, farkı yoktur birbirinden
tarifsiz bir devrin talihsiz oğullarıyız çünkü
kozmonotlara, bilgelere değil;
falcılara emanet ettik geleceğimizi
rakkaslar ve gözbağcılarını eksik kalmazdı akşam çayımızda
koğucular bilirkişi, müneccimler aşk doktoruydu
büsbütün bir zaman bozumuydu*

IV

*Kürelendik dünyaya hani şu edilgen mevsimin
yaprakları gibi
ne tutunacak dal, ne tutulacak yol kaldı
tarifeler daima güncel, trenler dakikti de
biz niye geç kaldık böylesine?
hız aldıkça hayat, hızlanmadı doğrusu
dizlerimizdeki yaranın kabuk bağlayışı
ıskartaya çıktı ademoğlu, şerrinden emin
hayrından kuşkulu
ne kaldıysa özlenen, geçmiş kipinde çekimli*

V

*Eddington'un "zaman oku"
geçmemiştir hiçbir şiiirde
fakat ağzımızda büyüyen şu karanlık
şu köprüler, şu telefon hatları, direkleri telgrafların
işbu sebepten bağlayamaz bizi ötekine
vakitlerden bir vakitti, düğüm atıldı
düğümlendi annelerin sandıkları, kızların çeyizleri
ve iradeleri erkeklerin*

O günden sonra

hiçbir sevgilide, güzel durmadı aşk

GELENEKSEL KÜLTÜRÜMÜZDE VE ÂŞIKLARIN DİLİNDE SU

“İnsanın en hayırlısı susayana su verenidir.” (Hz. Muhammed)

Yrd. Doç. Dr. Mehmet YARDIMCI

Su, bolluğun ve bereketin habercisi, temizliğin ise kaynağıdır. Bu nedenle Türk kültüründe su kutsaldır.

Bütün kültürlerde olduğu gibi geleneksel kültürümüzde de başlangıçta yalnızca su olduğu ve ilk canlıların su aracılığıyla yaratıldığı kabul edilir.

Dede Korkut “*suya ecel gelmez*” sözünü bu gerçekten hareketle söylemiştir. Çünkü Türk mitolojisi suyu ölümsüz kabul etmekle kalmaz, Tanrı’nın önce suyu yarattığını kabul eder. Bu nedenle Türk efsanelerinde geçen *Dirilik Suyu* önem arz etmektedir. Dirilik suyu, tasavvuftaki vahdet-i vücud düşüncesinin efsanelere yansımalarıdır.

Semavî dinlerin kutsal kitaplarında su ilk varlıklardan biri olarak gösterilir. Kutsal kitaplardan Tevrat, yaratılış tasvirleriyle başlamaktadır. Başlangıçta her yer karanlıkla kaplıdır. Tanrı’nın kutsal ruhu sular üzerinde yüzmektedir. Tanrı önce ışığı, gündüz ve geceyi yaratır. İkinci gün Tanrı suların üzerinde bir kubbe olsun ister ve kubbeye gök adını verir. Üçüncü gün ise Tanrı suları bir tarafa ayırarak kuru toprağı yaratır ve buna yer adını verir. Tanrı suların oluşturduğu birikintiye ise deniz adını verir.¹

İncil’de verimli yağmurların kutsal kent Kudüs’ten doğan bulutlarla dünyaya dağıldığına inanılır. Kudüs, bol sularıyla betimlenir. Kuran-ı Kerim’de de su özel bir konumda bulunmaktadır. Peygamber için yazılan kasidelerde O’na *rahmet yağmuru* denilmektedir.

İnsanoğlu İlk Çağlarda, yeryüzündeki temel maddeleri aramış ve suyu buldukları dört temel maddenin anası kabul etmiştir. Halk arasında insanın bu dört unsurda kemale ereceği düşünülerek *su gibi aziz, hava gibi lâtif, toprak gibi mütevazi ve ateş gibi sıcak* olması tavsiye edilmiştir.

Aziz görülüp her şeyin sudan yaratıldığı bildirilmiş fakat suyun neden yaratıldığından söz edilmemiştir. Tıpkı ruh gibi o da gizli bir hazinenin içinden çıkmış gibidir.

Hinduizmin ilk metinlerinde suyun ilk madde olduğu “*Yer, yer değilken; su, su idi.*” biçiminde belirtilen su, bütün kültürlerde temel olarak üç sembolik anlam ifade etmektedir. Bunlar: 1) Hayatın kaynağı, 2) Arınma ve temizlenme vasıtası, 3) Yenilenme vasıtasıdır.² Hayatın kaynağı olarak

1. Deniz Gezgin, *Su Mitosları*, İstanbul 2009, s. 83

2. Fikret Türkmen, *Türk Kültüründe ve Azerbaycan Mezar Taşlarında Su Kültü*, Türk Kültüründe Deniz ve Deniz Edebiyatı Sempozyumu, Antalya, 27 Nisan – 2 Mayıs, 2008, Ankara 2008, s.108.

görülen su ritüeli aynı zamanda bir arınma aracıdır. Her şey su ile yıkanır. *Kan kanla değil, su ile yıkanır* sözü de bu temizlenmenin özgün ifadelerinden biridir.

Türk folklorunda kutsal ve aydınlık olarak yorumlanan, bütün canlıların var olmasını ve yaşamasını sağlayan şifa, arınma ve huzur verme gibi motiflerle halk kültüründe yer alan su, Orta Asya'dan toplanan bütün yaratılış ve türeyiş destanlarına göre doğanın başlangıç noktasıdır.

Türeyiş destanlarına göre, yeryüzü başlangıçta büyük bir okyanus ile ve bu okyanusun üzerinde ruhlar âlemi ile kaplıydı. Tıpkı tasavvuftaki *vücut-ı mutlak* gibi. Bu hâl sonraları:

*Arif sundu, Musa cihanı biçti
Cebrail çok vakit deryada uçtu
Hak bir avuç toprak deryaya saçtı
Derya süzülüp de yer olmadı mı*

biçiminde Bektaşî nefeslerine kadar yansımıştır.

Tasavvuf edebiyatında vahdet, devamlı bir okyanusa benzetildiğinden Türk mitolojisinde kutsal ırmaklar önemli bir yer tutmaktadır.

Sel, Türk mitolojisinde oldukça önemlidir. Hatta Selçuk adının bile kökünün selden geldiği söylenebilir. Cengiz Han kabilesinin adı *kılan* ya da *kıyan*'dır. *Kıyan* sözü Türkçe *kayan* yani selden gelmektedir.

Göktürk yazıtlarında "*Türk milleti! Yerinden, suyundan ayrılmazsan iyilik göreceksin.*" biçiminde bir ifade yer almaktadır. İrtiş Irmağı ve Isık-Göl bazı Türk boyları tarafından takdis edilmiş, Sirderya ve Amuderya civarında yaşayan Türklerde de suda ölmek bir şeref sayılmıştır. Dede Korkut'un elindeki kopuzuyla ölümü Sirderya üzerine serdiği seccadede beklediği söylentisi bilinmektedir. Türk kültüründe önemli yer tutan ve halk nazarında kutsal olan su motifi Türk efsanelerinde yoğun bir biçimde işlenmiştir. Anadolu baştan başa efsanelerle doludur. Bunların içerisinde nehirler, ırmaklar, kaynaklar ve kaplıcalarla ilgili yüzlerce efsane saymak mümkündür. *Tödürge Gölü, Baho Gölü, Varvara Suyu, Çıldır Gölü, Çermik, At Gölü, Kırkpınar* ve *Sultan Pınarı* üzerine anlatılan efsaneler sadece birkaçıdır.

Fırat'ın kaynağı olarak bilinen *Dumlu*, Erzurum topraklarında ve aynı adı taşıyan köyün yakınında doğmaktadır. Adını Horasan'dan gelmiş *Dumlu Sultan* adlı evliyadan almıştır. Dumlu Sultan, Horasan'da iken *batın gözü* ile Fırat'ın kaynağını görmüş. Ona, oraya gidip yerleşmesini buyurmuşlar. Gelmiş, yerleşip bir zaviye kurmuş. Suyun nereden çıktığını merak etmiş. Eline bir tas alıp havaya kaldırmış. Boş tas su ile dolmuş. Efsaneye göre Fırat sularını gökten almış. Bu kaynağın suyunda olağanüstü güçlerin olduğuna inanılarak çeşitli efsaneler oluşturulmuştur.

Yine Anadolu'da yerden kaynayan ve hasta insanlara şifa veren sular bulunmaktadır. Haymana'da Cincime Sultan efsanesi gibi Gönen, Havza,

Sulusaray, Amasya Terziköy vb. yerlerdeki kaplıca sularının ilginç öyküleri bulunmaktadır. Bunların yanı sıra hastalıklara iyi gelen *sarılık suyu* vb. sular da konuyla ilgili su iyeleri arasında yer almaktadır.

Geleneksel kültürümüzde inanışa göre Hızır ve İlyas iki kardeşdir. Bu kardeşlerden birisi karadakileri, diğeri de sudakileri kötülöklere karşı korur. İki kardeş her yıl 6 Mayıs'ta bir su başında bir araya gelirler. Bu buluşma Hidrellez şenlikleri olarak kutlanır.

Tarım ve hayvancılık ülkesi olan yurdumuzda yağmura özel önem verilmektedir. Halk dilinde yağmurun adı rahmettir. Yani gökten yağın sadece su değil bir nevi Tanrı'nın bereketidir. Nisan ayında yağın yağmurun önemi büyüktür.

Bu önemi vurgulamak için halk arasında:

-Nisan yağmuru ambara yağar.

-Mart yağar nisan övünür, nisan yağar yıl övünür.

-Nisan ağlarsa çiftçi güler.

-Nisan yağmuru yere düşer ot, hayvana düşer et olur.³

biçiminde atasözleri oluşmuştur.

Nisan suyunun şifalı oluşuna inanılması nedeniyle Mevlevî ve Bektaşî dergâhlarında "*Nisan Tası*" da denilen bakır taslara nisan yağmuru suyu biriktirilip şifa niyetine hastalara verildiği bilinmektedir.

Geleneksel kültürümüzde yağmur duası da önemli bir uygulamadır. Divan şairi Necatî:

*İhtiyat itmez misin andan ki ashâb-ı niyâz
Baş açup zârî kılup yirden göğe yalvaralar*

dizelerinde özgün bir anlatımla vurgulamıştır.
Halk pratiklerinde de *Çömçe Gelin* adı ile:

*Yağ yağ yağmur
Teknede hamur
Ver Allah'ım ver
Selli sulu yağmur*

tekerlemesine bağlı olarak çocuk oyunları arasında sayılabilen yağmur duası geleneği de uygulanır.

Geleneksel kültürümüzde göllerin meydana gelişi de olağanüstü olaylarla açıklanır. Evliya Çelebi Seyahatnamesinde *Bir avcı vurduğu kuşu gölde yıkarken, kuş canlanıp göle dalmış ve gözden uzaklaşmış, bunu gören avcı suyun ab-ı hayat suyu olduğunu anlayıp etrafındakilere söylemiş.*

3. Nail Tan, *Derlemeler – Makaleler 6*, Ankara 2007, s. 248.

Avcının anlattıkları halk arasında yayılmasından sonra göle gelenler, avcının anlattığı gölün bir değil, bin parçaya bölündüğünü görmüşler. Halk ab-ı hayat suyunun tilsiminin bozulduğuna inanmış. Bingöl adı bu olay sonucu oluşan Bingöllerden anılarak kalmıştır⁴ Köroğlu anlatmalarında da Bingöl'ün ab-ı hayat suyu ile ilgisi dile getirilmektedir.

Kimi denizlerin ve göllerin kurban istediklerine inanılır. Danişment ilçesindeki *Sucuklu Suyu*'nun efsanesine göre yedi yıl ara ile akan bir su vardır. Bir gün bir pîr köyden birisinin rüyasına girer ve su için özel kurban kesilmediği takdirde suyun tamamen kesilip hiç akmayacağını söyler. Buradan hareketle bu su için her yıl kurban kesilir.⁵

Zonguldak'ta yaşayan geleneğe göre de, Karadeniz'de balığa çıkanların kadınları, fırtınanın azdığı zamanlar bezden yapılmış bebekleri denize atarlar. Kara bir ineğin sütünü sağıp denize dökerler, ya da gemiciler suyun yüzüne zeytinyağı dökerek azgın suların yatışacağına inanırlar.

Kirli su yoktur, kirletilmiş su vardır diyen atalarımızın, uzun denemelerine dayanan yargıların genel kural biçiminde söylenen atasözlerimizin önemli bir bölümü su ile ilgilidir. Bunlardan:

- Derin su yavaş akar.
- Dereyi tepeyi sel bilir iyiyi kötüyü el bilir.
- Taşıma su ile değirmen dönmez.
- Dünyayı sel bassa ördeğe vız gelir.
- Erkek sel, kadın göldür.
- Su içene yılan bile dokunmaz.
- Suyun yavaş akanından, adamın yere bakanından kork.
- Su aka aka yolunu bulur.

gibileri sadece birkaçıdır.

Deyimlerimizden: *Su almak, su gibi ezberlemek, su katılmamış, su kesmek* gibi söz değerlerimiz de su ile ilgili önemli söylemlerimizdendir.

Yaşamımızın her aşamasında yer alan su, annelerimizin ninnilerinde de:

*Şu derenin ardı oyuk
Sular akar koyuk koyuk
Yaylamızda sular soğuk
İçireyim sana ninni
Ninni yavrum ninni*

biçiminde yer almıştır.

4. Salih Özbey, *Şifalı Sularımız*, Ankara 1979, s. XIX

5. Yaşar Kalafat, *Ağrı Yöresi Örneklemleri ile Türk Kültürlü Halklarda Su Kültü*, 19.11.2008, Kanalkultur.com

Dede Korkut'ta da su kültü ile ilgili:

“Soğuk soğuk suların sana içit olsun”
“Çağnam çağnam kayalardan çıkan su”

biçiminde pek çok söyleyişe rastlanmaktadır.

Genel olarak atalarımız akan sularda gizli bir güç olduğunu hissetmişler ve korkmuşlardır. Su ve seller için “*Kanın ırmak gibi akması*” savaşta düşmanı yenip denize dökmek, yok etmek anlamıyla hâlen kullanılmaktadır. Bu korku nedeniyle Anadolu’da suyun üstünden geçerken suya bakılmaz. Eğer çok bakılırsa su iyisi o kişinin başını döndürüp gözünü karartır.⁶ Köylerde ilk defa suya giden genç gelin su anasına adak için suyun haftına demir para atar. Kutsal kabul edilen bazı sulara para atma geleneği bu anlayışın ürünüdür.

Dünyanın dörtte üçünün su olduğu gibi, insanın da yüzde seksen besinin su olduğu söylenir. Âşık Rehayî bu durumu:

Hem ağlayı geldim âleme ağlayı gittim ben
*San ol nilüferim kim suda bittim, suda yittim ben*⁷

biçiminde özgün bir söyleyişle dizelere aktarmıştır.

Yaşnamelerde ve kimi tasavvufi şiirlerde insan vücudunun teşekkülündeki suyun önemi özenle işlenmiştir. Kaygusuz Abdal’ın Mesnevî’sinde insanın vücuda gelişi “*Bir katre sudan*”, Vücutnâme’sinde de “*nutfe ve kan pıhtısından*” yaratıldığı ifade edilir.⁸

Vücudumuzun önemli bir bölümü su olduğu hâlde ve dörtte üçü su olan bir evrende yaşadığımız hâlde suyu gereği gibi tanımadığımız önemli bir gerçektir. Hayalî’nin:

Cihan ârâ cihan içindedir ârâyı bilmezler
Ol mâhiler ki derya içredir deryâyı bilmezler

dediği gibi yaşamımızın tüm evrelerinde en önemli unsurlardan biri olan suyun geleneksel kültürümüzdeki yerini ne denli az bildiğimiz ortadadır.

Âşıklar yurdun dört bucağında dereli, çaylı, çeşmeli, pınarlı, selli türküler söylemişlerdir. Kimileri hâlen âşığının adı ile ünlenirken kimileri de son dörtlükler söylemeden okuna okuna anonim türküler olarak yüreklere yer etmiştir.

6. Hayrettin İygin, *Türk Mitolojisinde Deniz*, Türk Kültüründe Deniz ve Deniz Edebiyatı Sempozyumu, 27 Nisan-2 Mayıs 2008, Antalya, Bildiriler Kitabı, Ankara 2008, s.150

7. İskender Pala, *Dört Güzeller*, Toprak, Su, Hava, Ateş, İstanbul 2008, s. 6.

8. Mehmet Yardımcı, *Yaşamları, Sanatları ve Şiirlerinin Yorumlarıyla Âşıklarımız*, Ankara 2009, s. 78.

Bunlardan Balıkesir Sındırgı yöresinde söylenen:

*Ak pınar yapısına
Gün doğmuş kapısına
Eminem çiçek yollamış
Uyandım kokusuna*

biçiminde başlayan duygu yüklü türkü, Afyonkarahisar'ın çok bilinen hikâyeli türkülerindendir.

*Onsekizdir siyah saçın örgüsü
Bu güzellik sana Hakk'ın vergisi
Suya düştü Ümmü kızın kendisi
Katil göller, nere kodun Ümmü'mü*

biçimindeki acıklı türkü, yine acıklı türkülerden *Gelin Ayşem* türküsü, Çukurova'da oyunlu türkülerden olan:

*Suya giden allı gelin
Niçin böyle salınırsın
Gelin bir su ver içeyim
Gelin kimin gelinisin*

türküsü ve:

*Deryalarda olur bahri
Doldur ver içeyim zehri
Gönül gurbet elin kahrı
Ya çekilir ya çekilmez*

biçimindeki türkü çeşitli olay ve durumlar nedeniyle âşıkların diline ve teline yansıyan deyişlerdendir.

Pınarla ilgili deyişlerden olup yazarı unutulduğu için repertuarlarda anonim olarak görülen bir Orta Anadolu türküsü:

*Pınar senin ne belalı başın var
Baş ucunda elvan elvan taşın var
Yarenin var, yoldaşın var, eşin var
Yandım kızlar bir su verin pınardan*

biçimindeki türkü pınarla ilgili türkülerin en güzellerinden biridir.

*Deniz dalgasız olmaz
Güzel sevdasız olmaz
Yiğit olan yiğidin
Başı dumansız olmaz*

gibi yüreğimizi derinden sarsan, dinleyeni derin duygulara salan türkülerin elbette yakan birileri vardır. Bu kişilerin adları unutulduğundan sadece sedaları yaşamaktadır.

Adları unutulmayan âşıklarımızın içinde su ile ilgili şiir söylememiş olanı hemen hemen yok gibidir. Bunlar kimi türkülerde derin duygularını dile ve tele dökmüşlerdir.

Gevherî sevgilisine:

*Naz ile bağrımı ezdin
Gel bizim göle gel kuğum*

derken; Karacaoğlan pınar başlarını mekân tutup:

*Akça kızlar göç eyledi yurdundan
Koç yiğitler deli oldu derdinden
Gün öyle sonu da belin ardından
Saydım altı güzel indi pınara*

deyip altı güzelin bir bir özelliklerini:

*Sarı çedik giymiş koncu kıсарak
Gidiyor da birim birim basarak
Anası mayadır kızı beserek
Emirlerden bir kız indi pınara*

biçiminde sayıp dökmüştür.

Dadaloğlu'nun ünlü Kızılırmak Ağıtı ise âşığın dilinde ve telinde:

*Kızılırmak parça parça olaydın
Her parçanı bir diyara salaydın
Sen de benim gibi yarsız kalaydın
Kızılırmak nettin allı gelini
Gerdanı püskürtme benli gelini*

biçiminde yüreğimizi dağlamıştır.

Bilindiği gibi tasavvufta Tanrı ile insan bir olarak kabul edilir. Seyranî gibi bazı âşıkların şiirlerinde derya ve katre Tanrı ve insanın ifadeleridir. Katre olarak simgeleştirilen insan, derya olarak nitelendirilen Tanrı'ya ulaşmak için didinir durur. Seyranî'nin:

*Deryaya akan ırmağın
Katre olsam sellerine*

ve

*Buluncaya kadar bahr-ı ummanı
Kızılırmak gibi çağla, gel, yürü*

deyişleri bu görüşün dizelere yansımalarıdır.

Hz. Ali sevgisiyle yanıp tutuşan Hatayî:

*Duzah-ı firkatte yakma yandım îmânım Ali
Kevser'in sahibisin kandır beni cânım Ali*

diyerek beni ayrılık cehenneminde yakma ey Ali. Kevser ile susuzluğumu gider deyip geleneksel kültürümüzde önemli bir yeri olan Kevser suyunu dile getirmiştir. Âşıkların dilinde ve telinde Kevser suyunun:

*Horasan'dan kalktı sökün eyledi
Elestü deminin yeli geliyor
Urum abdalları akın eyledi
Boşandı Kevser'in seli geliyor
Pir Sultan Abdal*

biçiminde dizelere aktardığı görülmektedir.

Yine geleneksel kültürümüzün önemli motiflerinden biri olan Ab-ı hayat kadın âşıklarımızdan Zeynep Hatun tarafından:

*Ab-ı hayat olmayacak kısmet ey gönül
Bin yıl gerekse Hızr ile seyr-i Skender et*

dizeleriyle “Ey gönül! Ab-ı hayat kısmet olmadıktan sonra isterse Hızır'ın yanında İskender misali oradan oraya bin yıl dolaş dur. Ele geçenek nedir ki?” diyerek Ab-ı hayat suyunu dizelere aktarmıştır. Âb-ı hayat suyu âşıklarımızın dilinde ve telinde:

*Bu memleket baştan başa bir eser
Suyu ab-ı hayat, taşı mücevher
İnsanları kadın erkek münevver
Muhabbetin seher yeli hürriyet
Âşık Feryadî*

biçiminde sergilenmiştir.

Yine Kâbe'ye yirmi metre kadar yakınlıkta bulunan ve bundan yaklaşık beşbin yıl önce İsmail'in annesi Hacer onu görünce kaybetme korkusuyla *zem zem* diye yalvardığı için bu adla anılan ve cennetten çıktığına inanılan kutlu sulardan Zemzem, âşığın dilinde:

*Seherde ötüşür bülbüller kuşlar
Tekkede dervişler zikire başlar
Gafil olup yatman mümin kardeşler
Zemzem pınarları akar sabahtan*

biçiminde dile getirilirken, Hacı Bektaş-ı Veli türbesinde Çilchane'deki çeşmeden akan suya da Alevi ve Bektaşî inancında zemzem denildiği bilinmektedir. Bu durum âşıkların dilinde ve telinde:

*Sazla Deliktaş'tan geçmek isterdim
Çilehane'de zemzem içmek isterdim
Muhabbet bohçasın açmak isterdim
Her mecliste bohça didilmez kardar*

Âşık Kul Semaî biçiminde dile getirilmiştir.

Eski Türk inançlarında her suyun bir iyesi olduğuna inanılırdı. Eski Türklerde çocuksuz kadınlar ırmaklara, şarap vb. dökerek o ırmakların iyelerini memnun etmeye çalışırlardı. Onların yardımıyla çocuk sahibi olacaklarına inanırlardı.⁹ Suyun hayat bahşedici, yaratıcı bir mukaddes gibi düşünülme inancı *zemzem suyu* ile devam etmektedir.

Anadolu'nun çeşitli yörelerinde olduğu gibi özellikle Bingöl ve Tunceli çevresinde gelin eve getirilirken mutlaka ırmak ya da dere üstünde kurulu bir köprüden geçirilir. Böylece gelinin bereket getirdiğine inanılır. Su iyesi çeşitli biçimleriyle Anadolu'nun hemen her köşesinde geleneksel kültürümüze bağlı pratikler olarak uygulanmaktadır. Akarsulardaki mistik gücün olumsuzlukların önüne geçeceğine inanılır.

Ağrı ve Kars'ta baharın ilk günü suya girildiğinde "*ağrılığımı, kirliliğimi, kelliğimi, hastalıklarımı su götüre*" denir.

Tokat, Sivas ve Kars yöresinde kismet açmak için yedi ayrı kaynak suyundan su getirilip sabah ezanı vaktinde bu suyla yıkanılır.

Elazığ, Malatya, Adıyaman yörelerinde dolu yağması kesilsin diye ailenin ilk kız çocuğuna bir dolu tanesi yedirilir ya da bıçakla kestirilir.

Kutsal kitaplardaki su ile arınma, huzur bulma motifi geleneklerimizde ve inançlarımızda bütün canlılığıyla yaşamaktadır. Anadolu'nun hemen her yöresinde abdest alma, gidenin arkasından su dökme, cenazeden evine gelen kişi önce elini yüzünü yıkaması, cenaze çıkan evdeki kaplarda bulunan bütün suların boşaltılması su ile ilgili pratiklerin en canlılarıdır. Örneklerini çoğaltacağımız bu pratikler hep su ile ilgili olup su, yaşamımızın her aşamasında yer almış, doğumumuzun kırkinci günü kırk suyu ile yıkandığımızdan, ölümümüzde ölü yıkama geleneğine kadar mutlaka bir işlevi yerine getirmiştir.

Geleneksel kültürümüzde suya verilen önem, mezar taşlarına da çeşitli şekillerde yansımıştır. Ölünün defninden sonra mezar üstüne bir testi ile su konulması, mezarların üstüne kuşların su içmesi için bir suluğun yapılması Türk mezar kültüründe yaygın olarak görülmektedir. Yine eski mezar taşlarında su ibriği tasvirlerine rastlanması su kültürüne tarih boyunca verilen önemin işaretlerindedir. Kültürümüzde suyun bu kadar önemli olması, henüz dinlerin ortaya çıkmadığı zamanlarda oluşan insanlığın ortak kültürünün mirasıdır.

9. Yaşar Kalafat, *Su İyesi, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, s. 17.

Bütün aşıklarımız geleneksel kültürümüzde çok önemli bir yere sahip olan su motifini çok önemseyip şiirlerinde çeşitli yönleriyle dile getirmişlerdir. Bunlardan bazıları:

*Bir yerde karar etme
Revan oluban yürü
Alçak yere akar su
Ummana erişince*

Yunus Emre

*Dağların var, çöllerin var, ilin var
Denizin var, ırmağın var, gölün var
Âşık Ali İzzet*

*Deryalarda olur bahri
Doldur da ver içem zehri
Sunam gurbet elin kahri
Ya çekilir ya çekilmez*

Karacaoğlan

KAYNAKÇA

1. CANDAN, Ergun; *Türklerin Kültür Kökenleri*, İstanbul 2006.
2. GEZGİN, Deni; *Su Mitosları*, İstanbul 2009.
3. ELİMOĞLU YAVUZ, Muhsine; *Diyarbakır Efsaneleri*, Ankara 1990.
4. İVGİN, Hayrettin; *Türk Mitolojisinde Deniz*, Türk Kültüründe Deniz ve Deniz Edebiyatı Sempozyumu, Antalya, 27 Nisan-2 Mayıs 2008.
5. KALAFAT, Yaşak; *Ağrı Yöresi Örnekleri İle Türk Kültürlü Halklarda Su Kültü*, 19.11.2008, Kanalkültür.Com.
6. KALAFAT, Yaşak; *Su İyesi, Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri*, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yay. Ankara.
7. ÖZBEY, Salih; (Editör), *Şifalı Sularımız*, Ankara 1979.
8. PALA, İskender; *Dört Güzeller, Toprak, Su, Hava, Ateş*. İstanbul 2008.
9. SAKAOĞLU, Saim; *101 Anadolu Efsanesi*, Ankara 2003.
10. SEPETÇİOĞLU, Mustafa Necati; *Yaratılış Ve Türeyiş*, İstanbul 1969.
11. TEKİN, Mehmet; *Şifahi Sular Ve Sandıklı Hüdaî Kaplıcası*, Güneyde Kültür, Nisan 1991.
12. YARDIMCI, Mehmet; *Yaşamları, Sanatları ve Şiirlerinin Yorumlarıyla Aşıklarımız*, Ankara 2009.
13. YARDIMCI, Mehmet - KAVCAR Cahit; *Efsanelerimiz*, Malatya, 1990.

AŞK İMİŞ HER NE VAR ÂLEMDE-2

İsmail BİNGÖL

Dağdan bir ceylan inmektedir pınara... Her adımı acılardan bir demet sunmaktadır; gönlünü ceylana kaptırmış aşğa... Şaşkındır, kararsızdır, acizdir, yoksuldu, nefsinin ve gönlünün elinde adeta oyuncaktır. Tutulmuştur, tutuşmuştur, yanmaktadır ve aşk elinden dünyası gâh geceder gâh gündüzdür. Vurgunluğunun sızısıyla dönüp durmaktadır yeryüzünde ve ahı efganıyla sel sebil olmuş bir hâlde, kapı kapı dolaşıp derdine çare aramaktadır.

Dağlardan bir ceylan inmektedir pınara... Her adımı acılardan bir demet sunmaktadır; gönlünü bir umutsuzluğun, yüreğini hüznün rüzgârlarının esir ettiği şaşkın yolcuya... Bir aşk yolcusudur o ve deryadan nasiplenmenin peşindedir. Endişeler karartıkça ufku, çektikleri alıp götürdükçe maziye doğru, yolcunun derdi büyümekte, yolculuğu giderek zorlaşmaktadır. İçindeki isyan büyümekte, yaşadıklarına dair keşkeleri artmakta, yaşayamadıklarına üzülmemektedir. Yolcunun hayatla irtibatı, soluk alıp vermesi, kendini bilmesi ve tanınması onunla başlamıştır. Onunla; yani aşkla, âşık olduğuyla, aşk bildiğiyle, aşk diye düşündüğüyle, aşk diye sevdiğiyle...

Ne zaman ki aşk; inceden, derinden ve yüceden yavaş yavaş dokunmaya başlamıştır aşğın ruhuna ve suretine; yani canına ve bedenine... İşte yolcu o zaman anlamıştır ne olması, nasıl olması ve kendine neyi fısıldaması gerektiğini...

Bir keşfedişin, bir anlamlandırmanın, bir hissedişin; yoran, incelten, büyüten, arıtan, sonsuzluk nefesinden katreler sunan, farklı, ayırıcı, kendine getirici, kendini farketirici ve hayatın arka yüzüne dikkat çekici etkisi altındadır artık yolcu...

Bir hüznün depremiyle başlayıp, gece gündüz iç burkuntusuyla devam eden ve yürekte kapladığı alanla diğer bütün duyguları alt eden ya da çevreleyen aşk; sadık, vefalı, çile meftunu yolcunun her an yanındadır. Yolcu kendine ihanet etmedikçe; samimiyetini, bağlılığını, sevgisini muhafaza ettikçe, bildiklerini öğretir, yetiştirir onu kendisiyle birlikte yürüyeceği dikenli, karanlık vadilerle, türlü hilelerle, yanılgılarla dolu bu yolda... Kendisiyle birlikte olmanın ona katacağı bilgeliğe, sabra, yüceliğe dikkatini çeker ve bunların insan olma yolunda ne kadar önemli olduğunu, yaşayarak öğrenmesini sağlar.

Aşk yolcusu belki de yıllardır aradığı nimete nasibin eliyle ulaşabilir ancak... Yoksa; her arayana bu kapının açılması, bu yolda yürüme izni verilmesi imkansızdır ve ilahi lütuf gereklidir bu konuda... Bu ihsana nail olma yolunda gerekli gayreti gösterenler elbette ki onu verecek olanın gözünün önündedirler ve bir gün; o an, o hâl, kendine yakışır manzarada

birleşince; aşk oluverir. Bütün görkemi, dört bir yanı saran nurlu ışığıyla kendine ram olanın gözünü ve gönlünü kamaştırır. Onu; daha önce hiç bilmediği, bilemeyeceği, sınırlarını tahmin bile edemeyeceği, değişik, anlamlı, düşündüren, gâh kendini çözmesini, gâh kendini tanıyamamasını sağlayan bir dünyanın içine iter.

Aşkın dünyasıdır işte bu anlatmaya çalıştığımız... Ya da anlattığımızı sandığımız... Zira hangi kalem sahibi, hangi kelime sevdalısı gerektiği gibi anlatıp, tanıtabilmiştir ki aşkı... Aşk kendinin anlattığınca, kendinin duyurduğunca, kendinin bildirdiğince; kısacası kendinin izin verdiğiince gösterir yüzünü âşıklarına, onu çözmeye, söze dökmeye çalışanlara...

Ne okumakla, ne dinlemekle, ne düşünmekle anlaşılır aşkın sırrı, esrarı, ne olduğu, ne olmadığı... Bu öyle bir şeydir ki; yaşayanlar anlatamaz, yaşamayanların anlattığı ise ancak ondan bir görüntüdür, bir sanrıdır, bir surettir, bir katredir, bir küçük iz ve belirtidir. Tıpkı bizim de şu anda yaptığımız gibi; aşk ne odur, ne budur, ne de şudur. Belki hem odur, hem budur ve hem de şudur. Hem her şeydir ve hem de aşkı bilmeyenler için hiçbir şeydir. Anlamıyla, varlığın nişanesi olan her şeyde bulunuşuyla, dünyayı yerinden oynatabilecek bir güç, onu anlayamayacak olanların nezdinde ise, acizlik ve güçsüzlük olarak görülür.

Yolcu alçaltıkça aşk önünde nefisini, çökerttikçe kibrini, ezdikçe gururunu, azaltıkça riyasını, artırdıkça samimiyetini, sadakatini, vefasını; bir yükselişin ellerinden tutacak, bir zaferin kapısını açacaktır ruhu... Tekmil aşk büyüyecektir içini ve oradan yansıyacak olan ışık, alıp götürecektir dünyanın ta öbür ucuna bu güzelliği... Dağıtacaktır aşkın nefesini, kokusunu, derdini, çilesini sevdalılarına... Herkes payına düştüğü kadar istifade edecek, nasibince sebeplenecektir aşk ırmağından, sevgi deryasından...

Tarihte yaşamış aşk erleri en iyi örnektir bu sözlerimize... Her biri Asya'dan Anadolu'ya uzanan zincirin halkaları olan bu aşk erleri; fethedilen büyük bir coğrafyayı; bu yolda gösterdikleri gayretlerle gönül coğrafyasına döndürmüşler. Onların öncülüğünde irili ufaklı nice aşk ateşleri yanmıştır milletimizin yaşadığı yerlerde... Ve bu aşk erlerinin; Ahmet Yesevi'nin; Yunus Emre'nin, Hac-ı Bektaş-ı Veli'nin, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin, Şems-i Tebrîzî'nin, Hasan-ı Harakânî'nin, İbrahim Hakkı Erzurumî'nin ve daha nicelerinin asırlar öncesinde attıkları tohum büyümüş, dal budak salmış, gün gelmiş dünyanın öte ucuna kadar ulaşmış, farklı ırktan, renkten, dinden ve dilden birçok insanı ülkemize getirmiştir. Onlara yeni bir dünyanın kapılarını açarak; varlığın ve hayatın manasını öğretmiş, bedeninin sadece görünenden ibaret olmadığını, arkasında "ruh" gibi bir sonsuzluğun olduğunu göstermiştir. Aşk olsun o erlere... Ve yine aşk olsun onların yolundan gitmeyi kendilerine gaye edinenlere...

Aşk dağıttıkça kendinden parçaları yeryüzüne... Işıtır düştüğü yürekleri narıyla, nuruyla ve büyütür gönülleri ihtişamıyla, güzelliğiyle... Sonsuz bir dünya açılır aşka meftun olanların önünde ve ellerinin tuttuğu varlıklar eski öneminden çok şey yitirir. Bir gönle girmenin ve bir ateşin yangınıyla derinleşip kendinden geçmenin acısıyla hem dem olan kişi, cihan bağında vurgunu olduğunun ardından sürüyüp götürür zamanı inceliklere doğru... Ruhunu altüst eden ve alevleri dört bir yanını saran aşk hakkında geçmişin dünyasında söz söyleme cesareti bulanların yaşadıkları üzerinde kafa yormaya, yazdıklarını zihnine nakşetmeye başlar. Bazen yorgun, bazen durgun, bazen heyecanlı, bazen kederli yüz hâliyle, tarif edemediği ve içine sığmayan bu duygu selinin önüne katıp götürdüklerine karşı durmanın büyük mücadelesi içinde savrulup durur.

Aşk büyük gövdesiyle kapladıkça cihanı sevgilinin gözünde, ne yana gideceğini, kime yönelip, nerden yardım isteyeceğini şaşırır âşık ve dağladıkça hasret kervanı sinesini, vurdukları ayrılık sızısı yüreğine; çoğalır, büyür ve yeni bir ufuk ışığında nazar eder dört bir yana, etrafındaki her şeyi yeniden yorumlama derdine kapılır. Öyle ki; sağında solunda gördüklerini anlamlandıramaz olur, niçin böyle davrandıklarını anlayamayacak hâle düşer, bencillikler, basitlikler karşısında adeta ağlamaklı olur.

Mustafa Türkarlan'ın cümleleriyle; "Aşk dediğin elif gibi olmalı, dümdüz, dosdoğru... Aşk dediğin şın gibi olmalı, şeksiz, şüphesiz ve üç noktası özü, sözü, gözü anlatmalı... Aşk dediğin kaf gibi olmalı, Kaf Dağı gibi ulaşılmaz erişilmez olmalı, iki zirvesi iki nokta gibi göğe uzanmalı, biri can biri canan olmalı... (...) Aşk gönül işidir, gıdası cananın tebessümü, bir tatlı sözüdür... Aşk; her şeyi, her anı, her zamanı, her mekânı o ve diğerleri diye ayırmaktır. Onsuz bir geçmişi buruşturup çöpe atabilmek, onsuz bir geleceği hayal bile etmemektir. Aşk, nazdır. Tüm sevdaların olmazsa olmazı naz..."

Ve yine Saadet Bayri Fidan'ın kelimeleriyle, aşk; "Sen" tahtına kim oturmuşsa onun adıdır. Ödenilen bedellerin ismidir.(...) Kanayan yanımızın acısı, en kaygan yanından yürümektir kalbin... Düştükçe vazgeçmemek... Her düşüşte bir daha yenilenmektir. Yüreği çatlatan en derin nefes, sükûnun sesidir. Aşk içimizin en garip telaşı, kişiler adedince yaşanmışlık taşıyan tanıdık bir isim, bilinen, ama bilindikçe unutilan yanımızdır. Sonu hüznü biten masalların en zalim kahramanı iken, aynı anda en acınan tarafımızdır. Torbasında tek isimle gelen, bir ömür o ismi tekrarlatandır. Klasikleşmiş bir şiir gibi her an yenilenen, yenilendikçe çoğalandır. Hayatın nefes almaktan ibaret olmadığını öğretirken, bir gözleri ahuya zebun edendir. Bütün "sen"li anları toplatıp, "işte hayat bu" dedirtendir.

Aşk... Gitmek ve kalmak arasında sıkıştıran, bulmamak için aratandır. Sefersiz gemilerden bilet alan, şehrin titreyen iskelelerinde bekleten,

uykusuzlukla banklara yaslatandır. Hiç ummadığımız anda gelip,
umduğumuz anda gitmeyendir.”

Aşk; mısralarla kalbine seslenmek ve oradan yansıyan sesin gösterdiği
yolda yürümektir. Tıpkı; İsmail Bingöl'ün “Derim Ey Kalbim” adlı şiirinde
olduğu gibi:

*Tutuşmuş bir hengâmedir şimdi ellerimde zaman
Mağlubu belli olmayan bir düşüncenin esiriyim*

*Ellerim / Mısraın elinde oyuncak
Kalbur üstü zamanları eler
Bir pişmanlıklar silsilesidir hayat
Kesintisiz sürer*

*Bilesin ki ey kalbim
Uzaklarda bir düşünceyi bölen
Bir kavgalar
Bir korkular tarihidir zaman
Bir “ahla” belli eder kendini
Bir pişmanlıklar terazisi olur bazen
Yapamadıklarına yanar
Yaptıklarım için ruhuma
Onulmaz bir çentik atarım*

*Derim ey kalbim
Hey manzarasını kendi çizemeyen ressam
Kalksın üstümüzden gündüzün sesi
Düşsün üstümüze gecenin gölgesi*

*Ulu bir sessizlik hâkim olduğunda kente
Artar git gide artar yalnızlığım
Ahlarımın çıkan alevler ortasında
Seni hatırlatacak bir özge bakış ararım
Serseri âşıkların mekânı olunca şehir
Büyütür korkumu sokaklar
Yükselir karanlığa feryadım*

*Ve ben derim
Yine derim ki ey kalbim
Hangi şarkıyı söyleyeceksen söyle
Hangi nağmeyi uçuracaksan*

*Uçur artık gökyüzüne
Sade bir düşünceyle
Tek bir düşünceyle yarılısın içim
Sessiz bir çılgılık eşliğinde
Keşfedilmişleri yeniden keşfetmek için
Yollara düşeyim*

*Bir mahcubiyet makamı olsun yüreğim
Bir yürüyüş tutturayım gecenin içinden geçip
Şimdi ulaşılmaz olanlara
Yeni anladıklarına
Yeni anlaşılana
Boyun bükeyim
Yaş dökeyim*

Abdullah Öztemiz Hacıtahiroğlu bir şiirinde;

*“Susamış toprağın ey dost yoğu sensin varı sen!
Çatlamış bir dudağın çöldeki rüyaları sen!”*

diyerek, bütün varlığın O’dan ibaret olduğunu, yaratılış sırrının büyük mucizesi olarak dünyaya gönderildiğini, zamanın, mekânın, yerin, göğün, kısacası bütün bir kâinatın rüyasının, gayretinin; O’nu sevmek, O’nu bilmek ve O’nu anlamakla eşdeğer bulunduğunu haykırıyor şair...

Ve yine bir başka şair; Mustafa Uçurum, rahmet olarak gönderilen, merhametin ve sevginin kaynağı, o büyük, o yüce insan için bir dörtlüğünde şöyle diyor:

*“Dilbesteyim fermanına kapında köleyim yâr
Haber gönder mesûd eyle yolunda öleyim yâr
İsyan yağar gözlerime leyli gibi simsiyah
Köprü kurup diyarına ruhsârın göreyim yâr”*

Âşığın kalbini bağladığı, hicranıyla yaşın yaşın ağladığı, hasretiyle gece gündüz yandığı sevgilinin bir bakışına, bir sözüne nail olma uğrunda yapmayacağı şey, yoluna feda etmeyeceği varlık yoktur. Bunun için gitmeyeceği yol, girmeyeceği kalıp yoktur. Aşkın boyasıyla bu derece boyanan, kendini bağlandığından bir an olsun ayrı düşünemeyen ve adeta hissettiklerinin içinde kaybolan, ateşiyle eriyip incelen kişi yönünden en büyük teselli duadır, sevgilinin el atması, bulunduğu durumdan çekip çıkarması için yalvarıp yakarmadır. Yine şairin mısralarıyla:

*“Kıtmir olsam ağlasam eşliğinde senelerce
Müjdenle kurtar beni bahar gibi açayım yâr.”*

Mustafa Demirci'nin satırlarıyla; *"Her ne surette olursa olsun, hangi hacet dilenirse dilensin, semaya açılan eller; seven ile sevgili arasında gidip-gelen manevi akışın sembolüdür. Acziyetin, yokluğun, itirafın, aşkın, vecdin, istiğrakın görünmeyen görüntüsüdür. Yaratılanın yaratana sığınma iştiağının tezahürüdür. Dua; sevgiyi tazeleyiş, ruhu ve asli vatani hissedıştır. Dua; yüce kudrete açılan en kutlu kapı, bekçisiz nöbetçisiz, zahmetsiz giriştir. Dua fukaranın besini, gurabanın değişmez mevsimidir. Mutlak sevgiliye giden yolun adıdır, adımlarıdır. Bu yolculukta dosta, şairin diliyle içten bir sesleniştir."*

Ve büyük şair Sezai Karakoç'un dediği gibi:

*"Bütün törenlerin şölenlerin ayınların yortuların dışında
Sana geldim ayaklarına kapanmaya geldim
Af dilemeye geldim affa layık olmasam da
Ah! Uzatma dünya sürgünümü benim
Sevgili!
En Sevgili!
Ey Sevgili!"*

Sevgiliden başka kimin kapısına gidebilir ki seven... Ondan kim anlar onun hâlimden, kim dinler onun söylediklerini, kim dayanır onun nazına, sitemine, efkârına... Kim saklar sevgili kadar onun sırlarını, ağlayışlarını, deli dolu davranışlarını... Kim daha yakındır ki sevgiliden başka... Acısı dayanılmaz oldukça, gecenin bir yarısı yangın her yeri sardıkça, rüzgârlar önüne katıp hırpaladıkça, bir çöp gibi oradan oraya savruldukça; kim tutar onu, kim yardımına koşar, kim daha çok sever onu sevgiliden başka... Sevildiğini bilmese, aşkına karşılık alamasa da, sevmek değil midir yine de seveni ayakta tutan... Belki bir gün sevebilir umuduyla yaşatan, yaşatacak olan... Çektiği çileler, sırtını çökerten dertler, kederler; hep sevgili için, sevgilinin bir bakışı, bir duruşu, bir sözü, bir çağırışı için değil midir? Sevmese de, o seviyordur ya! Gerisi ne gam! Bu da yeter gerçek aşığa, maşukunun kapısında kul olana, bekçi olana, ömrünü bu yolda harcamayı ganimet ve fırsat bilene... Bu yüce duygunun sahibi olanlardır ancak; sıkıntısı yanında aşkın anlatılmaz, tarif edilmez güzelliğiyle içi aydınlananlar, geride iz bırakıp, dünyayı sevginin, marifetiyle ayakta tutanlar...

Gönül ehli olan, efsunkâr, büyülü bir manzara karşısında titrer, içlenir, kendinden geçer. İnce ince yağın yağmurun ruhta meydana getirdiği güzelliğe ulaşmak için yağmurda ıslanmak gerektiği gibi, aşktan pay almak için de, sevdasını yüreğe kondurmak gerekir. Islanır kişi aşk yağmurlarında kendi isteğiyle ve yanar kavrulur aşkın narında kendi ateşiyle... Bilemez bazen kişi neyin sevdasını çektiğini, neden böyle buruklaştığını, ruhunun

niçin böyle incelendiğini, kendine özgü bir mekân, kendince bir zaman aradığını ve içinin sonsuzluğunu neyin kapladığını...

Bir anlayışsızlığa mı mağlup ve mahkûm olmuştur aşk? “*Yoksa hayat bir tanedir ve sadece belli zevkler uğrunda harcanmalıdır.*” düşüncesi midir aşkı unutulmuş yüz tutturana? Ya da öyle olduğu intibamı veren... Buna kanmamalı ve aşk erlerinin yaşadığına, bundan böyle de yaşayacağına, hep yaşayacağına inandırmalıyız kendimizi... İnanmamalıyız aşk u sevdanın dünyadan kalktığına... Artık bundan böyle hükmünü yürütemeyeceğine... Birileri hâlâ vardır , “.....**gecenin derininde sevda peşinde olan..**”

Şair diyor ya:

*“Onların türkülerinde
Ya zalim felek
Ya garip bülbül vardır hep
Suya verdikleri düşleri
Ve karanlık gecelerde yıldızlardan ödünç
Kocaman aydınlıkları
Tandırın başında ekmek
Çeşmenin başında su
Gecenin derininde sevda peşindedirler”*

Çekmesi, dayanması, koruması zor olsa da, yine de “**sevda sözleri**” yazmalıyız hayatımıza...

YEDİ DEĞİRMEN ALTI

Prof. Dr. Ali DEMİRSOY

Anadolu'da her nedense her su değirmeninin bulunduğu yer için, çoğu cinlere, perilere, ait bir öykü vardır. Bunun nedeni, değirmenlerin genellikle dereler içinde, yerleşim yerlerinden uzak, çoğunlukla saklanmış yerlerde suların aktığı yerlerde kurulmuş olması ve geceleri de sürekli çalışır olmasıdır. Bir diğer neden ise su değirmenlerinde buğdayın haznedeki düzenli olarak akmasını sağlayan düzenektir. Su değirmenlerinde değirmen taşına üzerine degen, şak şak adı verilen, değirmen taşı üzerindeki pürüzlerden geçerken sarsılarak buğdayın akmasını sağlayan bir tahta parçasının adından da anlaşıldığı gibi kendine özgü bir ses çıkarması ve özellikle gecenin ilerleyen vakitlerinde, derelerin içinde yansıma yaparak garip bir müzik ahengine dönüşmesidir.

Buğdayını öğütmek isteyenler, çoğunluk değirmende sıraya girerler, bir kısmına doğal olarak gece sıra geldiği için, buğdayını beklerken, çoğunluk değirmenin bir kenarında yere gümülü büyük bir küp ya da taşlarla örülü bir ocağın başına toplanır, derenin sazak denen soğuk havasından korunmak için yakılan ateşin başında toplanarak, kulaktan duydukları masalları, öyküleri ya da başlarından geçen öyküleri biraz da abartarak birbirlerine anlatarak vakit geçirirler. Böylece değirmenler hakkındaki çoğu cinli perili olan öyküler kulaktan kulağa yayılarak, bir zaman sonra, her biri farklı bir mistik alana dönüşmüş yerler olarak bilinmeye başlanır.

Değirmenlerden, çalışmadığı zaman ya da özel günlerde çalgı sesleri geldiği, cinlerin buralarda halay çektiği, el ele tutuştukları anlatılır da anlatılır. Oradan yükselen alışılmamış sesler, uğultular, haykırmalar ve zil sesleri özellikle insanı bir çeşit büyüler. Ses ve müzik seslerinin geldiği rivayet edilir. Değirmenden garip ışıkların çıktığı ve ellerinde fenerlerle cinlerin halay çektikleri söylenir. Bunun böyle algılanmasında bazı bilimsel gerçeklerin olduğunu bugün biliyoruz; keşke daha önce en azından ben bunların bilimsel açıklamalarını bilseydim. Çevrede, kesilen, çoğu yer yer çürümüş olan ağaçlar, özellikle dut ağaçları, taşıdıkları bir mantar nedeniyle, nemin ve oksijenin uygun olduğu günlerde ışık salgırlarlar. Bu odunlar çoğunluk daha sonra taşınmak üzere ya da değirmede yakılmak üzere değirmenin duvarlarına dayalı olarak yığılır. İçine yığıldığı da olur. Değirmenler genellikle nemin yüksek olduğu yerlerde kurulmuş olduğundan, sıcaklığın yüksek olduğu aylarda, özellikle yazın (ki çoğunluk su kıtlığından dolayı bu aylarda değirmen çalışmaz) bu odun yığınlarının arasından geceleri, karanlıkta, garip ışıklar çıkar. Özellikle de değirmenin içine odunlar yığılmış ise. Bir taraftan çıkan garip ışıklar, bir taraftan değirmenin kullanılmadığı zaman yandan savak denen kısmından akıtılan suyun taşlarda çıkardığı sesler ve değirmen çalışıyorsa, gece durmak ve susmak bilmeyen

şak şakin sesi, bir cinler öyküsünün yaratılması için en uygun ortamı oluşturur. Değirmenin hemen yanında bulunan ve bugün ne yazık ki Keban Barajının suları altında kalan köprüde geceleri elinde kızıl fenerleri olan çocukların bir o yana bir bu yana koşuştukları; ancak ellerindeki ışıklardan anlaşıldığı kadarıyla adım atmadan, sadece süzülür gibi hareket ettikleri; bazen durarak dereye doğru “baba huu” diye bağırdukları, ancak yakınlarına gidildiğinde hiçbir şeyin görülmediği de herkes tarafından bilinir ve anlatılır. Ben de dâhil bu ışıklar çoğu insan tarafından defalarca gözlenmiştir.

Yedi Değirmen Altı Köprüsü (En son fotoğrafı, 1972, Ali Demirsoy)

Böyle bir değirmen cin ve perilerin uğrak yeri olduğuna göre, bazı dileklerin ve özellikle hastalıkların iyi edilmesi için uygun bir ortam niye olmasın düşüncesi de yaygındır. Halk bu nedenle çeşitli zamanlarda sağlık sorunlarını gidermek için bu yerlerde her biri ayrı ayrı anlatılması gereken birçok eylemin gerçekleşmesini sağladılar.

Benim babam, böyle bir değirmenin sahibiydi. Yedi değirmenin sırasıyla en alttaki olduğu için, “Yedi Değirmen Altı” olarak Fırat ile iki derenin (Ariki ve Apçağa derelerinin birleşerek) birleştiği yerin tam burnunda kurulmuştu. Bir taraftan vahşi akan Fırat’ın kayalara vurarak çıkardığı sesler, bir taraftan büyük bir eğimle gelen iki derenin taşlara vurarak çıkardığı sesler birbirine karışarak gerçekten insanı iliklerine kadar titretecek bir doğal müziğin ortaya çıkmasını sağladı. İlkbaharda suların coştığı zamanlarda bırakın kadınları ve çocukları, kendine güvenen erkeklerin bile geceleri geçmekten ürktükleri bir güzergâh olurdu. Babamın değirmenin cinli olduğu, orada cinlerin geceleri halay çektiği kasabalıların

*Keban Barajı altında kalan Cinli Yedi Değirmen Altı
(Ok, köyümüz ile değirmen arasındaki güzergâh)*

ve köylülerin hepsi tarafından tartışmasız kabul edilmişti. Çaresiz hastalara (o devirde çoğunlukla incehastalık olarak da tanımlanan veremlilere) Yedi Değirmen altının farelerinin iyi geleceğine inanıldığı için babama âdete yakarırlardı. Babam aydın bir insan olması ve değirmenin ne olduğunu bildiği için bütün bu istekleri dili döndüğü kadarıyla ret eder ve yapmamaları gerektiğini söylerdi. Ancak, nafîle; insanlar yine de arar dururlardı. Keza solucanları da benzer nedenlerle neredeyse tükenmişti. Balık olmasına geçirecek solucan bulamazdık.

Çarktan çıkan suyunun da şifalı olduğuna inanılırdı. Çünkü ambardan (taş borudan) akan su, değirmenin dibinde çarkın bulunduğu “Domuzluk” denen bir alandaki çarkı döndürdükten sonra bir çeşit püskürerek dışarıya çıkardı. Cinlerin özellikle bu domuzluğu mekân tuttıkları bu nedenle buradan çıkan suyun şifalı olacağına inanılırdı. Bu nedenle özellikle kadınlar, bazen çocuklarını da yanlarına alarak gündüzleri bu domuzluğa girerek yıkanırldı. Doğrusu değirmenin sahibinin oğlu olarak çıplak bir kadının nasıl görüldüğünü bu domuzluğa giren-çıkan kadınları gözleyerek öğrenmişimdir. Sıtmaya, kansızlığa ve birçok hastalığa bu suyun iyi geldiğine inanılırdı. Değirmenin suyu soğuk olduğu için, bir kısmının domuzluğa girip çıkması bir olurdu ve bir kısmı da örtünmeye bile fırsat bulamazdı. Daha sonra çeneleri titreyerek güneşin altında ısınırlardı.

Bizim değirmenin bulunduğu yer, o yörenin Toplarağzı olarak bilinen, Fırat’ın en hızlı aktığı ve taşlara en güçlü vurduğu yerdeydi. Toplar, aslında

yöresel tanımda suyun hızla aktığı, suyun yüksek dalgalar meydana getirdiği, taşların üzerinden yukarıya doğru fişkırdığı yerler olarak bilinir. Bu nedenle Fırat'ın bu bölgesinden çok korkulurdu.

Fırat'ın başka ürkütücü bir yanı daha vardı. Yazları serinlenmek için suya giren gençlerden bir kaçısı suda boğulurdu. Bu nedenle aileler Fırat'ı öcü olarak gösterirlerdi. En çok boğulma yazın en sıcak ayı ağustosta olduğu için bu ay en tehlikeli ay olarak bilinirdi. Sadece değirmenin değil Fırat'ın da bir doğa üstü canlısı vardı. Adı halk arasında Alkarısı ya da Şivot olarak biliniyordu. Alkarısı özellikle Vartuvar (eski dillerde ağustos ayı olarak bilinir) ayında geceleri suyun üzerine çıkar ve "*ekmeğim var, etim yok*" diye bağırarak delikanlıları ve çocukları boğulmak üzere Fırat'a çağırdığına inanılırdı. Alkarısı'nın ayaklarına kadar uzun saçları olduğu, memelerinin sırtına atılacak kadar uzun olduğu, memelerini arkaya atarken çapraz attığı, sağ memesini sol omzuna, sol memesini sağ omzuna attığı; memesinin birinden kan ve irin, diğerinden süt geldiğine ve korkunç seslerle gençleri çağırdığına inanılırdı. Böyle bir durumla, Alkarısı'yla karşılaşabilecek biz gençlere, hemen arkasına geçerek doğru memeyi bulup sütünü içmemizi tembihlerlerdi. Eğer kan akan memeye tutunursak ya da bu fırsatı yakalayamazsak Fırat'ın bu hayaletinin kurbanı olacağımız söylenirdi. Yaz gecelerinin sessizliğinde, özellikle yolumuz derelerin içinden ya da Fırat'ın kenarından geçiyorsa, sesi algılamak için pür dikkat kesilir, Alkarısı'nın ya da diğer adıyla Vartuvar'ın çığlığını duymaya yoğunlaşırdık. Çıkan onca su sesinin arasında, korkuyla karışık olarak çoğunlukla da bu sesi duyar gibi olurduk. Duyar duymaz da tabana kuvvet en yakın ışığın yandığı yere koşardık.

Aslında Alkarısı ve Vartuvar öyküsünün köklerinin çok, ama çok derinlere inen bir mitolojide olduğunu şimdi biliyoruz. Yeri gelmişken bu mitolojiyi de kısaca anlatalım derim: Tanrı, erkek olarak Âdem ve dişi olarak İlet'i aynı zamanda yaratıyor. Daha sonra Âdem, kendine ödünsüz itaat etmesini söyleyince, İlet itiraz ediyor. Âdem, bunun üzerine İlet'i Tanrı'ya şikâyet ediyor. İlet ben her bakımdan erkek ile aynı haklara sahibim, neden onun isteklerine ödünsüz uyacakmışım; böyle adalet olur mu deyince, Tanrı ilk kadın olan İlet'e kızar ve ona en kötü görevi vererek yeraltı dünyasına gönderir. Ona bundan böyle çocukların ve yeni doğanların canını sen alacaksın der. Böylece yer altına sürülen İlet, çeşitli mitolojilerde çeşitli adlarla bu kötü görevi yürüttüğüne inanılır. Bizim toplumda da İlet, Albasan, Karabasan, Alkarısı gibi, yeni doğum yapmış kadınların ciğerini söken, çocuklarını elinden alan, öldüren yaratıklara döndürülmüştür. Bu nedenle doğum sonrası kadınların yaklaşık kırk gün boyunca yanında birilerinin bulunmasına özen gösterilir. Bu Albasan ya da Alkarısı'nın gerçekmiş gibi anlatılmasında hamile kadınların sanal görüntüleri de önemli rol oynar. Önemli ölçüde kan yitirmiş, zaten iyi beslenmemiş ve hamileliği

sirasında da gerekli şekilde beslenmeyen, tansiyonu düşmüş, kan değerleri dibe vurmuş doğum yapmış kadın, bu öyküler ile de büyültülmüş ise, beyin yeterli gücü bulamadığı için, daha önce şekli şemali tanımlanmış böyle yaratıkları gördüğünü yeminli billahlı söyler. Söyledikleri doğru ve samimidir; ancak sanaldır. Böylece İlet'in asli görevinin yanı sıra, benim kasabamda, ek olarak Alkarısı ya da Vartuvar kimliğine de büründürülmüş ve ona yeni görevler verilmiştir.

Bu öyküler ve mitolojilerle büyüdüğüm ve çocukluğumu geçirdiğim bu yörede, bir gün, babam akşam ezanından sonra kasabadan eve geldi ve anama:

-“*Değirmencimiz Salim Efendi çok hastaymış, acele bir çorba yap oğlan, Ali onu götürsün*” dedi.

Dünya başıma yıkılmıştı, her yere gidebilirdim; ancak cinlerin ve perilerin halay çektiği değirmene gidecek cesaret yoktu. Üstelik ağustos ayıydı ve Alkarısı olacak Vartuvar da beni oralarda bekliyor olmalıydı. Kem küm ettimse de Babam:

-“*Korkuyor musun? Sen delikanlı olacaksın*”, dedi.

Annem de biraz sitem etti, küçüktür dediyse de fayda etmedi. Ben bir el feneri (denizci lambası) vermelerini söyledim. Babam:

-“*Korkuyor musun ki lamba istiyorsun deyince; yok ayağım takılıp da çorbayı dökmeyeyim*”, dedim.

-Yatsı namazına doğru bir elimde gazyağlı lamba, bir elimde çorba bakracı yola koyuldum. Korkuyu gidermenin en iyi yolunun yüksek sesle ıslık çalmak ya da türkü söylemek olduğunu öğrenmiştim. Köyün içinden geçerken ıslıkla başladığım yolculuğum, en yüksek sesle bir çeşit bağırarak söylenen türkülere dönüşmüştü. Değirmen birkaç kilometre uzaktaydı ve ta diplerde Fırat ile derelerin birleşme noktasındaydı. Arada da tek bir Allah'ın kulu yoktu. Önce önüme bir fare atladı, çok korktum; yapabileceğim tek şey daha yüksek sesle türkü söylemek oldu. Daha sonra bir yılan çıktı, biraz geri kaçtım; ama babama geri geldim diyemezdim; yola devam ettim. Sonunda önüme hop diye bir tavşan zıpladı. Zıplamaktan ayaklarım yerden kesilmişti. Ancak çorbayı dökmemişim. Dereye doğru indikçe baykuşların “hu hu” sesleri gelmeye başladı. Bizde birileri ölmeden önce baykuşun bunu haber vereceğine inanılırdı. Ben de bunu kendim için yorumladım. Galiba değirmene ulaşmadan yolun sonuna geliyorum diye düşündüm. Ancak yine de bir umudum vardı ve o umut bana güç veriyordu. Değirmende Salim amca vardı ve ben ona ulaştınca bir insanla birlikte olacağım için oradaki cin ve perilerle karşılaşmayacaktım, zil seslerini duymayacaktım. Yoldaki hayvanlara karşı kendimi şu ya da bu şekilde koruyabilirdim; ancak cin ve peri ile hiç deneyimim olmamıştı. Cin başı beni beğenmezse ne yapacaktım. Neyse ki Salim amca vardı.

Değirmenin önüne geldim, bütün gücümle Salim amca, Salim amca diye bağırdım. Bütün gücümle bağıryordum (ya da öyle sanıyordum). İçeriden ses seda çıkmadı, bir daha o andaki en yüksek gücümle Salim amca, Salim amca diye bağırdım ses çıkmadı. Bütün umutlarım ve dayanaklarım yıkılmıştı. O ne! Değirmenin koyu, kalın ve heyula kapısında büyük bir sırık duruyordu. Ancak sırık yemyeşildi. Daha önce biliyordum cinler, periler, uhrevi işler yeşille yapılıyordu. Caminin bilmem ne örtüsü, tabutun üzerine örtülen örtü, başa geçirilen takkelerin rengi, dini simgeler hep yeşildi. Cinler, periler ve öbür dünyanın taifesi yeşile meraklıydı. Bu yeşil sopa da onların olmalıydı, Bu arada Fırat'tan gelen Vartuvar'ın Alkarısı'nın sesini duyar gibi olunca, bir elimde fener, bir elimde çorba, ulaşabildiğim en büyük hızımla köye doğru koşmaya başladım. Birkaç yüz metre gitmemiştim ki, bir el sıkıca koluma yapıştı.

-“Oğlum nereye koşuyorsun?” Dedi.

Kolumu tutan babamdı. Belli ki anam, babamı sıkıştırmıştı. Çünkü henüz altı-yedi yaşındaydım.

-Baba, Salim amca yoktu da ondan.

Babamla birlikte değirmenin kapısının önüne geldik. Bu sefer babam Salim, Salim diye bağırdı (belli ki korkudan benim sesim çıkmamıştı). Kapı açıldı; uzun donuyla bembeyaz Salim amca dışarıya çıktı. Ancak gözüm hâlâ o sırıktaydı. Cinler onu götürmemişti; orada duruyordu. Sırığı elime aldım. Salim amca:

“Bugün, yukarıdaki Vakıf Bahçesinden bu sopayla yonca taşıdılar onun için yemyeşil olmuş, elini sürme kirlenir.

Bir diğer neden ise su değirmenlerinde buğdayın öğütülüp un olması için hazneden düzenli olarak akmasını sağlayan düzenektir. Su değirmenlerinde değirmen taşının dönmesiyle, şakşak adı verilen düzeneğin değirmen taşı üzerindeki pürüzlere sürtünerek bir titreşim meydana getirmekte ve bu titreşim hem buğdayın bir ayarda akmasını sağlamakta hem de kendine özgü bir ses çıkarmaktadır. Bu ses özellikle gecenin ilerleyen vakitlerinde, derelerin içinde yansıma yaparak garip bir müzik ahengine dönüşmesidir.

MAKEDONYA TÜRK EDEBİYATINDA VE BASININDA OSMAN TÜRKAY

Yrd. Doç. Dr. Nazlı Rânâ GÜREL*

Yrd. Doç. Dr. Zeki GÜREL**

Özet: Makedonya, Yugoslavya'nın dağılmasından sonra (1991) bağımsızlığına kavuşmuş bir Balkan devletidir.

Türklerin buradaki geçmişi çok eskilere dayanmaktadır. Hâlen bu devlette % 4 oranında Türk yaşamaktadır. Yugoslavya zamanında ve hâlihazırda Türkçe yayın ve Türkçe eğitim hakkı bulunan Türkler, burada çıkan Türkçe yayın organlarında ve yayınladıkları antolojilerde Kıbrıslı Türk şair Osman Türkay'ın şiirlerine de yer vermişlerdir. Bazı yayın organlarında Osman Türkay ile ilgili yazıların varlığına da şahit olmaktadır.

Hâlihazırda Makedonya'da lise dördüncü sınıfta okutulan Türk Dili ve Edebiyatı ders kitabında da Osman Türkay konusu yer almaktadır.

Biz bu bildirimizde, Makedonya'da yayınlanan Türkçe dergi ve gazetelerde, kitaplarda Kıbrıslı Osman Türkay'a nerede, ne kadar, nasıl yer verilmiştir. Bunları tespit edeceğiz.

Anahtar kelimeler: Osman Türkay, Kıbrıs, Makedonya Türk Basını, Makedonya'da Türkçe Eğitim, Makedonya Türk Edebiyatı

OSMAN TURKAY IN MACEDONIAN LITERATURE AND MEDIA

Summary: Macedonia became an independent Balkanian country after the fall out of Yugoslavia.(1991)

Turks have a very long background here in the history. The number of Turks in this cuntry is still % 4. In the time of Yugoslavia and even today, Turks that have the education and publishing rights have featured the poems of Cypriot Turkish poet Osman Turkey. We have also witnessed some articles about Osman Turkey in various publishings and antologies.

Presently, Osman Turkey takes part in Turkish language and literature lessons at 4th grade in high schools in Macedonia.

In our statement,we will spot how much, where, when and how Cypriot Osman Turkey took part in

Turkish magazines and newspapers published in Macedonia.

Key words: Osman Turkey, Cyprus, Macedonia Turkish Media, Turkish Education in Macedonia

*Abant İzzet Baysal Üniversitesi / nrgurel@yahoo.com- BOLU

**Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi / zekigurel@yahoo.com- ANKARA

*“Ol deyince olduranın
Yeri göğü kaldıranın
Donatarak dolduranın
Doksan dokuz adıyla”*

Bu yazımıza başlamazsak;

*...
Ne sinir, ne pazu, ne kemik, ne kan
Besmele besmele uzadı kollarım bacaklarım
Ağzım, gözlerim, kulaklarım
Alıcı ve verici cihazlarım
Besmele besmele başıboş
Yapayalnız
Esirgeyen bağıslayan Tanrı adıyla
Yeryüzüne güneşten bakıyorum
Ve yıldızları bir salkım üzüm gibi koparıp
Şarlatanların başına fırlatıyorum”*

diyerek “Besmele” başlıklı şiirinde kendisiyle dertleşecek bir dünyalı bulamamanın yalnızlığını yaşayan ve dünyalıları uzaylılara şikayet ederken biz dünyalıların içine düştüğümüz boşluğu ve kofluğu da yüzümüze haykırmaktan geri kalmayan Kıbrıslı mütefekkir şair Osman Türkay’ın ruhu bizden razı olmaz!.. Biliyoruz ki, söze böyle başlamazsak; Kıbrıs’ı halkların kardeşçe yaşaması için Türk yurdu yapan şehitlerimiz ve gazilerimiz... siz, evet aziz okuyucular siz, bizden razı olmazsınız!..

Giriş

Makedonya, Balkanlarda Yugoslavya’nın 1991 yılında dağılmasından sonra kurulmuş genç cumhuriyetlerden biridir.

Tito zamanında üstü örtülü de olsa Türkiye’ye ve Türkiye’deki edebiyata önyargıyla bir yaklaşım söz konusudur. Türkiye’den ve Türk Dünyasından sadece belli bir ideolojiye mensup edebiyatçıların eserleri Makedonya Türk basınında yayınlanabilmiş ve ders kitaplarına girebilmiştir. Bu yasaklı isimler arasında Üsküplü Yahya Kemal Beyatlı ve Necip Fazıl Kısakürek de vardır.

Makedonya Cumhuriyetinin anayasası ve Uluslararası Ohri Çerçeve Antlaşması gereği bu ülkede yaşayan Türkler Türkçe yayın hakkı ve Türkçe eğitim hakkına da sahiptirler. Bu haklarını kullanırken Türkçenin çağdaş sanatkârlarından birisi olan Osman Türkay da hem yayın organlarında hem de edebiyat ders kitaplarında kendine bir yer bulabilmiştir.

Makedonya’da Türkçe Ders Kitaplarında Osman Türkay

Tito Yugoslavyasında Makedonya’da Türkçe eğitim hakkına sahip olan Türklerin Türkçe ders kitaplarında ve Türk Dili ve Edebiyatı ders

kitaplarında yıllarca Osman Türkay kendine bir yer bulamamıştır. Ancak, Yugoslavya dağıldıktan sonra 1991 yılında bağımsızlığına kavuşan Makedonya’da Makedonya Cumhuriyeti Eğitim-Bilim Bakanlığı bu derslerin de müfredatında bir değişikliğe gitmiştir. Bu değişiklik sürecinde yeni hazırlanan Türk Dili ve Edebiyatı Dersi Müfredatında Lise IV. Sınıfların ders kitaplarında Osman Türkay’a da yer verilmiştir.

Makedonya Cumhuriyeti Eğitim-Bilim bakanının 29.VII.2004 tarih ve 10-4097/1 numaralı kararıyla okullarda kullanılmasına karar verilen “Türk Dili ve Edebiyatı IV” adlı edebiyat dersi kitabında “Türkiye Dışındaki Çağdaş Türk Edebiyatı” ana başlığı altında “Kıbrıs Türk Edebiyatı” alt başlığı altında önce Osman Türkay’a sonra da Özker Yaşın’a yer verilmiştir (Gürel, 2004:247-253).

Makedonya Kiril ve Medodiy Üniversitesinin Makedonyalı bilim adamlarından Prof. Dr. Hamdi Hasan ile bu üniversitede misafir öğretim üyesi olarak çalışan Türkiyeli Yrd. Doç. Dr. Zeki Gürel’in birlikte hazırladıkları Türk Dili ve Edebiyatı Lise IV ders kitabı, açılan yarışmayı kazanmış ve Makedonya Cumhuriyeti Eğitim-Bilim Bakanlığının 29.VII.2004 tarihli oluruyla yayımlanarak okullarda ders kitabı olarak okutulmaya başlanmıştır. Bu kitap hâlen Makedonya’da eğitimde kullanılmaktadır. Söz konusu kitabı değerlendirenlerin isimlerini de burada zikretmeliyiz: Prof. Dr. Arif Aço, Üsküp, Blaže Koneski Filoloji Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü emekli öğretim üyesi, Prof. Ahmet Nafi İbrahim, Gostivar Pançe Popovski Lisesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Prof. Kenan Hasanoğlu, Gostivar Zlate Malakovski Mesleki Eğitim merkezinde öğretmen.

Bu ders kitabında Osman Türkay’ın ne şekilde ve hangi eserleriyle yer aldığı husussunu anlatmak yerine söz konusu sayfaları aynen buraya almakla yetineceğiz:

KIBRIS TÜRK EDEBİYATI

1878 yılma kadar Osmanlı Devleti’nin sınırları içinde kalan Kıbrıs adası, bu tarihten sonra, Lozan Barış Antlaşmasına kadar İngilizlerin kontrolü altında kalmıştır. Bu yüzden Kıbrıs Türk edebiyatı arzu edilen gelişmeyi gösterememiştir. 1923 yılında imzalanan Lozan Barış Antlaşmasıyla adanın idaresi tamamen İngilizlere bırakılır. Bu tarihten itibaren Kıbrıs Türkleri için kültürel alanda bir gerileme ve suskunluk dönemi başlar. Bu dönem, 1940’lı yıllara kadar sürer. 1940’lı yıllarda Samet Mart, Hikmet Arif Mapolar, Rauf Raif Denктаş, Taner F. Baybars, Özker Yaşın, Semih Sait Umar, Cem Sual, Urkiye Mine Balman gibi şahsiyetler nazım ve nesir tarzında eserler verirler.

Bunlardan Özellikle Özker Yaşın, İngiliz ve Rum baskılarını yansıtan şiirleriyle tanınmıştır. 1943 yılından itibaren gazete ve dergilerin sayısında artış görülür. "Ocak", "Dünya" ve "Yeni Mecmua" gibi dergiler yayımlanır.

Rumların 1963’te kanlı Noel, 1964’te ise Erenköy baskınları meydana gelir. Bütün bu gelişmeler tabii olarak edebiyata da akseder. Çeşitli gazete

ve dergilerde şiir ve nesir tarzında bu baskınlarla ilgili eserler yayımlanır. Bu dönemde neşredilen eserlerin ana teması geçmişe duyulan özlemdir. Milliyetçilik, savaş, politika, ahlâk, kahramanlık ve Türkiye'ye bağlılık, işlenen diğer konulardır.

Meydana gelen değişik olaylara paralel olarak Kıbrıs Türk edebiyatındaki türlerde de çeşitlilik görülür. Bu durum, 1974 sonrasında çok hızlı bir gelişme gösterecek olan son dönem edebiyatına zemin hazırlamıştır.

1974 senesinde adadaki siyasî dengenin Türklerin aleyhine bozulması üzere Türkiye, Kıbrıs Barış Harekâtını gerçekleştirir. Bu tarihten sonra adada, yeni bir siyasî dönem başlar. Bütün bu gelişmeler edebiyata akseder. Kazanılan zafer, Kıbrıslı Türk şair ve yazarları derinden etkiler. Bu dönemde yayımlanan eserlerin ana teması, bağımsızlık ve zaferdir. Bunların yanı sıra barış, eşitlik hürriyet, kardeşlik gibi konulara da yer verilir.

Son dönem Kıbrıs Türk edebiyatının bazı önemli şairleri şunlardır: Oktay Öksüzöğlü, Fikret Demirağ, Osman Türkay, Özker Yaşın, Mehmet Levent, Neriman Cahit, Orbay Deliceirmak.

OSMAN TÜRKAY (1927-2001)

A-Hayati ve Edebî Kişiliği

a. Hayatı:

16 Şubat 1927'de Ozanköy'de doğdu. Girne'de Yüksek İngiliz Okulu'nu bitirdikten sonra Londra'da gazetecilik ve felsefe öğrenimi gördü.

Öğrenim devresi (1851–1856) hariç sürekli şiirle uğraşan Osman Türkay, İngiltere'de yaşadı. Burada Kıbrıs davasının sözcülüğünü yaptı, sanat ve edebiyatla uğraştı. Kıbrıs Türkü'nün folklorunu yansıtan eserlerini gittiği her ülkede sunarak Kıbrıs davamıza hizmet ederken dünya çapında üne de kavuştu.

Kıbrıs'ta ve Londra'da gazetecilikle de uğraşan Osman Türkay, hastalığında Kıbrıs'a getirildi ve burada vefat etti.

b. Edebî Kişiliği:

Ondört yaşında iken henüz okul sıralarında şiir yazmaya başlayan Türkay'ın ilk şiirleri 1945–1946 yıllarında yayımlandı. Kıbrıs'ta **Bozkurt** ve **Beşparmak** dergilerinde şiirleri ve yazılan yayımlanan Türkay, Türkiye'de ise 1960–1980 yılları arasında **Varlık**, **Yeditepe**, **Türk Dili** dergilerinde şiirlerini yayınlattı.

Kendi şiirlerini İngilizceye çevirerek dünyanın dört bir yanında yayınlattı. Ultra modernist şiirleriyle, son yıllarda şiirlerinde, işlediği temalar dikkate alınarak kendisine “Uzay Çağı Mistiği” sıfatı uygun görülmüştür.

Osman Türkay, Türk kültür ve sanatının yanı sıra, özellikle Batı ve genellikle bütün dünya kültürleri ışığında kendine özgü bir sentez kurmakta

ve ileriye uzanan bir düşünce sistemi yaratma çabası içine girerek kültür, sanat ve düşünce dünyamıza büyük bir hizmet yapmıştır.

Şiirleri hemen hemen bütün dünya dillerine çevrildi. Dünyanın pek çok yerinde onun için kültür sanat dergileri özel sayılar çıkarttılar. Onun şair olarak aldığı milletler arası ödüllерinin sayısı otuzu bulmaktadır. Kıtalararası Şiir Dernekleri Genel Başkanı Türkiye'yi "Modern şiirin Everest'i" olarak nitelendirmiştir. Milletler arası kuruluşlar tarafından bir kaç kere de Nobel Edebiyat Ödülüne aday gösterilmiştir. İki "Edebiyat doktorluğu" gibi şeref ödülü de bulunan Türkiye, **Türk Dünyası Edebiyatı'na Hizmet Ödülü'nü** de almıştı.

c. Eserleri:

Yedi Telli (1959), Uyurgezer (1969), Bethoven'den Aydınlığa Uyanmak (1970), Evrenin Düşünde Gezgin (1972), Kıyamet Günü Gözlemcileri (1975), T. S. Eliot -Seçmeler (1975), Seçme Şiirler (1990), Edebiyat Eleştiri ve Dil Üzerine Düşünceler (1993)

Bunların dışında yabancı dillerde yayımlanmış kitapları, çevirileri ve yayımlanmamış tiyatroları da vardır.

ç. Örnek:

TÜRK RÖNESANSI

Hoca Ahmet Yesevî İçin İlahiler'den

Tan. . . Tan. . . Atıyor tan, atıyor tan

Bir kutsal aydınlığın koynundadır

Senin ruhunla şimdi

Toprağı şafakla al al dalgalanan

Ulu Türkistan.

Tüm evren ışıkla karanlıktan oluşmuşsa da

Çok iyi biliyor kurduğu yapıyı onu yaratan

Bu kubbe nice gök kubbelerini

Birlikte getirir

Uyan, kalk, doğrul

Görelim nur yüzünü bir daha ey Pir

Kayrana sığınıp geldik huzuruna

Tutulan güneşler, sönen yıldızlar gibi

Ermek için sırrına

Sevgide güzelliğin, düşüncede akim

Gözünle gör, gönlünle gör

Nice yüzyıllardan sonra da hep seninleyiz

Gökyüzünde süzülen ışıklar örneği

Uzakta, taaa ufukta gülümseyen

Tanrı 'nın yüzüdür sanki

Beklenen doğuyor,

*Bu doğan
Ne adı konulmamış bir çağdır,
Ne de atomların dansı
Bu doğan, biraz gecikmiş
Bir TÜRK RÖNESANSI. ..*

B. METİN ÜZERİNDE ÇALIŞMALAR

a. Sözlük:

tan: Güneş doğmadan önceki alaca karanlık;
şafak: Güneş doğmadan az önceki aydınlık;
pir: Yaşlı, koca, ihtiyar, ulu kişi;
kayran: Allah;
ufuk: Düz arazide veya açık denizde gökle yerin birleşir gibi görüldüğü yer, çevren, göz erimi.

b. Sorular:

1. "Türk Rönesansı" ne demek? Bu kavramı Osman Türkay'dan Başka Türk Dünyası yazarlarından kim ne zaman kullanmıştır? Araştırınız.
2. Şair, niçin Hoca Ahmet Yesevî için "Görelim nur yüzünü bir daha ey Pir" demektedir?
3. Ulu Türkistan coğrafyası ve tarihi hakkında neler biliyorsunuz?
4. Şiirin nazım şekli ve şairin dil ve üslûbu hakkında neler söyleyebilirsiniz?
5. Hoca Ahmet Yesevî kimdir?

C. ÖNEMLİ:

"Şairin başarısı, öncelikle şiirlerini güzel yazmaktan gelir. Ondan sonra da iyi insan olmaktan, alçak gönüllü, gösterişsiz olmaktan, Öne atılıp ben görüneyim türünden kurnazlıklardan uzak durmaktan gelir. "Diyen Osman Türkay, ses bayrağımız Türkçeyi bütün bir dünyada dalgalandırmayı başarmış bir ulu kişidir.

Balk'anlar'dan tutunuz da Orta ve Uzak-Asya'ya kadar, geniş bir coğrafya parçası üzerinde konuşulan Türkçenin bir ilim ve felsefe dili olmadığı yönündeki genel kanıyı Türkay birçok şiiriyle yıkmış; Türk dilinin, kaynakları üstün şehir kafalarınca seferber edildikleri takdirde, akli bulgulara ve soyut tasvirlerle yetenekli olduğunu ispat etmişti. Prof. Dr. Sait Halman'ın Amerika'da çıkan bir yazısında belirttiği gibi evrensel! Hümanizme ve zengin bir „formülle anlatımlar" repertuarlarıyla Osman Türkay, modern Türkçeyi bir felsefe dili düzeyinde kullanmış bulunmaktadır.

Türkay, gerçek bir evrenselci hümanisttir. Ona göre insanın gerçek vatanı tüm evrendir.

Makedonya'da Yayımlanan Antolojilerde Osman Türkay

Makedonya’da Türk edebiyatı ve özellikle de Türk Şiiri ile ilgili bazı antolojiler yayımlanmış ise de bu antolojilerdeki seçkiler içerisinde Osman Türkay’a ilk yıllarda yer verilmemiştir.

Makedonya’da Tito zamanında Türkçe süreli yayın olarak haftada iki kere yayınlanan **Birlik Gazetesi**, çocuklar için çıkan **Sevinç** ve **Tomurcuk** dergileri ile aylık olarak çıkan **Sesler Toplum Sanat** dergisi mevcuttu.

Makedonya dışındaki Türk edebiyatçıların eserlerinden ilk örnekler; bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla **Sesler Dergisinin** Ocak-Şubat 1990 tarihli “Çağdaş Türk Şiiri Özel Sayısı”nda yer almıştır. “Bir Şair, Bir Şiir” başlığıyla hazırlanan bu sayıda seçki ile önsözü hazırlayanlar Fahri Ali, Nusret Dişo Ülkü ve Avni Abdullah’tır.

Bu seçkiyi hazırlayanlar, girişte “Çağdaş Türk Şiiri” başlığı altında

yaptıkları değerlendirmede; “Türk şiiri yeryüzünde pek uzun tarihe, geniş coğrafya alanına yayılabilmektedir. Derli toplu incelenebilmesi için, üç bin yıllık mazisi olan Türk şiirinin dünyasını gezmek onu yakından tanımak gerekir. Tarih içinde geçirdikleri dönemlere, yarattıkları uygarlıkları uygun olarak Türk şiiri de üç döneme ayrılır:

I. İslâmlık Öncesi Türk Şiiri;

II. İslâmlık Etkisindeki Türk Şiiri;

III. Batı Uygarlığındaki Türk Şiiri.” (Ali, Ülkü, Abdullah, 1990:7)

Dedikten sonra, sözü Çağdaş Türk Şiirine getir-

diklerinde ise şu tespitlerde bulunmaktadır:

“Çağdaş Türk şiirinin zaman dilimi pek yaygın olup, şiir dalında nice değişmeler, yenileşmeler olmuş, çeşitli akımlar ve görüşleri içermiştir. Bu noktalarda hangi şiir çığırının üstünlüğünü yaymayı başardığını anlamaya gereksinim duymadığımız gibi, bu kez ‘Sesler Dergisi’nde içerilen şiirlerin kimi dönem ve değerleri üzerine durmayı da önemsemeyeceğiz. Ama kısaca olsa dahi, Çağdaş Türk Şiirinin en belirgin dönemlerini çizmeye de mecbur olacağız. İçerilen şairlerin kimileri cumhuriyetten önce şiir yazmaya başlamışlardır. Kimileri de cumhuriyetin kuruluşundan sonra da şiir yazmayı sürdürmüşlerdir. Cumhuriyet döneminde doğan ya da yaşayan şairlerin şiirleri seçilmiştir dergimizde. Hangi şairi ansak, ne denli büyük olsa da ‘Sesler’ sayfalarında tek bir şiiriyle bulacaksınız. Neden şairlerden birer şiir seçtik? Sormadan da cevabını verebilirsiniz. Antoloji değil bu. Bir sanat dergisinin Çağdaş Türk Şiirine ayrılmış özel bir sayısıdır. Bunun gerçekleştirilmesi seçkiyi yapanları zorlamış, üstelik şairlerin en değerli şiirleri mi seçildi? Sorusunu gündeme getirmiştir. Hangi şairi anacak olursak, bir şiirinde bile onun gerçek yaratıcılığını, değerini görebilecek miyiz? Bu durum da

düşündürebilir okurlarımızı. Ama duygusal olmadan, bir şiir ile Çağdaş Türk Şiirinin hemen hemen bütün şairlerini bu seçkide bulabilecektir. ‘Sesler’ kendi gücü dâhilinde okurlara Çağdaş Türk Şiirini bir bütün olarak takdim etmeye önem vermektedir. Bu yolda harcanan her çaba, Türk dilindeki gerçek şiir sesini duyurmaya katkısı olacaktır. Türkçe yazılan her şiirin, Türk şiiri olduğu savı günümüzde de geçerlidir. Bu konuda edebiyat kuramcılığına çalışma yöntemi olacak, bunun gerçekliğini aydınlatmaya katkı sunacaktır. Tarihsel açıdan, Çağdaş Türk Şiirinin örneklerini bulmadıklarına üzülebilir okurlarımız. Ama şiirin konusal ağırlığı yanı sıra önemi hakkında da durmadık demeyin. Seçilen şairlerin şiirlerinde bir imge, bir duygu, bir lirizm var. Özlem de var, halkın yazgısı da. Seçki de, güvence de umut da. Çağdaş Türk Şiiri akımlarında öncü olan şairlerin dünyalarını, yaşantılarını belirten şiirlerini seçmekten kendimizi alamadık. Şiirin tok sesini duymak, onu yaşamak için hatta hangi şairin hangi şiirini seçmekte duyarlı olmadan, yaptığımız bu seçkide, şairin inanışlarına bakmadık, şiirine bakıp gerçek Türk Şiirini yansıtmak, tadını duymak okurlarımıza ‘bir şair bir şiir’ diye yakın olmayı, şiiri yakınlaştırmayı tercih ettik. Başarılı olduk u? Böyle bir seçkinin hazırlanması da önemli bir başarı sayılabilir.

(...)

Çağdaş Türk Şiirinin ‘Yedi Meşalecileri’nden başlayın, ‘Toplumcu’, ‘Garipçiler’, ‘Hisarcılar’, ‘İkinci Yeniciler’ ve 70’lerden bu yana belirginliğini gösteren genç kuşaklar Türk şiirini bir noktaya vardırırmış, ona yeni boyutlar kazandırmışlardır. Yaşamak ne kadar zorsa, Çağdaş Türk Şiirinin tadını da yaşamak o denli kolay değildir. Dönem dönem yaratılan şiirler, bir başka duygu yaratırsa da Çağdaş Türk şiiri dilimizde bir bütündür. Bu bütünlük gerçektir. İşte ‘Sesler’ sayfalarında da şairlerimizden birer şiir seçkisi bu olguyu yaşamamıza olanak vermektedir. Haklı mıyız bilmiyoruz. Ama okurun zevki, şiir anlayışı, tutkusu, sevgisi bir başka olabilir. Bu doğrultuda onlara hak vermeliyiz.. Şiirin değeri hiçbir an yok olamaz. Hele değeri varsa..” (Ali, Ülkü, Abdullah, 1990:10–12)

Bu seçkiyi hazırlayanlar mümkün olabildiğince tarafsız kalmaya çalışmışlar, Türkçe yazan her şaire ve Türkçe yazılan her şiire olan saygılarını dile getirecek tarzda bir seçki ile okurun karşısına çıkmışlardır. Seçkide şiirler şairlerinin doğum tarihlerine göre sıralanmış, ancak aynı tarihte doğan şairlerin şiirleri sıralanırken bunlar arasında alfabetik bir sıralama yapmayı uygun bulmuşlardır. Bu seçkide Osman Türkay yer almamıştır. Bu seçkiyi hazırlayanlar, Türk tarihine bağlı olarak Türk Dinli ve bu dille yaratılan edebiyatı bir bütün olarak düşünmek gerektiğini özellikle vurgulamaktadırlar. “Türkiye dışındaki Türkçeler Türkçe olmaktan çıkmış mıdır? Hayır diyoruz, bu da Türk Dili’nin ayrılmaz bir parçası, bir bütünüdür. Yeter ki bu dil bir edebi dil olsun.” (Ali, Ülkü, Abdullah, 1990:9)

Bu seçkiyi hazırlayanlar, bu kabullerine rağmen, bu seçkide sadece Türkiyeli şairlere ve Yugoslavya’da Türkçe yazan şairlerin şiirlerine yer vermişlerdir. Bu hususun açıklaması da o zamanki şartlarla alakalı olsa gerektir diye düşünüyoruz. Çünkü Türkiye bile o tarihlerde Türk Edebiyatını tarihi manada derinliğine ve coğrafi manada genişliğine bir bütün olarak ele alıp inceleyen, anlatan bir Türk Edebiyatı tarihinden yoksundu. Bu gerçeği de görmemiz gerek...

Makedonya Türklerinden Esad Bayram ile İlhami Emin’in birlikte hazırladıkları “Türk Şiiri Antolojisi”, Makedonca olarak 2001 yılında Üsküp’te 335 sayfa olarak yayımlanmıştır. İna Komerç Yayınevinin baskısı olan bu antolojide Rıza Tefvik Bölükbaşı’ndan başlayarak Beşir Ayvazoğlu’na kadar 109 şairimizin şiirlerine yer verilmiştir. Bu antolojiyi hazırlayanlar önce şairlerimizin kısaca hayat hikâyelerinden bahsetmişler ondan sonrada ikişer tane şiirlerine yer vermişlerdir. Bu antolojide de Osman Türkay’a yer verilmediğini görüyoruz.

Kıbrıslı Mehmet Kansu ve Fikret Demirağ’ın birlikte hazırladıkları “Kıbrıslı Türk Şiiri” adlı bir antoloji, Makedonya’da Maria Leontiç ve Rifat Emin tarafından Makedoncaya çevrilerek Makedonyanın başkenti Üsküp’te iki dilli olarak Türkçe-Makedonca olarak 2003 yılında yayımlandı. Bu antolojiyi hazırlayanlar “Kıbrıslı Türk Şiiri’nin Kısa Tarihçesi” başlığı altında yaptıkları değerlendirmede Osman Türkay’dan da bahsetmiş olmalarına rağmen antolojiye Osman Türkay’dan örnek koymamışlardır.

“Kıbrıslı Türkler, adanın Osmanlılar tarafından fethinden (1571) bu yana geçen 450 yıllık süreçte, kök saldıkları Kıbrıs’ın binlerce yıllık kültürüne getirdikleri kök-kültürlerini katarken, kendileri de bu kültür mirasına eklenerek yeni bir kimlik edindiler ve bu yeni kimlik, yazdıkları şiire de yansdı.

18. yüzyıldan 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar adada yazılan Türkçe şiir, eski alfabeyle ve Osmanlı kimliğiyle ortaya konan ürünlerdi ve Osmanlı yazılı ve sözlü edebiyatının bir uzantısıydı. Bu dönemde yazılan Divan ve Halk Şiiri adada bazı önemli temsilcilerini de yetiştirdi. Divan Şiiri’nin temsilcileri arasında Müftü Hilmi Efendi, Halk Şiiri’nin temsilcileri arasında ise Aşık Kenzi, hemen akla gelen ilk önemli isimleri olmakla birlikte, 200 yılın içinden daha birçok isim saymak olanaklı.

Yeni Türkçe (Latin Alfabesi) ile yazılan ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye Şiiri’ni 10 yıl kadar gecikmeyle izleyen ilk temsilciler 1940’lı yıllarda belirdiler ve çoğunluğu kadın olan bu kuşağın temsilcileri daha çok hece

ölçüsüyle şiirler yazdılar. Pembe Marmara ve Urkiye Mine Balman bu kuşağın en önemli şairleri sayılabilir.

Onları, 1950’li yıllarda yazmaya başlayan ve gene, fakat bu kez yenilikçi Türkiye şiirinden esinlenen Osman Türkay, Taner Baybars, Özker Yaşın gibi şairler izledi.

Kıbrıslı Türk Şiiri’nde gerçek anlamda modernleşme ve çağdaşlaşma 1960’lı yıllarda beliren Fikret Demirağ, Mehmet Kansu, Orhan Deliceirmak gibi şairlerle başladı. Onları, aralarında Zeki Ali’nin de bulunduğu daha genç bir kuşak izledi. Bu modernleşme ve çağdaşlaşma süreci günümüzde de, çeşitli arayış ve yönelimlerle, siyasal, sosyal, kültürel kimlik arayışlarıyla yeni şairlerin ellerinde sürüyor. Çok çeşitli poetik arayış ve anlayışların günümüzdeki temsilcileri, yukarıda adı geçenlerle birlikte, bugünkü Kıbrıslı Türk Şiiri mozaiğinin parçalarını oluşturuyorlar. Bu serüvenin günümüze kadar uzanan temsilcileri, bu antolojide yer alışlarına göre (yaş sırasıyla) şöyle sıralanabilir:

Taner Baybars(1936), Neriman Cahit (1937), Mehmet Kansu (1938), Fikret Demirağ (1940), Orbay Deliceirmak (1942), Feriha Altınok (1946), Zeki Ali (1951), Filiz Naldöven (1953), Mehmet Yaşın (1958), Raşit Pertev (1958), Neşe Yaşın (1959), Ümit İnatçı (1960), Tamer Öncül (1960), Faize Özdemirciler (1964), Gür Genç (1969).

Elinizdeki bu küçük antolojide üçer şiiriyle temsil edilen şairler Kıbrıslı Türk Şiiri’nin son 40–45 yılına yayılan çağdaşlaşma ve modernleşme süreci esas alınarak belirlendi. Hiç kuşkusuz, bazı şairler bu antolojinin dışında kaldı, çünkü sayfa sınırlaması bunu zorunlu kıldı. Ve hiç kuşkusuz, bir ülkenin son 40–45 yıllık serüveni böylesine sınırlı bir antolojide değerlendirilemez ve hiçbir şairin serüveni de üç şiire sığdırılmaz.

Bu antoloji, günümüz Kıbrıslı Türk Şiiri’nin özetin özeti bir “toplam” olarak okunsun bu yüzden. Bir şiire ilişkin “bazı ipuçları” olarak” (Kansu-Demirağ, 2003:4–7)

Bu antolojinin Kıbrıslı Türk Şiiri’le ilgili olarak Makedonya’da yayımlanan ilk antoloji olduğunu da mutlaka belirtmeliyiz.

Osman Türkay’ın eserlerinden örneklerin yer aldığı ilk antoloji ise **İlk Adım** adını taşıyor.

Bu antolojiyi Namik Efendi Eğiti, Kültür, Sanat ve Spor Derneği yayımlamıştır.

Dünyanın yeniden yapılanma sürecine girdiği 1990’lı yıllarda Yugoslavya’nın dağılmasıyla bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkan Makedonya’da Devletin bir

yayın kurumu olan **Birlik Yayınları'nın** özelleştirilmesiyle birlikte bu yayın etkinliği içerisinde Türkçe olarak yayımlanan **Birlik Gazetesi, Tomurcuk, Sevinç** ve **Sesler** dergileri de kapanmak zorunda kalmıştır. Bu süreçte, Makedonya Türkleri sadece Türkçe basın yayın organlarından değil Türkçe ders kitaplarından da mahrum kalmışlardır. Bu geçiş sürecinde çok enteresandır ilk uyananlar gençler olmuştur. Makedonya Türk gençleri yaşadıkları il, ilçe ve hatta köylerde kurdukları sivil toplum örgütleri maharetiyle dergiler de çıkartmaya başlamışlardır. Gostivar iline bağlı Yukarı Banisa köyünün gençleri, "Namik Efendi Eğitim Kültür Sanat ve Spor Derneği"nin yayın organı olarak mevsimlik bir dergi olarak **Dere Edebiyat, Kültür, Sanat ve İrfan Dergisi**'ni çıkartmaya başladılar. "**Dinde, Dilde, Fikirde, İşte Birlik**" sloganıyla çıkartılan bu derginin Kış 2003 tarihli ilk sayısının ön kapağında Yukarı Banisa köyünün görüntüleri yanında Necip Fazıl Kısakürek'in şu dörtlüğüne de yer verilmiştir:

*"Her şey akar, su, tarih, yıldız, insan ve fikir
Oluklar çift, birinden nur akar, birinden kir
Akışta demetlenmiş, büyük küçük kâinat
Şu çıkan buluta bak, bu inen suya inat."*

Sahibi ve Genel Yayın Yönetmenliğini Namik Efendi Derneği adına Dernek Başkanı Hayati Şaban'ın yaptığı Dere Dergisi'nin editörlüğünü ise Dr. Nazlı Rânâ Gürel'in yaptığını da belirtmeliyiz.

Dr. Nakzı Rânâ Gürel'in hazırladığı bu antolojide; derneğin Makedonya çapında açtığı şiir yarışmasında dereceye giren şiirler ve jürinin yayınlanmaya değer bulduğu şiirler yer almaktadır. Bu antolojinin bir başka özelliği de Makedonya'da yayımlanan şiir antolojileri içinde ilk defa Makedonyalı Türk şairlerle Türkiye ve Türk dünyasından şairlerin ilk defa bir arada aynı kitabın içinde yer alıyor olmalarıdır. Antolojinin ikinci bölümünü teşkil eden bu kısımda şairler alfabetik sıraya göre birer şiirleriyle yer almışlardır. Osman Türkay ise bu seçkide özel bir bölüm olarak yerini almıştır (Gürel, 2004:129-158).

Dr. Nazlı Rânâ Gürel, önce "Uzay Şairinden Bir Destan Denemesi" başlığı altında Osman Türkay'ı ve eserini tanıtmış (s.129-130) ardından da şairin "Lotus'un İçine Uçmak-Dünya ve Kâinat Üstüne Modern Destan Denemesi" ni vermiştir.

Nazlı Rânâ Gürel'in hazırladığı bu antolojinin bir başka özelliği de Yugoslavya zamanından beri isimleri ve eserleri yayın organlarında pek görülmeyen; Yahya Kemal'e şiiri talim ettiren Şeyh Sadedin İbrahim Sırrı

(1871–1936), Makedonya’da Türkçe ilk alfabeye kitabını yazanlardan Abdülhakim Hikmet Doğan (1881–1955), müderris şair Abdülfettah Rauf Efendi (1910–1963), Kemal Aruci (1920–1977) ve Cahit Saraçoğlu (1935–...) gibi kimlikleri de diğer şairlerle birlikte vermiş olmasıdır. Bu şairlerin ortak özelliklerinden biri dini muhtevalı eserler kaleme almış olmalarıdır.

Bu Antolojide arka kapakta bir Türk Şiir Ağacı verilmiştir. Bu ağaçta, Arpuncur Tiğ’in’den başlayarak Dede Korkut, Ahmed Yesevî, Yunus Emre, Pir Sultan, Fuzulî, Bakî, Tanzimat dönemi şairleri Ziya Paşa, Namık Kemal.. ağaçın köklerinden başlayarak gövdeye doğru yer alırlarken Mehmed Âkif, Mahdumkulu,

Çolpan, Bahtiyar Vahabzade, Mağcan, Osman Türkay, Nazım Hikmet, Yahya Kemal ve Necip Fazıl’la birlikte bütün bir Türk dünyasının günümüze kadar gelen şairlerine yer verilmiştir. Böylece Makedonya’daki Türk çocuklarının Türk edebiyatını bir bütün olarak görüp kavramalarının yolu açılmıştır.

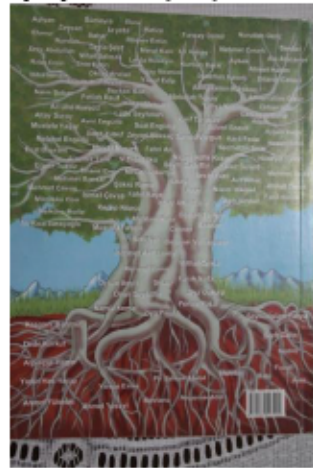
Söz konusu Türk Şiir Ağacında Osman Türkay’la birlikte Rauf Denktaş, Harit Fedai ve Aysen Dağlı gibi Kıbrıslı şair ve yazarlara da yer verilmiştir. Bir zamanlar Kıbrıs’ta görev yapan Bayrak Şairi Arif Nihat Asya da burada yer alan şairler arasındadır.

Bu anlamlı antolojiyi yayımlayanın Makedonya’nın Gostivar vilayetinin Yukarı Banisa köyündeki bir dernekteki gençlerin olduğunu da burada Kıbrıs’ta özellikle belirtmekte fayda görmekteyiz.

Bu antoloji yayınlandığında; Makedonyalı şair Yahya Kemal Beyatlı’nın doğumunun 100. yılı münasebetiyle 10 Haziran 2004 Perşembe günü akşamı Gostivar’da “Yahya Kemal’den Necati Zekeriya’ya” adlı şiir şöleninin ikincisi düzenlenerek bu antolojinin de bir tanıtımı yapılmıştır. Bu programa Makedonya’nın dört bir tarafından Türk şairler Fahri Kaya, İlhami Emin, Esat Bayram, Avni Engüllü, Fahri Ali, Sabit Yusuf, Kamil Atalko, Nehat Salman, ...) katılmışlardır. İlk Adım adlı antolojiyi hazırlayan Dr. Nazlı Rânâ Gürel de programa katılarak kendi şiirlerinden okumuştur. Program sonunda davetlilere; Osman Türkay’ın da şiirinin içinde yer aldığı “İlk Adım” hediye olarak verilmiştir.

Sonuç yerine

Osmanlı bakiyesi bir avuç evlad-ı fatihan,
Makedonya’da varlık mücadelesi verirken

Türkiye'yi, Kıbrıs'ı ve bir bütün olarak Türk Dünyası edebiyatını ve onun şair ve yazarlarını hâlâ hatırlıyor, anıyor, yaşıyor ve yaşatma gayreti içerisindedir. Bu gayretin kat kat fazlasını göstermek durumunda ve tarihî sorumluluğunda olan Türkiye ve Türkiyelilere soruyorum, Makedonya Türk Edebiyatından kaç edebiyatçının ismini sayabilirsiniz? Pek tabii ki bu sorunun ayısını Kıbrıslılara da sormak istiyorum!..

“Bugün dünyada Türk atanın çocukları, iki yüz milyonluk bir nüfustur. Bu iki yüz milyonluk insan kitlesinin bir kısmı kendi bağımsız devletinin vatandaşı olma mutluluğuyla, bir kısmı ise başka devlet ve milletlerin içinde barış içinde yaşama huzuruyla hayatlarını sürdürüyorlar. Bu kitlenin hem soydaşlarına, hem insanlığa emanet ettikleri değerler var. Türk soylu halkların askerlik ve devlet kurma tecrübelerini inkâr etmeye çalışanlar bile, Türk atanın çocuklarının bu konudaki başarılarını ve üstün özelliklerini kabul etmekten kaçamıyorlar.

Güzel sanatların her birinde ayrı ayrı başarı göstermiş olan Türk atanın çocukları yazık ki, başarılarının pazarlamasını, yirmi birinci yüzyılın çocuklarına duyurabilme yönünde gerekeni yapmamışlardır” (Tural, 2001:IX).

Edebiyat metinleri, Türk soylu halkların ortaklıklarını ortaya koyma bakımından sağlam belgelerdir.

Bugün bize düşen görev; Türk Dünyasını coğrafi genişliği ve tarihî derinliği ile bir bütün olarak kucaklayıp, yeni yetişen nesillerimizi aydınlık yarınlara sağlıklı bir şekilde taşımak istiyorsak karşılıklı olarak bir birimizin edebiyatlarını okullarımızda çocuklarımıza okutmaları, basın yayın organları vasıtasıyla da halkımızla paylaşmak olmalıdır. Karşılıklı olarak bir birimizin edebiyatları üzerine yaptığımız ilmî araştırmaları da yaygınlaştırmalıyız.

Mesela, Azerbaycan'da Elmira Fikretkızı'nın “Osman Türkay'ın Poetik İrsi” adlı çalışmasını görmek hangimizi mutlu etmedi?

Bugün burada bir teklifte daha bulunmak istiyoruz: **Osman Türkay Kültür ve Sanat Vakfı**, Kıbrıs dışında Osman Türkay ile ilgili olarak yapılan çalışmaları derleyip bir kitap hâlinde yayımlarsa hayırlı bir iş yapmış olacaktır diye düşünüyoruz.

Bu yazının yazılmasına vesile olan Osman Türkay'ı 14. ölüm yıldönümünde rahmet ve minnetle anıyor, okurlarımızı da Osman Türkay'ın şu dizeleleriyle saygı ve sevgilerimizle selamlıyoruz:

*“Ozan insan değil, katıksız ateştir
Bu ateşiyle kâinata ve tüm kâinatlara eştir
Eğer yakmazsa ozan
Tüm varlığın
Tüm insanlığın ateşini
Görmezler gözler
Bilinmez güzellikler
Gezenler yitirmiş gibi güneşi”*

KAYNAKÇA

Sesler Aylık Toplum Sanat Dergisi Çağdaş Türk Şiiri Özel Sayısı, Seçki İle Önsöz: Fahri Ali, Nusret Dişo Ülkü, Avni Engüllü, Ocak –Şubat 1990, Sayı: 242 –243, (Üsküp – MAKEDONYA)

Dere Mevsimlik Edebiyat, Kültür, Sanat ve İrfan Dergisi, Kış 2003, Y. 1, S. 1, s. Ön kapak. (Yukarı Banisa köyü – MAKEDONYA)

“Dr. Nazlı Rânâ Gürel ile Gençler ve İlk Adım Hakkında Bir Mülakat”, **Dere Dergisi**, Kış 2005, Y. 3, S. 4, s. 16–17 (Yukarı Banisa-MAKEDONYA)

Fikretkızı, Elmira, **Osman Türkay’ın Poetik İrsi**, Bakı-“Elm”-2010, 255 s. (AZERBAYCAN)

Hasan, Prof. Dr. Hamdi – Yrd. Doç. Dr. Zeki Gürel, “Osman Türkay”, **Türk Dili ve Edebiyatı Lise IV**, Üsküp 2004, Prosvetno Delo Ad Yayınları. (MAKEDONYA)

Gürel, Dr. Nazlı Rânâ, “Osman Türkay”, **İlk Adım**, Yukarı Banisa/MAKEDONYA 2004, s. 108–109.

Türkay’ın I-II”, **Türkistan Yazıları**, Berikan Yayınları, Ankara 2004, s. 248 –265.

Kıbrıslı Türk Şiiri-Kıparska Tyrska Poeziya, Hazırlayanlar: Mehmet Kansu-Fikret Demirağ, Çevirenler: Maria Leontiç-Rifat Emin, Ogledalo, Skopje-MAKEDONYA 2003, 104 s.

Sovremeni Turski Poeti Od Eden Poinakov Rid, İzbor i Prepev: Esad Bayram-İlhami Emin, Skopje 2001, s. 88–90. (MAKEDONYA)

Süleyman, Şennur “İlk Adım”, **Dere Dergisi**, Kış 2005, Y. 3, S. 4, s. 37–38 (Yukarı Banisa-MAKEDONYA)

Şaban, Hayati “Dere Çağlıyor”, **Dere Dergisi**, Kış 2005, Y.3, S.4, s.2–3 (MAKEDONYA)

Tural, Sadık “Ortak Edebiyat Tarihimiz”, **Türk Dünyası Ortak Edebiyat Tarihi Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C. 1**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayını, Ankara 2001.

“Yahya Kemal’den Necati Zekeriya’ya”, **Dere Dergisi**, Kış 2005, Y.3, S.4, s.28–29 (MAKEDONYA)

Yusuf, Sabit “Etkinlikler Harmanı”, **Birlik Gazetesi**, 26 Nisan 2003 (Üsküp-MAKEDONYA).

Cemil KIZILTUĞ

YİTİK BİR KALP

Üzerine acıyı giyinmiş
Yüreği cam sırçadan
Çarpar durur nabızı
Elleri ama yorgun şimdi
Toprağa düşecekmiş gibi çiçekler
Adam düşme sesini kalbine attı
Sarılsa ısınacak
İçerinin sığınacağı
Tema yok, anlatım bozukta olsa
Şiirler, kısa öyküler
Anlamli söyleyişler pantolonun ceplerinde
İki söküük parçası
Sarıldıkça ayak bileklerine
Hayır yanlış tanıdınız ben çoktan ayrıldım
Karanlıktı gözlerim aşına değil herkese
Çekiçler değdi beynime
Balyozlar, keserle, taşlar....
Söylemedim kimselere yemin ederim
Bir yeşil gözlü kızdı beni bağlayan
Bir baharda kayboldu izim
Bir çiçekti açmaklar gibi doğruldu
Yemin ederim bu yangınları gözlerin çıkardı
Güneş gibi süzüldü gönül pencereden gözlerin
Tam ortasına yüreğimin
Sıcaklığını aktı
Sonra göz yaslarım, bahçemde ki çiçekler
Söyleyemediğim hayallerim
Bakalım bu yangının enkazından
Geriye hangisi kalacaktı?
Adam kasketini savurdu hoyratça
Bu sevdadan geriye
Yitik bir kalp gibi kala kaldı
Gün ortasında aksama dem vurmadan

FOTOĞRAFÇI CEMİL DAYI

Hamdi ÜLKER

Vakitsiz okunan seladan sonra: “İlçemiz eşrafından, Fotoğrafçı Cemil vefat etmiştir...” diye devam eden uzun bir cenaze anonsu, çarşı camiinin minarelerinden yükseliyor ve kasaba sokaklarında yankılanıyordu. Bir anda duraksıyor ve anonsu sonuna kadar dinliyorum. Bu isim bana hiç yabancı değil... Yıllar sonra doğup büyüdüğüm bu topraklara adım atabilmişim. Bu kasaba, benim dünyamda şekillenmiş hâlini diğer birçok Anadolu kasabası gibi hiç kaybetmemişti. Gidenler gitmiş, hayata tırnaklarını tutturabildikleri bir yerden tutunabilenler ise doğup büyüdükleri bu topraklara sımsıkı sarılmışlardı.

Köyün o zamanki ileri gelenleri, mecbur kalmadıkça resim çektirmenin günah olduğunu söyleseler de, buldukları her fırsatta Fotoğrafçı Cemil Dayı'nın karşısına oturmaktan da geri kalmazlardı. Öyle ya fotoğraf çektirmek günahsa, o işi yapmakta günah olurdu. “Acaba Cemil Dayı çok mu günahkârdı?” diye aklımı kurcalayan birçok soru olsa da; o, maziden bugünlere, resimlerin ve kıyafetlerin ekseriyetle siyah beyaz olduğu fakat gülümseten birçok renkli anı taşıymıştı. Resimler renksiz, insanların renk bilgisi ve zevkleri bugünkü gibi çok geniş değildi. Etrafta gülümsemelere engel o kadar olay varken, insanların yine de gülümsemeyi bildikleri bir zamandı. Meğer zor olanda o zamanda gülümseyebilmekmiş...

Hafiften gülümsemeli ancak dişlerimi asla göstermemeliydim. Yüzümde manalı bir tebessüm ile birlikte kararlı bir ciddiyet olmalıydı. “Fotoğrafta sırttan insanlar ciddiyetsiz, lakayt insanlarmış” öğretmenim öyle demişti...

Cemil Dayı'nın çekeceği fotoğraf belki de yüz hatlarımı çok da gösteren bir fotoğraf olmayacaktı ama olsun yine de benim ilk resmim olacaktı. İleriki yıllarda büyük adam olursam eğer resme bakanların; “Duruşundan belliymiş!” diyebileceği bir resim olmalıydı...

Gecenin ilerleyen saatlerine kadar, Cemil Dayı'nın çarpık bacaklı, yakalanan hapishane kaçınları gibi başına kirli bir torba geçirilmiş eski makinesinin karşısında vereceğim pozları hayal ederek yatağımın içerisinde bir oyana, bir buyana dönüp durmuştum. Arada bir yoldan geçen arabaların, odamın penceresine vuran ışıkları ile irkilsem de gecenin karanlığında kaybolup gitmişim. Köyün, bahar yağmurları ile balçıklaşmış sokaklarından birkaç saatliğine de olsun kurtulup kasabaya gideceğimiz zamanlarda geceler uzadıkça uzar, vakit bir türlü geçmek bilmezdi. Gözlerim yarı açık ve tavana dikili, şafak vaktini beklerken yüreğime çöken heyecan ise uykularımı kaçırır, tavan arasında dolaşan sıçanların ayak tıkırtıları ve tavandan dökülen toprak hışırtıları ile sabahlara kadar yoldaş olurum.

O zamanlar diğer akranlarım gibi benimde, arada bir, babamın peşine takılıp, Ahmet amcanın kamyonetinin çadırılı kasasına üst üste istiflenerek kasabaya gitmek en büyük hayalimdi. Küçük bir kamyonetin kasasına sıkışıp, köyün tozlu yollarından; gitmek bir dert, gelmek ise ayrı bir çileydi. Giderken bakkal Beşir amcanın boş sebze kasaları, titredikçe şangırdayan gazyacı tenekeleri, arada bir de satılmak için kasanın bir köşesine sıkıştırılan lor torbası yol arkadaşımız olurdu. Dönerken ise domates kasaları, şeker çuvallar ve pazar çantaları arasına doluşup köyün yollarına düşerdik. Arada bir şoför Ahmet amca sinirlenir ve bir yandan göbeğini kaşırken, diğer yandan da kamyonetin kasasındaki yolcuları uslu durmaları, sebze ve meyvelere zarar vermemeleri konusunda ağzından tükürükler saçarak uyarırdı. Aslında; domateslerin ezildiği, üzümün, armutların çalındığı falan değil, onun alacağı yol ücretinden başka da derdi olmadığını herkes çok iyi biliyordu. Karşı koyup canını sıkanları arabadan indirdiği de olurdu. İşte bu yüzden olsa gerek bağırup çağırda kimse ona itiraz edemez, herkes susardı. Zira karsız, buzsuz zamanlarda köye işleyen tek vesait onundu. Kar yağdığı zamanlar ise atlı kızaklar devreye girerdi ve Şoför Ahmet'in havası az da olsun inerdi.

O gün babamın iyi tarafına denk gelmiş ve beni de yanında kasabaya götürmeyi kabul etmişti. Bunda biraz da diploma için okula vermem gereken fotoğraflar etkili olmuş gibiydi. Akşamdan yine sıkı sıkı tembihlemişti. "Ben şunu istiyorum, bunu istiyorum, olur olmaz zamanlarda çişim geldi, karnım acıktı" gibi mazeretlerle kendisini rahatsız etmeyecektim. Susacak, onunla birlikte çarşuyu, pazarı gezecektim. O ne yaparsa ben de aynısını yapacaktım. Belki bir sabah çorbası, bir de öğle yemeğinde döner yedirecekti, fazla da bir yük olacak değildim. Ondan ayrı olarak sadece öğle namazı vaktinde cami bahçesindeki banklardan birisinin üzerinde oturacak ve camiden çıkışını bekleyecektim.

Babam bütün bunları günler öncesinden kalın kaşlarını çatarak bir ultimatoma gibi bana pekâlâ belletmişti. Hayalimi gerçekleştirebilmenin, yani ayda bir de olsa babam ile birlikte kasabaya gidebilmenin tek yolu onun kesin emirlerine itaat etmekten geçiyordu.

O gün hayatımda ilk kez vesikalık fotoğraf çektirecektim ve yaz sonuna doğru elime geçecek ilkökul diplomama yapıştırılması için Fehmi Öğretmenime verecektim. İşte onun için kasabaya gitmek bu defa bir başka olacaktı...

Sabah erkenden uyanmış elimi yüzümü yıkadıktan sonra bayramlık kıyafetlerimi giyinmişim. O kıyafetleri ancak yılda birkaç kere giyebiliyordum. Bayramlarda ve bir de özel günlerde... Diğer günlerde annemin ceviz ağacından yapılmış çeyiz sandığında, naftalin kokuları arasında saklı kalırdı. Bu gün özel bir gündü ve babam ile birlikte kasabaya gidecektim. Akşamdan siyah önlüğümü ve beyaz yakalığımı bir naylon

torbaya koyup giderken yanıma almak için hazırlamıştım. Okul diplomasına önlüksüz fotoğraf kabul edilmiyordu. Önlüğümü orada giyiniş fotoğraf çektiirdikten sonra çıkaracak ve tekrar torbaya koyacaktım.

Babam ile birlikte evden çıkarak caminin önünde duran kamyonete doğru yürüyorduk. Bugün günlerden salıydı ve kasabanın pazarı bugün kuruluyordu. Onun içinde araba her zamankinden daha çok sıkışık olacaktı. Bu yüzden de babam sürekli acele etmem için uyarıyordu. Neyse ki evimiz caminin önündeki meydana çok yakındı ve çabucak gidip arabada kendimize bir yer bulabilmiştik.

Kamyonet sabahın erken saatlerinde kasabaya doğru ilerliyordu. Kamyonetin kasasının arka kısmından sadece, çektiğçe uzayan bir lastik gibi altımızdan akıp giden yolları görebiliyordum. İnsanlar üst üste kasaya dolmuşlardı. Kamyonetin kasasına boydan boya yan kapaklara dayalı karşılıklı demir ayaklar üzerine iki ahşap oturak tutturulmuştu. Yolcuların bir kısmı o oturaklara oturmuş, bir kısmı da tavandaki demir çubuklardan tutarak ayakta birbirlerini ite kaka yolculuk ediyorlardı. Yer bulamadığı için binemeyip geride kalanların sayısı da bir bu kadar vardı. Şoför Ahmet, gelemeyenleri mağdur etmemek için, sabah çorbasını içtikten sonra köye bir sefer daha yapmak zorunda kalacaktı.

Bulduğum küçük bir aradan kamyonetin giderken çıkardığı tozların arasında kaybolan yolu izlemeye dalıp gitmiştim. Araba giderken dönüyormuşçasına yalpalanan tarlalar, arada bir uzaklarda uçuşan karga sürüleri görebildiğim tek manzaraydı.

Anadolu'da insanlar, basit şeylerden latifeler çıkararak birbirlerine takılmayı severler. Bilhassa köy hayatının zorlukları bu içten, samimi ve riya karışmamış dostluklar ve şakalarla hafifler, çok kerelerde tamamen yok olurdu. Araba tozlu yollarda hızla ilerlerken, insanlar balık istifi yolculuklarında yine birbirlerine takılmaya başlamışlardı. Arka kapağın köşesine sıkıştırılmış bir torba çökelek rahatsız edici kokusuyla insanlara latife malzemesi olmuştu. Yanımda oturan adam karşıdaki çökelek torbasının yanında oturan adama alaylı bir şekilde sesleniyordu ve aralarında bir konuşmadır başlıyordu. Arabada ki yolcular ise kendi aralarındaki konuşmayı bırakıp bu muhabbete dinleyici olarak katılıyorlardı.

-“Çökelek taze mi?”

-“Evet taze”

-“Benim gözlerim iyi görmez ama burnum iyi koku alır, o pek tazeye benzemiyor. Sanki biraz canlanmış gibi.”

Araya bir başkası giriyor ve muhabbeti kahkahaya dönüştürüyordu.

-“ Ya Kadir amca sen onu arabaya boşuna yük etmişsin, boşuna yol parası veriyorsun. Baksana o canlanmış, üzerine adres yazsaydın o kendisi giderdi.”

Bu yürüyen, adrese kendisi giden (!) torba şakasının manasını iyi anlıyordum. Çünkü Çayırılı'daki Çökelekçi Yüzbaşı lakaplı esnaf, sıcak yaz günlerinde satın aldığı çökelekleri bir depoya istifler sonra bilinmeyen bir yere gönderir veya götürürdü. Bu bilinmeyen yerler aslında pek de bilinmez değildi. Annemin akrabalarından, rahmetli İlhami Dayı, yıllardan beri fabrika işi peynir yemezdi. Sebebini soranlara da; kamyon şoförlüğü yaptığı yıllarda bir peynir fabrikasına kurtlanmış, kokmuş, peynir taşıdığını ve o fabrikada çalışanların temizliklerine dikkat etmediklerini gördüğünü söylerdi. O günden beri bu peynirleri asla yemediğini, yemeyeceğini anlatırdı. İşte o zamanlardan beri kim bir torba peynir ya da çökelek görse bu kurtlu peynir şakasını yapmadan geçemezdi.

Uzayıp giden çökelek muhabbetini, eşeklerin heybelerine yüklediği gazyacı tenekeleri ile yolun kenarında hiçbir şeyi umursamadan aheste adımlarla ilerleyen Cin Mehmet Dayı bozmuştu. Fakirlikten midir yoksa gerçekten de kendi tabiriyle şeytan icadı olduğuna inandığından mıdır bilinmez ama Mehmet Dayı motorlu arabalara asla binmezdi. Zaten ayda yılda bir köy ve kasaba arasında yaptığı yolculuktan başka da bir yere gittiği görülmemiş değildi. Onun için doğal olmayan her şey şeytan icadıydı ve onlardan mümkün olduğunca uzak dururdu. Ya bir de benim resim çektireceğimi duysa kim bilir ne derdi... Yabani bir hayvanla olan yakınlığından dolayı adı köyde Cin Memmet olarak bilinirdi. Rivayetlere göre ayazın insan bedenini ustura gibi kestiği bir zemheri akşamı karnına sancı giren bir tilki alabildiğine bağıarak Mehmet Dayı'nın kapısına gelir. Mehmet Dayı bu tilkiyi alıp ısıtır ve karnını doyurup iyileştirdikten sonra yabana salıverir. Tilki ise bu olaydan sonra köyün köpeklerinden fırsat bulduğu ve onları atlattığı zamanlarda Mehmet Dayı'yı ziyaret etmeyi ihmal etmez. Kışın köyün etrafına sisin alabildiğine çöktüğü bazı akşamlarda köpeklerin huysuzlukları Mehmet Dayı'nın misafirininki geldiği olarak yorumlanırdı. Dünya kuruldu kurulalı bir tilki ile insanın dostluğu belki de görülmemiş değildi. İşte bu yüzden olsa gerek adamcağızın lakabı Cin olarak kalıvermişti. Hani bu devir olmuştu, insanlar bırakın yerde yürüyen arabalara binmeyi havada uçanlardan inmemeye başlamışlardı, eşeklerle seyahat de neyin nesiydi? Bu yüzden kamyonetin kasasındaki bütün yolcular Mehmet Dayı'yı hafife alan yorumlar yapmaya devam ediyorlardı. Onlar ne derlerse desinler, ben aklım kesti keseli Mehmet Dayı'nın kimseye bir kötülük ettiğini ne duymuş, ne de görmüştüm. Hatta arada bir elleri kıyamdaymışçasına göbeğinden bağlı olarak yanımızdan geçtiği zamanlarda sağ elini diğerinden çözüp yanağımızdan makas aldığı yahut saçımızı okşadığına çokça şahit olmuştum...

Kamyonet kasabaya doğru ilerlerken yol boyunca daha kim bilir nelere şahit olacaktık bilinmez ama benim aklıma yaşlı insanlardan duyduğum o resim çektirmenin haram olduğu sözü takılır olmuştu. Acaba

gerçekten yasaklanmış mıydı fotoğraf çektirmek, bir mahsuru var mıydı, yoksa köyün ulema sınıfının Mehmet Dayı'nın yaptığı gibi akılları ermediği şeylere şeytan işidir dediği gibi bir şey miydi? Şimdilik onlar hakkında hüküm verecek değildim ve bildiğim tek bir gerçek vardı ki o da; resim çektirmezsem diploma alamayacağımı...

Çayırılı'nın yukarı mahallelerinin olanca kirliliğini taşımasına rağmen hâlâ da pırıl pırıl coşkun sularını savurarak akan Mans Çayı'nın kenarındaki bir dükkânın kapalı kepenkleri arka fon olacaktı vesikalık resmime...

Kar sularının coşturduğu çayın bahar aylarında coşan azgın sularını zapt edebilmek için çekilmiş duvarın yola bakan kenarına iyice yanaşılıyor, elimdeki naylon torbadaki siyah önlüğümü torbadan çıkarıyordum. Bir kabahat işlemiş çocuk masumiyetiyle üzerimdeki ceket ve süveteri çıkarıyor ve önlüğümü giyindikten sonra beyaz yakalığımı boynuma takıyordum. Elimde olmadan bir ayna bulabilir miyim gibisinden sağa sola bakındıktan sonra elimle kısa saçlarımı düzeltiyormuş gibi kafamı sıvazlıyordum. Babamın bana doğru bakmadığını görünce de ellerimi yüzümde gezdirip, kaşlarımı düzeltiyor, gözlerimin kenarlarındaki kurumuş çapakları parmak uçlarımla alıyordum. Babam bir elinde benim ceketimi, kazağımı ve naylon torbayı tutuyor, diğer eli ile de ağarmış kılları sigara dumanından sararmış bıyıklarına yapışmak üzere olan sigarasından bitmeden önce bir iki nefes daha çekebilmenin derindeydi. Benden önce bir kaç kişi daha sırada bekliyordu. Cemil Dayı, her sırası geleni arkamızdaki boş dükkânın kapalı sac kepenklerinin önüne oturtuyor, duruşunu ayarladıktan sonra makinesinin arka kısmına geçirdiği kirli torbanın içerisine kafasını sokuyor bir müddet orada uğraştıktan sonra kafasını torbadan çıkararak makinenin ön tarafına geçiyordu. Bu süre içerisinde derin nefes alıp, bir yandan da duruşunu bozmamaya çalışarak bekleyen müşterinin duruşunu son bir kez kontrol edip, eğrilikleri düzelttikten sonra makinenin ön tarafındaki kavanoz kapağına benzeyen kapağı açıp kapatıyordu. Böylece fotoğrafı çekmiş oluyordu. Fotoğrafını çektiği müşteriden ise ücretini peşin alarak öğleden sonra gelip almasını söylüyor ve müşteriye gönderiyordu.

Daha önceleri fotoğraf çektirenlerden duyduklarım ile Cemil Dayı'nın tipini karşılaştırıyor, neden somurtkan, insanlara neden sevimsiz görüldüğünü anlamaya çalışıyordum. Görünüşünden pek bir şey anlayamamıştım ama onu bir süredir izlemekten neredeyse yapmış olduğu her şeyi öğrenmiş gibiydim. Kafama takılan tek şey kafasını o torbanın içerisine sokup ne yapıyordu. Bir türlü anlam veremiyordum ama babamın dediğine göre makinenin içerisinde bir şeyleri ayarlıyordu ve ışıktan korumak için ise o torbayı makinenin arka kısmına geçirmişti. Arada bir sinirleniyor, sinirlenince genzinden konuşarak homurdanıyor ve bir şeylere küfrediyor gibiydi. Etrafına toplanan meraklı tayfasına asla yüz vermiyor, kendisi ile dalga geçmeye çalışanların ise ağzının payını bir güzel veriyordu.

Bu kavgaları genellikle büyüklerle yapmasına rağmen yine onun en hatırı sayılır müşterileri ise büyüklerdi. Az önceki müşterisi benden birkaç yaş küçük yaramaz bir çocuk olmasına rağmen Cemil Dayı ona hiç kızmamış, büyük bir sabırla hiçbir şey söylemeden resmini çekerek göndermişti. Hatta bir de makinenin ön kısmındaki kapağı açarken; “dikkat et, bak kuş çıkacak!” diye de espri yapmayı ihmal etmemişti.

Küçüklere karşı gayet merhametli davrandığımı görmek beni oldukça rahatlatmıştı. Belki de makinenin karşısına tedirgin oturmayacak, gergin durmayacağım için de resmim istediğim gibi çıkacaktı. Varsın geri kalanını büyükler düşünsün. O an için Cemil Dayı’nın yaptığı işi büyük bir keyifle izlemekle meşguldüm. Zaten şunun şurasında benden önce bir kişi kalmıştı.

Sıra bana yaklaşmaya başladıkça sünnet olacak çocuklar gibi içermi heyecanla birlikte hafif bir korku da sarmıyor değildi. Bir süredir sıra beklemek beni germiş, Cemil Dayı’nın iyice asabileştiğini görmek ise beni iyice tedirgin etmeye başlamıştı. Ancak beklemekten de başka çarem yoktu. Sanki o bir fotoğrafçı değil de elindeki kocaman iğneyi birazdan koluma saplayacakmış gibi karşımda duran asık suratlı bir hemşire gibiydi. Etrafındaki meraklı seyircilerin kaçak gülümsemelerine aldırış etmeden az önce kendisi ile matrak geçmeye çalışan adamın ağzının payını bir güzel veriyor ve işini yapmaya bütün titizliği ile devam ediyordu.

Yanına sokularak; “Hazır resmin var mı?” diye takılan adama; “Onu damızlık sığırlar için yapıyorum!” diyerek oradakileri gülümsetmekten de geri kalmıyordu. Ardından, ne işe yaradığını bilmeseydi de Kaymakamlıkta çalışan baytarın arada bir kendisinden hayvan resimleri istediğini, kendisinin ise elindeki hazır resimlerden çoğaltıp verdiğini izah etmeden geçemiyordu.

Cemil Dayı bu fotoğrafçılık konusunda oldukça macera yaşamışa benziyordu. Bir önceki yıl Almanya’dan misafir gelen bir köylü çeşitli işlerinde kullanabilmek için kendisine resim çektirmiş ve o resimleri; tapu dairesi, belediye ve nüfus müdürlüğü gibi yerlerdeki işlerinde kullanmıştı. Akşam olup el etek çekilip, köylerden kasabaya dökülenler bir bir köyelerine çekilmeye başlayınca bu vatandaşa köyün arabasına atlayıp evine gelmişti. Yüzünü uzun zaman görmeye hasret kalmış annesinin kendisinden ilk isteği, çektiği resimlerden bir tanesini almak olacaktı. Ne var ki elinde kalan son iki resimden birisini annesine uzattığı zaman bütün gerçekler ortaya çıkacaktı. Anne yüreği unuttur mu hiç yavrusunun bakışlarını... Bir süre elindeki resme baktıktan sonra o gözlerin, o bakışların, o yüzün kendi oğluna ait olmadığını hemencecik anlayıvermişti.

“Bu bakışlar, bu dudaklar senin değil, bu sen olamazsın!” diye söylenmeye başladığında ev halkının meraklı bakışları fotoğraf üzerine yoğunlaşmış lakin annelerinin bu tepkisine bir anlam verememişlerdi. Bir süre sonra ise annenin gözlerinin gaz lambası altında iyi seçemediğine karar kılınışlardı ki anne tekrar söylenmeye başlıyordu.

“Peki, bu üzerindeki süveteri nereden alıp giydin? Sen sabah giderken kazak giymemiştin ki?” diye son sözlerini söyleyip susuyordu. Hiç kimse bir annenin hassasiyetini gösterememiş ve bir anda yoğunlaşan dikkatler ev halkını ağabeylerinin gündüz üzerinde kazak olmadığını ve dolayısıyla da resmin kendisine ait olmadığı sonucuna götürüyordu. Olan olmuştu ve yapacak bir şey kalmamıştı. Gündüz çektiği resimler başta hüviyet cüzdanı olmak üzere çeşitli resmi evraklara yapıştırılmıştı bile, varsın geri kalanını diğer resim sahibi düşünsün...

Hafif esen rüzgârın arada bir şingırdattığı kepengin önüne konulmuş tahta taburede bir süredir tek mil vaziyette bekliyordum. Cemil Dayı yine kafasını torbanın içerisine sokmuş makinenin içerisinde bir şeylerle meşguldü. İlk oturduğum zaman beni getirdiği pozisyonun fazla beklemekten, heyecandan ve sıkılmaktan olsa gerek biraz kaymış gibiydi. Ruh hâlim yüz ifademe yansısı da “hafif gülümsemek ve yüzümde kararlı bir duruş olması” o an için yapmam gereken tek şeydi. Cemil Dayı birazdan kafasını torbanın içerisinden çıkarıyor yanıma geliyor ve elini çenemin altından tutarak kafamı azıcık yukarıya kaldırıyor ve karşıya bakmamı söylüyordu. Sonra tekrar makinenin yanına gidip, torbanın içerisinden son bir kez daha baktıktan sonra bana son bir kez hazır olmamı söyleyip makinenin ön kısmındaki kapağı açıyor ve tekrar kapatıyordu...

Yoğun ve yorgun geçen bir günün ardından ikinci vakti köye o gün dönüş için ikinci seferini yapacak olan kamyonetin kasasına doluşup köyün yolunu tutuyorduk. Kamyonettekilerin bir kısmı kenarlardaki oturaklara otururken bir kısmı ise ortadaki yem çuvallarının üzerine oturmuşlardı. Araba hareket ettikten sonra her zaman olduğu gibi yine bir muhabbet alıp başını gitmişti. Bu sefer ki muhabbetin konusu ilçeye yakın bir köyde görev yapan bir öğretmenin evlenme çabaları olmuştu.

O gün öğlen saatlerinde ilçe merkezindeki banka şubesinin önünde bir kargaşa olmuş köylerden birisinden gelen bir adam, motosikleti ile oradan geçmekte olan genç öğretmeni durdurup tartaklamıştı. Orada bulunanların müdahalesiyle kavga önlense de kavgaya neden olan olay o gün köylerden kasabaya pazara gelen bütün köylülerin eğlence malzemesi olmuştu. Genç öğretmen ilçeye yakın bir köyde görev yapmaktaydı. İlçe merkezinde kendisine bir bekâr evi kiralamış, motosikleti ile her gün köye gidip geliyordu. Arada bir boş kaldığı zamanlarda ise civar köyleri dolaşarak kendisine kız bakmaktaydı. Gördüğü ve beğendiği kızların isimlerini ise sürekli ceketinin iç cebinde taşıdığı bir eskiz kâğıdına listelemekteydi. Yolunun düştüğü köylerdeki kızları araştırdığı sözü çevrede kulaktan kulağa dolaşır olmuş ve her duyan üzerine bir şeyler katarak bir başkasına anlatır olmuştu. Bu durum ise kasabanın ve civar köylerin delikanlılarının pek hoşuna gitmemiş, onları oldukça öfkelenmişti. Velhasıl bu genç öğretmen giderken büyük bir gürültü çıkaran motoru ile kasabalı gençlerin yanlarından

her geçişte analarına küfrediyormuşçasına onları rahatsız ediyordu. Bugün ise banka şubesinin önünde bekleyen gençler onun geçişinden ve o artist gibi tavırlarından rahatsız olmuşlardı. İçlerinden birisi motorun önüne çıkıp genç öğretmeni durdurmuş ve “neden bacısını rahatsız ettiğini” sorarak ona sataşmıştı. Yaşanan kısa süreli arbededen sonra genç öğretmen gayet sakin bir tavırla adama; “senin bacının adı ne?” diye soruyordu.

Adam öfkesinden titriyor ve ağzından tükürükler saçarak; “ Sakine!” diye cevap veriyordu. Genç öğretmen elini ceketinin iç cebine atarak cebindeki listeyi çıkarıyor ve baştan aşağı bir göz gezdiriyordu. Daha sonra da yolunu kesen delikanlıya; ” işte liste, bak bakalım bu listede Sakine diye bir isim var mı?” diyor ve listeyi tekrar katlayıp cebine koyuyordu. Adam öfkesine yenilmiş bir vaziyette, biraz da bacısının listeye girebilecek kadar güzel olmadığına üzülerek çaresizce genç öğretmenin yolundan çekiliyordu...

Dönüş yolunun muhabbet konusu genç bir öğretmenin kız arayışı olsa da benim tek eğlencem cebimdeki fotoğrafları çıkarıp avucumun içerisine almak ve kimseye göstermeden uzun uzun bakmak olmuştu.

Üzerimdeki kış yorgunluğu bir türlü bitmek tükenmek bilmiyordu. Günlerdir süren kırk ikinci yağmurlarının dağlarda, çayırlarda yeşerttiği rengârenk mine çiçekleri ve her yağmur damlasından sonra büyük bir hevesle topraktan fıskıran göbek mantarları bile bu bahar alamamıştı gönlümü. Çok kırılmıştım çok. Öğretmenimin, birkaç arkadaşımın birlikte dersten kaçıp uçurtma uçurmaya gittiğimiz için arkadaşlarımla yanında yüreğimde açtığı o kocaman yarayı çektireceğim vesikalık resim gösterebilecek miydi acaba? Yüzümde hafif bir gülümseme, heyecanlı ve tedirgin bir bekleyiş ve hafif çatılmış kaşlarımla gösterdiği kararlı ciddiyetten başka bir şey gözüküyordu. Ha bir de resmimin arabı vardı ki o zaten yüzümdeki her şeyi çok iyi gizlemişti...

O günlerden günümüze yansıyan gülümseten resimlerden birisini yıllar sonra da olsa hâlen cüzdanımın bir köşesinde taşıyorum. O resme her baktıkça da Cemil Dayı'nın gülümseyen yüreğini yâd etmeden geçemiyorum. Yine usulca elimi cebime atıp, yıllardır kullanılmaktan koyun postuna dönmüş cüzdanımı çıkarıyor, içindeki siyah beyaz resmime bakarak mazinin derinliklerine doğru dalıp gidiyorum...

Kasabanın hoparlörlerinden yankılanan cenaze anonsu bittiğinde ben de köye doğru bir hayli yol almıştım. Yine yıllar öncesinde olduğu gibi avucumun içerisindeki o siyah beyaz resme uzun uzun bakıyor, Fotoğrafçı Cemil Dayı'ya köyümün dağlarını süsleyen rengârenk mine çiçeklerinden başına taç yapılmış bahar kokulu, ham toprak kokulu bir gülümseme gönderiyordum...

BERBER**İsmail Taylan KAYA**

Çalar saatin arsız sesiyle doğruldu yatağından. Uzanıp, lanet saati susturdu. Bir gün daha başlıyordu işte yaşanması gereken. Yatağında oturup, kalkmadan ayaklarını seyretti öylece. Damarlı, eğri büğrü, yorgun, huzursuz ayaklarını... Bir çırpıda kalkıp, askıdaki pantolonunu, gömleğini, kazağını üzerine geçirdi. Aslında her sabah duş alırdı yazları. Ama kış erken geliyordu Erzincan'a. Eylül'ün on beşi geçince, sabahları iyiden iyiye üşüyordu insan. Duvardaki takvime baktı. Martın dokuzundan beri hiç yaprak koparmamıştı. Hem koparıp da ne olacaktı sanki. Her gün bir öncekinin aynısı değil miydi? Odadan çıkıp ayakyoluna gitti, terliklerini sürüye sürüye. Yüzüne bir su çırpıp, aynaya bile bakmadan kapıya doğru ilerledi. Ceketini üzerine geçirip, besmeleyle çıktı evinden. Yürüye yürüye çorbacıya geldi. Bir selam verip et paça söyledi otururken sandalyeye. Çorbacı iyi iş yapıyordu. Geceleri midesi kazınan sarhoşlar, birer ikişer düşmeye başlıyor, sabaha kadar çorbacı dükkânı bir an olsun boşalmıyordu. Uyku tutmayan öğrenciler, gazinoyu kapatıp gelen dansözler, garsonlar, bir dağın başında içip içip şehre zor düşen memurlar çorbacının müdavimleriydi. Sabahın erken saatlerinde ise işe giden esnaf, memurla dolardı dükkân. Çorbası önüne gelince sirkeyi aldı eline önce. Bol sirke döküp, sarımsak suyu şişesini kavradı. Azıcık döktü şişeden sarımsağı. Kokarsa müşteri rahatsız olabilirdi. Zaten işler kesattı, olan müşteriyi de kaybetmemek lazımdı. Bir gidebilseydi buralardan... Kimler gidip kurtulmuştu. Çorbasını yarım sepet ekmekle içti. Her sabah yaptığı gibi, masaya bir beş lira atıp çıktı çorbacıdan. Dükkânının önüne geldiğinde, tabela gözüne çarptı. "SİTİL KUAFÖR"

Berberler sınıf değiştirip, kuaför kategorisine geçerken moda olmuştu böyle fiyakalı isimler. Tabelacıya ne kadar tembih ederse etsin korktuğu başına gelmişti. Stil yerine "Sital" yazılmış, o havalı isim yerle yeksan olup büyüsünü kaybetmişti. Tabelacıyı fırçalayıp, aynı gün düzeltilen tabelasını yerine taktırırken, içi rahattı artık. Çıracık dükkânı açmış, temizliği yapmış, çayı bile demlemişti. Selam verip, besmeleyle daldı dükkâna. Her taraf pırıl pırıl parlıyor, parfümlü tıraş sabununun kokusu huzur veriyordu. Çayını içerken gazeteyi karıştırdı aceleyle. Fener lige iyi başlamıştı. Orta sayfalara geldiğinde, Fransa'da bir Türk'ün karıştığı, bir olaydan bahsediliyordu. Çekmecedeki makasını çıkarıp, haberi dikkatlice kesti sayfadan. Her yiğidin gönlünde bir aslan yatar ya, onun için de Fransa vardı sadece. Ortaokul bitince, bir berberin yanına çıracık girmiş, zaman içinde kendine bir dükkân açabilmişti. Mahalleden bir arkadaşı evlenip Paris'e yerleşince tek amacı onun gibi buraları terk etmek olmuştu. Yasal yollardan denemiş, iltica

etmeye çalışmış, göçmen duyurularını takip etmiş ama her seferinde hüsrana uğramıştı. Kırk bir yaşına gelmiş olmasına rağmen ne bir yuva kurmuş, ne de sevgilisi olmuştu. "Kadın dediğin Avrupalı olacak..." derdi, kendisine namzet öneren arkadaşlarına... "Sırım gibi boyu, incecik beli, yemyeşil gözleri... Bunlar da kadın mı birader?" Armudun sapı, üzümün çöpü diye diye evde kalmış, saçları dökülüp, yaşlanınca talibi de çıkmamaya başlamıştı artık. Uzun ince, narin bir adamdı Selim Usta. Her sabah ilk iş, dökülen saçları yeniden çıksın diye, eczacı Hilmi'nin yaptığı karışımı kafasına sürer, sarar, bir yandan da kaz ayaklarını salatalık kabuklarıyla ovalar dururdu. Gökhan tıraşa gelecekti o gün. Telefon açıp, randevu almıştı. Telefonunu cebinden çıkarıp, Gökhan'ı arayacaktı ama bir türlü bu telefonları kullanmayı beceremiyordu işte. Dokunmatik telefonlar ilk çıkınca hiç ilgilenmemiş, para tuzağı olarak görmüştü. Ama ne zaman ki bu akıllı telefonlarla yurtdışından birileriyle tanışma imkânı olduğunu öğrenmiş, hemen koşup en pahalısından almıştı. Nihayet Gökhan'ı bulup aradı. Bir saate anca gelirdi. Hemen sabah bakımını yapmaya başladı. Gökhan, Eğitim Fakültesi'nde uzatmalı öğrenciydi. Deniz derya bir çocuktur. Yabancı dili de iyiydi. Selim Usta'nın göçmenlik başvurularını o yapıyordu senelerdir. Kanada, Avustralya. Başvurmadık hiç bir yer kalmamıştı ama olmuyordu işte.

Bir kaç memur gelip sakal tıraşı oldular. Çırak iyiydi. Eli çabuk, çenesi kuvvetliydi. Berber dediğinin eli kadar ağzı da iş yapmalıydı. Kendi çıraklığını hatırladı, boş gözleriyle müşterisini tıraş eden çırağını izlerken... Osman Usta'nın yanına vermişti babası Selim'i. İlk üç ay beş kuruş almamış, dükkânı temizlemiş, sobayı yakmış, sanat öğrenmişti. Havluları iyi yıkayamayınca az mı sopa yemişti ustasından? Hem nerede öyle kolay çıraklık? Sabah temizlikten sonra sobayı yakardı, elektrikli makineleri kim bulmuş? Gırt gırt saatlerce o mekanik makinelerle, öğrencileri tıraş ederdi. Akşam olunca parmakları tutmaz olurdu. Jiletli ustura mı? Nerede? Biley kayışında saatlerce bileyelerdi usturaları.

-Selamünaleyküm...

-Aleykümselâm Gökhan'ım. Hoş geldin. Nasılsın?

Gökhan dev gibi cüssesiyle koltuğa kuruldu... Oldukça uzun boylu, gözleri fıldır fıldır, yetmişli yılları andıran saçları ve favorileriyle dikkat çekici bir adamdı. Su ısıtıcısından sabun kabına su alıp, tatlı tatlı köpürtmeye başlamıştı fırçasını.

- Gökhan'ım cevap geldi mi?

- Yok abi. Haber çıkmadı daha.

- Çıksa şaşarım zaten... Sakalı alıyoruz değil mi?

-Enseyi de düzeltiver abi...

Ne zaman gelecekti bu haber? Ne zaman kurtulacaktı bu şehirden, bu insanlardan? Bir gidebilse, Kanada'da orman işçiliği yaptırıyorlardı yeni

gelen göçmenlere. Olsun... Usanmıştı artık, milletin kılından tüyünden... Midesi bulanıyordu. Gözlerini kapatınca, kalabalık bir caddede hayal ediyordu kendisini. Güzel giyimli hanımlar, beyler. Pırıl pırıl lokantalar, kafeler, barlar... Cebinde bol para, façası düzgün... Açık mavi bir gömlek giyinmiş, boynunda kırmızılı bir fular... En ağır işi bile yapsan, insanın insan değeri gördüğü bir yer. Çalışanın hak ettiğini kazandığı bir ülke... Geçim sıkıntısı yok, et ucuz, araba, benzin ucuz, parası değerli... Orada kazanıp, buraya gelse, bassa havasını tepeden bakanlara... Hani bankada sıra beklerken, hiç beklemeden, bankacıyla çayını içip ona küçümseyerek bakan esnaflar gibi tepeden baksa insanlara. Olmuyordu ama işte. Şeytanın bacağı bir türlü kıramıyordu. Arkadaşları takılıp duruyor, gülüyor, alay ediyorlardı hayalleriyle. Hatta hâlâ evlenmediği için bir eşcinsel söylentisi bile çıkarmışlardı, kulağına çalındığında deliye dönmüştü.

Çok da para kaptırmıştı ha bu yollarda. Kimi kaçak sokacağına söz vermiş, kimi konsolosluktaki adamına arpalık diye yürütmüştü el kadar dükkânın nasibini. Borç harç tezgâhları yenilemiş, yeni model renkli koltuklarla, duvar kâğıtlarıyla dükkânı, hâli yoluna koyabilmişti. Tıraşın bittiğini fark etti. Bir kaç zamandır böyle oluyordu. Ürperdi. Gökhan'la muhabbet ediyor, bir yandan tıraş... Ama otomatiğe bağlamış gibi çalışırken çenesi, elleri, kendisi hayal dünyasında geziniyordu fütursuzca. Ansızın uyanınca rüyadan, yaptığına şaşırıp kalıyordu. Ya keseydi müşterinin gırtlığını? Eli işte gözü oynastaydı resmen. " Bir doktora görünmeli..." diye geçirdi içinden... Belki deliriyordu yavaş yavaş. Dolap beygiri gibi olduğu yerde dönüp duruyor, ümitsizlik aldığı her nefeste kendini daha derinden hissettiriyordu artık.

-Hadi bakalım saatler olsun.

-Abi şey diyordum, Bir de Batum'u mu denesen?

-Ne Batum'u?

-Haberlerde gördüm. Rize'den, Artvin'den çok yerleşen varmış oralara. Dükkân açıp yerleşiyorlarmış. Vatandaşlık işleri de çok kolaymış. Ucuzmuş sonra.

-Yapma ya? Avrupa gibi aynı?

-Yahu he. Bir araştır, kafana yatarsa altı saatte oradayız.

-Yok ya altı saatte?

Bu Batum daha önce niye gelmemişti ki aklına? 2008'den beri vizesiz geçiliyordu. Rus mafyası, kumar, fuhuş filan diyorlardı ama bunun olmadığı yer kalmış mıydı dünyada? Gökhan'ın yüzünü aceleyle yıkayıp kuruladı. Her zaman ki gibi para vermeye çalışmasına rağmen, kabul etmedi Selim Usta. Çaylarını ellerine alıp, dükkânın önünde birer sigara yaktılar. Selim Usta'nın gözleri ışıltılıydı. Umudun o çelikten parıltısı gelip yerleşmişti göz bebeklerine. Gökhan'ı başından savıp, karşı iş hanındaki internet kafeye koştu. Batum hakkında her şeyi deli gibi okuyor, resimlere bakarken,

kurtulamadığı bir gülümsemenin esiri oluyordu. Birden telefonu çalmaya başladı. Arayan çırağı. Dükkânın müdavimlerinden İsmail Bey'in kendisini beklediğini söylemişti. Çok lazımdı şimdi İsmail... Hesabı kapatıp merdivenleri inerken bir sigara yaktı. Karar vermişti. Gidecekti, kurtulacaktı buralardan... Yol boyu hayal kurup durdu. Ne olacaktı? Lüks bir dükkân açar, güzel bir Gürcü kıızıyla evlenirdi. Bir kaç seneye de havalı bir ciple geldi mi...

- Hoş geldin İsmail Bey.
- Hoş bulduk Selim Usta'm. Nerelerdesin yahu?
- Buralardayım ama artık yolcu sayılıyorum İsmail Abi.
- Nereye? Çıktı mı yoksa vizen?
- Gürcistan'a abi. Batum'a yerleşiyorum.

Çocuk gibi mutluydu. Bunlar son tıraşlardı artık. İsmail Abi kalkar kalkmaz, satılıktır yazısını cama yapıştırıracaktı. Çırağı sabırla bugünü bekliyordu zaten. Yazıyı yapıştırmadan müşteri olacak, yıllardır çalıştığı dükkânın sahibi olabilecekti nihayet. Özene bezene İsmail abinin saçını, sakalını düzeltti. Kim bilir neler bekliyordu kendisini? Zengin olmak o kadar da umurunda değildi hani. O kabuğunu kırmak, geleceğe yeni bir yön vermek istiyordu. Dedesi, dedesinin dedesi, hep bu topraklarda doğmuş, büyümüş, göçüp gitmişlerdi. Bu döngü, kırılmalıydı. Kendisi belki biraz zorluk çekecek ama doğacak olan çocuklarına, bambaşka bir geleceğin kapılarını aralamış olacaktı. İsmail Abi gidince hemen karşı manifaturacı dükkânının sahibi Süleyman'ın yanına gitti. Süleyman kırklı yaşlarına gelmiş, babasından kalan dükkânı devralmış, yirmi senedir esnaflık yapan, beyaz tenli, hafif göbekli, orta boylu, yakışıklıca bir adamdı. Yirmi senedir Selim'le komşulardı. Yalnız komşusu değil, sırdaşydı da Selim'in. Bütün çarşı, Selim'i ince bir alaya alırken, Süleyman hep ona destek olmuş, zor zamanlarında hep arkasında durmuştu. Selim de Süleyman'ı çok sevmiş, bıçkın bir karakteri olmamasına rağmen, Süleyman'ın karıştığı her kavgada hiç sorgu sualsiz, kendini ona siper etmişti. Selim gözlerindeki ateşten kıvılcımla Süleyman'ın yanına koştu. Süleyman ne olduğunu anlamaya çalışan bakışlarla Selim'i süzüyor, ondaki bu heyecanın nedenini anlamaya çalışıyordu.

- Akşam işin var mı?
- Yok, da hayırdır?
- Batum'a gidiyoruz.
- Oğlum akıllı ol. Cumartesi gecesi gideriz. Ben de duydum oranın methini ama kaçmıyor ya...
- Şaşırmıştı Süleyman. Çapkınlık taraklarında bezi yoktu Selim'in.
- Ben Batum'a yerleşmeyi düşünüyorum. Hemen görmeliyim orayı. Bütün masraflar bana ait.

-Ulan bırak masrafı. Dükkânı kapatalım da çıkarız yola. Haydi, işine gücüne bak sen.

Avrupa diye diye en son Batum'u kafaya koymuştu demek. Şimdi arkadaşına sırt çeviremezdi. Oyalamaya kalksa bir yolunu bulur, taksi tutup yine giderdi. Hem yalnız başına, yabancı memlekette... Yok, yok, yalnız bırakamazdı Selim'i.

Selim dükkânına gidip, akşam ezanını beklemeye başladı. Nihayet karanlık çökünce, Süleyman'ın arabaya atlayıp, yola düştüler. Selim hiç durmadan, internette okuduklarını ballandıra ballandıra anlatıyordu Süleyman'a. Kelkit, Gümüşhane derken, Zigana'da kendilerine bir ziyafet çektiler. Bir yarım saat dinlendikten sonra yola koyulmuşlardı. Trabzon'a ulaşıp deniz kokusunu ciğerlerine çekince, mutluluktan sarhoş olmuştu. Yolları bile farklıydı. Trabzon'a kadar bitmeyen yol, denizin kenarından, sahil boyunca su gibi akıyordu. Rize, Artvin, Hopa derken nihayet Sarp Kapısı'na ulaştılar. Kapının ardında, bambaşka bir dünya bekliyordu onları...

***

Dönüş yolunda, Selim'in ayakları yere basmıyordu sanki. Bir an önce taşı tarağı toplayıp, satıp, savıp koşmalıydı yeni hayatına... Sayıklıyordu sanki... Gitmek... Bir kaderi değiştirmek düşüncesi artık altı saatlik bir yolun ardındaydı. Bir gece kalmışlardı Batum'da. Rizeli arkadaşlarla tanışmış, ne iş yapacağına karar vermişti. Şimdi iş dükkânı elden çıkarıp, iyi bir sermayeyle düşmekti Batum'a. Kredi de çekebilirdi. Kim bulacaktı ki onu Batum'da?

Erzincan'a gece üç buçukta ulaştılar. Bol sarımsaklı, sirkeli bir et paça içip, evine geldi Selim Usta. Gitmeliydi artık, bir an önce gitmeli... Kaybettiği seneleri telafi etmeliydi... Güzel bir eş, uzun boylu, sarışın çocuklar...

Sabaha kadar uyumadı. Sabah çıraktan önce dükkâna gidip, "satılık" yazısını cama yapıştırmıştı. Temizlik yapıp, sobayı yaktı. Taze demlenen çayı bardağına doldururken, çırağı fal taşı gibi gözleriyle içeri girdi. Bir hışımla camdaki yazıyı söktü; katlayıp, tezgâhın üzerine koydu.

- Ne yapıyorsun Musa?

Aldım usta, ne kadar istiyorsan söyle... Param var.

-Seni kirli çıkı seni... Tabi yabancıya gitmesin, ama bana nakit lazım.

-Var usta. Babam da verecek. Ben alıyorum burasını.

Selim, düşünüp taşınıp bir fiyat verdi Musa'ya. Musa iki bir etmeden, hemen parayı toparlamaya koştu. Öğlen olmadan parayla çıkıp gelmişti. Selim bir dükkâna, bir çırağına baktı.

- Hayırlı olsun Musa Usta...

-Estağfurullah Ustam. Sağ olasın sayende...

Dükkânı kapatıp notere gittiler. Muameleler bittiğinde, Selim'in elindeki siyah naylon poşette, yeni bir hayat öylece duruyordu. Dükkâna

birlikte dönüp eşyalarını toplamaya başladı Selim Usta. Kıl tüy derdi bitmişti işte. Kurtulmuştu. “Usta bir sakal al. Ense yamuk mu olmuş ne?” hepsi geride kalıyordu işte. Tam o sırada Recep Bey girdi içeri. Recep Bey maliyede müdürdü. Yıllardır Selim Usta’dan başka birisine tıraş olmamıştı. Selim’i toparlanırken görünce neler olduğunu anlamadı. Selim Usta neşe içinde olanı biteni anlatınca o da sevinmişti Selim’in hayallerine kavuşacak olmasına...

- Son tıraşın da ben olayım o zaman Selim Usta...

-Memnuniyetle abi... Zirvede bırakalım.

Neşe içinde gülüştüler. Selim Usta, Recep Bey’in saçını, sakalını itinayla tıraş etti. Kremler, kolonyalar, pudralar, sıcak havlular... Alnına masaj yapmaya başladı sonra... Düşünüyordu, sadece yeni hayatını düşünüyordu. Elleri, parmakları, beyni, ağızı birbirlerinden bağımsız işliyordu durmadan. Recep Bey’in bir kaç gündür boynu ağrıyordu. Biraz da boynunu ovsa iyi gelecekti.

- Boynum da ağrıyor Ustam. Kusura bakmazsan, sıcak bir havlu bir şey ha?

-Kulunç olmuşsun. Bir kütleteyim abi; yumuşamıştır zaten, iyi gelir.

Güzel bir kadın, sarı saçlı çocuklar... Et ucuz, sigara, benzin... Ev ucuz... Deniz, sahil, yeşil... ÇAATTTT.

Bir anda Recep Abi’nin başı ters dönmüştü. Güvercin kafası gibi her tarafa dönebilen talihsiz kafa, çaresiz sol omzun üzerinde durmuştu.

“Recep Abi? Abi bayıldın mı? Abiiii!” Recep Abi’yi şiddetle sarsmış, uyanmayınca şamarlamaya başlamıştı. Adamcağızda hiç bir hayat belirtisi yoktu. Musa gözlerini ayıra ayıra, dehşet içinde olanı biteni izliyordu. Selim bağıra bağıra ağlıyordu. Sesleri duyan çarşı esnafı bir anda dükkâna doluştu. Recep Abi’nin boynu kırılmıştı.

Dükkânın önü karınca sürüsü gibi insanla dolmuştu. Ekip arabaları ambulanslar, meraklı, acıyan bakışlar... Önce bir sedye üzerinde Recep Abi’nin cenazesini çıkardılar. Sonra, kelepçeli elleriyle sımsıkı tuttuğu siyah poşetle Selim Usta’yı... Polis arabasına bindirilirken dostu Süleyman’la göz göze geldi Selim Usta... Kafasını iki yana sallayıp arabaya bindi. Kendi kendine söyleniyordu; “Olmayınca, olmuyor arkadaş, olmuyor...”

Mehmet YARDIMCI

ÇİÇEK

*Kaba yelin yüzünü ilk gören
Badem çiçeğidir
Doğa aydınlanır beyazından
Sevdalanır yeryüzü
Birden bire patlayan
Domurlardan
Her yana çiçek yağar
Birlikte dokunmak için
Eteğine baharın
Binbir rengiyle sarar kır çiçekleri
Kıyılarını yolların*

*Yamaçta yalnız kalmış gelincik
Güneşin gömülüp gittiği yerde
Gölgesiz bir çiçek yalnızlığının
Ürkekliğini yaşar
Uzatur incecik boynunu
Alımlı güzelliğiyle açar
Göz eder gibi gelir
Yağmur ardı çingı çingı
Yedi iklimine doğanın
Aldım kırılğan çiçeği
Baktım ki yalnızlığımış.
Usulca bıraktım dışına dünyamın*

*Çiçek deyince dünyamda
Yeri ayrıdır karanfillerin
Sanki büyüdü dünyası ile
Yüreğidir bütün çiçeklerin
Sevda simgesidir gençlikte
Aşkın belgesi gibi
Kurutulur arasında defterlerin
Bakışlarda açan binbir çiçek de olsa
Derya deniz
Üstlerine
Ya kokuları sinmiştir diye düşünürüm
Ya renkleri karanfillerin*

*Bir çiçek olsam, açmayı bekleyen
Kış vurgunu yemiş gibi.
Zor günlerin çiçeği
Zemheri soluğunda üşüyen dallarım
Güneşin sıcaklığında can bulup
Işıl ışıl güneş koksa
Hiç gitmese kadınların karanfilli günleri
Sevda nameleri söylese bülbüller
Yüreğini hoş etse
Erken açan güllerin*

*Nedense kadınlarda
Çiçekli adları beğenirim
Çoğu yakışır endamlarına
Çiçek kokusunu öper gibi
Kırmızısı bol
Bir kor bırakırlar avuçlara
Taç yaprağa mutluluğu sığdırırlar
Çiğ taneleriyle ürperen
Yediveren gülleridir evlerinin
Bahar başlarında
Anıları depreşir
Bol çiçekli günlerinin*

ERZİNCAN MUTFAK KÜLTÜRÜ

Sâra YELEGEN*

Erzincan mutfağı, genel olarak Anadolu mutfağının sunduğu "çok çeşitlilik" özelliğinde olduğu gibi; kentin birçok medeniyetin izlerini taşıması, ulaşım yolları üzerinde olması, çeşitli kültürlerden beslenen insanları barındırması nedeniyle oldukça zengindir. Geleneksel halk mutfağımızla ortak özellikler gösteren Erzincan mutfağının temelindeki besinlerde; buğday ve ürünleri, kırmızı et, süt-yoğurt-tereyağı ve ürünleri, yerel sebzeler ve otlar olarak dört temel başlıkta gösterilebilir. Bu yiyeceklerden üretilen onlarca birleşimler ve tarifler; ailelerin yaşam şekli, ekonomik durumları, tercihleri, diğer il ve bölgelerle bağlantıları gibi sebeplerle zenginleşmiş, şekillenmiş ve en cömert biçimde insanlara sunulmuştur.

Özellikle Eğin (Kemaliye) ve Kemah halkının öteden beri İstanbul-Saray ile bağlantısı nedeniyle gurbette pek çok farklı yemekleri görüp tattmışlar ve öğrendikleri yemekleri, sofraya kültürünü kendi evlerine taşımışlardır. Gurbetçilerin zaman içerisinde öğrendikleri yeni yemek yapma yöntemlerinin kendi kentlerinde uygulanmaya başlanması, yemeklerin sayı ve içeriklerinde çeşitliliğe sebep olmuştur. Bununla birlikte komşu illerin yemek tarifleri köyler ve ilçeler yoluyla merkeze taşınmıştır. Bu tariflerin bir kısmı yöre halkının damak zevkine ve imkânlarına göre uyarlanırken bir kısmı birebir aynıdır. Örneğin Tercan ve Karakulak (Otlukbeli) ilçelerinde, Erzincan'a ait yemeklerin yanı sıra Erzurum ve Bayburt yemeklerinin; Elazığ ve Malatya'ya yakınlığı ve gidiş gelişlerin sık olması dolayısıyla Eğin'de bu bölge yemeklerinin de yapılıyor olması zengin bir mutfak oluşturmuştur.

Çorbalar, Erzincan mutfağının da en zengin başlığını oluşturur. Her men her çorbanın ve yemeğin içerisinde taze et, etli kemik, kurutulmuş et/kemik, et suyu veya diğer hayvansal besinler vardır.

Çorbaların en temel yerel malzemesi gendime (gendüme), bulgur, erişte ve çeşitleri, kuru baklagiller, ayran ve kuruttur. Çorbaların diğer bir özelliği de soğarıklı (soğanın tereyağında kavularak aromalı ot ve biber ilave edilmesi) olmalarıdır. Sıcak yenilen çorbalar mutlaka soğarıklı hazırlanır. Bu bazen başlangıçta yapılır bazen de en son ilave edilir. Çorbalar çok zengin içerikli ve tanelidir. Yoğurtlu, kurutlu ve ayranlı çorbalar kaynara (kaynamaya) çıkıncaya kadar çökmemesi için ağaç kaşıkla karıştırılır, bu şekilde mutfakta uzun zaman geçirilir. Sonuçta hiç bir yemeğin kolayına kaçmayan, yemeği pişirirken pişen kadınların yaptıkları meşakkatli yiyecekler başka bir lezzete bürünür.

Çorbalar genellikle evde hazırlanan malzemelerle yapılır; erişte, şehriye, kurut, civil fasulye, kavurma, et suyu gibi. Bazı çorbaların yanında

* Erzincan Üniv. Besin Teknolojisi/Yiyecek-İçecek Hizmetleri Bölümü Öğretmeni.

(eşgili, cıvırla vb.), kuru tandır ekmeği, kurutulmuş bayat ekmeklerin fırında kızartılması ile oluşan ktır ekmek gibi garnitür verilir. Lezzet ve aroma vermesi için en çok nane, dereotu, maydanoz, çordik, reyhan, aş otu ve anuğ gibi aromatik otlar kullanılır.

Çorbaların terbiyesi, kıvamı ve lezzeti için yumurtalı, unlu, ayrınlı, sütlü terbiye ve kıvam vericiler kullanılır. Sakatat çorba ve yemeklerinde ise sirke, sarımsak ve pul biber eşlik eder temel malzemeye. Çok fazla karışık baharat kullanılmaz, sade tatlar tercih edilir.

İlkbaharda kurutulan veya salamura edilen yenilebilir yerel otlar-yapraklar, yazdan kurutulan veya konserve edilen yerel sebzeler, sonbaharda hazırlanan kışlık yiyecekler çorbaların olduğu gibi yemeklerin de temel malzemelerini oluşturur birçok evde. Ot ve sebze kavurmaları hem kahvaltılarda hem diğer öğünlerde, kaplamaları, börekleri mevsimine göre sofraların sevilen ve aranılan yiyeceklerdir. Et, et suyu, kurutulmuş kemikli et, erişte, şehriye, ekmek çeşitleri ile farklı lezzet ve görünümde yemekler yapılır. Mayasız ekmeğin içi oyularak yapılan babikkonun, bir zamanlar çok önemli bir ziyafet yemeği olduğundan bahsedilir mesela. Şimdilerde çoğu kişi "Ekmekten yemek mi olur" diye düşünse de. Kimi zaman yemek kimi zaman çorba olarak hazırlanan 'ekşili' de yine bir ekmek çeşidi olan tandır ekmeği kullanılır. Hamur işleri yine baş eşlikçidir et yemeklerin yanında; su böreği, el böreği, serpme börek, üzümlü börek, kavurmalı börek gibi çeşitleriyle. Ekmeğin çok çeşidi vardır yörede: köy fırın ekmeği, sac ekmeği, tandır ekmeği, lavaş ve kopul gibi. Hamurdan, kurutulmuş meyve ürünlerinden, çeşitli meyvelerden yapılan tatlı ve hoşovlar vazgeçilmezdir. Fırın ve tandır, ocakların yanı sıra yemeklerin yapımı için hâlâ lezzetli pişirme araçlarıdır. Sirkeler, turşular, tulum ve salamura peynirler, tereyağı, süzme yoğurt, kurut, kavurma, pekmez gibi yiyecekler kışın çok sayıda yemeğin ortaya çıkarılması için zahmetle ama sabırla hazırlanan yerel değerlerdir. Yemeklerin pişirilmesinde en önemli tembih de "*sabır ve sevgiyle ateşin başına geçme*" olur hep.

ERZİNCAN EVLERİNDE MUTFAK

Erzincan'da yaşanan depremlere rağmen ayakta kalmayı başarmış evlerden ve konaklardan anlaşıldığı üzere, eskiden Anadolu'nun diğer şehirlerinde olduğu gibi evler kerpiçten veya taştan yapılırdı. Mütevazı tek katlı evlerde tek giriş kapısı, geniş bir sofa (antre) ve biri misafir biri oturma odası olarak kullanılan iki oda bulunurdu. Odanın bir kapısı kiler, ambar, ocak bulunan ambar evi veya ocaklığa açılırdı. Ocaklığın dışarıdan girilen bir kapısı da mevcuttur. İki katlı evlerde ise giriş katında: küçük bir sofa ile buraya açılan bir kiler odası, selamlık misafir odası; üst katında da merdiven başındaki sofaya açılan iki oda bulunmaktaydı. Sürekli yıkımların ardından, yenilenen, kendine özgü mimari unsurları kaybolan bugünün betonarme evlerinde ise mutfak yapısı günümüz standart apartman daire mutfığıdır.

Resim 1: Ev fırını ve düzeneği/Kemah

“aşhana” veya “içeri evi”² diye tabir edilen bölümlerde gerçekleşirdi. Tandır evinde ya da ocaklıkta iç mutbah ve dış mutbah olarak tabir edilen bölümler vardı. Öğün adları ise, eski tabirle sabah, öğle, akşam ekmeği- yemeği, sabah çayı, evle (öğle)ekmeği, akşam ekmeği, yatsuluh olarak söylenirdi.³

İç mutfakta: gaz ocağı, ispirotluk, tava, goc ve satır, ocak, odun-çırpı, sac, terek, maşa, semaver, makgat, yayma, ot yastık, güğüm, parhaç, el kazanı, helke, debbe, zavrak ve külekler bulunurdu. Tandır zeminde yer alır, ocak ise zeminden itibaren üç taş ayak ve üzerindeki demirlerden oluşan (önünde dışa doğru bombeli bir bariyer olabilir) ve yerden yaklaşık 1.5 m yukarıdan başlayıp tavana kadar devam eden bacalı (davlumbaz) yapısıyla ana pişirme bölümünü oluştururdu.

Yiyeceklerin bir kısmı ve büyük kazanlar dış mutfak olarak tabir edilen “kiler”lerde bulunurdu.

Bazı ev tiplerinde ise ocak evi ve zahire ambarı olarak kullanılan geniş bölümde, ambar, kiler, terekler, bulaşık yıkama leğeni, makgat, ocak ve bunun karşısında küçük bir sofa ile bölüme bağlanan, iki gözlü bir ev şeklinde olurdu. Tandırlık ve ocaklık yapı ve planlarının farklı olmasının sebebi, felaketler sonucu yıkılıp yok olan evlerin yerine, yeni yerleşimcilerin taşıdıkları farklı kültür ve değişen ihtiyaçlara göre yeniden yapılmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Hayvancılık, kentin temel geçim kaynakları arasındadır. Özellikle doğusundaki ilçe ve köylerde eve yakın ama yaşam alanından bağımsız, sütün

Resim 2: Kilerde kaccın (Ekmek salıncağı)

1. Metin Tombul.
2. Behice Kocatürk, NaimeTaş.
3. Kadir Okumuş.

işlenip ve süt ürünlerinin muhafaza edildiği, geniş ölçülere sahip, üstüne dam denilen ve kurutmaların yapıldığı kapalı bir alan bulunmaktadır. Bu alanda ocak, peynir, çökelek, tereyağı, süzme yoğurtların hazırlandığı büyük ve küçük araçlar, yıkama bölümü, su zavrakları ayrıca muhafaza kapları bulunmaktadır. Kentin batı yönündeki ilçe ve köylerinde ise yiyecek hazırlık alanları genellikle eve bitişik ve daha dar bölümlerden oluşmaktadır.

Resim 3: Bir konak aşhanası duvar dolabı

Resim 4: Hamur teknesi

Eskiden ocaklık, tandırılık ve kilerlerin zemini düzeltilip çakıl taşları döşenir ve üzerine özel “mühre” toprağı ve kerpiç karışımı bir mühreleme işlemi yapılırdı.⁴ Toprak zeminde beton gibi düzgün-pürüzsüz bir yüzey oluşturulur ve bu işlem zemini çamur olmaktan korurdu. Yiyeceklerin günlük muhafaza edildiği tel dolap ve yiyecek terekleri vardı. Uzun süreli saklanacak kuru yiyecekler ise kilerlerde⁵ tutulurdu. Kilerin kapısı kilitli olur ve anahtar evin büyük hanımının kuşağında saklanırdı. Sucuk, kuru et, meyvelerle yapılan kışlıklar, civil fasulye, kuru kabak gibi yiyecekler bez torbalarla duvara asılarak bal, pekmez, peynir, tereyağı, kavurma, sirke, turşu gibi yiyecekler, toprak ya da bakır küp ve zavraklarda un bulgur, bakliyatlar çuvallarda veya tahta ambarlarda muhafaza edilir, bunlar günlük kullanım için ölçülü miktarlarda çıkarılırlardı.

“Genellikle iki veya üç öğün hatta dört (Dördüncü öğün 'yatsılık'tır ki eskiden evin varlık durumuna göre yiyecek çeşitlerinin yer aldığı, yatmadan önceki atıştırmağı anlatır. Ev halkı için az çeşit olsa bile misafir için mutlaka yerine getirilen ve saygınlığı olan bir ev sahipliği geleneğidir.) öğün yemek yenilen evlerde çorba, sulu yemek, pilav veya börek, ekme ve meyveli tatlıların tercih edilmesi aynı zamanda şehrin genel beslenme tarzını yansıtmaktadır. Günümüzde yaygın bir öğün gibi yer almasa da yatsılık o dönemler için günün son bir öğünü idi.

4. Cahide Yılmaz.

5. M. Tombul, *Erzincan Dil Sözlüğü*, İstanbul 2007, s. 434.

O dönem kullanılan mutfak araçlarından şehir ve köylerde yaşayan herkes istifade edebilmiştir. Ağaç, tahta, bakır, toprak, demir, pirinç, cam, porselen, gümüş, sacdan yapılmış olan eşyaların hemen hepsi zamanla ekonomik, sosyal ve kültürel durum ayırt edilmeksizin her aile tarafından kullanılmış; son zamanlarda ilave olarak emaye, çinko ve alüminyum kova ve tencereler de yer almaya başlamıştır. Aynı zamanda Erzincan'da imal edilip işlendiği için önceleri neredeyse yemek kaşıkları hariç bütün mutfak araç-gereçleri bakırdandı. Bakırdan sonra kullanılan temel malzeme ağaçtır. Çeşitli boylarda kaşıklar, sofralar, hamur açma araçları, tekneler, külekler, et kütükleri ağaç-tahta malzemeden yapılırdı. Pişmiş topraktan yapılanlar ise: testi, güveç, çömlek, küp, gobuldur. Camdan yapılan şişe, sürahi ve bardak yanı sıra demirden kaşık, kebab şişleri, havan, ocak ayakları yapılırdı. Pirinç olanlar: semaver, havan, kaşık, şerbet sürahi ve bardakları gümüş kaşık ve çeşitli tabaklardır (özellikle tüccar ve memur ailelerde). Bazı kova, tencere, maşrapa, tepsi, sini ise çinko ve emayeden yapılmıştır. Alüminyumdan yapılan tencere, tepsi, su kapları gibi çeşitli kap-kacak da kullanılmıştır. Ayrıca bulgur öğütme taşları, taş sokku, sac gibi temel araçları da yâd etmek gerekir

Tandır, eskiden kırsalda, bazı ilçe ve köylerde hemen her gün yanardı. Ateş kor hâline gelinceye kadar üzerine hatircek konulur, ateş harlı iken çorba ve yemek pişirilir, arkasından ekmek, çörek, kete, peksimet gibi kahvaltılık ve azıklık yiyecekler pişirilirdi.⁶

Tandır sönmekten önce içerisine demir üçayak indirilir ve üzerinde börek pişirmeye bırakılırdı. Tarladan, bağdan, bahçeden dönen aile bireyleri tandır başında yemek yer, ısınır ve dinlenirdi. Tandırın kışın da önemli bir görevi olurdu.⁷ Dışarıda yağmur yağarken tandır evine sığınmışsa sadece yemekle kalınmaz çay içilir ve arkasından az bir şekerleme yaparak günün yorgunluğu atılırdı. Tandırda pişirme işlemleri bittikten sonra evin sıcak su ihtiyacını karşılaması

Resim 5: Selçuklu Dönemi'nden kalma üsküre (Erzincan Müzesi)

6. M. Tombul

7. M. Temiz: "Kış gecelerinde ısınmanın diğer bir yolu da, sönmüş ancak henüz sıcaklığını muhafaza etmekte olan tandırın üzerine kurulan kürsülerdi. Tandırın duvağı kapatılır, üzerine tahta sofra veya masa konulur, masanın üzerine de bir geniş bir battaniye gibi örtü atılır. Ayaklar örtünün altında ısınırken, üzerinde çocuklar ders çalışır, büyükler mesel anlatırlardı."

için üzerine hatircek atılır ve kazanla su konulurdu. Bu su bulaşık, çamaşır, banyo işlerinde kullanılırdı. Yorgun ekmeğin pişirici ve aile bireyleri banyolarını da bu su ile alırlardı. Evde yeni gelin varsa sabah erkenden tandır yakmak ve suyu üzerine koymak onun görevi idi.

Erzincan'da mani ve atışmaların yeri bir başkadır. Bu mani ve atışmalar tandır başında olduğu gibi, güzün bulgur çekme zamanlarında ve kış gecelerinde ki 'harfene' eğlencelerinde de devam ederdi. Yaşlılardan birisi örneğin 'Yiğidim yiğit olsun, durağı taş başı olsun' diyerek başlatır atışmayı ve arkası gelir.

Merkez, Tercan, Çayırılı, Otlukbeli, Mercan, Çağlayan gibi şehrin doğusundaki ilçe ve beldelerde yakın zamana kadar ekmeğin pişirme ve yemek

Resim 6: Gorova (Kuşburnu) yapımı
(Cengerli köyü)

hamur hazırlanır ve fırına gönderilirdi. Diğer pişirme, ısıtma işlemleri için ocak kullanılırdı.

yapmak için temel pişirme aracı olarak tandır, su ısıtmak için de ocak kullanılmaktaydı. Ancak Kemah, Refahiye ve Eğin'de temel pişirme aracı olarak, ocaklar ve fırınlar kullanılmakta, ancak Kemah'ta bunlara ilaveten tandır da önemli bir pişirme aracı olarak yer almaktaydı.

Eğin'de bugün olduğu gibi, geçmişte de ekmeğin pişirme için fırınlar kullanılır,

Hatıralarda Mutfak Kültürü ve Öğünler

"Eskiden hanımlar, gelinler, kızlar çok güzel yemekler yaparlardı ve yemek yapmayı anneden, kayınvalideden öğrenirlerdi."⁸ Bir de kalabalık gruplar için yemekleri yapan kimseler vardı. Bunlara, iyi yemek yapan, yani bugünkü anlamıyla usta aşçı, keyveni- keyvani- kavani denirdi.⁹ Keyveniler, ufak hediyelerle, bazen bulgur, tereyağı gibi erzakla ödüllendirilirlerdi. Düğün yemeği hazır olduğunda, düğün sahibine haber verilirdi. Düğün sahibi kendisi veya vekilini gönderir, keyveniden kazanın kapağını açmasını ister fakat keyveni kapağın açılmadığını söyler, bahşiş alana kadar yemekleri göstermezdi. Bu da düğünlerin hâlâ devam eden bahşiş adetlerinden biridir.

Örneğin, Kemah'ın Kerer köyünde katıldığımız bir düğün yemeğinde üç keyveni birden çalışıyordu. Kerer köyünde yemeği güzel yapmanın yanı sıra cömertliğe de vurgu yapan bir de tabir vardır: "Ekmeğine bol, pişirdiği

8. Ş. Aras, Sühayla Dizdar, Cazime Tahmaz.

9. M. Tombul, a.g.e., s. 432.

yenir bir kişi” diye. ‘Keyveni’ kavramı genç kuşaklarca fazla bilinmez. ‘İyi yemek yapan kadın’ olarak hafızalarda yer etmiştir; ancak erkek keyveniler de vardır az da olsa. Keyvenilik, Erzincan merkez, bazı ilçe ve köylerinde hâlâ devam etmektedir. Şimdilerde ise geçmişin aksine erkek aşçılar çoğunluktadır.

Günümüzde aile içinde veya mahallede keyvenilik görevinin paylaşımlı biçimde yürütüldüğü söylenebilir. En güzel pilav yapan, en güzel yaprak dolması yapan, kayınvalide, gelin, elti, komşu vs. olarak yemekler yardımlaşmalı şekilde yapılmaktadır. *Eğin’de kadınlar hep güzel yemek yaparlardı zaten. Biz çocukken keyveni teyzeleri “aş anne” diye çağırırdık. ‘Aş pişirirken pişen’ bu teyzelerin yemekler üzerine manileri, türküleri de vardı:*

*“Bir kelep ipliğim var, kime dokutam
Oğul dellendinse ustan okutam
Bir okka yağ aldım gurbette
Elde pilav pişiy öldük kokudan!”¹⁰*

“Erzincan, batı kültüründen, İstanbul kültüründen oldukça etkilenen ve sofraya ilgili birçok yeniliği hemen uygulayan bir şehirdi. Gaz ocağı, ispirotolu ocaklar icat olup memlekete geldiğinde ileri gelen aileler hemen bunları kullanmaya başladı. Özellikle, çay, kahve küçük miktarlardaki yemekler

Resim 7: Fincan takımı

tandır ve ocakta değil bu araçlarda yapılırdı. Sonra sobalar çıktı. Ama tandır ve ocak hâlâ kullanılmaktaydı.”¹¹

“Eski dönemlerde mutfak denilebilecek alan bugünkünden daha geniş ve dağınık durumdaydı; tandırlık, ocaklık, kiler, ambar bölümlerinin her birisi bir oda şeklindeydi; ama hepsinde erzak depolama, yemek pişirme ve sunum işlevlerinden birisi yerine getirilirdi. Kışlık erzak hazırlamış evler zengin sayılırdı. Erzak odasının anahtarı genelde kayınvalide de durur idareyi o yapardı. O yüzden çocukken karnımız acıktığında nenemizi gözetlerdik ki uyusun ya da gitsin bir yerlere anahtarı alalım da şeker, göden, kuru et filan çalalım.” Yani o derece sıkı korunurdu erzaklar. Kendine teslim edilen malzemeyi iyi koruyup zayi etmeden ortaya getirmeliydi ki geline anahtar teslim edilebilsin. Yoksa “bir kibrit için bir gelin boşanmış” denirdi. Ne zaman ki kuzineli sobalar yaygınlaştı tandırın ve

10. Şevket Gültekin.

11. S. Dizdar.

ocağın görevi sadece ekmek pişirmek ve su ısıtmak oldu. Bir de büyük kazanlarda yemek yapılacağı zaman kullanılır oldu.”¹²

Yemek yapımında kullanılan kap-kacak ve günlük hazırlanmış yiyecekler; aşhane veya tandır evindeki başlıca iki muhafaza aracı olan (yani bugünkü mutfak dolaplarının atası) 'terek ve tel dolaplar'da muhafaza edilirdi. Birkaç kattan oluşan ve üzerine bakır sahanları, terpoşları, el kazanlarını taşıyan, işlemeli örtülerle süslenmiş duvar tereğinin yanında; kaşık, çatal, bakır tepsi, bardak, maşrapa, sürahi, bazı kuru ve günlük yiyecekleri muhafaza eden tel dolaplar olurdu. Elek-kalbur, iştir, leğençe, su güğümü, bakır tavalar ve sofralar duvara asılırdı. Bazı bölgelerde ve evlerde bu araç-gereçler tandır evinde en uzak köşede duvar boyunca uzanan tereklerde düzenlenmiş iken; ocak yanındaki yerden biraz yükseltilmiş zeminde ise tuz küpü, su güğümleri, gıcıklar¹³ (toprak küp-Tercan) ve kazan çeşitleri yer alırdı.

"Gelir ve sosyal durumu farklı ailelerde yerine göre geleneksel kap-kacak kullanıldığı gibi, o dönem memur-sanatkâr-tüccar kesimi, sanatkârane işlenmiş cam eşya, ince porselen tabak, masa gibi yemek kültürü unsurlarını temin edip kullanabiliyordu. Genelde her evde bulunan tandır evi-tandurluğ

Resim 8: Ekmek teknesi

(ocaklık- tandır damı-içeri evi) ayvanda yer alırdı ve yemekler burada yenilirdi. Kışın ve misafir geldiğinde ise aşhaada, misafir odasında ve yemek masasında yemek yenirdi.”¹⁴

“ Genelde bakır olurdu kaplar. Senede bir kere kalaylanmaya giderdi bakır eşyalar. Tereklere parlatılarak dizilirdi kapkacak, bu işi genelde evin kızları yapardı. Terekler bir kızın yaşlıları arasında konu edilen, kıyaslanan bir ter-

tip ve düzene sahipti. Büyük kazanlar ocağın yanında taşlarla alçak örülmüş yükseltilerin veya tahta sedirin üzerinde dururdu, yerde bırakılmazdı ki, toz, kir ve haşarattan korunsun.”¹⁵

"Ekmek tandır ekmeği olurdu genelde. Her hanım da iyi ekmek pişiremezdi. Aslında mahallede veya köyde üç dört kişinin ekmeği beğenilirdi (ekmeğin lezzetini teknenin malzemesi de etki ederdi sanki). O dönemlerde hamur tekneleri diş budak ve dut ağacında yapılırdı. Mahalle fırınları da artmıştı son zamanlarda. 1930'larda bugünkü Çarşı mahallesinde "Rus Kızının Fırını" diye bir fırın vardı mesela, orada da somun, yuvarlak köy ekmeği, francala, tava ekmeği çıkardı; evde çarşı ekmeği olduğu gün biraz daha iştah

12. Ş. Gültekin,

13. Hacer Yavuz.

14. M. Tombul.

15. S. Dizdar.

ve coşkuyla sofraya-masaya oturulurdu."¹⁶

"Börekleri bazen tandırda pişirirlerdi. Özel günlerde büyük tepsilerle baklava, börek yapıldığında ise mahalle fırınlarına götürülürdü. Evlerin bahçesinde, evin önünde alt tarafı dar üste doğru genişleyen su kuyuları olurdu, içinde dölcek denilen, kulplu ve zincirle bağlanmış kovalarla kuyudan su çekilirdi. Güne kuyudan su çekerek başlanırdı. Çorbanın pişirilmesi veya çayın demlenmesinin ardından sofrası kurulur "sabah ekmeği" (bugünkü kahvaltı) yenirdi.

Sofranın altına temiz bir sofraya bezi serilirdi ki, bu, bazı evlerde işlenmiş çok zarif keten bir örtü olurdu. Ayrıca dizlere çekilen peşgir veya peçete olarak da adlandırılan küçük örtüler de vardı. Yerde oturmak için, cecim, hasır, yayma gibi sergiler bulunurdu. Sofraya önce büyükler oturur ve büyükler yemeğe başlamadan başlanmazdı."¹⁷

Kırsalda günlük öğün sayısı ikidir. İlk öğün sabah ekmeği ve sonraki öğün akşam ekmeğidir. Ama tarlada çalışılırken, özellikle ırgat varsa 'öğlelik' denilen, pilav, çalğama, kete, ekmeği gibi yiyeceklerden oluşan öğlen yemeği hazırlanır ve ulaştırılırdı. Merkezde ise öğün sayısı üçtür. Özellikle memur ve esnaf kesimi öğlen yemeklerine çok ehemmiyet verir, akşam yemeği ise daha hafif olurdu

Sabah Ekmeği (Kahvaltı)

"Mevsimine, evin ekonomik durumuna göre ekmeği, pekmez, bal tereyağı, kuşburnu goravası, çökelek, tulum peyniri, inek peyniri, kaygana, bastık, bastıklı kaygana, yumurta piyazı, patates haşlaması, börülce haşlaması, dag haşlaması, patates piyazı, reçel çeşitleri, el böreği, peksimet, gibi yiyeceklerden bir kaçı veya çorba olurdu. Bazı köylerde sabah yenilen bu öğüne 'kuşluk ekmeği' de denilmektedir.

Sabahları süt, çay, kuşburnu suyu gibi içecekler içilirdi. Erzincan'da içecek çok çeşitli olurdu yerine göre, gül şurubu, vişne şurubu, kuşburnu suyu, alıç yaprağı çayı, ceviz çayı, nane çayı, tarçın çayı, ayran, süt ve benim çocukluğumda evlerde arpa rakısı yapılırdı. Siyah çay bu kadar yaygın değildi. Çay içmek için üzüm, dut gibi kuru meyveler, meyve kesmeleri ağza atılır veya ağırlığı 2 kg'ı bulan kelle şekerler çekiçle kırılır sonra makasla ufaltılırdı. Çay kaşıklarımız ağaçtan olurdu. Misafire de mutlaka kahve yapılırdı."¹⁸

Resim 9: Kahvaltı sofrası

16. M. Tombul, Esiner Gören.

17. Zennure Bulut.

18. S. Dizdar, Tahsin Pir, Asuman Akartepe.

“Yemek masasında yemeğe terfi ettiğimizde porselen tabaklar ve bakır tabaklar metal çatal, kaşık, cam bardaklar kullanırdık. Yerde yerken sofraya bezi, tahta sini veya bakır sininin (altta + veya x şeklinde demir veya ağaç ayak, kasnak) üzerine katlanmış tandır ekmekleri, yemekler; lenger, badiye, büyük kirpikli sahanlarla konular ve herkes kaşığını daldırarak topluca yerdi. Bağdaş kurularak veya tek diz üzerinde yemek yenir, yemekte gerekmedikçe konuşulmaz, gürültü yapılmaz ve sonunda dua edilerek sofradan kalkılırdı. Önce baba (varsa büyükbaba) besmele çekerek başlar ve ardından herkes yemeğe girerdi. Suyu önce küçükler içerdi. Su dağıtma işini de daha çok kız çocukları veya varsa gelin yapardı. Tabaklardaki yemekler mutlaka bitirilir ve iyice sıyrılır, küçük ekmek parçaları hatta bir bardak çay bile israf edilmezdi.¹⁹ Öyle ki dışarıdan gelen kimse sofrada ne yendiğini anlamazdı. Ekmekler hiç ziyan edilmez, artan parça ekmekler kurutulur ve başka bir gün papara, tirit, ekmek ıslatması gibi ‘geçistirme yemekleri’nde değerlendirilir veya iyice ıslatılıp ezilir ekmek hamuruna maya olarak katılırdı. Yemeğin sonunda dede, baba ya da sofradakilerden biri;

"Bu sofraya nur, kada-bela geri dur, artsın, eksilmesin, taşsın dökülmesin, bu sofranın sahibi, yokluk görmesin" veya "Allah'ım bizi doyurdun, cümle ümmet-i Muhammedi de doyur." Misafir varsa o da: "Dolsun, taşsın, artsın eksilmesin, hacı sofrası olsun" diye dua ederdi.²⁰

Öğle Yemeği

“Öğle yemekleri, evin imkânlarına ve misafir olup olmamasına göre yemekler çok çeşitlidir. Bir çeşit çorba, patates yahnisi, civil fasulye yemeği, sebze oturtmaları, papara, tirit, etli bamya yemeği, etli nohut, kapuska, ıspanak boranısı, kabak biberlisi²¹ (kabak musakkaya Kemah'ta verilen isim) bunlar arasındadır. Ayrıca sulu köfte, etli yaprak dolması, yumurta paçası, yumurta boranısı, kırdo, su böreği, keşkek (herse), çökelikli kaygana, bastıklı kaygana, halbur hurması, bulgur, lülüklü sahanda pirinç veya gendüme pilavı, hoşov, turşu gibi yemeklerden bir veya iki tanesi yenilirdi. Dolmalar, sarmalar, mutlaka dibine kemik ve aluça atılmış güveçlerde pişerdi. Kapaklı sahanlarda patates mihlası, fasulye mihlası, gasefeler; kapaklı taslarla hoşov ayrı ayrı gelirdi sofraya. Yemeklerin yanında daima baş soğan bulunurdu. Cacık da olurdu kimi zaman, Cacığa, yoğurt, nane ve zeytinyağı konurdu. Zeytinyağını Gemlik'teki akrabalara getirtirdik.”²²

“Yemekler pişince komşularla paylaşılır, paylaşımında öncelik ekonomik zorluk çeken komşuların olurdu ama onlara yemek verirken onurunu zedeleyecek tavırlardan kaçınılırdı. Bitmeyen yemekler de komşulara

19. Yunus Gülcema.

20. M. Tombul, Cemil Seyyah.

21. Z. Bulut.

22. S. Dizdar.

dağıtıldı. Özellikle yaz mevsiminde, soğuk saklama olmadığı için o dönemlerde evde yemek tutulmazdı. Bazen (yaz mevsiminde) soğuk su dolu kapların içine oturtulurdu kalan yemekler.”²³

“Yemek masasında, porselen tabakları, cam bardakları kullandığımız gibi, bakır sini, bakır maşrafa, tahta kaşık da kullanırdık. Gürgen ve kemik saplı bıçaklar Bursa'dan gelirdi. Bazı yemekleri ekmek banarak yerdik. Bakır sinilerin büyük olanında aile büyükleri ve misafirler, küçük olanında çocuklar yerdik.”²⁴

“Etler bütün olarak alınır, evde kullanılacağı yere göre ayrılır, kurutulur, kavurma yapılır veya kıyma çekilirdi. Yemeklerde kullanılan etler daha çok kemikli olurdu. Eskiden, daha çok, koyun eti tercih edilirdi; sakatatını yemek yaygın değildi, sadece akciğeri tandıra vurularak pişirilir ve kuzu içi denilen kahvaltılık yiyecekte kullanılırdı. Tavuk eti pek makbul değildi. Et almak için etin kıymetli yerini bilmek gerekirdi. Tabii ki en kıymetli et yağlı et idi o zamanlar. Bu durumu anlatan bir de mahalle tabiri vardı: “*Oğlanı yolladım et ala, korkarım budala but ala!*”²⁵

Akşam Yemeği

Genellikle öğlen yemeğinden kalan yemeklerin yanına küçük ilavelerle veya kahvaltılık yiyeceklerle atlatılan bir öğündür. Ya bir çorba yanında ekmek, börek, katık (yoğurda 'katık' denilirdi.)²⁶, mevsim meyvelerinden biri veya çayla birlikte kaymak, pekmez, çökelik, tandır ekmeği, beskimet gibi yiyeceklerle tamamlanan bir öğün yemeğidir. Bazı evlerde evin reisi öğlenleri gelemiyorsa o vakit akşam yemeği daha ağır olurdu. Kırsalda günün erken saatlerinde kalkıp gün boyu çalışan insanların, çoğu zaman akşam yemeğini yemeden dinlenmeye çekildikleri de olurdu.

Yatsılık

Yatsılık iyi töre, o da olmaya göre! Eskinin yorucu gününün ardından, akşam yemeği ikindi vaktinden sonra yenildiği için, geriye kalan uzun bir gece vardır. Bu nedenle gece yatmadan evvel biraz atıştırmak gerekir. İşte bu işlem yatsılık olarak tabir edilir. Hemen her evde ama evin varlık durumuna göre çeşitte yiyeceklerden bir kaç tanesi çayla birlikte yenilir. Bazı evlerde bastık, kavurma, tulum peyniri, tandır ekmeği, çay iken bazı evlerde özellikle misafir varsa bu yiyeceklere ilaveten, pastırma, göden, pestil kavurması, pekmezli yumurta gibi daha zengin bir sofraya hazırlanırdı.

23. S. Dizdar, Z. Bulut.

24. S. Dizdar, Z. Bulut.

25. M. Tombul.

26. Fahriye Gül.

YAZIDA GEÇEN YEREL SÖZCÜKLER**Aluca:** Bir erik türü.**Anuh:** Kekik çeşidi**Aşhana:** Mutfak, yemek pişirme, yeme ve bazı kuru erzakın depolandığı eve bitişik bir bölüm.**Ayvan:** Evin balkonu, terası.**Babukko:** Ekmek doğranıp üzerine ayran ve tereyağı gezdirilerek yapılan mahalli bir yemek.**Bastık:** Dut pestili.**Çalğama:** Sulandırılmış yoğurt.**Cecim:** Eğrilmiş yün ile yapılan dokuma.**Cıvıra:** Yarma, peynir, yeşil fasulye, et suyu ve ekmecli bir çorba.**Civil fasulye:** Yeşil fasulyenin ince doğranıp kurutulmuş hâli.**Çordik:** Ayranlı çorbalara ve turşulara rayiha vermesi için katılan yabancı bir ot.**Dağ(i):** Pancar.**Debbe:** Bakırdan yapılmış su ve ayran kabı.**Dölcük:** Su kuyusundan su çekmeye yarayan kova.**Eşgi:** Ekşi.**Eşgili:** Erik, tandır ekmeği bulgurla yapılan yemek.**Eyvan:** Tandırlık.**Gasefe-kasefe:** Kuru meyvelerin az haşlanıp tereyağında kavrulması ile yapılan tatlı.**Gavut:** Kavrulmuş buğday unu veya nohut ununa süt katılarak yapılan yemek.**Gaygana-kaygana:** Yumurtalı hamurun yağda kızartılmasıyla elde edilen omlet- krep benzeri yiyecek.**Gendüme-gendime:** Kabuğu alınmış buğday, yarma.**Gıcık:** Küçük toprak külek, küp.**Gorova:** Kuşburnu gibi meyvelerin süzölmüş marmelatı.**Halbur-kalbur:** İri gözlü elek.**Harfene:** Kış aylarında genç kızlar arasında yapılan yemekli, manili bir eğlence.**Hatirceğ:** Tandırın üzerine tencere, kazan koyabilmek için yararlanılan açılır-kapanır demir ızgara, x veya + şeklinde demir altlık, ayak.**Haşıl:** Gendimeden veya undan yapılmış yemek.**Hoşav:** Hoşaf.**Katık:** Yoğurt, ayran.**Katıklık:** Ekmeğin yanında verilen yiyecek, çoğu zaman süt, yoğurt, peynir için kullanılır.**Keşgek:** Pilavadan suluca gendime yemeği.**Kete:** Yöresel içli bir çörek çeşidi.**Kıccan-gıccan-ekmek salıncağı:** Pişmiş ekmeklerin bir örtü içinde saklandığı organla tavandan asılmış tahta salıncak.**Kiler-kılar:** Erzak odası.**Kurut-Gurut:** Sıkıştırılmış, kurutulmuş çökelek hâlindeki yoğurt kuru.**Külek:** Ağaçtan yapılmış yağ küpü.**Lenger:** Büyük ve derin bakır sahan-tabak.**Lüllük:** Demlik ve çeşme borusu.**Maşrafa-maşrapa-maşırba:** Bakır veya sac su bardağı, kulplu su boşaltma kabı.**Ocahık:** Mutfak.**Parhaç-bakraç:** Bakır kova.**Peksimet-Beskimet-Beksimet:** Fırın veya tandırda pişirilen bir çörek çeşidi.**Pestil:** Üzüm, dut, erik, kayısı gibi meyvelerin suyunun ince şekilde kurutulmuş hâli.**Sahan:** Bakır ya da çini tabak.**Soğarıç:** Soğanın yağda kavrulup çeşitli ilavelerle hazırlanan çorba garnitürü.

Tandır: Gömme fırın.

Tandır~~luh~~-tandır evi: Tandırın bulunduğu oda.

Terek: Tahta raf.

Tirit: Et suyunun ekmeğe üzerine dökülmesiyle yapılan yemek.

Üsküre-Ayakh tas: Yukarı doğru genişleyen ve bir kaide üzerine lehimlenmiş bakır kâse.

İsmail BİNGÖL

HÂLİMİZE TERCÜMAN AŞK

*Çirkinlikler ve şaşkınlıklarla dolu bir zaman diliminde
Dillerimiz ve ruhlarımız kavgaya tutuştuğunda
Geçmişe sürgün edilmiş sevdalardan
Yorgun bir aşkın gölgesi düşer üzerimize*

*Bakışlarımız acıyı harmanlamış köhne bir manzara gibidir
Akar gider hüsrana yakılmış bir türkü eşliğinde
Saraydan çıkma bir cariye gibi hükmettikçe ayrılık kaderimize
Muhabbetin hasretiyle yanan bir fener olur gözlerimiz*

*Sen hüznümüze ayna tut ey sevgili
Yansısın gövdemizden sonsuzluk merakıyla
Ateşe koşan kelebeklerin dünyayı ağlatan inleyişleri
Ve yankılansın kalbimizden bir ince dağılışla
Suskunluğumuza sorumsuzluğumuza inat
Narin ve naif seslenişleri*

2.BÖLÜM

TÜRK HALK EDEBİYATI ANLATI TÜRLERİ İÇERİSİNDE FIKRALARIN YERİ

Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK¹

Özet: Destan, masal, efsane ve halk hikâyeleri ile birlikte halk edebiyatı anlatı türleri içerisinde yer alan fıkra, dinleyenleri bir taraftan güldürürken diğer taraftan da düşündürmeye sevk eder. Bu yönüyle bazı kişilerin “güldüşün” terimini de uygun gördükleri fıkra türü; kısa ve yoğun bir anlatım gücüne sahiptir. Fıkra ile karşıdaki kişiye ders verme, mesaj iletme, onu eğitime ve bilinçlendirme amacı güdülür. Fıkralarda, toplumdaki her türlü olumsuzluklar, yanlış anlaşılmalara eleştirilir ve bu yanlışlardan hareketle kıssadan hisse çıkarma hedeflenir.

Bugüne kadar fıkralar üzerine çok sayıda çalışma yapılmıştır. Ancak birinde olan bir konu diğerinde yer almamaktadır. Biz bu yazıda, “fıkra” türünü bütün yönleriyle ele alarak kelime anlamından tasnifine, genel özelliklerinden diğer türlerle ilişkisine kadar bütün konuları bir arada vermeyi plânladık. Çalışmayı, farklı tiplere ait fıkralardan örneklerle tamamladık.

Anahtar Kelimeler: fıkra, fıkra tipi, Nassreddin Hoca, güldüşün, anlatı türleri.

THE PLACE OF JOKES AMONG NARRATIONS IN TURKISH FOLK LITERATURE

Summary: jokes that take place in Turkish Folk Literature besides epics, stories, legends and folk fairy tales make people laugh while making them think. With this aspect some name them " laugh-think" - jokes have a short and intense expression power. By the jokes, it is aimed to teach a lesson, give a message, educate and make someone conscious. In jokes, all kinds of misunderstandings and falsehood in society are reviewed and the target is to learn a lesson from an experience .

A great many studies have been done on jokes up to our time. However, one topic in one does not take part in the other. We, in this article, have planned to give you all these topics in all aspects of jokes in all kinds and relations with other kinds. We have completed our study with different type of jokes from each kind.

Key words: jokes, joke Type, Nasreddin Hodja, laugh-think, narration, types.

GİRİŞ

Halk edebiyatının anlatı türleri arasında yer alan fıkralar, bir taraftan güldürürken, diğer taraftan da toplumda yaşanan bir takım aksaklıkları mizahi bir üslupla dile getirip tenkit eden metinlerdir. Bu bağlamda fıkralar, “güleryüzle tokat atmak” gibidir, güldürürken düşündürür de. Toplum karşısında anlatılan fıkraların çok azında sadece güldürme amacı ön plana çıkarılmıştır. Çoğu fıkranın anlatılış sebebi; ya birilerine bir konuda ders vermek, ya bir konuya açıklık getirmek ya da birilerine dolaylı yollardan herhangi bir konuda imada bulunmak içindir.

1. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi / ELAZIĞ

1. FIKRA TEMİ

“Fıkra” kelimesi dilimize Arapçadan geçmiştir. Kısa, küçük, nükteli hikâyelere *fıkra* denilmektedir. Ancak, dilimizde birçok farklı anlamda kullanılan “fıkra”nın, bunların dışında; “*omurga kemiği, bir makale veya yazının bütünden ayrılabilen parçası, kanun maddelerinin her bir bendi*” anlamlarına geldiği de bilinmektedir.

Çeşitli sözlüklerde, “fıkra” teriminin benzer anlamlarla yer aldığını görürüz:

Kamûs-i Türkî'de fıkra karşılığı olarak; “1. *Omurga kemiği, 2. Makale ve yazının ayrıca bir kelam veya bahis teşkil eden ve makale veya yazının mâkabl ve mâbâdından ayrılabilen parçası, 3. Nizam ve kanun veya kavâid-i ilmiye ve fenniye kitaplarında bend, madde, 4. Küçük hikâye, kıssa.*” açıklaması yer almaktadır (Şemseddin Sami 1873: 1241).

Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat'te “fıkra” terimi için; “1. *Omurga kemiklerinden bir boğum, omur. 2. Bend, madde, paragraf, 3. Kısa hikâye, masal, kıssa, 4. Kanun maddelerinin paragraflarından her biri, 5. Kısım, fasıl, bölüm, 6. Yazılmış kısa bir haber, 7. Gazetelerde, gündelik hadiselerin kısa ve temiz bir üslupla yazılmış şekli.*” denilmektedir (Devellioğlu 1986: 317).

Türkçe Sözlük'te ise “fıkra”nın anlamı yukarıdakilerden farklı değildir. “1. *Kısa ve özlü anlatımı olan, nükteli, güldürücü hikâyecik, anekdot, 2. Gazete veya dergilerde gündelik konuları bir görüş ve düşünceye bağlayarak yorumlayan ciddi veya eğlendirici yazı türü, 3. Kanun maddelerinin kendi içlerinde satır başlarıyla ayrıldıkları ufak bölümlerden her biri, 4. Paragraf, 5. Omur*” (Türkçe sözlük 2005:695).

Anadolu sahasında, fıkra teriminin karşılığı olarak çeşitli zamanlarda; hikâye, kıssa, masal, mizah, nükte, latife, şaka, kısa hikâye vb. gibi terimler kullanılmıştır. Bir dönem (XVI. Yüzyılda), fikraların toplanıp yazıldığı mecmualara “*letaif*” adı verilmiştir. Bunların en meşhuru şair Lamiî Çelebi'nin *Letaifnâmesi*'dir. 19. Yüzyıldan itibaren bu tür için “fıkra” terimi kullanılır olmuştur. Aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise, küçük ve güldürücü hikâyelere “*anekdot (anecdote)*” denilmeye başlanmıştır.

Fıkra ile ilgili, ilk yazılı kaynak olarak gösterebileceğimiz *Divanü Lûgat-it Türk*'te, herhangi bir metin örneği verilmeksizin konuyla ilgili; “*külüt*” (*halk arasında gülünç olan nesne*) (Kaşgarlı Mahmud 1992: C. I, 357) ve “*kög*” (*bir şehir halkı arasında meydana çıkan, bir sene içinde gülünen şey, gülmece*²) (Kaşgarlı Mahmud 1992: C. III, 131) kelimeleri geçmektedir. Anlamları itibarıyla fıkra karşılığında kullanıldığı düşünülen bu kelimelerin benzerine başka kaynaklarda rastlanmamıştır. Ayrıca, “*külünç*” (*gülünç*)

2. “kög” kelimesi, Divanda yedi ayrı anlamda kullanılır. Bunlardan biri de fıkra ile ilgilidir.

(Kaşgarlı Mahmud 1992: C. III, 374) terimi de Divan'da geçen ancak, tam olarak "fıkra"yı karşılamayan bir kelime olup gülünç olan her şeyi içine alır.

Son yıllarda, bir taraftan güldürürken diğer taraftan düşündürülen fıkra teriminin Arapça kökenli olması sebebiyle Türkçe karşılığını arayan bazı araştırmacılar bu türe "güldüşün" adını uygun görmüşlerse de çoğunluk, "fıkra" terimini kullanmada ısrar etmektedir. Ama özellikle Nasreddin Hoca fıkraları için "güldüşün" teriminin yerinde bir karar olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü daha çok hisse kapmayı veya karşıdakine bir mesaj iletmeyi hedefleyen Nasreddin Hoca fıkralarının her birinin temelinde derin anlam ve düşünceler yatmaktadır.

2. TÜRK TOPLULUKLARINDA FIKRA TERİMİNİN KARŞILIĞI

Bugün, Türk Dünyasında fıkra teriminin karşılığı olarak birbiriyle ilgili veya ilgisiz çeşitli kelimeler kullanılmaktadır. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz: *katım* (Altay Türkçesi), *latife/letife* (Azerbaycan Türkçesi), *kolamas/kölemas*, *maraka/mereke*, *mezek*, *latife* (Başkurdistan Türkçesi), *şüt* (Çuvaş Türkçesi), *nükte*, *cümbüş* (Gagauz Türkçesi), *hormaçı çoo* (Hakas Türkçesi), *ertegi*, *engime*, *anız engime* (Karakalpak Türkçesi), *ertegi*, *engime*, *anız engime*, *küldürge engime* (Kazak Türkçesi), *ertegi*, *engime*, *anız engime*, *anekdot*, *ılap* (Kırgız Türkçesi), *latife* (Kırım/Tatar Türkçesi), *anekdot*, *anekdot habar* (Kumuk Türkçesi), *nükte*, *fıkra* (Musul/ Kerkük Türkçesi), *latifa* (Özbek Türkçesi), *mazak/mezek*, *kızıklı (kölkili)*, *hal*, *latifa* (Tatar Türkçesi), *latife*, *şorta söz*, *yomak*, *değişme*, *anekdot*, *gülki gürrin* (Türkmen Türkçesi), *latipa*, *anekdot* (Uygur/Doğu Türkistan Türkçesi) (Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*, Ankara 1991, 244-245; Yıldırım 1999: 4; Eker 2003: 78).

3. FIKRANIN TANIMI

Fıkra, güldürmenin yanında, bir fikri daha iyi açıklayabilmek, söylenilecek söze hazırlık yapmak ya da doğrudan söylenilemeyen bir sözü dolaylı yoldan anlatmak, hoşla gitmeyen durum ve davranışları tenkit etmek amacıyla başvurulan bir anlatı türüdür. Bir toplumda, meydana gelen olayları açıklamak, tenkit etmek, eleştirmek ya da birilerine ders vermek amacıyla fıkra anlatılır. Fıkra ile karşıdaki kişiye ders verme, mesaj iletme, karşıdakini eğitme veya bilinçlendirme amacı güdülür. Öğreticilik vasfı ön plândadır. Fıkralarda mutlaka bir mesaj vardır. Bu mesaj, nüktenin olduğu son kısımda yer alır. Bu sözler atasözü niteliğinde sözlerdir. Asıl gaye de bu sözler sayesinde dinleyiciyi/okuyucuyu düşündürmektir.

Hayatımızın hemen her aşamasında kahkahalarımıza anlam yükleyen fıkralar için çeşitli tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlardan biri Şükrü Elçin'e aittir. Elçin, fıkra için şöyle der: "Umumiyetle gerçek hayat hâdiselerinden hareketle 'hisse' kapmayı hedef tutan ve temelinde az çok nükte, mizah, ten-

kit ve hiciv unsuru bulunan sözlü, kısa, mensur hikâyelere 'fikra' adı verilir." (Elçin 1986:566) der.

P. Naili Boratav, fikrayı tanımlamaktan çok, belirli özelliklerini sıralayıp; "Bu kümedeki anlatılar fikra, latife, nükte ve birçok hallerde de sadece hikâye deyimleriyle gösterilirler. Bunlarda, tıpkı hayvan masallarında olduğu gibi kısa hatta onlardan daha yoğun bir anlatı tekniği uygulanmıştır. Sırası düşünce herhangi bir konuyu örnek vererek güçlendirmek, karşısındaki ona inandırmak ya da direnişinde yanıldığına tanık göstermek, herhangi bir durumu açıklamak gibi vesilelerle anlatılır bu hikâyeler." (Boratav 1999: 85) diyerek, fikranın ne olduğunu anlatır.

M. Okan Baba ise fıkraları; "İnce anlamlı, nükteli, şakalı, güldürücü ve düşündürücü kısa hikâye; sözlü gelenekte önemli bir yeri olan edebiyat ürünü; ders vermek, bir konuyu açıklamak için oluşturulan ve bir gerçeği ortaya koyarken kaba, kırıcı olmadan, mizah çerçevesi içinde, söylenmek isteneni vermeyi amaçlayan halk ürünü." şeklinde tanımlar (Baba 2001: 35).

Hiç şüphesiz, fıkralarla ilgili en güzel ve geniş tanım Dursun Yıldırım'a aittir: "Fikra, hikâye çekirdeğini hayattan alınmış bir vak'a veya tam bir fikrin teşkil ettiği kısa ve yoğun anlatımlı, beşerî kusurlarla içtimaî ve gündelik hayatta ortaya çıkan kötü ve gülünç hadiseleri, çarpıklıkları, ziddiyetleri, eski ve yeni arasındaki çatışmaları sağduyuya dayalı ince bir mizah, hikmetli bir söz, keskin bir istihza yoluyla yansıtan; umumiyetle bir fikra tipine bağlı olarak nesir diliyle yaratılmış, sözlü edebiyatın müstakil şekillerinden ibaret yaygın epik-dram türündeki realist hikâyelerden her birine verilen isimdir." (Yıldırım 1999: 3)

Aslında bu tanım, biraz uzun olmakla beraber, fikrayı bütün özellikleriyle anlatan bir tanımdır. Ancak, atalarımız, "tanım"ı tarif ederken; "Efrâdını câmî, ağyârını mânî olmalı." demişlerdir. Biz de bu düşünceye bağlı kalarak fikrayı şu şekilde tanımlamayı uygun bulduk: "Genellikle konusunu yaşanan hayattan alan; temelinde hiciv, alay ve mizahın birlikte yer aldığı, herhangi bir olayı açıklamak, eleştirmek, birilerine ders vermek ya da imada bulunmak amacıyla anlatılan kısa ve yoğun bir anlatım gücüne sahip mensur metinlerdir."

4. FIKRALARDA KONU

Fıkralar, konularını yaşamış hayattan alır. Günlük hayatta karşılaştığımız olayların hemen hepsini fıkralarda bulmak mümkündür. Onun için hayatımıza giren yeniliklerle birlikte fıkraların konusu da zenginleşir. Gelişen teknoloji, günlük hayatımızın bir parçası olan elektronik eşyalar, sosyal ve siyasi birçok olaylar fıkralar içerisinde de kendiliğinden yerini alır. Böylece, geçmiş dönemlere ait fıkralar içerisinde göremediğimiz; radyo, televizyon, telefon, bilgisayar, uçak ve motorlu taşıtların yanı sıra zamanın devlet adamlarını, politikacılarını, sanatçılarını ve yaşanan olayları günümüz fik-

raları içerisinde rahatlıkla görülebilir. Bu çeşitlilik fıkra türünün, diğer anlatılar arasında zengin ve renkli bir yer edinmesini sağlar.

Genellikle fıkralar tek bir olay üzerine kuruludur. Fıkraların temelinde insan-toplum ilişkileri yer alır. Çoğu fikranın konusu, idare eden sınıf ile idare edilen sınıf (halk) arasında geçer. Yöneten ve yönetilen arasında yaşanan ve daha çok yönetilen grubun yanında olup onların türlü sıkıntılarını dile getiren olaylar her zaman için insanların ilgisini çekmiştir. Halk doğrudan söyleyemediği, çekindiği, korktuğu şeyleri fıkra kahramanının ağzından söylemektedir. Toplumdaki adaletsizlik, haksızlık, cahillik, zorbalık, baskı, dinî yasaklar, dinin kötü amaçlı kullanılması, inançlar, gösteriş meraklısı insanlar, kurumlardaki düzensizlikler, zıtlasmalar, yanlış anlaşılmalarda fıkralarda eleştirilir ve bu yanlışlardan hareketle *kıssadan hisse* çıkarma hedeflenir.

5. FIKRALARIN GENEL ÖZELLİKLERİ

5.1. “Her bir fıkroda ince bir mizah, hikmetli bir söz ve keskin bir istihza” (Yıldırım 1999:3) vardır. Çünkü bir anlatımın fıkra olabilmesi için öncelikle içinde bir mizahın yer alması gerekir, sonra nüktenin yer aldığı son cümle, kısa ve yoğun bir anlatım gücüne sahip olmalıdır. Ayrıca fıkroda beğenilmeyen, tenkit edilen bir durum ile alay söz konusudur. Fıkra metni okunduktan veya anlatıldıktan sonra eğer gülme, hiciv, hikmetli bir söz yoksa bu fikranın anlatışında veya yazılışında sorun var demektir.

5.2. Fıkralarda kısa ve yoğun bir anlatım söz konusudur. Az sözle çok şey ifade edilir. Buna bağlı olarak da fıkralarda gereksiz sözlere, tasvir ve teferruatı yer verilmez. Söylenmek istenen şey, kısa ve öz bir şekilde anlatılır.

5.3. Fıkralar içerisinde insanî veya toplumsal birtakım olayların tenkit edildiği görülür. Çünkü fıkraların temelinde toplumun aksayan yanlarının tenkit edilmesi vardır.

5.4. Fıkralar genellikle nesir hâlinindedir. Az da olsa bazı fıkralar içerisinde manzum kısımlara rastlanabilir. Özellikle âşık ve şairleri konu alan fıkralarda manzum parçalara rastlamak da mümkündür.

5.5. Konusunu gerçek/yaşanılan hayattan alır. Buna bağlı olarak, insan hayatını ilgilendiren hemen her konuda fıkra anlatılabilir.

5.6. Fıkraların belirli anlatıcıları vardır. Herkes fıkra bilebilir ancak herkes fıkra anlatamaz. Çoğu kişi tarafından kabul edilmese de, masal gibi, destan gibi, halk hikâyesi gibi fıkraların da özel anlatıcıları vardır. Bunlar, tıpkı meddahlar gibi jest, mimik ve taklide bağlı olarak olayları dramatize ederek herkesin bildiği bir fikrayı çok daha profesyonel bir şekilde anlatırlar.

5.7. Fıkraların dili açık, sade ve anlaşılır bir özelliğe sahiptir. Ancak, yabancı dilde veya ağız özelliklerine göre telaffuz edilen bir kelime, fikranın nüktelerini oluşturabilir. Çünkü ağız özelliklerine bağlı kalınarak veya yabancı bir kelimedenden faydalanılarak yaratılan fıkralar da vardır.

5.8. Fıkralar, kuruluş bakımından bir tez, antitez ve sentezden oluşur. Buna bağlı olarak bir hükümle sona erer.

5.9. Bir fıkrada bir veya birden fazla tip olabilir. Ama fıkra genellikle bir tip etrafında şekillenir.

5.10. Fıkraların şahıs kadrosunda her kesimden ve meslek grubundan insana rastlanabilir. Cumhurbaşkanından işçisine; siyasilerden aydınlara; çeşitli meslek gruplarından sıradan insanlara kadar her kesimden insan fıkraların kahramanı olabilir. Bazen de şahsın yerini, bir aşiret, dinî grup vs. alabilir.

5.11. Fıkralar kısa ve yoğun anlatımlı metinler olduğu için her fıkrada bir olaya yer verilir. Ancak İncili Çavuş ve Bektaşî tipine bağlı olarak anlatılan fıkralarda birden fazla olayın peş peşe sıralandığı görülür.

5.12. Fıkrada olayın geçtiği zaman ve mekân çoğunlukla belli değildir.

5.13. Fıkralar, kısa olmasına rağmen, küçük bir tiyatro eseri gibidir. Bu bakımdan fıkralar bir kompozisyon niteliği gösterirler ve her fıkrada giriş, gelişme ve sonuç bölümleri yer alır.

5.14. Bazen fıkralar, bir deyim, atasözünün ya da kalıplaşmış bir sözün açıklaması şeklindedir. “*Yorgan gitti kavga bitti*”, “*Ben senin gençliğini de bilirim*”, “*El elin eşeğini türkü çağıra çağıra arar*”, “*Parayı veren düdüğü çalar*”, “*Ye kürküm ye*”, “*İpe un sermek*”, “*Buyurun cenaze namazına*”; “*Oduklar baltayı dava edeceklermiş, sapı içimizden diye vazgeçmişler.*” “*Kurda ‘Niçin boynun kalın?’ demişler, ‘Kendi işimi kendim görürüm de ondan’ demiş.*”, “*Yengece, ‘Neden yan yan gidersin?’ demişler, ‘Serde kabadaylık var.’ demiş*”.

5.15. Masal, halk hikâyesi gibi diğer anonim halk nesri metinlerinde kalıplaşmış ifadelere yer verilirken fıkralarda bu tür ifadelere rastlanmaz.

5.16. Fıkraların amacı güldürürken düşündürmek, terbiye etmek ve halkın keskin zekâsını, ortak hayat görüşünü, mantık ve esprisini dile getirmektir.

5.17. Fıkralar, toplantılarda konuşmalara renk katmak, ileri sürülen düşünceleri desteklemek veya birilerine mesaj iletmek amacıyla anlatılır.

5.18. Fıkraların bir kısmı evrensel olsa da çoğunun millî bir karakter taşıdığı söylenebilir. Çünkü mizah anlayışı kültürlerle göre farklılık gösterir.

5.19. Bazı fıkraları anlayabilmek için o konuda bilgi sahibi olmak gerekir.

6. FIKRA TİPİ

Türk edebiyatında ister sözlü ister yazılı gelenekte olsun bütün fıkralar halkın yarattığı herhangi bir fıkra tipine bağlı olarak anlatılır. Fıkralardaki ana tipe “*fıkra tipi*” adı verilir. Fıkra türünde tipleşme temayülü götseren kişilerle gündelik hayatın çeşitli sahnelerinde karşılaştığımız ikinci dereceden tiplere de “alt tipler” adı verilir. Her fıkrada ana tip vardır, ancak alt tip bulunmayabilir. Fıkra tipleri yaşamış kişiler olabileceği gibi çeşitli zümrelerin, azınlıkların, bölge ve yörelerin, kültürlerin ortak özelliklerinin bir araya gelmesinden meydana gelen, fizikî ve ruhî portre kazanmış, ortak yapı

özelliklerini belli bir şahsiyet hâlinde meydana koymuş, kişilik vasfı belirmiş tipler de olabilir. Fıkra tipi ferdi bir şahsiyet olarak ifade edilmez. Tipin şahsiyeti cemiyetin ve bu cemiyette yaşayan insanların ortak eğilimlerine göre şekillendiği için bu tip hiçbir zaman ferdi tip olarak değil, ortak şahsiyeti temsil eden fıkra tipi olarak açıklanabilir (Yıldırım 1999: 18-19).

Fıkralarda yer alan tipleri iki grup hâlinde değerlendirmek mümkündür. Bunlar;

6.1. Asıl Tip: Fıkroda yer alan, nükteyi söyleyen kişi, asıl tiptir. Bu tip, aynı zamanda hazır cevaptır, taşı gediğine koyan kişidir. Fıkralarda, Nasreddin Hoca, Bekrî Mustafa, İncili Çavuş, Ağınlı İbik Dayı, Temel vs. gibi tipler asıl tip olarak kabul edilir. Asıl tip, çoğunlukla tektir. Ancak bazen birbirini tamamlayan iki tip de olabilir. Öğretmen-öğrenci, doktor-hasta, usta-çırak, asker-komutan gibi.

6.2. Alt Tipler: Asıl tip dışında kalan tipleri “alt tipler” olarak adlandırabiliriz. Nasreddin Hoca fıkralarında Hoca’nın hanımı, öğrencisi, komşuları vs. gibi.

Fıkradaki olumlu tipi, fikranın asıl tipi temsil eder. Fıkra tipi, anlatılmak istenen asıl düşünceyi anlatmayı sağlayan bir araçtır. Fıkra tipinin temsil ettiği düşünce, davranış, inanış ve değerler vardır. Bu tip, fikranın asıl kahramanıdır ve; halkın ortak zekasını, adalet duygusunu, hazırcevaplığını, pratikliğini, sağduyusunu, mantığını, aklını, düşüncesini, doğruluğunu, dürüstlüğü, bilgisini, olgunluğunu kısacası halkın olumlu yönlerini temsil eder. Halkın söyleyemediklerini onların yerine fıkra tipi nükteli bir şekilde söyleyebilir. Nasreddin Hoca, Bektaşî, İncili Çavuş, Bekrî Mustafa, Esenpulat, Aldar Köse belli başlı fıkra tipleridir. Bu tiplere bağlı olarak fıkralar anlatılmaktadır.

7. FIKRALARDA TİP DEĞİŞMESİ

Bir fıkra tipine bağlı olarak anlatılan herhangi bir metin, bilerek ya da bilmeyerek başka bir fıkra tipine bağlı olarak da anlatılabilir. Bunun farklı sebepleri vardır. Fıkralarda görülen bu tip değişmelerinin sebeplerini Prof. Dr. Saim Sakaoğlu şu şekilde sıralamaktadır:

7.1. Sevilen Bir Nüktenin Başka Bir Bölge Tipine veya Bölge Halkına Bağlanması

Bazı fıkralardaki nükteler, hazır cevaplılığı, akıllılığı, kurnazlığı, işbirliği, cemiyette iyi bir yer edinmeyi dile getirir. Bu türdeki nükteli fıkralara her bölge halkı sahip çıkar. Böylelikle fıkra tipinin adı, mal edildiği bölgeye uygun olarak değişir. Başka bir bölgeye mal edilerek anlatılan fıkra tipinin sadece adı değil fizyolojik ve dil özellikleri de değiştirilir.

Kayserililer için anlatılan “Kayserili ve Yahudi” fıkrasına, Karadenizliler de sahip çıkar ve fıkra tipleri “Of’lu ile Yahudi” olarak değişir.

7.2. Ahmaklıkla İlgili Bir Nüktenin, Sevilmeyen, Aralarında Çeşitli Konularda Husumet Bulunan İki Köy, Köy-İlçe vs. 'nin Biri Tarafından Diğerinin Halkına Mal Edilmesi

Aralarında herhangi bir nedenden dolayı husumet bulunan iki komşu yerleşme bölgesinden birinin halkı, ahmaklıkla ilgili fıkraların tipini, diğer bölge halkına mal ederek anlatır. Örneğin, Karadenizliler, Kandıralılar, Karatepeliler için anlatılan fıkralar, başka bir bölge halkına mal edilerek anlatılabilir. Karadenizlilere bağlı olarak anlatılan bir fıkra, Karakayalılara (Siflik) ve Baskillilere uyarlanarak değiştirilebilir.

7.3. Geniş Bölgede Tanınmayan Dar Bölge Tipinin Yeni Çevreye veya Ünlü Bir Ada Bağlanması

Köy ve kasaba muhitlerinde yetişen ve "mahallî tip" olarak nitelendirilen pek çok nüktedan şahıs vardır. Bunlar arasında Çivit Emmi (Mut), İbik Dayı (Ağın), Şamlı İbrahim Efendi (Gerede) gibi isimleri sayabiliriz. Bunlar yaygın bir üne sahip değildir. Bu mahallî tiplerin nükteleri, zamanla Nasreddin Hoca, Bekri Mustafa, İncili Çavuş gibi adlara bağlanarak anlatılmaktadır. Ancak bu fıkraların aslında hangi dar bölge nüktedanına ait olduğunu tespit etmek çok güçtür. Bugün Nasreddin Hoca'ya, Bektaşi'ye bağlı olarak anlatılan yeni fıkraların bir kısmı bu tür dar bölge fıkra tiplerinin değişmesiyle ortaya konulmuştur.

7.4. Tanınmış Bir Tipin Dar Bölge Tipine Bağlanması

Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekri Mustafa gibi tanınmış fıkra tiplerinin nükteleri zamanla dar bölge tiplerine (mahallî fıkra tiplerine) bağlanarak anlatılır. Dar bölge tiplerine bağlanarak anlatılırken, nüktenin güzel olmasına özellikle dikkat edilir, gelişigüzel her fıkra mal edilmez. Bu değişikliğin bazen esas fıkra tipinin hatırlanamaması sebebiyle de yapıldığı görülür.

7.5. Yabancı Bir Tipin Millî Bir Tipe, Hatta Bölge Tipine Bağlanması

Arapların ünlü şairi Ebu'n-Nevvas'ın nükteleri, başta Nasreddin Hoca olmak üzere, İncili Çavuş, Bektaşi gibi tanınmış fıkra tiplerine bağlanarak da anlatılmaktadır. Nasreddin Hoca'dan birkaç asır evvel yaşamış olan Ebu'n-Nevvas'ın özellikle eski kaynaklardaki fıkraları esas alınmalıdır. Zamanla Hoca'nın fıkraları da Ebu'n-Nevvas'a bağlanarak anlatılabilir. Yine Cuha ile Nasreddin Hoca'nın fıkraları da birbirlerine mal edilerek anlatılmaktadır.

7.6. Benzer Hususiyetleri Taşıyan İki Tipin Yer Değiştirmesi

Özellikleri açısından benzerlik gösteren iki veya daha fazla fıkra tipi kolaylıkla yer değiştirebilir. Bu tür yer değiştirmelerde her zaman ortak bir hususiyet aranmayabilir. Bazen aynı hadise iki fıkra tipi tarafından benzer hareketle cevaplandırılabilir. Örneğin; Bektaşi tipinin sarhoşluğu, Bekri Mustafa ile ya da başka bir sarhoşla karıştırılabilir (Sakaoğlu 1992: 16-23).

8. MEŞHUR FIKRA TİPLERİ

8.1. Nasreddin Hoca: Çeşitli Türk Cumhuriyetlerinde; *Afandi, Nasir-din Efendi* (Doğu Türkistan), *Koca Nasır, Hoca Nesir, Kuja Nasr* (Kazakistan), *Ependi* (Kırgızistan), *Nasridin Afandi, Molla Nasraddin, Hoca Nasraddin, Apandi, Afandi* (Özbekistan), *Ependi, Nasreddin Ependi* (Türkmenistan), *Molla Nesreddin, Nasır Hoca* (Karaçay), *Hoca, Molla Nasreddin, Nasridin* (Kumuklar), *Huca Nasretdin, Munla Nasreddin* (Tatarlar), *Nasreddin Hoca*, (Rumlar arasında *Nusreddin Hoca, Gasdani Hoca ve Aslanî Hoca* adıyla bilinmektedir) (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti), *Nasreddin Hoca* (Batı Trakya) ve *Molla Nasreddin* (Irak Türkmenleri) gibi adlarla bilinen Nasreddin Hoca, bütün dünya ülkelerinin tanıdığı ünlü bir tiptir.

Araştırmalara göre Nasreddin Hoca, 1208 yılında Eskişehir'in Sivrihisar ilçesine bağlı Hortu/Horto köyünde doğmuştur. Babası, aynı köyün imamı Abdullah Efendi'dir. İlk olarak babasından Arapça ve din bilgisi derslerini almıştır. Kurân-ı Kerim'i de hıfz eden Nasreddin Hoca, Seyit Hacı İbrahim ve Seyit Mehmet Hayranî'den de ders aldıktan sonra Konya Medresesinde öğrenimini tamamlamıştır. Daha sonra Konya'nın Akşehir ilçesine yerleşen Hoca, hayatının büyük bir kısmını bu şehirde geçirmiş, orada evlenmiş ve 1284 yılında aynı yerde ölmüştür. Bugün Hoca'ya ait olduğu söylenen türbe de Akşehir'dedir.

Sadece Anadolu sahasının değil, bütün Türk Dünyasının hatta çeşitli dünya ülkelerinin tanıdığı Nasreddin Hoca, diğer fıkra tiplerinden farklı olarak daha geniş bir kitleye hitap eder ve fıkralarında her yönüyle halkı temsil eder. Bu sebeple Nasreddin Hoca'nın fıkralarında halkı ilgilendiren her konu, toplumun değer yargıları, çeşitli ferdî ve sosyal konular rahatlıkla dile getirilmiştir. Bilge bir kişiliğe sahip olan Hoca, akli ve engin zekâ gücüyle muhatabına gerekli cevabı vererek, toplumun aksayan yönlerini mizahi bir üslupla hicvetmiştir. O, fıkralarında gerçek hayatın problemlerini, olayların akışı içinde akıl ve mantık süzgecinden geçirerek çözmeye çalışmıştır.

Yaşanılan problemleri ve çözümlerini dile getirmede toplumun sözcüsü konumunda olan Nasreddin Hoca, bazen kendini, bazen de eşini ve çocuklarını ön plâna çıkararak insanlara gerekli mesajları vermesini her zaman bilmiştir. Hoca, bütün fıkralarında haksıza karşı haklıyı, kötüye karşı iyiyi, yalana karşı doğruyu mizah dünyasının gülümseyen penceresinden savunarak insanlar arasındaki iletişimi en güzel şekliyle kurmuştur.

8.2. İncili Çavuş: I. Ahmet (1603-1617) ve IV. Murat (1623-1640) döneminde yaşadığı sanılmakta olup saray musahiplerindedir. Doğum ve ölüm tarihi bilinmemektedir. Onunla ilgili kaynaklardan öğrendiğimize göre asıl adı, İncili Mustafa Çavuş, Mehmet veya Mustafa'dır. İncili Çavuş denmesinin çeşitli sebepleri vardır:

- a) Dergâh-ı Âli'de çavuş olduğu için bu ad verilmiştir.
- b) Kavuşuna inci taktığı için bu ad verilmiştir.

c) O, İrincil köyünde doğmuştur, zamanla İrincil adı değişmiş ve İncili'ye dönüşmüştür.

Ona Artvinliler, Sivaslılar, Diyarbakırlılar ev sahipliği yapmak istemektedirler. Bununla beraber İncili Çavuş'la ilgili olarak yapılan son araştırmalarda, Diyarbakır'ın İrincil köyünden olduğu düşüncesi kuvvet kazanmaya başlamıştır. (Beysanoğlu 1982: 54)

İyi bir eğitim aldığı söylenen İncili Çavuş'un fıkralarında, saray ve çevresi konu edilir. O, saray ve çevresini çeşitli yönleriyle alaya alan, aksaklıkları ortaya koyan bir fıkra tipidir. Padişahın nedimi ve musahibi olduğu için İncili'nin hayatının büyük bir kısmı sarayda geçmiştir. Bu sebeple onun yakın çevresini saray erkânı, sadrazam, silahtar ağa, şeyhülislam, kızlar ağası gibi devlet büyükleri oluşturur.

İncili, nedim ve müsahip olmasının yanı sıra iyi de bir diplomattır da. Padişahın emriyle elçiliklerde bulunmuştur. Bütün bunlar fıkralara konu olmuştur. Bu sebeple İncili Çavuş fıkralarının büyük çoğunluğunda saray ve çevresiyle, toplum yapısıyla Osmanlı Devleti'ndeki sosyal yaşam anlatılmıştır. İncili Çavuş fıkralarında, padişahı eğlendirmek için anlatılan olayların dışında, toplumdaki yanlışlıkların, beceriksiz ve cahil yöneticilerin de alaylı bir şekilde eleştirildiği görülür.

8.3. Bekri Mustafa: Bekri Mustafa'nın doğum ve ölüm tarihi hakkında kesin bilgi yoktur. Ancak onun XVII. yüzyılda IV. Murat (1623-1640) döneminde İstanbul'da yaşadığı bilinmektedir. IV. Murat'ın nedimi olduğu söyleyenlerin yanında, bunun tersini iddia edenler de vardır.

Bekri Mustafa'yla ilgili belirsizlikler, ailesi için de geçerlidir. Hatta onunla ilgili olarak anlatılan fıkralarda bile anne, baba, kardeş, eş ve çocuklarından söz edilmemektedir. Eğitim durumuyla ilgili de yeterli bilgi bulunmayan Bekri Mustafa'nın asıl mesleğinin baba mesleği olan yorgancılık olduğu, içki içmeye başladıktan sonra hiçbir işle ilgilenmediği söylenmektedir.

Bekri Mustafa, IV. Murat'ın içki ve tütün yasağına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple kadı ve yeniçeriyle hep karşı karşıya kalmıştır. Bekri Mustafa sertliğe karşı hoşgörüyü savunan bir insandır. Onun içkiye düşkün olmasının sebebi bir tepki sonucudur. O, hiçbir zaman inanan insana karşı değildir.

Bekri Mustafa fıkralarının konusunu Bekri'nin sarhoşluğu oluşturur. Ancak onun sarhoşluğunun altında ince bir nükte, sert bir ikaz vardır. Her ne kadar Bekri Mustafa'nın su yerine içki içtiğinden, hayatının tamamını sarhoş geçirdiğinden söz edilirse de o, dürüst, doğruluktan yana olup kesinlikle yalan söylemeyen birisidir. İçki yasağı ve bu yasağa uymayanlara verilen sert cezalara karşılık, o hayatının hiçbir döneminde ceza almamıştır. Çünkü o, içine düştüğü zor durumdan hazır cevaplılığı ve zekâsı sayesinde kurtulmuştur.

Bekri Mustafa fıkralarında görülen bir başka konu ise sosyal yaşamdır. Osmanlı Devletinin toplum yapısı, toplumdaki aksaklıklar, Türk gelenekleri ve âdetleriyle ilgili birçok konu, fıkralarda işlenmiştir. Fıkralarında Bekri, toplumun sorunlarıyla yakından ilgilenmiş, kibirli, gururlu, haşin insanlara haddini bildirmiş, çoğu zaman onları cezalandırmış; kabadayı şahsiyeti, zekâsı ve hazır cevaplılığıyla haksızlıkların karşısında yer almasını bilmiştir.

Bekri Mustafa'nın doğum tarihi gibi ölüm tarihinde de belirginlik yoktur. O, yaşadığı yüzyılda vefat etmiştir. Mezarı İstanbul'dadır.

8.4. *Kemine*: Türkiye dışındaki fıkra tiplerinden olup 19. yüzyıldan itibaren Türkmenistan Türkleri arasında ün kazanmış olan bir fıkra tipidir. Katı davranışları ve zenginliği tenkit etmesiyle Bektaşî tipine yaklaşır.

8.5. *Esenpulat*: 18. yüzyılda yaşadığı sanılmakta olup Türkmenistan Türkleri arasında ün yapmış olan bir fıkra tipidir. Fıkraları konu olarak Nasreddin Hoca'yla benzerlik göstermektedir.

8.6. *Ahmet Akay*: Kırım Türkleri arasında tanınan bir fıkra tipi olup hayatı hakkında hiçbir bilgiye sahip değiliz.

8.7. *Aldarköse*: Hazar Denizi'nin batısındaki Bektaşî tipine karşılık doğusunda Aldarköse ortaya çıkmıştır. Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Karakalpakistan Türkleri arasında tanınan ve fıkraları sözlü kaynaklarda anlatılan bir tiptir. Fıkralarında toplum hayatındaki çarpıklıklar, çatışmalar ve yanlışlıklar eleştirilir.

8.8. *Temel*: Karadeniz insanının başından geçen olaylara veya içinde bulunduğu durumlara bir tepki olarak doğan Karadeniz fıkraları, "Temel" tipine bağlı olarak anlatılmaktadır. Halk tarafından ortaya çıkarılmış olan Temel tipi, aynı zamanda bölge insanın da temsilcisidir. O, Karadeniz insanının kültürel değerlerini ve özelliklerini bünyesinde toplayarak fizikî ve ruhî portre kazanmış bir tiptir. Onun fıkralarında bölge insanın ruhsal ve fiziksel özelliklerini, kıvrak zekâsını, olaylara ve durumlara farklı bir bakış açısıyla yaklaşır doğru yorumlar getirmesini görürüz. Bu bakımdan Türk mizah edebiyatında özel bir yeri vardır. Bu açıklamalardan hareketle Cengiz Gökşen, Temel fıkralarını; "*Tüm dünyaya yayılan Karadeniz insanının hayatta yaşadığı olaylar karşısında bazen saf, bazen kurnaz görünerek içinde yaşadığı hayatın olumsuzluklarına, toplumsal çatışmalara ve olaylara tepkisini yansıtan, bir olay veya bir duruma bağlı olarak oluşan, karşılıklı konuşmalara dayalı küçük ve gerçek hayat hikâyeleridir.*" şeklinde tanımlar (Gökşen 2002: 177).

Bu tür fıkralar genel olarak, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde veya başka bir yerde, herhangi bir Karadenizlinin başından geçen gerçek hayat hikâyelerine veya başka tiplere ait fıkraların uyarlanmasıyla oluşmuştur. Karadeniz insanının mizacı, tutum ve davranışları ile günlük hayatta başından geçen olaylar ve durumlar Temel fıkralarının konularını oluşturur. Bu itibarla, gün-

lük hayatta karşılaşılan her olay ve durumla ilgili bir Temel fıkrası kolaylıkla bulunabilir. Bu yönüyle Temel, birbirinden farklı yüzlerce karakteri ve mizacı canlandıran bir aktör gibidir. O, her fıkrada farklı bir mesleğin, mizacın veya davranışın mensubu olarak görülebilir.

8.9. Bektaşî: Aslında Bektaşî, bir inanış sistemi olup belli bir zümreyi temsil ederken zamanla ferdileşerek bir fıkra tipi şekline dönüşmüştür. Bektaşî fıkra tipi, taassuba, katılığa karşı hoşgörüyü temsil eden bir tiptir. Bu tipin ortaya çıkışına, İslamiyeti farklı anlamaktan doğan çatışmalar, tutum ve davranışlar sebep olmuştur. O, dini şekli yönüyle değerlendirmez. Onun için Tanrıyı belli kalıplar ve kurallar içinde aramaya ve ona yaklaştırmaya çalışan kişilere karşıdır. Tanrı, korkulacak biri değildir. Tanrı ile olan ilişkisi “âşik-maşuk” çerçevesindedir.

Bektaşî tipine bağlı fıkralarda, dini hayatla ilgili problemlerin yanı sıra sosyal konulara da yer verilmiş; aile, ahlâk ve günlük hayatla ilgili konular da mizahi bir çerçevede ele alınmıştır. Bektaşî, toplum hayatında cereyan eden olayları tenkit ederken, insanlara doğruyu, iyiyi, güzeli öğretmeyi ve düşündürmeyi gaye edinmiştir. Olayları gülünçleştirerek halkı eğlendirmeyi değil, güldürürken öğretmeyi ve eğitmeyi esas almıştır (Yıldırım 1999: 29, 34-38).

8.10. Mahallî Tipler: Türkiye'nin değişik bölgelerinde yaşamış olan ve fıkraları sadece yaşadıkları çevrede bilinip anlatılan fıkra tipleri olup bunların sayıları yüzlercedir. Bunlar arasında en tanınan tipler şunlardır: Birader Kasım (Bursa), İbik Dayı (Ağın/Elazığ), Daldikli'nin Osman Ağa (Elazığ), Naim Hoca (Erzurum), Pinti Hamit (İstanbul), Çivit Emmi, Hacı Kiya (Mersin), Murtaza (Kastamonu), Avradın Hasan Ağa, Pire Mehmet (Kayseri), Tayyip Ağa, Botsalı Kara Kâmil (Konya), Niyazi Dede (Sivas), Cemal Ağa (Trabzon) vb.

8.11. Yabancı Fıkra Tipleri:

Başka milletlerin fıkra tipleri olup bizim edebiyatımızda da yer etmiş olan fıkra tipleridir.

8.11.1. Behlûl Dâna: Asıl adı Ebu Vüheyb b. Amr Sayrâfi 'dir. Aslen Kûfeli olup hayatının büyük bir kısmını Bağdat'ta geçirmiştir. Dâna'nın kelime anlamı *bilge, bilgin* demektir. Bu adın dışında Behlûl Divane, Pehlûl Bir Dâne gibi adlarla da bilinmektedir. Bazı kaynaklar onu halife Harun Reşit'in kardeşi olarak kabul ederlerken bazıları da halifenin danışmanı olduğunu yazarlar. Ancak şurası bir gerçek ki Behlûl Dâna ile Harun Reşit çağdaşlardır. İmam Cafer Sadık'ın talebelerinden olan Behlûl Dâna fıkıh ve hadis eğitimi görmüştür. Türk edebiyatında nükte, fıkra ve vecizeleriyle tanınan Behlûl Dâna, daha çok tasavvufî konulardaki fıkraların kahramanı olarak görülür. Türk fıkraları arasında anlatılan Behlûl Dâna fıkraların ikinci önemli kahramanı Harun Reşit'tir; bu tür fıkralarda daima Behlûl galip gelir.

8.11.2. Kadı Karakuş / Karakuş Kadı: Asıl adı, Bahaeddin bin Abdullah el-Asedî (Esedî) el-Rûmî el-Mâlikî el-Nâşirî'dir, lakabı ise Karakuş'tur³. Doğum tarihi bilinmemekle beraber çeşitli kaynaklarda 1201 yılında Kahire'de öldüğü söylenmektedir. Kadı Karakuş için "Tarihte ahmaklığın müşahhas timsali olarak adı anılan bir 'Karakuş' daha vardır." denilmektedir.

Kadı Karakuş, fıkralarında, olmadık zamanlarda olmayacak kararlar vererek kişilerin, bulunduğu durumdan daha kötü hallerin olabileceğini düşünmelerine zemin hazırlar. Onun bu ters hükümleri, halk arasında; "*Karakuşî hüküm*" sözünün deyim olarak kullanılmasına vesile olmuştur. O, ihtiyar ve güngörmüş edasıyla; biraz meczup ve yarı kaçık kişiliğiyle; kanun ve kaideye, akıl ve hikmete uygun olmayan zalimane kararlarıyla toplum arasında her devirde var olan adaletsiz uygulamaları dile getirir ve tenkit eder (Akten vd. 2008: 39, 36-37).

9. FIKRALARIN TASNİFİ

Fıkralarla ilgili ilk tasnif çalışması Faik Reşad'a aittir. Faik Reşad, bazen tipe, bazen konuya ve mekâna bağlı kalarak, fıkraları 31 başlık altında tasnif etmiştir. İlk olması bakımında önemli olan bu tasnif, karışık bir şekilde yapıldığı için tenkit edilir. Diğer bir tasnif çalışması Lâmiî Çelebi'nin Letâifnâme adlı eserinde geçmektedir:

1. Çocuklar üzerine hikâyeler,
2. Deliler üzerine hikâyeler,
3. Çeşitli başka insanlar üzerine hikâyeler,
4. Karı-koca üzerine hikâyeler,
5. Hayvan masalları,
6. Cansız şeyler üzerine hikâyeler (Boratav 1969: 407)

Pertev Naili Boratav ise fıkralarla ilgili tasnifini iki ana grupta toplamıştır. Buna göre;

1. Kişileri belli halk tipleri olan fıkralar,
  - 1.1. Ünlü adlar taşıyan ve gerçekten tarihe mal olmuş sayılan kişiler (Bekrî Mustafa, İncili Çavuş gibi),
  - 1.2. Özel adlarla anılmayıp bir toplum zümresini teşkil eden kişiler (Bektaşî, Tahtacı, Yürük gibi),
2. Belli bir toplumluk tip, ünlü bir kişi söz konusu olmaksızın, ortadan insanların güldürücü maceralarını konu edinen fıkralar: karı-koca, çocuklarla ana-baba, uşak-efendi, asker-subay vb. hikâyeleri gibi. Şaşırtıcılığı ve eğlendiriciliği, sadece açık saçık olmaktan ileri gelen fıkralar da bu bölüme girer (Boratav 1992: 86-87)

Dursun Yıldırım'ın fıkra tasnifi ise bütün fıkra tipleri göz önüne alınarak yapılmış geniş bir tasniftir:

3. Kimilerine göre bu iki isim birbirinden farklıdır.

1. Ortak şahsiyeti temsil yeteneği kazanan ferdi tipler,

1.1. Türkçe'nin konuşulduğu coğrafi alan içinde ve Dünya'da ünü kabul edilen tipler: Nasreddin Hoca

1.2. Türk boyları arasında tanınan tipler: İncili Çavuş, Bekri Mustafa, Esenpulat, Ahmet Akay, Kemine.

1.3. Türk boyları arasında halkın veya zümrelerin ortak unsurlarının birleştirilmesinden doğan tipler: Bektaşî, Aldar Köse

1.4. Aydınlar arasında çıkan tipler: Haşmet, Koca Ragıp Paşa, Mirali, Nasreddin Tûsî, Keçecizade İzzet Molla

1.5. Mahallî tipler: Türkiye'nin değişik bölgelerinde belirlenen fıkra tipleri olup bunların sayıları yüzlercedir. Bunlar arasında en tanınan tipler şunlardır: Birader Kasım (Bursa), İbik Dayı, Daldikli'nin Osman Ağa (Elazığ), Naim Hoca (Erzurum), Pinti Hamit (İstanbul), Çivit Emmi, Hacı Kiya (Mersin), Murtaza (Kastamonu), Avradın Hasan Ağa, Pire Mehmet (Kayseri), Tayyip Ağa, Botsalı Kara Kâmil (Konya), Niyazi Dede (Sivas), Cemal Ağa (Trabzon), vb.

1.6. Belli bir devrin kültürü içinde yaşatılan tipler: Karagöz

2. **Zümre Tipler:** Bu tip fıkraların temel özelliği temsil ettikleri tipin karakterini yansıtmasıdır. Yörük, Mevlevî, Terekeme, Karapapak, Tahtacı, köylü, vb. gibi.

3. **Azınlık Tipleri:** Türkiye'de Lozan anlaşmasıyla azınlık olarak kabul edilen Rum, Ermeni ve Yahudilerin etrafında oluşan fıkralardır. Bu tür fıkralarda azınlık olarak kabul edilen tiplerin özellikleri anlatılır.

4. **Bölge ve Yöre Tipleri:** Belli bir coğrafyada yaşayan ve yaşadığı coğrafya ile adlandırılan fıkra tipleridir. Kayserili, Karadenizli, Çemişgezekli, Andavallı, Karatepeli, Karakayalı, Eğisteli, Konyalı, Işıklı, vb.

5. **Yabancı Tipler:** Başka milletlerin fıkra tipleri olup bizim edebiyatımızda da yer etmiş olan fıkra tipleridir.

6. **Gündelik Tipler:** Bu tür tipler devamlılığı olmayan tipler olup çabuk unutulurlar. Bu tür fıkraları da kendi arasında şu şekilde sınıflandırabiliriz:

6.1. Aile fertleri ile alâkalı tipler: Ana-baba, karı-koca, kaynana, baba-çocuk, anne- çocuk

6.2. Mariz ve kötü tipler: Deli, hasis, cimri, kör, topal, sağır, dilsiz, hırsız, dolandırıcı, eşkıya, yankesici, bıçkın

6.3. Sanat ve meslekleri temsil eden tipler: Ressam, şair, doktor, avukat, bezirgân, bakkal, kasap, molla, imam, kadı, asker

7. **Moda Tipler:** Bunları da kendi arasında yerli ve yabancı moda tipleri olarak ikiye ayırabiliriz. Bu tip fıkralar belirli bir olay sonucu ortaya çıkmış olup o olay gündemden düşünce moda tip ya ortadan kalkar, ya da kendisini yeni olaylara yönlendirir (Yıldırım 1999: 25-32).

Saim Sakaoglu'nun tasnifi ise şu şekildedir:

1. Tarihte yaşamış şahıslar etrafında teşekkül eden fıkralar
  - 1.1. Her bölgede tanınan ünlü tipler (Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekri Mustafa gibi)
  - 1.2. Sadece yaşadıkları bölgede tanınan tipler (Tayip Ağa “Konya”, Niyazi Dede “Sivas”, Murtaza “Kastamonu”, İbik Dayı “Ağın-Elazığ” gibi)
2. Bir topluluğu temsil eden tipler etrafında teşekkül eden fıkralar
  - 2.1. Din ve inanış sistemiyle ilgili olanlar (Hoca, kadı, Bektaşî, tahtacı gibi)
  - 2.2. Bir bölge halkı ile ilgili olanlar (Laz, Karatepeli, Kayserili gibi)
  - 2.3. Bir karakter veya meslek grubu ile ilgili olanlar (Ahmak, deli, cimri, sarhoş, hırsız, doktor gibi)
3. Eş kahramanlı fıkralar (Hoca-talebe, usta-çırak, ebeveyn-evlat, komutan-asker, efendi-uşak gibi) (Sakaoğlu 1992: 43-44).

Nevzat Gözaydın ise fıkra tasnifinde, fıkra tiplerini değil, muhtevasını esas alarak bir tasnif yapmıştır.

  1. Eşitleyici tip
  2. Kötüleştiren tip
  3. Gerginleştirici tip
  4. Çözümleyici veya açıklayıcı tip (Gözaydın 1977’den Sakaoğlu 1992: 88).

10. FIKRALARIN DİĞER TÜRLERLE İLİŞKİSİ

Halk edebiyatı türlerinin birbirleriyle çeşitli yönlerden ilgilerinin olduğu muhakkaktır. Fıkraların da en fazla atasözü ve masal ile ilişkisi vardır. Efsane, destan, halk hikâyesi gibi türlerle pek fazla ilgisi yoktur. Aşağıda, ilgili türlerin sadece benzer özelliklerini verdik:

10.1. Fıkra-Atasözü

1. Hemen hemen birçok fıkranın sonu bir atasözü ile tamamlanır. Nükteyi tamamlayan bu atasözleridir.
2. Bazı atasözlerinde fıkra özelliği görülür. Karşılıklı konuşma şeklinde olan ve bir olaya dayanan atasözleri buna örnektir.
3. Her ikisi de kısa, fakat yoğun bir anlatıma sahiptir. Az sözle çok şey anlatmak esastır. Her ikisinde de kıssadan hisse çıkarma söz konudur.
4. Her iki tür de daha çok konuşma anında herhangi bir olayı açıklamak, ders vermek ya da bir olayı tenkit etmek amacıyla anlatılır.
5. Genellikle ifadeler kalıplaşmıştır. Kelime ve cümle yapısında değişiklik yapılamaz.

10.2. Fıkra-Bilmece

1. Her ikisinde de zekâyı kullanma önemlidir.
2. Atasözlerinde olduğu gibi bazı bilmecelerde de fıkra özelliği vardır.

3. Bazen bir yerde fıkra olarak anlatılan bir olay başka bir yerde bilmece olarak sorulabilir.

4. Bazı fıkra metinleri içerisinde bilmeceler yer alabilir.

5. Her ikisinde de güldürüp eğlendirirken, hedef düşündürmektir.

10.3. Fıkra-Masal

1. Her iki türde de karşıdaki kişiye bir ders verme, mesaj iletme söz konusudur. Öğreticilik vasfı ön plândadır.

2. Her iki türün de özel anlatıcıları vardır. Bu anlatıcılar kendilerinden bir şeyler kattıkları gibi kendilerinin de taklit yetenekleri vardır.

3. Bazı masal metinleri içerisinde fıkra örneklerine rastlanırken bazen de bunun tam tersi görülür. Masalda geçen bazı olaylar fıkra gibi anlatılır veya bir fıkra tipine bağlı olarak anlatılır. Özellikle Nasreddin Hoca ve Keloğlan birçok metinde birbirine karıştırılmıştır.

4. İki türün de sonunda çeşitli atasözlerine ve deyimlere yer verilir.

5. Bazı masal araştırmacıları masalları tasnif ederken fıkraları da masalların bir alt başlığı olarak değerlendirirler.

11. TÜRK FIKRALAR ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türk fıkralarını konu alan yüzlerce kitap ve makale yazılmış olup bunların büyük çoğunluğu derleme ağırlıklı iken az da olsa fıkralar üzerine yazılmış olan bilimsel çalışmalar da vardır. Elbette fıkra konusunda hakkında en çok kitap yazılan fıkra tipi Nasreddin Hoca'dır. *İncili Çavuş, Bekri Mustafa, Karedenizli Temel ve Bektaşî* fıkralarını konu alan eserlerin sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur. Bunlardan bir kısmı:

11.1. Doktora Tezleri

Türk fıkraları üzerinde ilk bilimsel çalışma Dursun Yıldırım tarafından yapılmıştır. *Türk Edebiyatında Bektaşî Tipine Bağlı Fıkralar* (Ankara 1976, 2002) adlı çalışma, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak Şükrü Elçin danışmanlığında tamamlanmıştır. Tezde, fıkra kavramı, özellikleri, bu türün diğer türlerle ilişkisi ve fıkra tasnifleri verildikten sonra Bektaşî fıkralarının konusu, şahıs kadrosu ve mekânı çeşitli açılardan değerlendirilmiştir. Kitapta, 400'e yakın fıkra metnine yer verilmiştir.

İkinci doktora çalışması, Saim Sakaoğlu'nun danışmanlığında İbrahim Altunel tarafından; *Anadolu Mahallî Fıkra Tipleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme-Metinler)*, (Konya 1990), adıyla Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak tamamlanmıştır. Tezde, Türkiye'nin yedi bölgesinden yüzlerce fıkra tipinin hayat hikâyeleri ile fıkralarına yer verilmiştir. (Tez, henüz yayımlanmamıştır.)

Nüket Tör tarafından hazırlanan; *Türkçe ve Rumca Olarak Söylenilen Nasreddin Hoca Fıkraları Üzerine Bir İnceleme* (Ankara 1992) adlı tez ise, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak Abdurrahman Güzel'in danışmanlığında tamamlanmıştır. Tezde Türkçe ve Rumca olarak

söylenilen Nasreddin Hoca fıkralarından seçilen örnek metinler çeşitli açılardan tahlil edilmiştir. (Tez, henüz yayımlanmamıştır.)

Tarıman Cenikoğlu'nun hazırlamış olduğu; *Nasreddin Hoca Fıkralarının İnsan Kadrosu* (Konya 1998) adlı tez, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak Saim Sakaoglu'nun danışmanlığında tamamlanmıştır. Tezde, Nasreddin Hoca ve fıkralarında geçen şahıs kadrosu ele alınmıştır. (Tez, henüz yayımlanmamıştır.)

Konuyla ilgili bir başka doktora tezi ise Cengiz Gökşen'e aittir. *Temel Fıkraları Üzerine Bir Araştırma*, (Konya 2002), adlı tez, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak Ali Berat Alptekin'in danışmanlığında tamamlanmıştır. Tezde, Karadenizli Temel tipi ve fıkraları çeşitli açılardan tahlil edilmiştir. (Tez, henüz yayımlanmamıştır.)

Fıkralar üzerine yapılan son doktora çalışması ise Rukiye AKÇAR tarafından, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak Ali Berat Alptekin'in danışmanlığında tamamlanmıştır. **İki Osmanlı Nüktedanının (Bekri Mustafa-İncili Çavuş) Fıkraları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma** (Konya 2010) adını taşıyan doktora çalışması İncili Çavuş ve Bekri Mustafa ile ilgili derli toplu ilk çalışma olup, adı geçen tipler mukayese edilerek fıkraları çeşitli yönleriyle değerlendirilmiştir. (Tez, henüz yayımlanmamıştır.)

11.2. Yüksek Lisans Tezleri

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, fıkra konusunda üç de yüksek lisans tezi yapılmıştır. Bunlar:

İkrami Hangün, **Elazığ Fıkraları (İnceleme-Metin)**, Elazığ 2002, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi).

Şamuhmet Emedov, **Türkmen Fıkra Tipleri Üzerine Bir Araştırma**, Kayseri 2004, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)

Jannet Meyermanova, **Kazak Fıkraları ve Fıkra Tipleri**, Konya 2001, (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi)

Fıkraları konu alan diğer önemli kitaplar arasında bazılarının künyesi aşağıdadır.

11.3. Nasreddin Hoca ile İlgili Fıkra Kitaplarından Seçmeler

İlhan Başgöz; **Geçmişten Günümüze Nasreddin Hoca**, Pan Yayıncılık, İstanbul 1999.

Pertev Naili Boratav, **Nasreddin Hoca**, Kırmızı Yayınları, İstanbul 2006.

Ali Esat Bozyiğit, **Nasreddin Hoca Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987.

Mustafa Duman, **Nasreddin Hoca ve 1555 Fıkrası**, Heyamola Yayınları, İstanbul 2008.

Abdülbaki Gölpınarlı, ; **Nasreddin Hoca**, İstanbul 1931.

Abdülbaki Gölpınarlı, **Nasreddin Hoca**, İstanbul 1961.

- Abdulkadir İnan, **Letâif-i Nasreddin Hoca**, İstanbul 1929.
- Alpay Kabacalı; **Bütün Yönleriyle Nasrettin Hoca Hayatı Kişiliği Fıkraları**, İstanbul 1991.
- Şükrü Kurgan, **Nasrettin Hoca**, Ankara 1986, 1996.
- Mustafa Özçelik; **Nasrettin Hoca**, Ankara 2005.
- İsa Özkan, **Huca Nasreddin Mezeklere (Nasreddin Hoca Fıkraları)**, TİKA, Ankara 1999.
- Sezgin Öztürk – Güner Işıldak, **Nasrettin Hoca Fıkraları**, Genç Yayıncılık, Ankara 2005.
- Saim Sakaoğlu, **Türk Fıkraları ve Nasreddin Hoca**, Konya 1993.
- Saim Sakaoğlu, **Nasreddin Hoca Fıkralarından Seçmeler**, Ankara 2005.
- Saim Sakaoğlu – Ali Berat Alptekin, **Nasreddin Hoca**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 2009.
- Ebru Şenocak, **İronik Yaşamda Sonsuza Yürüyen Kahraman / Nasreddin Hoca**, Mozaik Kültür Sanat Vakfı, Konya 2007.
- Erdoğan Tokmakçioğlu, **Bütün Yönleriyle Nasrettin Hoca**, Geçit Kitabevi, İstanbul, 2004.

11.4. Diğer Fıkra Kitaplarından Seçmeler

- Bahri Alptekin, **Bütün Yönleriyle Bektaşî Fıkra ve Nükteleri**, Ankara 1997.
- Bizim Temel**, Trabzon 1999.
- Aziz Bolel, **Türk Av Fıkraları**, İstanbul 1982.
- Gülin Ögüt Eker, **İnsan Kültür Mizah**, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- Abdulkadir Emeksiz, **Bir İstanbul Kahramanı Bekri Mustafa (İnceleme- Metin)**, İstanbul, Mühür Kitaplığı, 2010.
- Enver Ercan, **Gülümseyen Anlar/Edebiyat Dünyasından Fıkralar**, İstanbul 1999.
- Asım Erkoçak, **Osmaniye Yöresi Fıkra ve Hikâyeleri: İşit Hele İşit**, Ankara [1999].
- Feyzi Halıcı, **Konya Fıkraları**, Konya 1981.
- Ömer L. Hocaoğlu, **Anahtarı Bendedur**, Ankara 1981.
- Fikret Madaralı, **Top Patladı Oruç Bozuldu**, İstanbul 1974.
- Mehmet Zeki Kılıç – Yaşar Atnur, **Erzurum Fıkraları**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.
- Nail Tan, **Folklorumuzda Politik Fıkralar**, Ankara 1999.
- Temelli Fıkralar**, Trabzon 1997.
- Ahsen Turan, **Türk Kültürünün Mizah Burcu İncili Çavuş**, Gazi Yayınevi, Ankara 2008
- Nermin Yörük, **Seçme Doktor Fıkraları**, İstanbul 1994

12. FIKRA ÖRNEKLERİ

12.1. Nasreddin Hoca Fıkraları

12.1.1. Onu Bana Sorun Bana

Nasreddin Hoca'nın hanımı ölür, öğle namazından sonra defnedilecektir. Namazdan sonra cami hocası yüksek sesle sorar:

“Merhumeyi nasıl bilirdiniz?”

Cemaat de hep bir ağızdan;

“Allah rahmet eylesin, iyi biliriz.” der.

Ardından da cenaze omuzlara alınıp giderken Nasreddin Hoca bir cemaate, bir de tabutun içindeki cenazeye baktıktan sonra derin bir ah çeker ve sessizce;

“Yahu siz, kimi kimden soruyorsunuz, siz onu bana sorun bana.” der (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 144).

12.1.2. Bana Görünme de Kime Görünürsen Görün

Ahbapları Hoca'yı çirkin bir kadınla evlendirirler. Akşam olunca Hoca evlendirildiği kadını görünce şaşkınlığını gizleyemez ama yapacağı da fazla bir şey yoktur. Sabah olunca, Hoca evden ayrılırken hanımı sorar:

“Hoca Efendi, yakınlarından kime görünüyüm, kime görünmeyeyim?”

Bu söz karşısında Hoca;

“Hanım hanım, bana görünme de kime görünürsen görün.” deyiverir (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 144).

12.1.3. Seninle de Konuşulmuyor ki

Bir akşamüzeri Nasreddin Hoca ile hanımı avluda oturmuş, sohbet etmektedirler. Tuhaf bir hâli olan Hoca, hanımına sorar:

“Hanım, bizim komşu değirmenci Ahmet Efendi'nin adı neydi?”

Kocasının dalgın hâlini merak eden hanım bu soru karşısında şaşırarak;

“Hoca Efendi, bu nasıl söz? ‘Ahmet Efendi’ dedin ya.” der.

Bozuntuya vermeyen Hoca soruyu değiştirir:

“Dilim sürçtü. Ne iş yaptığımı soracaktım.”

“Efendi, sana ne oldu? ‘Değirmenci’ dedin ya.”

Üste çıkmaya çalışan Hoca;

“Hatun nerede oturuyor diye soracaktım.” der.

Şaşkına dönen hanım dayanamaz ve;

“Efendi, sana bir şeyler mi oldu ne... Az önce ‘komşu’ dedin ya.”

Hanımının her sorusuna karşı çıktığını gören Hoca biraz da kızarak;

“Yahu hanım, iki söz edelim dedik, burnumdan getirdin. Seninle de konuşulmuyor ki!” deyiverir (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 145).

12.1.4. Ne Olur Komşu Biraz da Biz Ölelim

Ramazan ayının yazın tam ortasına geldiği yıllar... Gün uzun mu uzun

hava sıcak mı sıcak... Bir komşusu, Nasreddin Hoca'yla birkaç arkadaşını iftara davet eder.

İftar saati yaklaşır, sofraya oturlar. Ezan okunduktan sonra iftar edilip yeme içme faslına geçilecektir. Sofraya ilk olarak soğuk bir hoşaf tası konulur. Ancak ortada bir kurnazlık vardır. Evin sahibi, neredeyse kepçe büyüklüğünde bir kaşıkla, hiç nefes almadan hoşafı içmektedir. Misafirlerin ellerinde ise küçücük kaşıklar vardır. Üstelik ev sahibi kepçeye benzeyen koca kaşığı hoşafa her daldırışında tuhaf sesler çıkarır.

“Ohhh... Öldüm!..”

Misafirler ise küçücük kaşıklarla ne hoşafın tadına varabilir, ne de kendi susuzluklarını giderebilirler... Nasreddin Hoca bir bakar, iki bakar ve ardından;

“Bu iş böyle olmaz.” diyerek ev sahibinin elindeki kepçeyi kapar ve;

“Be adam, kepçeyle biraz da biz içsek, belki biraz da biz ölürüz.” der (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 147-148).

12.1.5. Damdan Düşenin Hâlimden Damdan Düşen Anlar

Hoca evinin damında çalışırken, olacak bu ya, aşağıya düşüverir. Haberi duyan komşuları;

“Hocam, geçmiş olsun, damdan düşmüşsün, çok üzüldük.” derler ve ardından soru üstüne soru sorarlar:

“Nasıl oldu?”

“Neden dikkat etmedin?”

“Bir daha dikkatli ol...”

Sorular uzadıkça, Hoca'nın da canı sıkılmaya başlar. Düşünür, taşınır ve bunların hepsini birden susturmak için komşularına;

“Komşular, sizin içinizde damdan düşeniniz var mı?” deyince, misafirler hep bir ağızdan;

“Yook...” diye cevap verir. Bu defa Hoca;

“Öyleyse boşuna konuşmayın, benim hâlimden ancak damdan düşen anlar!” der (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 148-149).

12.1.6. Başını Pencerede Unutmasın

Hemşehrileri bazen candan, bazen de sahte olarak Hoca'ya saygı gösterirler. Günün birinde sahte saygı gösterenlerden biri Hoca'yı evine davet eder. Hoca da konumu gereği davete gider. Gider gitmesine de eve yaklaşınca ev sahibinin başını pencereden içeriye doğru çektiğini görür.

Hiçbir şey olmamış gibi evin kapısına çalan Hoca;

“Komşu, komşu ben geldim.” deyince, kapının arkasından değiştirilmiş bir ses duyulur:

“Ah Hocam, ah! Evin sahibi buradaydı, az önce gitti, ben sizin geldiğinizi söylerim, mutlaka çok üzülecektir.”

Hoca bu söz karşısında iyice sinirlenir ve;

“Ev sahibine söyleyin, bir daha bir yere giderken başımı pencerede unutmayın.” der (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 152).

12.1.7. Peşin Parayı Görünce Ne de Güzel Gülüyorsun

Nasreddin Hoca komşularından birine borçlu olup bir türlü ödeyememektedir. Alacaklı birkaç defa kapıyı çalınca Hoca;

“Komşu, çok kısa bir süre içerisinde borcumu sana ödeyeceğim.” der. Komşusu biraz şaşkın vaziyette;

“Bu iş nasıl olacak, ne zaman ödeyeceksin?” deyince Hoca;

“Bak komşu, kapının önüne çalı ekdim, çalılar ilkbaharda yeşerecek, sonra çalıları sertleşecek...”

“Eee...”

“Kapının önünden geçen koyunların yünleri çalılara takılacak...”

“Sonra?”

“Sonra mı, bu yünleri toplayacağız, hatunla birlikte kabartacağız, sonra kirmanda eğireceğiz, son olarak da pazarda satacağız. O zaman senin parayı ödeyeceğim.” deyince alacaklı acı acı gülmeye başlar.

Alacaklısının bu tavrı üzerine Hoca;

“Ah komşu ah, peşin parayı görünce ne de güzel gülüyorsun.” der (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 154-155).

12.1.8. Gençlikle Yaşlılığın Hiç Farkı Yokmuş

Nasreddin Hoca komşuları ile bir sohbeti esnasında;

“Gençlikle yaşlılık arasında hiçbir fark yokmuş.” der. Bunun üzerine çevresindekiler;

“Olur mu Hocam, hem de dağ gibi fark var.” deyince Hoca;

“Komşular ben bunu denedim, gençliğimde bizim evin önünde bir taş vardı. O zamanlar kaldırmak istedim, kaldıramadım. Geçenlerde aklıma geldi, taşı tekrar kaldırmak istedim, yine kaldıramadım. Bu sebepten anladım ki gençlikle yaşlılığın hiç farkı yokmuş.” der (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 155).

12.1.9. Ne Zaman Teke Olacak?

Arkadaşları bir gün Hoca’ya;

“Hocam, senin burcun nedir?” diye sorarlar. Hoca da;

“Teke!” cevabını verir.

Bunu duyan arkadaşları hayret içinde;

“Hocam, böyle bir burç var mı? Biz bilmiyoruz da...” der.

“Rahmetli anam bana, ‘Benim burcum dedi, seninki de dedi olsun.’ demişti.”

“Hocam, sen daha iyi bilirsin ama dedi ‘oğlak’ değil mi? Öyleyse burcun oğlaktır.”

Arkadaşının sözlerini dinleyen Hoca cevabını verir:

“Doğru söylüyorsun, burcum bir zamanlar oğlaktı. Aradan yıllar geçti, bu oğlak ne zaman teke olacak?” der (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 156).

12.1.10. Karşılama Geldik

Günün birinde Hoca eşeğine biner ve komşu köydeki bir ahabını ziyarete gider. Orada epeyce bir hâl hatır ettikten sonra izin ister ve tekrar evinin yolunu tutar. Yolu üzerinde karşılaştığı sözde muzibin biri;

"Aman Hocam, iki kardeş nereden gelip nereye gidiyorsunuz?" der.

Hoca kendinin eşek yerine konulduğunu anlayınca hemen cevabını verir:

"Aman efendim, bunu bilmeyecek ne var, ağabeyimizin geldiğini duyduk, biz de onu karşılamaya geldik." (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 159).

12.1.11. Önden Buyur Yiğidim

Günlerden bir gün Hoca, ziyaret için mezarlığa doğru yola koyulur. Oraya varınca birdenbire karşısına kocaman bir köpek çıkar.

Hoca korkudan ne yapacağını şaşırır. Bulduğu taşı kapıldığı gibi köpeğe fırlatır.

Köpeğe "hoşt hoşt" diye bağırarak onu korkutup uzaklaştırmak ister. Köpek de köpek ha! Korkup kaçacağı yerde daha çok hırlar ve Hoca'nın üzerine doğru hücum eder.

Hoca, bakar ki köpeğin kaçmaya hiç niyeti yok. Çareyi bir mezar taşının arkasına sığınmakta bulur ve;

"Anlaşıldı. Mademki bana senden önce geçiş yok, sen önden buyur yiğidim." der. (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 160-161).

12.1.12. Ben Senin Delikanlılığını da Bilirim

Günlerden bir gün Nasreddin Hoca, alışveriş yapmak için şehre gidecektir.

Ahırdan eşeğini çıkarır, evin önüne getirir. Şehirden siparişi olan komşular Hoca'nın başına toplanırlar.

Hoca, eşeğine binmeye çalışır, fakat her çaba boşunadır. Bir kez daha denemek ister "Ha gayret" deyip bir daha eşeğin üstüne sıçrar ama bu kez de eşeğin üzerinden öbür tarafına düşüverir.

Komşuları Hoca'nın gayretlerinin bu şekilde bitmesine bir taraftan üzülürler, bir taraftan da ellerinde olmadan gülmeye başlarlar.

Bu durum karşısında canı iyice sıkılan Hoca komşularına dönerek;

"Yahu komşular, benim delikanlılığımı görmediniz. Ben, bir sıçrayışta değil eşeğe binmek damın üzerine bile atlardım." der.

Hoca, böyle der demesine de bir yandan da kendi kendine;

"Hey gidi Hoca, ben senin delikanlılığını da bilirim." deyiverir. (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 161).

12.1.13. Eşeğin Başı Değişmiş

Hoca eşeğini bir ağaca bağladıktan sonra şöyle bir gezmek ister. Gezer tozar, ziyaretlerini yapar gelir ki ne görsün, eşeğinin yuları çalınmış.

Duruma çok üzülen Hoca pazarda dolaşırken bir taraftan da eşeklerin başındaki yularları kontrol eder. Tam bu sırada bir bakar ki eşeğin birinin kafasında kendi eşeğinin yuları... Doğruca eşeğin yanına varan Nasreddin Hoca eşek sahibinin duyacağı bir ses tonuyla;

"Yahu, yular bizim eşeğin yularına benziyor, fakat eşeğin başı değişmiş!" deyiverir.

12.1.14. Adam Olmanın Yöntemi Nedir?

Günün birinde Hoca'nın da içinde bulunduğu topluluktan birisi;

"Hocam, adam olmanın yöntemi nedir?" deyince; Hoca Efendi, adamın nefes almasına bile fırsat vermeden;

"Canım, bunu bilmeyecek ne var, elbette kulaktır." der.

Fakat Hoca, arkadaşlarının "kulaktır" cevabından pek bir şey anlamadıklarını anlayınca açıklama yapma gereğini duyar:

"Aa!.. Bunu bilmeyecek ne var? Herhangi bir adam konuşurken onu can kulağı ile dinlemeli; bu arada kendi ağzından çıkanı kendi kulağı duymalıdır." (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 163).

12.1.15. Tokadın Bedeli

Günlerden bir gün adamın biri Nasreddin Hoca'nın ensesine bir tokat atar. Hoca da adamı tuttuğu gibi Kadı Efendi'ye götürür. Hoca;

"Kadı Efendi, bu adam bana tokat attı. Şikâyetçiyim." der.

Tokadı atan adam Kadı Efendi'nin tanıdığı çıkınca Kadı Efendi kararını verir ve şöyle der:

"Tokat atmanın bedeli bir akçedir. Ver de kurtul."

Adam bir akçeyi getirmeye gider ama bir türlü gelmez. Beklemekten sıkılan Hoca kalkıp Kadı Efendi'nin ensesine bir tokat atar ve ardından cevabını verir:

"Kadı Efendi, adamın parayı getireceği yok. Getirirse de sana attığım tokadın cezası olarak alıverirsin." (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 173-174).

12.1.16. Sondaki Est'leri Görmüyor musun?

Hoca, medresede öğrenciyken Arapça ve Farsça derslerini de okumuştur. Ancak günlük hayatta bu dilleri pek kullanmadığı için unuttur. Bir işgüzar da Hoca'nın Arapça ve Farsça bilip bilmediğini anlamak için onu sıkıştırmaya başlar:

"Hocam, iyi hoş adamsın; seni çok severim. Ama Farsça bilmediğin için vaazlarından yeterince yararlanamıyorum."

Bunun üzerine Hoca öfkeyle adama çıkışı:

"Be adam, benim Farsçayı bilmediğimi de nereden çıkardın? Dinle bakalım, Farsça nasıl konuşulmuş, nasıl Farsça şiir okunmuş:

'Mor menekşe boynun eğmiş uyurest,

Kâfir soğan kat kat urba giyerest.'

Soruyu soran işgüzar, önceleri şaşırırsa da kendisini hemen toparlayarak Hoca'ya bir soru daha sorar:

“Aman Hocam sen de! Farsça bunun neresinde ki?”

Hoca bu, altta kalır mı hiç! Adamı önce dikkatle süzer, sonra da tebesüm ederek cevabını yapıştirir:

“Neresinde olacak yahu! Sonlarında elbette... Sen oradaki ‘est’leri görmüyor musun?” (Sakaoğlu-Alptekin 2009: 174-175).

12.1.17. Saklarlar da Kışın Yerler

Misafirlerden birisi, Nasreddin Hoca'nın evinde yatıya kalır. Akşam yemeği yenildikten sonra yatma zamanı gelince misafir;

“*Bizim eller bizim eller*

Yatarken üzüm yerler” der.

Nasreddin Hoca bu maniye şu karşılığı verir:

“*Bizde böyle âdet yoktur*

Saklarlar da güzün yerler.” der .

12.2Bektaşî Fıkraları

12.2.1.Ya İğnenin Deliğini Büyütür Ya Deveyi Küçültür

Bektaşî dervişlerinden birine:

“Erenler! Cenabı hak her şeye kadirdir, dersiniz; bir dikiş iğnesinin gözünden bir deveyi geçirebilir mi?” demişler. Bektaşî:

“Vızır vızır,” der.

“Nasıl?” diye sorulunca:

“Ya dikiş iğnesinin gözünü büyütür, ya deveyi küçültür, geçirir,” demiş. (Yıldırım 1999: 77)

12.2.2. Kabahat Tarlayı Sana Gösterende

Bir köyde yağmur duasına çıkarlar. Bektaşî de bunlara uyar. Cemaatin arkasından giderken eline geçirdiği bir ağaç dalmı kendi tarlasına dikerek başını yukarı kaldırır:

“Bizim tarla da işte burası. Bari iyice bir yağmur yağdır da sulansın,” der.

Yağmur duası biter, herkes evine döner ve o akşam şiddetli bir yağmur ve dolu yağar. Bektaşî sabahleyin tarlasını gezmeye gider. Bir de ne görsün, dolu bilhassa kendinin tarlasındaki ekini mahvedip toprağa katmış. O vakit de başını yukarı kaldırarak Allaha şöyle hitap eder:

“Kabahat sende değil, sana tarlayı gösteren pezevenkte,” der. (Yıldırım 1999: 78)

12.2.3. Bugünlerde Aramız Bozuk

Bektaşî bir kasabaya uğramış. Bakmış ki çoluk çocuk bütün kasaba halkı toplanmış, feryat ve figan ediyorlar. Bektaşî:

“Ne oluyor yahu,” diye sormuş.

“Yağmur duasına çıkıyoruz,” demişler.

“Bir yağmur için bu kadar feryat edilir mi? Ben size istediğiniz kadar yağdırayım,” demiş

“Yağdır bakalım,” demişler.

Bektaşî bir tas su istemiş. Su gelince gömleğini çıkarıp ıslatmış, sık-mış, kurusun diye bir çalının üstüne koymuş. Birkaç dakika sonra sel gibi yağmurlar boşanmağa başlamış. Halk Bektaşî'nin elini öperek:

“Evliya mısın, nesin be mübarek?” demişler. Baba eliyle gökyüzünü göstererek:

“Bu günlerde aramız bozuk, demiş. Bu işi gömleğim kurumasın diye yaptı. Yoksa bende ne evlilik, ne de kerametten eser yoktur.” (Yıldırım 1999: 80)

12.2.4. Ortaklık

Büyük bir tarlası olan erenler bostan dikerken iyi bir mahsul alabilmek için:

“Ey gani Allah'ım, bu sene bu bostanlara ortağız,” der.

“Karpuzlar o sene o kadar güzel gelişirler ki, her biri on beş yirmi kiloluk olur. Bektaşî'nin keyfi yerinde. O akşam yatağına sırt üstü yatar, türlü türlü hayaller kurar. Allah'la ortaklığını bozar.

O akşam bir dolu her biri ceviz büyüklüğünde. Bütün karpuzları patlatır. Arkasından bir sel, tarlada hiçbir şey bırakmaz. O sırada bir yıldırım çakar. O zaman erenler dayanamaz:

“Daha çakmağını çakıp neye bakıyorsun, işte ne bostan kaldı, ne de tarla!” der. (Yıldırım 1999: 77)

12.2.5. Şunu Ben Yapsam Canıma Okurdun

Bektaşînin biri nehir kenarında otururken, biri elinde, biri kucağında iki çocukla bir kadın gelir. Kadın, babaya rica eder;

“Çocuğun bir tanesini tut, ötekini karşıya geçireyim, gelip bunu da alırım,” der.

Baba çocuğa bakar, kadın küçük çocuğu karşıya geçirdikten sonra gelir, öteki çocuğu da alır. Geçirirken tam suyun ortasına gidince ayağı kayarak düşer, hem kadın, hem çocuk ikisi de boğulur. Bu acıklı manzarayı gören ve karşıdaki çocuğun da ağlamasını duyan Bektaşî başını yukarı kaldırarak:

“Hey Allah'ım! Şu senin yaptığın işi ben yapsaydım canıma okurdun,” der. (Yıldırım 1999: 86)

12.2.6. Hangisi Daha Uğursuzmuş?

Avcı Sultan Mehmet diye anılan Dördüncü Mehmed bir gün akşama kadar uğraştığı hâlde, bütün attıkları boşa gider. Bunun sebebini sabahleyin ilk gördüğü adamın uğursuzluğuna hamlederek:

“Saraydan çıkarken kapı önünde sallana sallana biri geçiyordu. Sivri külahlı, sırtı kamburumsu... Bana çabuk bulun.” emrini vermiş.

Hemen tanışmışlar, meşhur Bektaşî Ayyaş Hamza. Karakullukçular yaka paça adamı huzuruna getirirler. Öyle bir uğursuzun yaşamak hakkı olmadığı için derhal asılmasına irade çıkar. Bektaşî der ki:

“Sabahleyin ilk beni gördüğünüz için iki keklik bile vuramadınız. İyi ama padişahım, benim de bu sabah ilk gördüğüm siz oldunuz, fakat benim kellem gidiyor. Uğursuzluk hangimizde fazla?”

Cevap padişahın o kadar hoşuna gider ki hayatını bağışladıktan başka bir kese de altın verir. (Yıldırım 1999: 91)

12.2.7. Sırat Köprüsü

Bektaşinin biri bir gün meyhaneye oturmuş, demleniyormuş. O sırada yanına hoca yaklaşır:

“Behey adam, demiş, yarın Tanrı’nın huzuruna çıkıp Sırat köprüsünden geçeceksin, sende hiç korku yok mu?” Bektaşî:

“Sırat köprüsü nasıl şeydir?” diye sormuş. Hoca:

“Kıldan ince kılıçtan keskin,” demiş.

“Pekiyi korkuluğu var mı?”

“Yok.”

Bektaşî başını sallamış:

“Öyleyse cumburlop,” demiş. (Yıldırım 1999: 99)

12.2.8. Biz Görmeyiz ki Örtelim

Bir Bektaşî ile Mevlevî konuşurlarken, Mevlevinin cübbe gibi uzun olan kolları Bektaşinin dikkatini çekerek sorar:

“Erenler, yeniniz neden bu kadar geniş?” deyince Mevlevî geniş kolu ile bir örtücü hareket yaparak:

“Erenler, biz gördüğümüz günahları bu yenimizle örteriz. Ya siz bu daracık kolla ne yaparsınız” deyince Bektaşî:

“İmanım, biz görmeyiz ki örtelim,” der. (Yıldırım 1999: 121)

12.2.9. İslamın Şartı Kaç?

Softanın biri, Bektaşiden İslamın şartını sormuş. Bektaşî:

“Birdir,” demiş. Softa:

“Be herif, daha İslamın şartını bilmez, bir de dervişlik taslarsın,” deyince Bektaşî:

“Savım, salat bizde yok, hac, zekât da sizde yok. Bir kelime-i şahadetten başka ne kaldı,” demiş. (Yıldırım 1999: 123)

12.2.10. Mübarek Sünneti de mi Terk Edeyim?

Bektaşî Ramazandan on beş yirmi gün kadar evvel evlenmiş. Aldığı karı Bektaşilerin telakkilerinden tamamıyla bihabermiş.

Ramazan gelmiş... Kadın bakmış ki kocası namaz kılmıyor, oruç de tutmuyor. Fakat muntazaman sahur yemeklerine iştirak ediyor. Bu hal kadına pek garip gelmiş:

“Efendi!... Namaz kılmıyorsun, oruç tutmıyorsun. Fakat her gece sahur yemeği yiyorsun. Bunun hikmeti nedir,” demiş.

Bektaş, ciddiyetini tamamıyla muhafaza ederek:

“A, hanım!... Oruç tutmak, farzdır. Sahur yemek ise sünnettir. Bir türlü becerip de farzı eda edemiyorum. Bunu günahı yetmiyormuş gibi mübarek sünneti de mi terk edeyim?” (Yıldırım 1999: 138)

12.3. İncili Çavuş Fıkraları

12.3.1. Zahmetsiz Maaş

Bir gün padişah, sarayın penceresinden Sarayburnu açıklarında bir kayıkçının akıntıya karşı çok zor durumda kaldığını seyrederken İncili Çavuş odaya girer. Padişah, İncili’yi pencerenin önüne çağırır. Padişah, kayıkçıyı göstererek:

“Bak, İncili! Biçare ne kadar zahmet çekiyor. Bu bir lokma ekmek için değil mi?” deyince İncili Çavuş:

“Efendimiz, herkes geçinmek için zahmet çeker! Dünyada bedava geçinen üç kişi vardır.” deyince padişah şaşırarak şöyle der:

“Onlar kimdir?”

“Biri silahtar ağanın imamı, diğeri kızlar(harem) ağasının berberi, üçüncüsü de kulunuz! “

“Ne demek istiyorsun, anlamadım!”

“Efendim silahtar ağa namaz kılmaz, imama maaş verir. Kızlar (harem) ağasının sakalı ve bıyığı olmadığı gibi başı da keldir, berbere boş yere maaş verir. Kulunuz da efendimizi güldürür ve sinirinizi gideririm. Padişahın hizmetinde olanlardan birer maaş alırım”

İncili’nin bu sözleri padişahı güldürür. Padişahın sinirini giderir. Meğerse o gün padişah bir iş için fena hâlde hiddetlenmiştir. Bu hiddetin önünü alması için de saray erkânı İncili Çavuş’a birçok ikram vaat etmiştir (Akçar 2010: 230).

12.3.2. Biraz da Başka Yerde Adalet Göstersin!

İncili, bir gün Bursa’nın Söğüt kasabasına gider. Halk kadından çok şikâyet etmektedir.

“Böyle insafsız, böyle rüşvet yiyen bir adam daha olamaz. Hak, adalet yalnız kesesini doldurmak için birer vesiledir. Şimdiye kadar ne yaptıksa şu herifi buradan attıramadık.” deyip dururlar.

İncili:

“Peki bir defa da valiye şikâyet etseniz...!” tavsiyesinde bulunur.

Halkın ileri gelenleri İncili de beraber olmak üzere valiye şikâyete karar verirler.

Vali, kadının rüşvet ortağıdır. Kadı da bu işten haberdar olduğu için durumu önceden valiye bildirmiştir.

Vali, heyeti iltifatla karşılar. Daha kimse bir şey söylemeden:

“ Kasaba nasıl, halk nasıl? İnşallah her şey iyidir. Bizim orada bir muhterem biraderimiz, kadı efendi vardır. Çok değerli âlim, adil bir zattır. Onun kasabanızda bulunuşu büyük bir nimettir.” der.

Bu sözler üzerine heyetten bir tek kimsenin ağız açıp da kadıdan şikâyet etmesine imkân kalmamıştır.

Fakat İncili, zekâsını kullanır.

“ Evet, efendimiz! Çok haklısınız. Kadı efendi çok âlim, çok dürüst ve çok adil, fevkalade faziletli bir kişidir. Başka yerlerin kadıları gibi rüşvet de yemez. On senedir kasabamızda oturarak adaleti her tarafa yaydı. Zannederiz, vilayetin başka kasabalarının da böyle bir kadıya ihtiyacı vardır. Kadı efendiyi bizim kasabaya göndererek yaptığınız büyük lütfu onu diğer kasabalara da göndererek yaparsanız bütün vilayet halkını sıra ile memnun ve bahtiyar etmiş olursunuz.”

Vali, bu kadar akıllıca, zekice yapılan şikâyet üzerine kadıyı başka bir yere gönderir (Akçar 2010: 232).

12.3.3. *Elmas Tasmalı Köpek*

Avusturya Kralı, Kanuni Sultan Süleyman'ın yanına göndereceği elçiye şöyle talimat verir: “Türklerin ihtişamı, servetleri, debdebe ve saltanatları meşhurdur. Hele Başvezirleri İbrahim Paşa, Avrupa'da en büyük bir hükümdardan fazla servete sahiptir. İhtişam içindedir. Gerek padişahın ve gerekse vezirin huzurlarına çıkacağı zaman, görünüş ve gösterişte onlardan geri kalmamalısn.”

Bu talimat ile İstanbul'a gelen Avusturya elçisi özel odasında getirdiği elbiselerini giyer. Çeşit çeşit mücevherlerini takar, huzura kabul olunur. Padişah, aşırı derecede süslenmiş olan elçinin bu hâlini beğenmez. İncili'ye:

“ Nedir, elçinin bu hâli? Bunda bir kasıt olmalı...” deyince İncili:

“ Şevketlim! Onu sarayda misafir eder, beni de maiyetine memur kıalarsanız hem maksadını anlar hem de yaptığının biçimsizliğini anlatırım.” cevabını verir.

Elçi, sarayda misafir edilir. İncili de onun hizmetine memur kılınır. İncili, bir köpek buldurarak ona en iyi kumaştan bir üstlük diktirir. Boynuna da elmas ve diğer kıymetli taşlardan işlemeli bir tasma koydurarak elçinin görebileceği bir yere getirtir. Elçi, köpeği görünce:

“ Ne tuhaf, bu! Hiç de bir köpeğin boynuna elmaslı taş takıldığını işitememiş, görmemiş ve tahmin etmemiştim.”

İncili, elçiye ders verecek zamanı elde eder:

“Evet. Elçi hazretleri, haklısınız! Fakat padişahımız, iyi kumaştan elbiselerle, elmas vesaire ile bir köpeğin kıymetinin artmayacağını anlatmak için bu hayvanı böyle gezdirtiyor.” der.

Elçi de ertesi günü, huzura girmek için en sade elbiselerini giyer (Akçar 2010: 236).

12.3.4. Mangal

İranlıların en meşhur özelliklerinden biri övünmek, bir şeyi överken abartmaktır. O kadar ki “Acem mübalağası” halkımızın dilinde büyük abartılar için kullanılan bir deyim olmuştur. İran elçiliği sırasında Şah Abbas da İncili Çavuş’a ve arkadaşlarına zenginliğini ve sarayının ihtişamını gösterip övünmek ister. Şah’ın kapağı çok kıymetli zümrütlerle, incilerle süslü bir altın mangalı vardır. Kapağın üstündeki kulpuna da göz ve gönül kamaştıran bir büyük elmas oturtulmuştur. Rehberler Türk elçilik heyetine Şah’ın sarayını gezdirmektedirler. Misafirler bir odayı inceleyip bir başkasına geçerken hademeler bu mangalı başka bir odaya götürürler. Böylece sarayın bütün odalarında böyle kıymetli mangallar bulunduğu hakkında ziyaretçilerde bir kanaat uyandırmaya çalışırlar. Saray gezildikten sonra Şah, Türk heyetini kabul eder, onlara:

“Sarayımızı nasıl buldunuz, yoruldunuz mu?” der. İncili bu soruya:

“Pek güzel, sarayınız çok büyük ve muhteşem, gezmekle bitiremedik. Çok yorulduk ama mangalınız da bizimle beraber yoruldu!” diye cevap verir. (Akçar 2010: 246).

12.3.5. Farisi

İncili Çavuş, elçi olarak Acem Şahı’nın yanına vardığında, Şah Abbas:

“İstanbul’da Farisi bilir kimse var mıdır?” diye sorar, İncili de;

“İstanbul’un köpekleri bile Farisi bilip söylerler!” diye cevap verir.

Şah:

“Köpekler nasıl Farisi bilip söylerler?” deyince Çavuş şöyle cevap verir:

“Ortalıkta bir leş gördükleri zaman köpeklerin büyükleri; ‘Hamım, harrum!’ (yiyecek), diye bağırlarlar. Küçükleri; ‘Çend, çend?’ (kaç?), diye sorarlar. Büyükleri onlara; ‘Heft, heft!’ (yedi) diye cevap verirler. İşte böyle Farsça konuşurlar!” (Akçar 2010: 250).

12.3.6. Bahane

İncili Çavuş’un bir ara evlendiği söylenir. Fakat evlendiği kadın çok çirkindir. Bu nedenle İncili Çavuş’a bir hayli takılanlar, alay edenler olur.

İncili Çavuş, düşünür, taşınır: “Bu karı ile niye evlendim?” diye kendisine sorarlara:

“Ben bu karı ile parası için evlendim.” diye bir mazeret uydurmağa başlar.

Bir gün bu laf karısının kulağına gider... Kadın:

“Sen benimle param için evlendiğini söylüyormuşsun... Neden böyle söylüyorsun?”

İncili boynunu büker:

“Hatun, sen söyle başka ne sebep gösterebilirim?” (Akçar 2010: 269).

12.3.7. Yemek - Memek

Padişah, birgün İncili Çavuş'a sorar:

"Kuzum İncili, yemek memek derler. Yemek nedir, memek nedir?"

İncili:

"Padişahım yemek yüce zatınızın yediği, memek de biz kullarınızın yediğidir."

Padişah tekrar sorar:

"Kürk mürk derler, o ne?"

İncili cevap verir:

"Efendimiz, kürk padişahımızın giydiği, mürk biz kulların giydiğidir."

Padişah son bir soru daha sorar:

"Ya padişah madişah?"

İncili, hiç çekinip korkmadan cevap verir:

"Padişah, yüce atalarınız; madişah da yüce zatınız" (Akçar 2010: 273).

12.4. Bekri Mustafa Fıkraları

12.4.1. Tövbe

Bekri, içkiye tövbe etmeye karar verir. Artık hiç içki içmeyecek, meyhaneden içeri adımını atmayacaktır. O gün, akşama kadar evinde sabreder. Hava kararınca sokağa çıkar. Yolu üzerinde bir meyhane görür. Kendi kendine söylenir:

"Kendimi tutup bu berbat yere girmeyeceğim artık!"

Yoluna devam eder. Çok geçmeden ikinci bir meyhane daha gözüne takılır. Biraz durduktan sonra oradan da uzaklaşır. Birkaç adım daha atar, üçüncü bir meyhanenin önünde durur. Kendi kendine söylenir:

"Dayan Bekri, girme şu pis yere!"

Büyük bir çaba ile karşı kaldırıma geçip yürümesini sürdürür. Ancak, köşeyi döner dönmez yeni açılmış, pırıl pırıl bir meyhanenin karşısında bulur kendini. Yine kendi kendine söylenir:

"Hayır, hayır girmeyeceğim işte!" Az yürüdüktan sonra:

"Afferin Bekri, mücadeleyi kazandın! Bu başarının şerefine iki kadeh parlatmak hakkındır!"

Böyle diyen Bekri, önüne çıkan ilk meyhaneye dalar (Akçar 2010: 361).

12.4.2. Bir Yudum İçince

Bekri Mustafa, bir ara Üsküdar İskelesi'nde kayıkçılık yapmaktadır. Bir gün Sultan Murat ile Sadrazam Bayram Paşa kılık değiştirirler. Koca ayyaşın kayığına binerler. Sahilden epeyce uzaklaşınca kayıkçı, rakı testisini dikip birkaç yudum içer.

Sultan Murat:

"Baba testiği uzat, bir yudum su da ben içeyim!" der.

Bekri Mustafa güler:

“Sen içemezsin oğul, içindeki su değil, rakı!”

Padişah:

“Niye içemeyelim?” deyince:

“Tahammül edemezsiniz, belli mi olur, hem kendinizi hem beni yakarsınız!”

Padişah, ısrar edince testiye uzatır. Testi elden ele dolaşır. Bir ara Sultan Murat:

“Baba, sen padişah yasağından korkmaz mısın?” diye sorar.

Bekri Mustafa:

“Korkarım, amma padişah beni burada nerden görecek?” der. Padişah:

“Ya ben haber verirsem?” deyince;

“Veremezsin, sen de içtin, kellelerimiz beraber gider!” cevabını verir.

Bunun üzerine çakır keyf olan padişah:

“Ya ben padişah, bu adam da Sadrazam Bayram Paşa ise!” deyince, Bekri Mustafa kürekleri bırakıp kahkahayı atar:

“Seni köftehor! Ben demedim mi tahammül edemezsin diye!. Şunun şurasında iki yudum rakı içtiniz, biriniz padişah, biriniz vezir olmaya kalktınız!”. (Akçar 2010: 362).

12.4.3. Berber İken

Bekri, gençliğinde bir ara berberlik yapmıştır. Kalfa olduğu gün, ustası onu dükkânda tek başına bırakarak çarşıya gider. Az sonra iri yarı bir kabadayı dükkândan içeri girerek Bekri’ye:

“Eğer, der, bir tarafımı yaralamadan beni tıraş edersen sana iki akçe vereceğim. Yapamazsan ölümlerden ölüm beğen!”

Ve koltuğa oturur. Bekri, adamı dikkatle tıraş eder. Yüzünde hiç kesik olmadığını gören kabadayı hayretle:

“Yahu, der, ölüm ve belimdeki hançer korkusundan elin nasıl titremedi hayrettir doğrusu.”

Bekri, şu cevabı verir:

“Eğer korkup da elimin titrediğini görseydim ilk önce sakalımı değil başımı keserdim!“(Akçar 2010: 398).

12.4.4. Fatıha

Bekri Mustafa, yine bir gece körkütük sarhoş olur. Karacaahmet Mezarlığı’ndan geçerken yüksek sesle bir nara atar. Bu sırada oradan geçmekte olan devriyeler, onu yakalayıp karakola götürürler. Kır sakallı, yaşlı bir adamdır asesbaşı (gece bekçisi):

“Söyle bakalım, ne yapıyordun mezarlıkta?”

Bekri, hiç istifini bozmadan karşılık verir:

“Fatıha okuyordum!”

Adam hiddetlenir:

“Nara atmak, Fatiha okumak mıdır?”

“Hayır efendim! Fakat o mezarda yatan ancak bundan anlardı.”

Bu karşılık oradakilerin o kadar hoşuna gider ki Bekri’yi serbest bırakırlar (Akçar 2010: 414)

12.4.5. Tavsiye

Bekri Mustafa, yolda bir arkadaşına rastlar. Arkadaşı Bekri’ye sorar:

“Nasılsın, rahatsızlığın geçti mi?”

“Hayır!”

“Nasıl hayır? Hekime gitmedin mi?”

“Gittim!...”

“Benim tavsiye ettiğimi söylemedin mi?”

“Söyledim!”

“Ne yaptı peki? Tedavi etmedi mi?”

Bekri Mustafa, gülerken bu soruya karşılık verir:

“Adını duyunca ilk işi tedavi ücretini peşin istemek oldu...” (Akçar 2010: 424)

12.4.6. Esir Pazarı

Bekri Mustafa, içkici olduğu kadar kabadayı biridir. Bir gün, afyon tiryakilerinin bulunduğu sokakta çakırkeyif ilerlerken afyonkeşlerden biri kendisine bakarak güler. Buna adamakıllı öfkelenen Bekri Mustafa bir nara patlattıktan sonra afyonkeşleri önüne katıp sille tokat esir pazarına götürerek tellala:

“Bre tellal, der, bunlar kullarımdır, haraç mezat sat bunları!” der.

Tellal ne kadar uğraştıysa da hiç kimse afyonkeşler için bir değer biçmez. Sonunda tellal:

“Ağa, arttıran yok, sıfırda kaldı!”

Deyince Bekri Mustafa:

“Nee? Diye bağırır. Olmaz öyle şey! Ben bunları satıp kendime bir konak alacak, geri kalan parayla da meyhanede arkadaşlara ziyafet çekecektim! Bu işe yaramazları bari kıtır kıtır keseyim!” der.

Afyonkeşlerden biri ayılıp Bekri Mustafa’nın ayaklarına kapanarak:

“Ağam, etme eyleme! Değerimizi bulduk biz, satıver gitsin!” diye ağlar.

Bu söz, Bekri’nin hoşuna gider ve afyonkeşleri serbest bırakır. (Akçar 2010: 408)

12.5. Karadenizli / Temel Fıkraları

12.5.1. Sa’a Çok Benzeyidi

Bir süre odasından ayrılan müdür, dönünce Karadenizli olan odacısına sorar:

“Beni arayan oldu mu Temel?”

“Evet efendim, adını söylemeyen biri sordü.”

“Muhakkak o benim aptal kardeşimdir.”
“Mümkündür efendim, çünkü sa’a çok benzeydi.” (Gökşen 2003: 239)

12.5.2. Rapor

Temel laboratuvarında pireler hakkında deney yapıyormuş. Pirenin bir bacağı koparıp;

“Zıpla bakayım” demiş. Pire zıplamış. İkinci bacağı koparıp; “Zıpla bakayım” demiş. Pire yine zıplamış. Böyle devam etmiş. Pirenin son bacağı koparıldıktan sonra, Temel pireye, “Zıpla bakayım” demiş. Pire zıplamamış.

Temel rapora yazmış: “Pirenin bacaklarını kopardıkça pire duymayı.” (Gökşen 2003: 246)

12.5.3. Ömür

Temel İstanbul’da kayıkçılık yaparken adamın birini kayığa alır. Denizin ortasına geldiklerinde adam sorar:

“Sen Betofin’i biliyor musun?”

“Bilmiyorum” der.

“Desene ömrünün üçte biri gitti.”

“Pekala Mozart’tan haberin var mı?”

Temel lakayt bir tavırla, “yoh” der.

“Desene ömrünün yarısı gitti” der.

O anda bir fırtına kopar. Temel adama:

“Sen yüzme bilir misun?” diye sorar.

“Bilmiyorum” der.

“Desena hemşerum ömrünün tamamı gittü!” (Gökşen 2003: 247)

12.5.4. Her İhtimale Karşı

Temel koşarak eve gelir. Babası Dursun’a,

“Baba yolda bi kadının çantası yere düşmüşüdi. Çantayı yerden alıp kaduna verdum. Bağa “çok naziksiniz” dedi.

“Ula uşağum o ne demektur?”

Temel:

“Bilmiyirum babacuğum. Ben da her ihtimale karşı vurdum oni.” (Gökşen 2003: 248)

12.5.5. Sıkıntı

Temel Almanya’ya gidip döndükten sonra Dursun’la karşılaşmış.

“Ula Temel sen Almanca bilmezdu. Almanya’da iken çok sıkıntı çektun mi?” diye sorunca Temel,

“Ben çekmedum ama Almanlar epey sıkıntı çektu” demiş. (Gökşen 2003: 248)

12.5.6. Japonlarla Yarış

Temel İstanbul'da kayıkçılık yaparken Japon'un biri kayığına biner. Boğaz'da gezerlerken, Kız Kulesi'ni gören Japon, Temel'e sorar:

"Bu kuleyi ne kadar zamanda yaptınız."

"Bilmiyorum. Her hâlde bir iki sene sürmüştür" der Temel.

Japon böbürlenerek:

"Biz de olsaydı bir ayda biterdi" demiş.

Temel "lâ havle" çekerek küreklere asılmış. Boğaz Köprüsü'nün altından geçerken Japon sormuş:

"Bu köprüyü kaç sene de yaptınız?"

Temel, "Dört sene sürmüş olmalı" der.

"Bizde olsaydı bir senede biterdi" demiş Japon.

Dolmabahçe Sarayı'nın önünden geçerlerken, Japon:

"Ya bu sarayı kaç sene de yaptınız?" diye sorar.

Temel hayret dolu gözlerle saraya bakarak,

"Sabah buradan geçerken bu saray burada yoktu" der. (Gökşen 2003: 249)

12.5.7. Dört Dil

Temel ile Dursun yolda gezerken yanlarına bir turist yaklaşır.

"İngilizce biliyor musunuz?" diye sorar.

Temel ile Dursun:

"Bilmeyiruk" derler.

Turist sıra ile Fransızca, Almanca veya İtalyanca bilip bilmediklerini sorar. Bizimkiler bilmediklerini söylerler.

Turist gittikten sonra Dursun:

"Ula Temel, çok utandım. Bi tane dil bilseyduk adamın derdini anlardık" diye hayıflanır.

Temel:

"Ula Dursun, sen manyak misun? Adam dört dil biliyi de derduni anlatamayı" der. (Gökşen 2003: 249)

12.5.8. Neden Şimdi

Temel boşanma davası açmış. Durişmada hagim boşanmak istemenün sebebini sorınca, Temel:

"Karim üç yıldır ne bulursa kafama fırlatıy hagim beyum" dedü.

Hagim:

"Beki bu davayı üç yıl önce değül niçün şimdi açayısun?"

Temel:

"Yenu yenu isabet etdürmeye başladı da" dedü. (Gökşen 2003: 334)

12.5.9. Garanti

Temel doktora gitmiş. Doktor Temel'i baştan ayağa iyice muayene ettikten sonra; "Senin ciğerlerin bitmiş, şu mikrobu var, bu mikrobu var.

Sen öleceksin” demiş.

Bunun üzerine Temel etrafa aids oldum diye yaymış. Doktor bunu duymuş ve Temel’i çağırmiş:

“Ula Temel ben öyle bir şey dedim mi sana?” demiş.

Temel:

“Doktor Bey öldükten sonra karıyı garantiye alırım da!” demiş.
(Gökşen 2003: 335)

12.5.10. Köpek

Temel adamın birine “köpek” demiş. Adam mahkemeye vermiş. Hâkim Temel’e altı ay ceza verdikten sonra “Bir diyeceğin var mı ?” diye sormuş.

Temel:

“Haçim bey, bi insana çöpek demek suç midur?” diye sormuş.

Hâkim:

“Suç ki sana altı ay ceza verdik” demiş.

“Peçi haçim bey, bir çöpeğe insan demek suç midur?”

Hâkim,

“Suç değildir” demiş.

Temel kendinden davacı olan adama dönerek,

“Ne haber insan” demiş. (Gökşen: 2002: 361).

12.5.11. Bilmece

Temel, Dursun’a sordü:

“Saridur, asilidur, uçar. Bu nedir?”

Dursun düşündü, taşındı bi dürlü bulamadı. Temel Dursun’i epey uğraşdurdıktan sonra cevabını söyledi:

“Uyy bilemedun, hamsidur daa.”

Dursun:

“Ula ben bi şe anlamadum da. Anlat oni bağa hamsinun neresu saridur?”

Temel:

“Boyadum oni”

Dursin kızar: “Peki nereye asilidur, de bağa.”

Temel:

“Astum oni” der.

Dursin iyice öfkelendu:

“Peçi hamsi uçar mi?”

Temel:

“Ha bu bilmececiur. Oda onun şaşırtmacasidur da!” (Gökşen: 2002: 362).

12.5.12. Soru Sormak

Temel’le oğlu Dursun İstanbul Boğazı’nda kayıkla geziyormuş.

Kızkulesi'nin yanından geçerlerken Dursun sormuş:

“Baba a bunun adı nedir?”

Temel:

“Bilmiyirum uşağum” demiş.

Biraz sonra Boğaz Köprüsü'nün altından geçerken Dursun yine sormuş:

“Baba a bunun adı nedir?”

Temel:

“Bilmiyirum uşağum” demiş.

Dursun Dolmabahçe Sarayı'nı görünce babasına yine sormuş:

“Baba a bunun adı nedir?”

Temel:

“Bilmiyirum uşağum” demiş.

Dursun babasına:

“Babacuğum sorularumla canını sıkımayrum değil mi?” deyince,

Temel:

“Yoh uşağum, yoh! Sor çi öğrenesun” demiş. (Gökşen: 2002: 375).

12.5.13. Bekler

İdam edecekleri zaman Temel'e sorarlar:

“Son arzun nedir?”

“Beni oğlumun yanına gömün!” der Temel.

“İyi ama oğlun ölmedi ki?”

Temel:

“Olsun, ben peklerum” der. (Gökşen 2003: 382)

12.5.14. 24 Şubat

Temel 24 Şubat günü belediyenin önünde koşan atletleri görünce zabıtaya sormuş:

“Ha punlar niye poyle koşayler?”

Zabıta:

“Onlara koşucu derler. Yarışı en önde bitiren mükâfat alır.”

Temel:

“Matem pir kişi mükafati alıy ta otekiler niye koşayi?” (Gökşen 2003: 401)

12.6. Diğerleri

12.6.1. Karakuş Kadı: Nalbantın Yerine O Kafes Ustasını Asın

Bir gün muhafızlar bir ölü ile bir katili Karakuş Kadı'nın huzuruna getirirler.

“Bu adam, bu adamı öldürdü” derler.

Karakuş Kadı, kısas kanunu uyarınca katile ölüm cezası verir. Saray görevlileri itiraz ederler:

“Efendimiz, bu katil atlarınızın nalbantıdır. Buna ölüm ezası verirseniz, atlarınıza kim bakacaktır?”

Karakuş kadı biraz düşünür ve sorar:

“Kale kapısının yanındaki demir kafes ustası yapamaz mı bunun işini?”

“Kesinlikle yapamaz.”

“Öyleyse bu nalbantın yerine o kafes ustasını asın!” (Akten-İvgin 2008: 24).

12.6.2. Konyalı Tayyip Ağa: Taşını mı Taşydın

İkinci Dünya Harbi'nin en şiddetli günleri... Her taraf ateş içinde... Türkiye harbe girmemiş, ama girecekmiş gibi hazır... Böyle bir devirde karşılaştığı bir tanıdığı Tayyip Ağa'ya dert yanmaya başlar:

“Aman Tayyip Ağa, bu dünyanın hâli ne olacak?”

Tayyip Ağa hiç oralı olmadan sorar:

“Ne var oğlum bu dünyanın hâlinde?”

“Ne olacağı var mı Tayyip Ağa, baksana dünyanın her tarafı yıkılıp gidiyor.”

Tayyip Ağa bu; böyle insanlara gereken dersi vermeyecek değil ya, hemen cevabını yapıştırır:

“Varsın yıkılırsa yıkılsın oğlum, dünya yapılıırken sanki taşını sen mi taşydın?”

12.6.3. Ağınlı İbik Dayı: Azrail de Giremez

İbik Dayıların evlerinin duvarında resim asılıymış. Evlerine gelen birisi İbik Dayı'ya:

“Bu resmi niye duvara astın? Eve melek girmez.” deyince İbik Dayı da:

“Öyleyse kaldırmayayım. Melek girmeyeceğine göre Azrail de giremez.” deyivermiş.

12.6.4. Karatepeli: Kaybolan Ayaklar

Bir grup Karatepeli (Kadirli/Osmaniye), bir ustaya toptan ayakkabı sipariş ederler. Usta da, hepsine aynı renkte birer çift ayakkabı yapar. Bunlar ayakkabılarını giydikten sonra bir araya gelince, ayaklarını uzatıp bakarlar ki, hepsinde aynı ayak!

“Ayaklarımız karışmış! Şimdi nasıl seçeceğiz bunları?” diye şaşırıp kalırlar.

Çaresiz kalan Karatepeliler, yoldan geçen bir adamı çağırarak:

“Gelin hele. Biz, ayaklarımızı karıştırdık, seçemiyoruz. Şunları seçiverin!”

Adam geliyor, bunların ayaklarına şöyle bir bakıyor. Sonra, bir sopa getirip sırasıyla bunların ayaklarına vurmaya başlıyor. Adam, hangisinin ayağına vurduysa, “Off..!” diyip çekiyorlar. Böylece herkes ayağını buluyor.

12.6.5 Karakayalı: Akıllı Gelin

Karakayalılar, köyden bulunan sudan içtikleri için akıllılarının noksan olduğunu zannederler. Bu sebepten köyün dışından akıllı bir gelin almayı planlarlar. Çok geçmeden köyün dışından gelini de alırlar. Sonra da yapacakları her işte ona danışırlar. Bir hasat mevsimi başakları deveye yükledikten sonra Karakayalının birisi der ki:

“Bu sene ütme yapıp yemedik, ne yapacağımızı gelinden soralım.” der.

Gelin de:

“Bundan kolay ne var deveye yüklediğiniz başakları yakın, sonra da ütme yapıp yiyelim” der. Öyle de yaparlar, ama bu arada başaklarla birlikte deve de yanmaya başlamıştır. Bunun üzerine akıllı gelin bir taşın üzerine çıkarak:

“Karakaya'nın akıllı lökü, aklın varsa çamura çök” der.

12.6.6. Karatepeli: Sakalı Töm Töm Ederdi

Karatepelilerin köyünde değirmen olmadığından un öğütmek için köyün dışına giderler. Bu geliş gidişler kendilerini çok yorduğu için, çare düşünürler ve köyün merkezine değirmen kurmaya karar verirler. Bu arada değirmen taşı da köyün yukarisindedir. Taşın kırılmadan indirilmesi için çareler düşünürler, en sonunda muhtarın kafasını değirmen taşının deliğinin içerisine sokmaya karar verirler, sonra da taşı yuvarlarlar. Taş birkaç defa döndükten sonra muhtarın başı kopar, gövdesi ise taşa sıkışır. Taş düze inince hepsi bakarlar ki muhtarın gövdesi var ama kafası yok. Kendi aralarında düşünürler:

“Acaba muhtarın kafası var mıydı?”

Epey bir düşündükten sonra derler ki:

“Gidelim karısına soralım.”

Muhtarın karısının yanına varırlar ve:

“Teyze senin kocanın kafası var mıydı” derler.

Bunun üzerine kadın:

“Vallahi kafası var mıydı, yok muydu bilmem ama sabah çorba içerken sakalı töm töm ediyordu” der.

12.6.7. Baskilli: Düşen Uçak

Elazığ'ın Baskil ilçesinden bir delikanlı, arkadaşıyla birlikte uçağa biner. Uçak havalandıktan bir süre sonra, mürettebatta bir telaş, bir koşuşturmaca başlar. Herkesin, kemerlerini bağlaması, can yeleklerini giymesi istenir. Ne olduğunu anlamayan Baskilli delikanlı arkadaşına dönüp:

“Ula Haso, n'oli bunlara?” diye sorar. Arkadaşı:

“Galibe uçak düşüyor!” deyince

“Amaaan bize ne, babamızın uçağı mı sanki!” der.

12.6.8. Apçağalı: Dut

Erzincan'ın Kemaliye ilçesine bağlı Apçağa köyünden bir adam, dutundan bir tane alıp kaçan kargayı kovalamaya başlar. Karga kaçır adam kovalar, karga kaçır adam kovalar, sonunda diğer köye kadar varır. Adamın, bir dut için ne hâle geldiğini gören bir köylü:

“Yahu utanmıyor musun, bir dut için bir karganın peşinden bu kadar gidilir mi deyince, nefes nefese kalan Apçağalı, kendini haklı göstermek için:

“Hem Eğin dutuydu, hem çatalıdı hem de bir mehleye yeeteridi!” diye cevap verir.

12.6.9. Erzurumlu: Teyo Pehlivan / Cebelitarık

Teyo Pehlivan başından geçen bir olayı anlatır:

“Gemiyen gidiyorduk, Cebelitarık Boğazından gemi geçmedi. Kapdana dedim ki: ‘Sen kenardan dolaş, ben kendim geçerem!’ Bele Cebelitarık’tan yan geçdiğimi gördüm, peşime it balıkları naşi üriyir!” (Kılıç – Atnur 2006: 86).

KAYNAKLAR

Akçar, Rukiye, (2010), **İki Osmanlı Nüktedanının (Bekri Mustafa-İncili Çavuş) Fıkraları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma**, Konya (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış doktora tezi).

Akten, Sevim – Nail Tan – Hayrettin İvgin (2008), **Türk Halk Edebiyatında Karakuş Kadı Fıkraları**, Kültür Ajans Yayınları, Ankara.

Alptekin, Ali Berat

Atalay, Besim (1968); **Çeşitli Halk Fıkraları ve Deyimleri**, Ankara.

Baba, Okan (2001), **Halk Edebiyatı ve Terimleri Sözlüğü**, İstanbul.

Beysanoğlu, Şevket, (1982), “İncili Çavuş’un Kimliği”, **II. Milletlerarası Türk folklor Kongresi Bildirileri**, Ankara, 53-60.

Boratav, Pertev Naili (1969), **Az Gittik Uz Gittik**, Bilgi Yayınevi, Ankara.

Boratav, Pertev Naili (1992), **100 soruda Türk Halk Edebiyatı**, Gerçek Yayınevi, İstanbul.

Devellioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara.

Eker, Gülin Ögüt (2003), “*Fıkralar*”, **Türk Dünyası Ortak Edebiyatı /Türk Dünyası Edebiyat Tarihi, C.3**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 63-130.

Elçin, Şükrü (1986), **Halk Edebiyatına Giriş**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Ercilasun, Ahmet Bican – A.M. Aliyev – A. Şayhulov – E. Z. Kajıbek – K.K. Uulu – B. Yusuy – C. Göklenov – V. U. Maħpir – A.Çeçenov (1991), **Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

Gökşen, Cengiz (2003), **Temel Fıkraları Üzerine Bir Araştırma**, Konya (Selçuk Üniv. Sosyal Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora Tezi).

Gözaydın, Nevzat, (1977), "Türk fıkralarının Tasnifi Üzerine Bazı Düşünceler ve bir Tasnif Denemesi", **Uluslararası Yunus Emre, Nasreddin Hoca, Karamanođlu Mehmet Bey ve Türk Dili Semineri Bildirileri**, Ankara, 204-207.

Kaşgarlı Mahmud, (Çev. Besim Atalay) (1992); **Divânü Lûgat-ît-Türk Tercümesi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

Sakaoğlu, Saim (1992), **Türk Fıkraları ve Nasreddin Hoca**, Selçuk Üniversitesi Yayını, Konya

Sakaoğlu, Saim– Ali Berat Alptekin, (2009), **Nasreddin Hoca**, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara.

Şemseddin Sami (1873), **Kamûs-i Türkî C. II**, Dersaadet, İstanbul.

Türkçe Sözlük (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Yıldırım, Dursun (1999); **Türk Edebiyatında Bektaşî Fıkraları**, Akçağ Yayını, Ankara.

Zorluođlu, S. Tevfik (1939); **İncili Çavuş'un En Güzel Latifeleri**, İstanbul.

MEVLÂNÂ'NIN ESERLERİNDE KUŞ SEMBOİZMİ

Prof. Dr. Ali YILDIRIM¹

Özet: Tasavvufun en önemli taraflarından biri, gizlilikçiliği esas almasıdır. Mutasavvıflar varlık ve yokluğa dayalı derin bilgileri, insanın yaratılışındaki soyut gerçeklikleri, yanlış anlaşılmalara mahal bırakmamak için gizleme ihtiyacı hissetmişlerdir. Şüphesiz şiir dilinin bir yönü de gizli ve örtük bir yapıda olmasıdır. İşte anlatılması ve anlaşılması zor ve problemlili olan meseleleri şairler, sembolik bir özelliği olan şiir dili ile anlatmışlardır. Tasavvuf anlayışında, varlık âlemi tek tek veya bir bütün olarak hakikat âlemi ve hakikat bilgisini bize işaret diliyle anlatan semboller şeklinde telakki edilmiştir. Bunları anlayıp, kavramak insani tekâmülün en önemli taraflarından birini oluşturmaktadır.

Varlık âlemi içerisinde madde ve ruh yönü itibarıyla insanı en iyi sembolize edenlerden başta geleni kuşlardır. Kuşlar, hem çeşitli kategorilerde olması, hem de uçabilme özellikleri sebebiyle insanı ve insanın hasletlerini en iyi anlatan göstergelerden olmuştur. Özellikle onların bir yönünün yere bağlı olması ve bir diğer yönlerinin uçabilme yetenekleriyle alakalı olarak, maddeden uzaklaşabilmeleri şairlere derin ilhamlar vermiştir. Mevlânâ da başta Divan-ı Kebir olmak üzere Mesnevi, Fihi Mâ Fih adlı eserlerinde sembol olmak yönleri ile kuşlardan yoğun bir şekilde yararlanmıştı. Bu çalışmada, yukarıdaki hususlarla ilgili tespit ve yorumlamalar yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: sembol, tasavvuf, Mevlânâ, madde, mana, kuşlar

THE BIRD SYMBOL IN MEVLANA'S WORKS

Summary: One of the most important aspects of Sufism is its secrecy. Mutasavvıflar (Mystics) were in need of secrecy in order not to take the risk of misunderstanding in the way of profound knowledge based on being and not being and the abstract realities in the creation of mankind. And of course, the language of poem, on one side, is secret and covered. Thus, the minstrels used this symbolic poem language to express the hard and ununderstandable matters. In Sufism, the existence of universe is passed onto us one on one basis or on the whole, as the truth of knowledge in the shape of symbols. It is one of the most spiritual parts of humanbeing to understand all about this.

In existence, birds take the first place to symbolize human in materialistic and spiritual world. Birds, being in different categories and able to fly, are the perfect examples to describe people's virtues. They inspired the poets since they are bound to ground and able to fly away from material. Mevlana also used birds immensely as symbols in his Divan-i Kebir, Mesnevi and Fihi Ma Fih. In this article, several observations and statements were done about the matters above.

Key words : symbol , sufism, Mevlana, material, meaning, birds.

1. Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi / ELAZIĞ e-mail: ayildirim@firat.edu.tr

Hayatın çeşitli katmanlarına dair duygu, düşünce ve inançlar, özellikle şairler tarafından pek çok somut sembolle ortaya konmuştur. Özellikle soyut ve anlaşılması sıkıntılı hususların zihinde canlandırılabilmesi noktasında sembollerin çok önemli katkıları vardır. “Sembol, bir hakikatin yerine geçen duysal ve hayalî bir nesne veya mevcut olmayan bir şeyi hayal edebilmek için kullandığımız doğrudan tecrübe edilebilen herhangi bir şeydir” (Uluç, 2007: 40). Hemen hemen bütün kültür ve geleneklerde sıklıkla kullanılmış sembollerden biri de kuşlardır. Kuşların pek çok özelliği olmakla birlikte, daha çok uçmak özellikleriyle ön plana çıkmaktadırlar. İnsan ve diğer canlılarda olmayan bu özellik; öteyi, bilinmezi ve keşfetmeyi arzulayan insan için hep istenen bir şey olmuştur. Göklere yükselmek, öteyi keşfetmek, metafizik sıçramayı yapmak manevi bir hâlet olup, bunun ifadesi şüphesiz mantıksal bir kurguyu gerektirmektedir. Bu da yere mahkûm olan insan için yegâne yolun, kuşlar gibi uçmak algısından geçtiği anlayışını geliştirmiştir.

Bedenin kesif ve yere bağlayıcı ağırlık yönü düşünülüğünde, ruhun latif ve madde ötesi hâli bu sınırlandırılmışlığı aşmanın en önemli tarafını temsil etmiştir. İnsanın bir yönü, sıradan canlılar gibi yere bağlı iken, diğer yönü sonsuzlara uzanabilen ruh tarafıdır. Bunu da varlık âleminde en güzel sembolize eden, şüphesiz ki kuşlardır. Sembollerini, varlığın ve yokluğun anlaşılmasında en iyi kullanan mütefekkirlerden biri olan Muhyiddîn İbn Arabî, insanın beden yönünü, ruh kuşunun ayağına bağlanan kayalara benzetererek farklı bir kurgulama yapmaktadır: “İbn Arabî, yeryüzüne bitişik olup kuşlar gibi yukarıya yükselememesinden dolayı insanın beden yönünün tabiatını ‘kayalar’la sembolize etmiştir.” (Uluç, 2002: 99). Yine Şark kültür ve edebiyatlarında kuşlar özellikle insani hasletleri sembolize etmede oldukça sık kullanılmıştır. Tasavvufun, soyut ve manevi hâlleri anlatmada sembollerden özellikle yararlandığını biliyoruz. “Kuşların dili” anlamına gelen meşhur hikâyeyi Attâr “Mantıku’t-tayr”, Ali Şîr Nevâî ise “Lisânü’t-tayr” adlarıyla yazmışlardır. Hüdhdü’ün kılavuzluğunda Kafdağı’na, kuşların şahını bulmak için yapılan bu yolculuk tasavvufi seyr u sülûku anlatan en orijinal hikâyelerden biridir. İran’ın meşhur mutasavvıf ve mütefekkirlerinden olan Sa’dî’nin kurguladığı şu anlatıda, insanda terkip edilmiş olan nefis ve ruhun beden kafesine konulmuş karga ve papağan sembolleri ile somutlaştırıldığı görülmektedir:

“Kargayla aynı kafese konulan papağan, üzüntü içinde ‘Aman Allah’ım!’ diyordu, ‘Bu ne iğrenç bir yüz! Ne sevimsiz bir görüntü! Ey uğursuz karga! Keşke doğuyla batı kadar uzak olsaydı aramızda mesafe.’ İşin tuhaf yanı, karga da üzüntüyle ‘Ne günahım vardı ki, böyle boşboğaz bir aptalla aynı kafese mahkûm edildim?’ diye hayıflanıyordu.” (Sa’dî, 1991: 188)

Kuş figür ve sembolleri İslamiyet öncesi Türk kültüründe de görülmektedir. Bu kültürel unsurlar daha sonra İslamî kisveye bürünerek devam etmiştir. “İslamiyet öncesinde olduğu gibi sonrasında da benzer şekilde

yaşadığını, başta Horasan erenleri olmak üzere bazı velilerin kimi kuşların şekline(donuna) girerek seyahat ettiklerini (Ahmed Yesevi: turna, Hacı Bektaş-ı Veli: güvercin, Hacı Tuğrul: doğan) ve Türk dünyasında anlatılan pek çok efsanede kahramanların türlü sebeplerle kuşa döndüklerini görüyoruz.” (Ceylan 2007: 7)

Mevlânâ, başta “Mesnevî” ve “Dîvân-ı Kebîr” olmak üzere eserlerinde yoğun bir şekilde kuşlar ve onlarla ilgili sembolleri kullanmıştır. Bunu yaparken kuşların bizzat adlarının yanı sıra, söz konusu kuşların değişik vasıflarını da işin içine dâhil etmiştir. Bu kullanımlarda, kuşları daha ziyade iyi veya kötüyü temsil etmesi yönüyle kategorize etmiştir. Bazen bu kategori içinde olumlu anlatılan kuş, başka bir yerde nispeten olumsuz olabilmektedir. Bu ikili kategorilerde kuşların bir kısmı iyi insanları, bir kısmı kötü insanları temsil ederken, bazı kullanımlarda ise kuşlar bir insanın ruh ve madde yönlerine bağlı olarak iyiyi ve kötüyü temsil etmişlerdir. Zaman zaman da bunların dışında, bir insanın varlık alanı içinde bulunan iyiyi ve kötüyü temsil eden ruh ve nefsi sembolize eden kuşlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Geleneğe olduğu gibi irfan ehlini, mitolojik kuşlar temsil etmektedir. Anka, sîmurg, kaknus, hümâ gibi kuşlar tamamen ulvi kuşlar olup yerden, yuvadan, yiyintiden ve maddeden soyutturlar. Dolayısıyla mükemmeliyeti sembolize eden bu kuşların olumsuz bir kurgulanışı söz konusu değildir. Yine başka bir ayırım, mitolojik kuşlar kadar olmasa da olumlu değerlere sahip yırtıcı ve avcı kuşlar söz konusu olduğunda çıkmaktadır. Doğan, şahin, atmaca, kartal gibi kuşlar daha çok temiz beslenen, insanlardan uzak yaşayan ve kazanımları için ciddi bir çaba içinde olan kuşlar olması hasebiyle olumlu kavram alanlarına sahiplerdir. Gelenek ve kültürümüzde, pis yiyeceklerle beslenmeleri sebebiyle karga ve akbaba, uçamamak yönüyle tavuk, şomluk ve uğursuzluğun göstergesi olan baykuş, bölünüşün ifadesi olan kaz ve gevezeliğin simgesi olmak yönüyle leylek gibi kuşlar, Mevlânâ’nın eserlerinde ya tamamıyla ya da kısmen olumsuz göstergelerle karşımıza çıkmaktadır. Yine bazı kurgularda olumsuz vasıflarla anlatılan kuşlar, bazen de olumlu vasıflarla karşımıza çıkabilmektedir.

Mevlânâ, genel anlamda kuş ve kuşa dair ilgileri belli bir kuşa isnat etmeden de oldukça fazla kurgu yapmıştır. Hakikat yolcusunun, bu yolculukta nasıl davranması gerektiği, bilinmezlere ve mana âlemine nasıl kanatlanacağı hususlarında çarpıcı teşbihler yapmaktadır:

“Senin kuş gibi kanatların var. Kolu kanadı olan mert kişilerin korkusu olur mu? Korkma; kanatlarını aç, göklere, ötelere yüksel!” (G.184/5)

“Kuşun ayağı bağlı olursa, uzak yerlere uçamaz. Yeryüzünde döne döne alçaklarda uçar. Çünkü uçuşta acemidir. Fakat ölümle, beden hapishanesinden kurtulur, ayağındaki bağı koparır atarsa, uçacağı yerleri de görür, her şeyin sırrının ne olduğunu anlar.” (G. 253/5)

“Ey ruh kuşu! Günahlarından temizlendin, nefsinin kafesinden kurtuldun, mana kanatların açıldı. Haydi, geldiğin yere, kendi vatanına doğru uç, uç!” (G.657/5)

“Anaç kuş, Allah’ın lütuf ve keremi sonucu olarak, ona verdiği analık duygusu ile yumurtayı kanatları altına alınca yavru kuş, küfrü de imanı da yok ederek yumurtadan ‘vahdet kuşu, birlik kuşu’ olarak çıkar!” (G.882/65)

“Ey gönül kuşu! Onun güzelliğinin bahçesinde uç! Orası emin bir yerdir. Orada ne tuzak vardır ne de sapan taşı!” (G.1116/6)

“Ruh âleminin kuşu, gayb kuşu, senin başına gölgesini düşürseydi, dünya zümrüd-i ankâsı senin gözüne adi bir sinek gibi görünürdü!” (G.1338/2)

“Kendinden geçiş devlet kuşu, her şeye, herkese gölge salsın da kendilerini üstün görenleri, gurura kapılanları, kendilerine tapanları, bu kötü huylarından vazgeçirsin! Allah’ın lütuf güneşi de Hak âşıklarının başlarında parlansın, onları aydınlatsın!” (G.1357/2)

“Ecel, kafesi kırar ama kuşu incitmez. Ecel nerede, ebedî kuşun kanadı nerede?” (G.117/7)

Mevlânâ, kuş sembolü ile sadece insanı ve insana ait vasıfları kurgulamamakta, aynı zamanda derin ontolojik savları da ortaya koymaktadır. Varlık-yokluk meselesi, varlığın döngüsel hareketi, madde ve mana boyutları, maddenin bileşimi gibi hususları da bu bağlamda değerlendirmektedir:

“Akıl padişahı, kafesi kırdı mı kuşların her biri bir tarafa uçar. Bundan önce neşelenerek, sevinerek kendi cinsinin havası ile geldiği yere uçar giderdi ya. Kafeste ve zindanda iken de her an ağlayıp inleyerek kanat açar, ama uçmaya yol ve imkân yoktur. Fakat yol oldu mu her biri, anarak kanat açtığı yere uçar, yel gibi uçup gider. Ağlayıp vah ettiği tarafa fırsat buldu mu koşar uçup kavuşur. Bedenine bak. Bu cüz’ler, nereden toplanıp bedenine geldi. Kimisi suya, kimisi toprağa, kimisi yele, kimisi ateşe mensup. Kimi arştan gelmiş, kimi ferşten. Kimisi güzel, kimisi çirkin.” (M. C.6/2384-85).

Mevlânâ, insanda potansiyel olarak bulunan süfli ve ulvi hâlleri yine bazı kuşlar bağlamında somutlaştırarak bizlere anlatmaktadır. Bu derin ve soyut hâller, insanların kolaylıkla idrak edebilecekleri hususlardan değildir. Dolayısıyla bunların birtakım hassaları olan varlıklar üzerinden anlatılması daha kolay ve anlaşılır idi. Nitekim varlık âlemi, topyekûn ve parça parça ilahi hakikati ve varlığın mahiyetini anlamada birer ayet, birer işaretir. Önemli olan o işaretleri anlamaktır. İnsanın belki de Yaratan’a karşı en önemli sorumluluklarından biri, bu “yol levhaları”nı doğru bir şekilde okuyup anlamaktır. Çünkü Allah, insanlar ibret ve ders alsınlar diye pek çok olay, olgu ve nesneyi her an insanların nazar-ı dikkatine sunmaktadır; ancak insanların çoğu bunlardan habersiz ve gafillerdir. Mevlânâ’nın yaptığı da görmeyen gözlere göstermek, duymayan kulaklara duyurmak, anlamayan

idraklere algılatmaktan ibarettir. O, insanları Hakk'ı ve hakikati anlamaya çağırılmaktadır:

“Ey gönül kuşu, kuşların dillerini söyle! Ben, senin kapalı sözlerinin anlamını bilirim!

Gönül dedi ki: “Şu balçıktan yaratılmış eve uçup gelmeden önce, iş yurdunda, ezel âleminde idim!

Sonra o iş yurdundan, o sanat evinden uça uça, sanatı yaratanın evine geldim!” (G.952/7-8-9).

...

“Bir hakîm dedi ki: ‘Yazıda bir kargayla bir leyleğin beraberce koşup uçmakta olduğunu gördüm. Hayret ettim, bakalım aralarındaki kadr-i müştereke ait emare bulabilir miyim diye hâllerini araştırmaya koyuldum. Hayretle yanlarına yaklaşıncaya gördüm ki ikisi de topal!’ Hele arşa mensup bir doğanla ferşin malı olan bir yarasa nasıl olur da beraber bulunur? Biri İlliyyîn’in güneşi, öbürü Siccîn’in yarasası. Biri her ayıptan arınmış tertemiz bir nur, öbürü her kapının dilencisi bir kör. Biri Pervin burcuna ziya veren bir ay, öbürü fişkıda debelenen bir kurt. Biri Yusuf yüzlü, İsa nefesli; öbürü bir kurt, yahut çingiraklı bir eşek. Biri Lâmekân âleminde uçmakta... Öbürü köpekler gibi samanlıkta kalakalmış!’ (M. C.2/2100-2110)

Mevlânâ, bazen birkaç kuşu bir hikâye bütünlüğü içinde kurgular. Bakara Suresi 260. ayette geçen dört kuşu, insanın benliği içinde yer alan değişik huy ve mizaçlar bağlamında tefsir edip yorumlar. Burada, belirsiz olan kuşları belirginleştirerek onlara birtakım özellikler yükler. Mevlânâ, Hz. İbrahim’in yeniden dirilme konusundaki tereddüdünü giderme noktasında Allah’ın “Öyleyse dört tane kuş yakala, onları yanına al, sonra (kesip parçala), her dağın başına onlardan bir parça koy. Sonra da onları kendine çağır; koşarak sana gelirler.” hitabı şeklindeki ayetini çok farklı bir tefsir ilavesi ile tevill etmektedir:

“Ey idraki güneşe benzeyen, sen vaktin Halil’isin. Bu yol kesen dört kuşu öldür! Çünkü bunların her biri de karga gibi akıllıların akıl gözlerini oyar, çıkarır. Tene ait dört huy, Halil’in kuşlarına benzer. Onları kesmek cana yol açar. Ey Halil, iyiden kötüden kurtulmak için kes onların başlarını da ayaklar setten kurtulsun. Kül sensin, hepsi de senin cüz’lerindir. Çöz ayaklarını, onların ayakları senin ayakların demektir. Âlem, senin yüzünden ruhların uçtuğu, toplandığı bir yer hâline gelir; bir atlı, yüzlerce orduya dayanç olur. Çünkü bu ten dört huyun durağıdır, o huyların adları, dört fitneci kuştur. Halkın ebedî olarak diriliğini istersen bu dört şom ve kötü kuşun başlarını kes. Sonra da onları bir başka çeşit dirilt de artık onlardan bir zarar gelmesin. Dört yol kesen manevi kuş, halkın gönlünü yurt edinmiştir. Bütün gönüllere emir olursan, ey kişi, bu zamanda Allah’ın halifesi sensin. Bu dört diri kuşun kes başlarını da ebedî olmayan halkı ebedileştir! Bu

kuşlar, kaz, tavus, kuzgun ve horozdur. Bunların içlerdeki benzerleri de dört huydur. Kaz hırstır, horoz şehvet. Makam tavusa benzer, kuzgun dileğe. Kuzgunun dileği, ebedî olmak yahut uzun bir ömre kavuşmaktır, bunu umar durur. Hırs kazı, kuru yaş ne bulursa yere gömer. Bir an bile kursağı durmaz. Allah buyruğundan yalnız 'yiyin' hükmünü duymuştur. Yağmacıya benzer, evini kazar, çabuk çabuk dağarcığını doldurmaya bakar. İyi kötü ne olursa dağarcığına tıkar. İnci tanelerini de oraya tıktırır, nohut tanelerini de." (M. C.5/30-49)

Mevlânâ, "Mesnevî"nin dördüncü cildinde ise dört kuş sembolünü farklı bir anlamda yorumlamaktadır. Bu dört kuş, insanın bedenini oluşturan ve dört unsur olarak bilinen su, hava, toprak ve ateştir:

"Toprak, bedeninin toprağına 'Dön geri, canı bırak, toz gibi bize gel. Sen, bizim cinsimizdensin, bedenden, o rutubetli yurttan kurtulup bize gelmen daha doğru.' der. Beden de 'Doğru... Ben de senin gibi ayrılıktan perişanım, fakat ayağım bağlı.' diye cevap verir. Sular, 'Ey yaşlı gurbetten gel, bize ulaş.' diye bedeninin yaşlığını aramakta. Esir, 'Sen ateştensin... Aslına ulaşma yolunu tut.' diye bedeninin hararetini çağırıp durmaktadır. Unsurların ipsiz, halatsız çekişleri yüzünden bedende yetmiş iki türlü illet vardır. İlet, unsurlar, birbirlerini bıraksınlar diye bedeni koparıp dağıtmak üzere gelir. Bu unsurlar ayakları bağlı dört kuştur. Ölüm, hastalık ve illet de onların ayak bağlarını çözer. Birbirlerine bağlı olan ayakları çözüldü, açıldı mı her unsur kuşu hemencecik uçurur." (M. C.4/4420-4429)

Mevlânâ'nın bu anlatımında kötü bir sembol olarak karşımıza çıkan kaz, başka bir hikâyede insanda potansiyel olarak mevcut olan ilahi yönü temsil etmektedir. Kaz ve tavuk hikâyesinde ifade edildiği gibi, insanın tıynetinde asli varlık olan "Mutlak Varlık"a karşı bir meyil ve alışkınlık vardır. Bu mizaç, illaki kendisini öyle ya da böyle gösterecektir:

"Seni tavuk yetiştirdi, kanadının altında büyüttü. Sana dadılık etti ama sen yine kaz palazısın. Anan o denizin kazıdır. Ancak dadın toprağına mensuptu, dadın bu kuruluğına tapardı. Gönlündeki denize olan meyil yok mu? O tabiat, sana anandan mirastır. Fakat kuruluğına olan meylin de dadından geçme. Bırak dadıyı, onun reyî kötü, isabetsiz! Dadıyı karada bırak, yürü, kazlar gibi mânâ denizine koş, dal denize! Anan seni sudan korkutursa sakın sen korkma, hemen denize koş! Sen kazsın, karada da yasarsın, denizde de. Kümes hayvanları gibi kokusuk kümesli bir hayvan değilsin ya!" (M. C.2/ 3770)

Mitolojik Kuşlar

Efsanevi kuşlar, lâ-mekân yani yuvasız, yuvaya muhtaç olmayan kuşlardır. Onların dünyevi olan yuva ve yiyinti gailesinden uzak olmaları, terk-i dünya yapmış olan dervişlerin hâlleri ile örtüşmektedir. Kafkağı'nın

arkasına, bütün zorlukları aşarak giden ve kuşların şahını görebilen “sîmurg” yani otuz kuş, aslında bir bilinç aydınlanması yaşamışlardır. Yani aradıklarının aslında kendileri veya kendilerinde olduğunu idrak etmişlerdir. Bu durum, analogik olarak kendi iç dünyasında yolculuk yaparak Hak ve hakikati arayan sâlikin Hakk’ı müşahede etmeye başlamasıdır. Kendi irade ve benliğinden sıyrılan âşığın iradesi, Sevgili’nin iradesi ile dolar. Böylece konuşan âşık değil, Sevgili’dir. “Sîmurg u ankâ” şeklindeki kullanımı ile ankâ kuşuyla anılmış ve bu tamlama zamanla “zümrüd-i ankâ” şekline dönüşmüştür. Oysaki bu iki kuş farklı kuşlardır. Ankâ ise boynu uzun bir kuş olduğu için bu adı almıştır. Hakkında değişik rivayetler anlatılmakla birlikte, Kafdağı’nda yaşaması ve kanaatin sembolü olması yönüyle ön plana çıkmaktadır. Kaknus (feliks) ise kendi küllerinden yeniden doğan kuştur. Bu da tasavvuftaki “Ölmeden önce ölmek” ve “Her dem yeniden doğmak” düsturlarıyla benzerlikler göstermektedir. Çünkü aşk, her daim yeniden doğmaktır. Hümâ kuşu ise gelenekte “devlet kuşu” olarak da bilinen kuştur. Çok yücelerden uçar ve gölgesi yere düşmezmiş. Buna rağmen gölgesi her kimin üzerine düşerse talih, ikbal, baht onun olurmuş:

“Güneşte o lütf var ki yarasanın önünde ölür; fakat buna imkân olmadığından: ‘Ey baykuş! Benim lütfüm herkese ermiştir, sana da ihsanda bulunmak isterim. Sen öl; çünkü buna imkân vardır. Böyle yaparsan benim yüceliğimin nurundan nasibini alırsın. Baykuşluktan çıkıp, yakınlık Kafi’nin Anka’sı olursun, diyor” (Fih. : 39).

Mevlânâ, aşağıdaki kurgusunda kuşları zayıf ve yüce olmak üzere iki sınıfa ayırmaktadır. Tabii bu sınıflandırma esasında insanlar için yapılmaktadır. Dünyevi zaafı olan, mala mülke, mevki ve makama meyilli, gönüllerini dünyaya ait olanlarla dolduran insanları bu zafiyetlerinden dolayı zayıf kuşlara benzetmektedir. Buna mukabil ulu kuşlara benzettiği âşıkları ise ahiret mülkünün tuzağına düşen kuşlara benzetmektedir. İşin esasında âşıklar, ahiret mülkünün tuzağına da düşmezler. Zira onlar, “terk-i dünyâ”nın yanı sıra “terk-i ukbâ” da yaparlar, hatta bunları terk ettikleri düşüncesini bile terk (terk-i terk) ederler:

“Dünya malı, zayıf kuşların tuzağıdır... Ahiret mülkü, yüce kuşların tuzağı! Hatta bu ahiret mülkü, öyle bir derin tuzaktır ki ulu ulu kuşları avlar!” (M. C.4/647)

Mevlânâ, şiirlerinde en çok Zümrüd-i ankâ ve Kafdağı’na yer verir. Kemâlâtın ve kanaatin göstergesi olan bu mitolojik kuş, bütün bu olumlu taraflarına rağmen aşk söz konusu olunca ikinci planda kalmaktadır. Onun Zümrüd-i ankâ vasfının var olma sebebi de aşk tuzağına düşmesiyle bir anlam kazanmaktadır. Zaten Mevlânâ’nın duygu dünyasının tam ortasında aşk vardır:

“Zümrüd-i ankâ Kafdağı’na doğru hoşça uçar gider. Ama aşk tuzağını görünce artık uçamaz olur. Gelir, aşkın tuzağına düşer.” (G.263/8)

Bazen aşk makamını o kadar yücelerde tahayyül eder ki oralara ne ankâ ne de devlet kuşu yükselebilir:

“Aklım bana dedi ki: ‘Kalk, misafir gelmedi diye ayağı kırılmış gibi ne oturuyorsun? Kalk gökyüzü misafirlerine doğru uç git!’ Bedenimden gönül güvercinim çıktı, senin evinin damına doğru uçtu. Ben, arkasından ‘Gönül güvercinim gitti, gelmez!’ diye bülbül gibi feryada başladım. Sonra gönül güvercinimi yakalamak için doğanlar gibi peşinden uçtum. Öyle havalandım, öyle yükseklerle vardım ki benimle beraber ne devlet kuşu ne de zümrüd-i ankâ oralara gelebildi.” (G.332/7-8)

Pislikle beslenen, bed sesli karga ile devlet kuşunu kıyaslarken de şöyle söyler:

“Elinden kaçan kargaya bakma; sana mutluluk gölgesi düşüren devlet kuşuna bak!” (G.495/5)

Mevlânâ, aşağıdaki söylemlerinde ise ankâ kuşunu hem olumlu hem de yetersizlik noktasında olumsuz olarak kullanmaktadır:

“Yüz binlerce gönül kuşunun çok kanat çırtıkları için kanatlarının döküldüğünü gör, fakat Kafdağı’ndan, zümrüd-i ankâdan bir şey sorma!” (G.572/6)

“O ankâ gibi bütün kuşları geçmiştir. Göklere yol bulamadı da o zavallı, Kafdağı’nda kaldı.” (G.627/10)

“Yine Kafdağı’ndan aşk ankâsı geldi. Yine candan aşkın naraları, heyheylere yükselmeye başladı.” (G.633/1)

“Bu acayip tuzağa, dünya tuzağına, zümrüd-i ankânın bile ayağı tutulmuş kalmış iken, benim gibi bir serçe bu tuzaktan nasıl kurtulabilir?” (G.257/3)

İlahi rahmetler ve lütuflar olarak gördüğü tecellileri, her seher gökyüzünden uçup gelen devlet kuşları olarak görmektedir. Ancak bu devlet kuşlarını yakalamak için tuzaklar kurmaktan gerekmektedir. Nitekim tasavvufî seyr u sülûkun en önemli taraflarından birini “sa’y u gayret” oluşturmaktadır. Tasavvuf yolu çetin ve meşakkatli bir yolu olup pek çok mâniyelerle doludur. Zaten kemâlât da o zorlukları tecrübe ederek, birebir yaşayarak gerçekleşmektedir. Dolayısıyla her an yeryüzüne inen ilahi rahmetleri yakalamak için ciddi çabalar göstermek gerekmektedir:

“Her seher vakti, senden uçup gelen devlet kuşuna, gönülden, gözden tuzaklar kursak.” (G.850/2)

İnsanın iki tarafı vardır. Biri balçık ve toprakla sembolize edilen beden tarafı, diğeri ise kuşlar ve uçmak fiili ile sembolize edilen ruh tarafı. İşte mana âleminin göğünde kanat çırpın ruhlar, yaratılarak beden çamuruna saplandı. Tekrar bu çamurdan kurtularak mana göğüne yükselmeleri gerekmektedir. Bu kolay bir şey değildir; ancak bütün güzelliklere, zorluk ve sıkıntının üstesinden gelinerek ulaşılabilir:

“Su kuşlarının da karada uçan kuşların da kanatları, balçığa saplandı kaldı! Ey devlet kuşu; aşk kanatlarını aç ve onlara doğru uç!”
(G.1008/5)

İlginç bir benzetme de insanların mizacındaki ilahi yöne işaret ettiği şu sözlerinde karşımıza çıkmaktadır. O, insanlardaki süfli ve ulvi yöne şu şekilde işaret eder:

“Melek ülkesinin kuşu gökyüzüne doğru; o yönü olmayan yöne doğru uçar, o yana uçar gider. Sîmurg’un yumurtasından doğan kuş, Sîmurg’un bulunduğu yerden, başka bir yere nasıl uçar gider; söyle.”
(R.389)

Alıcı Kuşlar

Avcı ve yırtıcı kuşlar, insan kalabalıklarından uzakta yaşamaları, temiz ve taze etlerle beslenmeleri, avlanmalarına bağlı olarak bir gayretin içinde olmaları gibi yönlerden, seçkin ve elit bir topluluk olan âşıkları sembolize ederler. Kartal, sungur, atmaca, şahin ve doğan gibi kuşlar aynı zamanda aktif olmanın, hareketli ve dinamik olmanın, yüksekliğin göstergelerindedir. Bütün bu yönleriyle de nezih ve seçkin kuşlardır. Âşıkların ve Hak yolcularının bu kuşlarla sembolize ediliyor olmasının bu yönlerle ciddi ilgileri mevcuttur:

“Aşk deryasının kıyısında çeşitli renklerde güzel su kuşları var. Onları avlayacak gönül, onları yakalayacak şahin, doğan kuşu nerede?” (G.230/4)

“Davuldan ve davula vurulan tokmaktan ‘Geri dön!’ haberini duyunca, doğan, nasıl olur da avı bırakıp gerisin geri sultana doğru uçmaz?” (G.657/3)

“Hocam ben ne biçim bir kuşum. Ne kekliğe benziyorum ne de doğana. Ne güzelim ne çirkin, ne buyum ne oyum.” (G.690/5)

“Ben bir doğan kuşuyum. O ruhani padişah yine beni gizlice çağırıp, beni padişahlara bir şekilde yücelere doğru çekip götürmede.” (G.697/10)

“Can harman yerine yine geldik. Doğan kuşu gibi padişaha doğru yine uçtuk geldik.” (G.758/1)

“Ben, doğan kuşları gibi padişahın bileğini seçtim. Akbaba gibi leş kokusunu istemiyorum!” (G.806/4)

“Şahin, doğan kuşuna diyor ki: ‘Bu güzel avları yokluktan kim aldı da yeryüzüne getirdi?’ ” (G.1024/19)

“Sen, göklerde uçan bir kuşsun; şu kirlî toprağa konan kuş değilsin! Sen, bu dünyaya mensup değilsin; öteki dünyanın avısın! Sen de bizim çayırılığımızdansın, bize yabancı değilsin!” (G.1339/10)

Sıradan Kuşlar

Mevlânâ'nın şiirlerinde değişik yönleri ile papağan (tûtî/dudu), üveyik, bülbül, güvercin, yarasa, keklik, serçe, hüdhüd, karga, akbaba, kaz, tavus, tavuk, horoz, leylek, kumru, baykuş, şahin, doğan vb. kuşlar; gök kuşları, can/ruh kuşları, vahdet kuşu, gönül kuşu, su kuşları, anaç kuş, yavru kuş gibi genel kuş nitelemeleri; yuva, tuzak, yumurta, kafes, yem, kanat, av, uçmak gibi kuşlarla ilgili kavram ve kelimeler kullanılmıştır. Mutlak hakikati, varlığı ve insanın kendisini idrakte bir analogi ve sembol olarak kullanılan kuşlar, bütün bunların algılanmasında çok önem arz etmektedir. Sonuçta “canlı ve tutarlı bir semboller sistemi insanın kendisi, içinde yaşadığı toplum ve nihayet evren ile ahenk içinde olduğunu hissetmesini sağlar ve kişiye kolektif eylem ilhamı verir” (Uluç, 2007: 40).

“Üveyik kuşu; ‘Ku, ku, o sevgili nerede, nerede, onu arıyorum?’ diyerek bahçeye geldi. Güzel sesli âşık bülbül de; ‘Görmüyor musun; aradığın burada!’ diye gülü gösterdi.” (G.63/9)

“Kuşlar ve bülbüller dallara konmuşlar da bekçilik ederler. Bu bekçilerin maaşı da Allah'ın gizli hazinesinden verilir.” (G.873/10)

“Senin kuş gibi kanatların var. Kolu kanadı olan mert kişilerin korkusu olur mu? Korkma; kanatlarını aç, göklere, ötelere yüksel!” (G.184/5)

“Halk su kuşları gibi can denizinden doğmuşlardır. O denizden doğup gelen kuş, burada nasıl yerleşir? Nasıl konak tutar?” (G.195/9)

“Karga gübreğe âşıkça ona de ki: ‘O sevgi ona yaraşır, ama gül bahçesinde yeşillikler içinde bülbüllerin gülü sevmeleri ne de hoştur.’ Yani şehvet peşinde koşarak fâni güzellere gönül verenler, koşsun dursunlar ama sonu utanç olan kirlî arzularından kendilerini kurtararak gerçek sevgiliyi bulanlar ne mutlu kişilerdir.” (G.205/3)

“Söyleyen bir dudu kuşuyum. Çünkü şükür yurdum odur. Durmadan öten bir bülbül oldum. Çünkü gülüm de gül bahçem de odur.” (G.229/2)

“Şu geveze leyleğe bak! Minbere çıkmış; ‘Ey dostlar, ne duruyorsunuz? Haydi, çalışma zamanı, iş zamanı geldi; herkes uykudan uyandı; siz de uyanın!’ diye laklak edip duruyor.” (G.451/8)

“Leylek, bütün kuşların arifidir; ‘Lek lek!’ der dururlar! Onun ne dediğini biliyor musun? ‘Ey yardımcı istenen Allah; mülk de senindir, emir de senindir! Hamd ve sena, ancak sana mahsustur!’” (G.882/60)

“İlkbahar mevsimi kanatlarında binlerce renkler bulunan tavus kuşu gibi geldi, her tarafı süsledi, güzelleştirdi. Bahara: ‘Sen

nerelerden çıkageldin?’ diye sordum. ‘Ben ötelere, onun güzellik bahçesinden geldim.’ diye cevap verdi.” (G.705/6)

“Baykuşların arasında kalmış, aşk sarhoşu bir bülbül gibi idin. Gül bahçesinin kokusunu alınca, dayanamadın, oraya doğru uçup gittin.” (G.1199/3)

“Tavuklar avlunun içinde yeme doğru uçuşurlar, kuşlar kurtulmak için havalanırlar, uçup giderler. Ey genç! Bu uçuşlar arasında fark vardır. Biri alçaklığa uçuş, öbürü cennetlere uçuştur. Bu iki uçuşta da ilk önce bir zevk vardır. Fakat denenince, sıkıntılar başlatınca, aradaki fark meydana çıkar.” (G.1039/4-5-6)

Sonuç

Şiir dili, üst ve sembolik bir dildir. Dolayısıyla günlük kullanımda olan sıradan dilden oldukça farklı ve ayrıdır. Tasavvufun Yaratıcı, varlık ve insanla ilgili deruni düşünceleri ve umdeleri ise sıradan algıların üstündedir. Bu sebeple her aklın ve bilincin kavrayış mertebesi buna ulaşmamaktadır. Ancak hakikati idrak etmiş, kendini gerçekleştirmiş bilinçler bu algı seviyesine ulaşmışlardır. Bütün bunların yanı sıra, bu hakikatleri herkese anlatmanın da bir yolu olmalıdır. İşte şairler ve mutasavvıflar, tasavvufun ve şiirin gizemine rağmen, bu hakikatleri insanlara öyle ya da böyle anlatma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bunun yolu olarak da tecrübi âlemdeki varlık ve olguları görmüşlerdir. Çünkü tasavvufun en önemli düşüncelerinden biri de bu âlemin tamamen veya parça parça üst âlemin anlaşılmasında bize ipuçları veren sırları olduğudur. Önemli olan bunu tefekkür edip algılamaktan geçmektedir.

İnsanın bu sınırlandırılmış madde boyutunu, sınırlı iradesi ile aşmasının en önemli tarafı sembolik anlatımlardır. Bir yönüyle yere mahkûm, diğer yönüyle ise mâverâyâ, ötelere kanat açabilen kuşlar, insanı ifade etmede en önemli sembollerden görülmüştür. Bütün topluluklarda ve kültürlerde olmakla birlikte, ortak Şark ve İslam toplumlarında kuşlar yaygın kullanılan sembollerdendir. Mevlânâ da bu gerçeklikten yola çıkarak eserlerinde, anlatılması zor olan tasavvufi ontolojiyi anlatmada kuş metaforundan yararlanmıştı. Mitolojik kuşlar olan sîmurg, ankâ ve devlet kuşunu üst âleme mensup aşk kuşları olarak görürken; karga, akbaba, baykuş, kaz ve leylek gibi kuşları ise dünyevi pisliklere batmış, uğursuz, bön ve geveze insanları anlatmada kullanmıştır. Ancak kaz aynı zamanda tavuğa nispet edilerek vahdet yolcusunu, leylek de bir yerde arif kişiyi temsil etmiştir. Doğan, şahin, bülbül, üveyik, tûtf ve benzeri kuşlar, Hakk’ı dillendiren ve hakikat yolcusu olan kuşlardır.

KAYNAKLAR

Ceylan, Ömür (2007), **Kuşlar Divanı-Osmanlı Şiir Kuşları**, Kapı Yayınları, İstanbul.

Mevlânâ (1985), **Mesnevî ve Şerhi** (Hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı), MEB Yayınları, İstanbul.

Mevlânâ (1985), **Fîhi mâ-fih** (Hazırlayan: Abdülbaki Gölpınarlı), MEB Yayınları, İstanbul.

Mevlânâ (2000), **Dîvân-ı Kebîr'den Seçmeler** (Hazırlayan: Şefik Can), Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Sa'dî (1991), **Gülistân** (Çeviren: Hikmet İlaydın), MEB Yayınları, İstanbul.

Uluç, Tahir (2002), **İbn Arabî Anısına-Makaleler**, İnsan Yayınları, İstanbul.

Uluç, Tahir (2007), **İbn Arabî'de Sembolizm**, İnsan Yayınları, İstanbul.

TÜRKLERİN UĞRADIĞI İŞKENCELERİ, SÜRGÜNLERİ, KATLIAMLARI VE SOYKIRIMLARI ANLATAN EDEBİ VE BİLİMSEL ESERLER

Yrd. Doç. Dr. Salim DURUKOĞLU¹

*"Yığlama yurdum, eğerci bol küninde yok bahar
Gelgüsi günlerinde baht yıldızı oynap kalar"²*

Özet: Baht yıldızının söndüğü 19. ve 20. yüzyıllar, bilindik tabirle Adriyatik'ten Çin Seddi'ne kadar uzanan geniş coğrafyada Türklerin işkence, sürgün, katliam ve soykırımlara uğradığı, acıların birbirine eklenerek çoğaldığı kâbus gibi yılların toplamıdır. Balkanlardan Orta Doğu'ya, Anadolu'dan Kafkasya'ya, Kıbrıs'tan Çin'deki Uyguristan Özerk Bölgesi'ne kadar genişleyen bu coğrafyada, söz konusu işkence, sürgün, katliam ve soykırımların kurbanı olan Türk soylu insanların sayısı yaklaşık yüz milyonluk bir rakama karşılık gelmektedir. Bu yazı bu acı yılların çetesi mahiyetinde olan edebi ve bilimsel eserlerin tanıklığında Türklerin son iki yüz yıllık acılarını, Türklerin soykırım yapan değil soykırıma uğrayan bir halk olduğunu gün yüzüne çıkarmayı amaçlamaktadır.

247

LİTERARY AND SCIENTIFIC WORKS RELATING THE TORTURES, EXILES AND MASSACRES TURKS HAVE UNDERGONE

Asst. Prof. Dr. Salim DURUKOĞLU

Summary: 19 th and 20th centuries during which the fortune star of the Turks became dim is the sum of nightmare years which witnessed the tortures, exiles and massacres Turks living across a wide geography from the Adriatic Sea to China underwent and their sorrows joining each other. In this geography which spans from the Balkans to the Middle East, from Anatolia to the Caucasia, from Cyprus to Uig-hur *Autonomous* Administration in China the number of Turks who were the victims of the tortures, exiles and massacres is some one hundred million. In this manuscript by the witness of literary and scientific works which serve as the tally notebook of those sorrowful years, we have tried to reveal how Turkish people have undergone genocide let alone commit genocide.

1. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü Öğretim Üyesi, sdurukoglu@gmail.com

2. "Ağlama yurdum, eğer ki bu günde yoksa bahar
Gelecek günlerinde baht yıldızı elbet doğar."

anlamına gelen dizeler için bkz: İsa Yusuf ALPTEKİN, *Doğu Türkistan Davası*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992.

GİRİŞ

Baht yıldızının sönmeye başladığı 19. yüzyıl ve korku tüneline girdiği 20. yüzyıl, Türklerin topyekûn sürgünlere, katliama ve soykırıma uğradığı, acıların birbirine eklenerek devasa bir çığa, kulaklarımıza yapışıp kalan acı bir çığlığa dönüştüğü karanlık yılların toplamıdır. Büyük bir hızla geri çekildiğimiz Balkan coğrafyasından başlayıp, Anadolu, Ortadoğu, Orta Asya'ya doğru genişleyen kadim Türk yurtlarında başlayan ve hâlâ bitmeyen sürgün, katliam ve soykırımların bilançosu yüz milyonun üzerinde bir Türk nüfusa karşılık gelmektedir. Yeryüzünde dört tane soykırım varsa istisnasız bunun üç buçuğuna Türkler maruz kalmıştır.

Dünyanın Holokost diye bildiği Yahudi soykırımında üç-beş milyonluk, yine dünyanın Holodomor diye bildiği Ukrayna kıyımında en fazla yedi milyonluk bir nüfus kaybının dillendirildiği hatırlanırsa, Türklerin henüz, nendense dünyaya ilan edemediği; maşeri vicdanında, kolektif belleğinde ve bilinçaltında sakladığı sonsuz ve soysuz gerçeklerin ifadesi rakamlar, karşımıza insanlık tarihinin en büyük ve en korkunç soykırımını çıkarır.

Normal koşullarda her yüz yılda on kat artan nüfus hızı dikkate alındığında, yüz milyonluk bir nüfus kaybının, yüz yıl ölçeğindeki karşılığı bir milyarlık bir nüfus kaybıdır. Son yüzyılın tekinsiz ortamında, maksatlı, aleni, planlı soykırımlara uğratılan Türkler, diğer yandan, diplomatik manevralarla ve sözde suret-i Hakk'tan, bizden ve içimizden gözüklenlerce mağdur değil gaddar, soykırıma uğrayan değil soykırım yapan bir millet gibi sunulmaya da çalışılmaktadır. Bizim hamuru yutturamadığımız dünya konjonktürü bize demiri yutturmaya çalışmaktadır.

Karl Marks, gerçek Fransız tarihini öğrenmek isteyenlere, Fransız tarihçileri değil Sthendal ve Balzac gibi yazarları ve romanlarını okumalarını tavsiye eder.³ Hayatın kılcal damarlarına inen, her anına, anısına, ayrıntısına açık ve tarihi belgelerin olmadığı dönemler için birinci dereceden, tarihi belgelerin olduğu dönemler için ikinci dereceden belge kaynağı olan edebiyat, hatırat gibi türler ile olayları özetlese ve genellese bile üzerinden atlamayan tarih gibi bilim ve sanat alanları, genelde insanlığın özelde insanımızın ortak hafızasını kayıt altına alırlar. *İsa Yusuf Alptekin, Ömer Seyfettin, Gaspıralı İsmail, Cengiz Dağcı, Cengiz Aytmatov, Şükrullah Yusufoğlu, Alper Aksoy, Abdullah Yaman, Gunter Levy, Pierre Loti, Aleksander Soljenitsin* gibi isimlerle başlayıp uzayan silsilede hem yazar hem mağdur ve / veya canlı tanık olarak yaşadıklarını ya da araştırmacı olarak bulgularını yazıya döken insanların eserleri, Türklerin uğradığı soykırımların çetelesi mahiyetindedir.

Bu yazı, yukarıda genel bilgi olarak saydığımız isimlerin eserlerinden ve bu alandaki kaynaklardan yapılmış bir seçkiden süzülen bilgiler ve

3. Mehmet Tekin, **Roman Sanatı**, Ötüken Yayınları, 1. Basım, İstanbul 2001, s.7.

rakamlar ışığında kaleme alınmıştır. Türk ve dünya kamuoyunun üç maymunu oynadığı bu soykırımların bilinmesi; tekrarlarının yaşanmasının önüne geçebilmenin biricik güvencesi iken, Türklerin soykırım yaptığı iftiralarna verilebilecek en önemli, anlamlı, edebi ve bilimsel yanittir.

Bugünün Türkiye'sinde ve Türk Dünyası'nda, tarih ve kültür kaynaklarımıza inmeyen, yalnızca televizyon ve en fazla basın yayın kültürüyle yetinen, bunların arasında anlı şanlı akademik unvanlar da taşıyan nicelerinin olduğu ezici çoğunluk; "Birine kırk kez delisin dersin deli olur." mucibince, ekran efendide boy gösteren art niyetli ve peşin hükümlü insanların, sen soykırım yaptın sözlerine ve tezlerine inanmakta, bu inancını, yapmışız işte, itiraf etsek ne olur söylemlerine çevirip, temsil ettikleri önemli makam ve mevkiilerde sürekli dillendirmektedirler. Bu insanlar, suret-i haktan görünenlerden değilse, kandırılmış ve yalan da olsa gizli, sürekli, kalıcı telkinlerle beyinleri yıkanmış, bilgi sahibi olmadan fikir sahibi olan, Necip Fazıl'ın deyişiyle "fikrin hem fahişesi, hem zamparası" olmuş insanlardır. Gerçek, samimi Türk kamuoyu uykudadır, onları bu asırlık uykularından, yalan beşiklerinde sallanarak uyutuldukları kan ve ölüm uykusundan uyandırmak lazımdır.

Bu yazının amacı tarihi, ezeli ve ebedi Türk düşmanlığının ve Türk düşmanlarının çetelesini tutmak değildir. Esasen insanlık; dostluk ekmek, dostluk biçmek işidir. "İnsan ölür, insanlık ölmez." veya "İyiliğe iyilik her kişinin işi, kötülüğe iyilik er kişinin işi." diyen; Polonya'nın atasözleri arasına giren "Vistül'de Türk atları sulandıkça Lehli rahattır." sözüne ve yine Bizans Hristiyanlarının kurtuluş duası hâline gelen "Kardinal külâhı görmek yerine, Türk sarığı görmeyi tercih ederiz."⁴ sözüne ruh üfleyen, sevgi, iyilik ve hoşgörü üzerine bina edilen Türk adaleti ve merhameti, inkâr edilse de bilinen cihanşümül bir realitedir.

"Yarın Hakk'ın divanına varınca / Süleyman'dan hakkın alır karınca." sözü ile yaşayan ve yaşatan, gücünün doruğunda bir padişahın bile karıncayı incitmekten çekindiği ve sakındığı (imtina ve ictinab ettiği) bir kültürün; "Adımız Miskindir bizim / Düşmanımız kindir bizim / Biz kimseye kin tutmayız / Kamu âlem birdir bize" diyerek herkese bir gözle, sevgi ve insanlığın gözüyle bakan bir milletin, yapmak ve yapılmasına razı olma bağlamında, kindarlık, düşmanlık, haksızlık, kıyıcılık üzerinden hayata ve tarihe tutunabilmesi, yaşayabilmesi mümkün değildir.

Bu yazının nihai amacı dünyaya insanlık, dostluk, adalet ve merhamet gibi değerlerle tutunan, son iki yüz yıl boyunca bütün insanlık dışı muamelelere, düşmanlığa, katliama, sürgüne, soykırıma uğrayan ve bunların üzerine bir de soykırım yapmakla suçlanan bir milletin ölümlerini ve dirilerini bu çirkin iftirallardan aklamak, ruhlarını bu azap ve huzursuzluktan kurtarmak,

4. Abdullah Yaman, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, Otağ Yayınları, Temmuz 1973, s. 23.

tarihi gerçeklerin kişisel ve siyasal çıkarlar için çarpıtılmasına engel olmak, “Kalmasın Allah’ım âlemde hiçbir hakikat nihân” diyen Muallim Naci’nin söylemi doğrultusunda, gerçeklerin açığa çıkmasını sağlamak, ezcümle canımızın çekirdeğine saplanmış kıymığı çekip çıkarmaktır.

1. EDEBİ ESERLERDE TÜRK SOYKIRIMI

1.1. Ömer Seyfettin’in Eserlerinde Türk Soykırımı

Başlattığı ve başarılı örneklerle temsil ettiği Milli Edebiyat hareketiyle, 20. yy. Türk edebiyatının, Türk hikâyeciliğinin, Türk aydınlanmasının (rönesans) ve Türk milliyetçiliğinin merkezinde yer alan isimlerden olan, dinlerin Allah yarattığı için kutsal olduğuna atıfla ve aynı gerekçeyle, milletleri de Allah yarattığı için milletlerin de kutsal olduğu / olması gerektiği erdemine ulaşan Ömer Seyfettin; Balkan topraklarında geçen askerlik ve yaklaşık bir yıl süren esirlik hayatından, çoğu gerçek gözlemlerinden; “*Nakarat, Beyaz Lale, Mehdi, Hürriyet Bayrakları, Primo Türk Çocuğu 1-2, İrtica Haberi, Bomba, Tuhaf Bir Zulüm*” adlarıyla bilinen birçok hikâyeye çıkarmıştır.

Tarihle edebiyatın ikiz kardeşler kadar benzeştiği, tarihin metinselleştiği, edebi metinlerin tarihselleştiği uzun birikimin ışığında bu hikâyeler; Balkanlardaki topraklarımızı niçin, nasıl kaybettiğimiz, bu sürecin nasıl korkunç yıllara, yıkımlara ve soykırımlara dönüştüğünün ipuçları ve ayrıntıları ile doludur. Keza bu hikâyeler, Balkanlardan tüm dünya coğrafyasına doğru genişleyen bir yelpazede, emperyalist ülkelerin sadece Balkan Türklerine değil, dünya Türklüğüne ve hatta Araplara, Çinlilere, Hintlilere, Afrikalılara kadar her kese soykırım uygulamak gibi kötü bir şöhrete ve karneye sahip olduklarını gözler önüne seren örnekler de ihtiva etmektedir.⁵

1.2. Şükrullah Yusufoğlu'nun Eserlerinde Türk Soykırımı

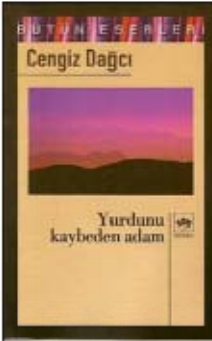
Eli kanlı Stalin döneminde halk düşmanı karalaması ve yaftası ile çalışma kampında sürgüne gönderilen Özbek yazarlarından biri olan Şükrullah Yusufoğlu; “*Kefensiz Gömülenler*” adlı anı romanında; KGB sorgu ve işkencelerinde, Sovyet sürgün kampları ve hapishanelerinde yaşadığı tüyler ürpertici acıları yazıya ve kâğıtlara ve elbette tekrar yaşanmaması için, uyarı mahiyetinde milletine emanet etmiştir.

5. Hülya ARGUNŞAH, *Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Hikâyeler* 1-2-3-4 Cilt, Dergâh Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul Ocak 1999.

Stalin Dönemi'nde dili, kültürü dinç tutarak milletlerin devamını sağlayan milliyetçi yazar ve aydınlara karşı başlatılan "imha kampanyası"nın bir parçası olarak; 1951 yılında; Sovyet rejiminden memnun olmamak, Panislamizm ve Pantürkizm davası gütmek gibi tamamen keyfi ve asılsız suçlamalarla tutuklanan; 25 yıl hapis, 5 yıl sürgün ve 5 yıl da yazma özgürlüğünden men cezasına çarptırılan yazar; 1917 Komünist Devrimi sonrasında tüm Türkistan'ı işgal eden Bolşevik Ruslar ve onların tetikçiliğini yapan diğer bazı Sovyet yöneticilerinin Türkistan Türklerine uyguladıkları zulümlerin nice kurbanlarından biridir. Edebiyat bireysel olanın toplumsal olandan haber verdiği, bireyselin toplumsallaştığı bir sanat ürünüdür. Bir kişinin başına gelenin binlerce kişinin de başına geldiğini anlatan bu kitap, Türk düşmanlığı ve soykırımının utanç belgelerinden biridir.⁶

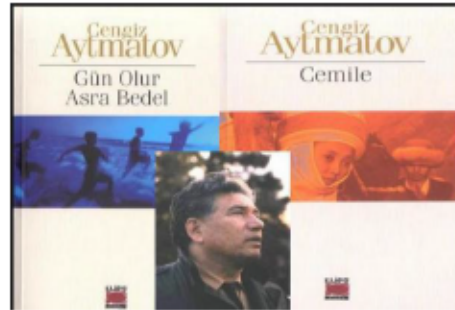

1.3. Cengiz Dağcı'nın Eserlerinde Türk Soykırımı

"Yurdunu kaybeden adam için hürriyetin bile bir manası kalmadığını şimdi anlıyorum. İçinde doğduğum, gülüp oynadığım yerlerde benim dilim konuşulmuyor artık." diyen, makûs talihine yenik düşen, Kırım Ak-mescit doğumlu; "Korkunç Yıllar, Yurdunu Kaybeden Adam, Badem Dalına Asılı Bebekler, Dönüş, Onlar da İnsandı, O Topraklar Bizimdi, Yansılar" gibi anı romanları ve anılarında, Türk soylu insanların yaşadığı; katliam, sürgün, gözaltı, tutuklama, işkence ve toplumda hem kültürel hem insani soykırımı anlatan Cengiz Dağcı, yakın dönem Türk tarihini tek başına sembolize eden bir soykırım anıtı gibidir.⁷

1.4. Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Türk Soykırımı

Eserleri, 200'ün üzerinde dünya diline çevrilen, dünyanın en çok okunan yazarı unvanını taşıyan, bozkırdaki bilge olarak da tanınan Cengiz Aytmatov; "Toprak Ana, Gün Olur Asra Bedel, Beyaz Gemi" gibi romanlarında doğrudan ya da dolaylı olarak Türk soykırımının yarattığı ve yaşattığı sarsıntılı işler. Yazar yaklaşık bir

6. Şükrullah YUSUFOĞLU, *Kefensiz Gömülenler*, İnceleme - Aktarma: Şuayip Karakaş, Berikan Yayınları, Ankara 2009.

7. İbrahim ŞAHİN, *Cengiz Dağcı'nın Hayatı ve Eserleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996; İsa Kocakaplan, *Cengiz Dağcı'nın Dört Romanı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.

yaşındayken babası Törekul Aytmatov, Ruslar tarafından diğer binlerce Türk gibi sebep gösterilmeden tutuklanmış, eski bir fabrikanın bodrumunda kurşuna dizilmiş, aileye de sürgüne gönderildi diye söylenmiştir.

Elli üç sene sonra pişman bir Rus askerinin itiraf mektubu ile babasının kemiklerini bulabilen ve cenaze töreni düzenleyen Aytmatov, mezarın başında “*Baba, sen nerelerdeydin, yıllarca ben seni aradım.*” diyerek saatlerce gözyaşı dökmüştür.⁸ Bu tekil örnek, öksüz ve yetim insanların yurduna dönen Türkistan coğrafyasında, milyonlara teşmil edilebilecek derecede ve değerinde, Aytmatov’un eserlerini anlamak için de kilit önemde, âlemşümül bir örnektir.

1.5. Yavuz Bahadıroğlu'nun Eserlerinde Türk Soykırımı

Her yaşta insanın severek okuyacağı tarihi romanların yazarı, tarihi sevdiren adam haklı sıfatının sahibi Yavuz Bahadıroğlu'nun “Kırım Kan Ağlıyor” adlı tarihi romanı, Türklerin maruz kaldığı sürgün ve soykırımların bir perdesini, deyim yerindeyse demir perdesini aralayan edebi eserlerimizden biridir. Cenneti öbür dünyada değil bu dünyada yaratacaklarını vaat eden komünistler, tam tersini yapmışlardır: “Bolşeviklerin gördüğü ‘komünizm cenneti’ hayali de böyle değil miydi? Cennet deniyordu. Oysa cehennemin dünyadaki bir kopyasından başka şey değildi yaşattıkları.” (s.190) Roman eğer tek cümle ile ifade edilmek istenirse, cehennemi bu dünyada yaşayan insanların hayatlarını anlatır.

Romanda anlatılanları daha geniş olarak açıklarsak; İkinci Dünya Savaşı'nın vahşetiyle birlikte iki dehşeti bir arada yaşayan, hem faşizmin hem de komünizmin korkunç yüzünü gören Kırım Türkleri, önce Sovyet Kızıl Ordu'sunun işgaline ardından Hitler Almanya'sının işgaline uğrar. İki açmaz arasında kalır, ezilir, apar topar trenlere doldurularak bilinmeze sürülürler.

Roman karakterlerinden Doktor Hasan Halit, ailesi ile birlikte, hayvan ve yük taşımada kullanılan vagonlara balık istifi doldurulup sürgüne yollanırken, Hoca Salih hücrelerde ne ile suçlandığını bilmeden, bir gün serbest kalmayı düşler. Zulme son vermek için silahlı direnişi seçen Ahmet Cahit gibileri ise, vatan ve bağımsızlık için çarpan yüreklerine saplanan mermilerle şehit düşer. Şehadet şerbetini içenlerin tek tesellisi, sürgün yolunda, açlıktan, hastalıktan, pislikten ölüp yol kenarlarına atılanların yahut Sibiryaya ya da Gulag Takım Adaları'nda ölüp, yad ellerde cenazeleri kalanların aksine vatan toprağına düşüp ölmektir.

8. Prof. Dr. Ahmet BURAN, *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s.162.

Romana takdim yazan yayınevinin şu cümleleri de eseri var eden tarihi, siyasi ve sosyal şartları özetler mahiyettedir: “Sovyetler Birliği’nde kan ağlayan altmış milyon Müslüman Türk’ün gerçek dramını ana hatlarıyla KIRIM KAN AĞLIYOR ismini verdiğimiz eserde sunmaya çalıştık. Dehşet veren sahneler, Demirperde gerisinden hür dünyaya her nasılsa sızmış haberlere dayanmaktadır. Zaten Soljenitsin gibi, Sakharov gibi dünyaca meşhur bir Sovyet sanatçısı ve bir ilim adamının vaki açıklamaları, Sovyetler Birliğindeki yaşanmaz hayat şartlarını; hele esir milletler üzerinde gittikçe ağırlaştırılan baskı ve terörü tereddüde yer bırakmayacak şekilde açıklığa kavuşturmuştur.” (s.8) Türk sürgün ve soykırımlarından bahseden eserler, bir yapbozun (puzzle) parçaları gibidir. Birbirlerini tanımlar, tamamlar ve olgunlaştırırlar.⁹ İkinci Dünya savaşı öncesi Lenin ve Stalin’in çeşitli baskılarına, kötü yönetimine dayanmaya çalışan Kırım Türklerinin makûs talihi, savaş sonrası, öncesinden daha korkunç yıllara ve acılara gebedir. Kırım Türklerine reva görülen sürgün ve soykırımın olaylarını ana hatları ile de olsa hatırlamak hem romanın tam olarak anlaşılmasına hem de Kırım Türklerinin acılarının farkına varılmasına katkı sağlayacaktır: “Bir millet düşünün ki, dönemin Rus idaresi altında zaten inim inim inlemekte iken, bir anda kendilerini 2. Dünya savaşının içinde bulmuşlar, kendilerine her türlü zulmü reva gören Rus devleti adına binlerce insanını cepheye göndermişlerdir.

Kırımlı erkeklerin büyük bir kısmı, Rus ordusu adına Almanlarla savaşırken; bir kısmı da, Türkiye’nin desteği ve teşviikiyle kendi bağımsızlıklarını kazanmak için Almanlarla işbirliğine girmiştir. Bu dönemde, Kırım kısa bir süre Alman işgalinde kalmış; Hitler, dolayısıyla Almanya 2. Dünya Savaşı’ndan mağlup ayrılıp köylü köyüne, kentli kentine dönünce, asil Kırım halkının esareti başlamıştır. SSCB Devlet Başkanı Stalin imzalı 11 Mayıs 1944 tarihli Devlet Güvenlik Komitesi kararnamesi ile Kırım halkının hiçbir ferdi kalmamak şartıyla komple sürgün edilmesine karar verilmiş ve bu karar 18 Mayıs 1944 gecesi, sabaha karşı uygulamaya başlanılmıştır. Eli silah tutan tüm erkekleri gerek Rus, gerekse Alman ordusunda bulunan mazlum Kırım halkının, yaşlı, çocuk ve kadınlarına iki saat süre verilmiş, karşı gelenler itilmiş, kakılmış dövülmüş, sövülmüşlerdir. İtiraza devam edenler, hunharca katledilmiş; yaşlı, kadın, çoluk çocuk denilmeden her türlü şiddete başvurulmuştur.

Koskoca Kırım ülkesi, gece gündüz, tren ve siren sesleriyle dolmuş taşmış, daha önce hayvan taşımakta kullanılan vagonlara, insanlar istiflenerek bilinmezliklere doğru yollara düşürülmüşlerdir. Günlerce süren yollarda, açlık, soğuk, pislik ve hastalıktan binlercesi kırım kırım kırılmışlar, sağ kalanlar ise bilinmezlikler içinde, yıllarca memleket hasreti ile yaşamışlar ve hâlen de yaşamaktadırlar.

9.Yavuz Bahadroğlu, **Kırım Kan Ağlıyor**, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1976.

Geride, tek bir canlı insan bırakılmadan, evlerinden, köylerinden, kasabalarından, şehirlerinden sökülüp soğuk tren vagonlarında bilinmezliklere doğru yol alırlarken, arkalarında bıraktıkları evlerinde, bağlarında, bahçelerinde baykuşlar ötmeye başlamıştı bile... Öyle ki, birçoğu kırsal kesimde yaşayan Kırmılı Müslüman Türklerin evlerinde, ahırlarında, kümeslerinde bulunan hayvanlar günlerce aç, susuz sahiplerini beklemiş, gelen giden olmayınca acı içinde açlık ve susuzluktan ölmüşlerdir.

Köyleri, kasabaları boşaltılan Kırmılı Türklerin yerine, öncelikle Sibiryaya tarafından ve Rusya'nın diğer bölgelerinden getirilen Ruslar yerleştirilmiş; toprakları başta olmak üzere her türlü malvarlıkları başkalarına peşkeş çekilmişti. Yüzyıllardır Türk yurdu olan Kırım, çok kısa bir zaman diliminde Ruslaştırılmış; binlerce köy, kasaba ve şehir isimleri, bir gecede değiştirilmişti. Bölge hem demografik olarak değiştirilmiş hem de tarihi ve kültürel mirasa ait ne varsa yağmalanmış ve yok edilmiştir. Yüzlerce camii ortadan kaldırılmış, asırlık kütüphanelerin içleri boşaltılarak talan edilmiştir.

Tüm bu olumsuz kahredici ve her birisi utanç vesikası olaylara bir başka olay daha ekleyebiliriz. Unutulan köy Arabat... Evet, bu sürgün olaylarından sonra bölgede tek bir Türk nüfusu kalmadığına inanıldığı bir dönemde, 1944 yılının temmuz ayı ortalarında, Azak Denizi kıyılarında küçük bir Kırım köyünün boşaltılmadığı, daha doğrusu unutulduğu fark edilir. Zalim Sovyet askerleri derhal köye hareket ederek, balıkçılık ve tuz işleriyle hayatını devam ettiren bu kendi hâlindeki küçük Türk köyüne ulaşırlar. Rus ordusu tarafından gönderilen işe yaramaz bir hurda gemiye itilip kakılarak, çoluk-çocuk, yaşlı-genç demeden bindirilen bu unutulmuş Kırım köyü halkı, malesef diğer soydaşları kadar şanslı (!) değillerdir. Zira bahsi geçen gemi, hareket ettikten kısa bir süre sonra bilinçli olarak batırılmış, içindeki yolcularıyla birlikte Karadeniz'in soğuk sularına gömülmüşlerdir.

Bunca acı olayı yaşayan Kırım Tatar Türkleri, yıllarca vatanlarından uzak, evlerine köylerine dönecekleri günü beklemişler; birçoğu gittiği yerde hayata veda etmişlerdir. Kendilerinden sonra gelen nesillerine hep Kırım hikâyelerini anlatmışlar, doğdukları öz vatanlarını en ince ayrıntılarına kadar hafızalarına nakşetmişlerdir. Öyle ki, bir gün mutlaka döneceklerini umut etmişler, bu kutlu vuslatı bekleyerek ömürlerini bilmedikleri yeni vatanlarında tamamlamışlardır.”¹⁰

1.6. “93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler” Adlı Eserde Türk Soykırımı

Bu kitap, Mehmet Arif Bey'in, tarihe 93 Harbi diye de geçen, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu cephelerinde yaşananları, anı / hatırat türüne dâhil edebileceğimiz bir tutumla anlattığı, günümüzden yüz

10. <http://sahipkiran.org/2013/09/04/kirim-kirim-kirilanlarin-ulkesi-guzel-kirim/>, Son Erişim Tarihi: 10.01.2014.

küsur yıl önce, 1884'lü yıllarda, Mısır'da, Bulak matbaasında basılan, "Başımıza Gelenler" adlı iki ciltlik eserinin, Nihad Yazar tarafından sadeleştirme ve tek ciltte toplanma yoluyla yeniden basılması şeklinde yayınlanmış bir kitaptır. Kitaba ön söz yazan rahmetli Alparslan Türkeş'in sözleri kitabın içeriğinin iyi bir özetidir de aynı zamanda:

"Yazar, Türk milletinin bir çocuğu olarak Milletimizin felaketine sebep teşkil etmiş olan kusurları ve hataları çok iyi bir şekilde inceleyerek ortaya koymuştur. Daha 100 yıl önce Kürtçülük meselesinin içyüzüne parmak basmıştır. Ve bizi bugün kökü dışarıda olan kışkırtmalar hakkında aydınlatmıştır. Ayrıca Ermeni meselesini ve Devlet idaresindeki aksaklıkları, kalkınmış ülkelerle aramızdaki farkları, olayları değerlendirerek gözler önüne sermiştir. Bugün Türk gençliğinin bu eserden elde edeceği çok yararlar vardır. İçersinde 100 yıl önceye ait başka birçok meselelerden de söz edilmekte ise de, bugün memleket durumuna uygulanması mümkün, kıymetli fikirleri de kapsamaktadır." (s.4)

Kitap, pür dikkat okunduktan sonra, zihnimize yapışıp kalan en üzücü gerçeklerden biri de Osmanlı'nın iyi asker ve subay yetiştirme işinde başarısız olduğudur: "... hikmet, uzak görüş, şahsi irade ve hareket sahibi kumandan ve subaylarımızın yetiştirdiğini görmeden ölmek!.. Ah, işte benim için zor olan bu... muradım kursağımda kalır, gözlerim açık gider!.." (s.141) Kendi canını korumayı başarı, savaşmadan sürekli geri çekilmeyi taktik sayan subayların ruh hâli kitapta şöyle özetlenir: "Yiğitliğin şartı ondur. Dokuzu kaçmak, birisi de hiç görünmemektir, sözü, güyaki dillerde pelesenk olmuştur." (s.146)

Savaşmakla, düşmanın ilerleyişini durdurmakla görevli subay ve askerlerin neredeyse hiç savaşmadan, cephelelerden, mevzilerden, ilçe ve şehirlerden çekilmesi, Balkanlardan Kafkaslara kadar, o denli sık rastlanan bir durum olmuştur ki boylarından büyük işlere kalkıştığı korkusu ile neredeyse mefluç olmuş düşman bile, kolayca kazandığı zaferleri, toprakları açıklamakta zorlanmış, şaşkınlıklarını uzun zaman üzerlerinden atamamışlardır. Bugün "tükenmişlik sendromu" diye açıkladığımız bireysel geri çekilme hâli, uzun süre, durmaksızın savaşan Türk ordularının da başına gelmiş olmalıdır. Türk ordusunun her bir neferi, artık birer "Yorgun Savaşçı", birer tükenmiş savaşçıdır.

Kitabın birinci cildinde Osmanlı Rus savaşının nasıl başladığı, Doğubeyazıt, Kars, Ardahan, Oltu, Eleşkirt, Erzurum gibi bölgelerde cereyan eden savaşların seyri ve akıbeti, yengiler ve yenilgiler, Moskof'un vatandaşlarına uyguladığı katliam ve zulümler vb. anlatılır: "... oradaki düşman

kuvvetleri kumandanının bizim halkımıza yapmadığı zulüm ve işkence kalmamıştır. .... Halkın bütün evlerini yakmış ... vatandaşımızı şehit ederek birçoklarını da yaralamış; ırz ve namusa tecavüzle hatır ve hayale gelmez işkenceler etmişlerdir. ... Ah bu gözler neler gördü neler!...” (s.239) Sivil halk, asker olmadığı için evrensel savaş ilkeleri, elinde silah olmayan, kadın, çocuk ve yaşlıların öldürülmesini yasaklar ve insanlık suçu sayar. Ne var ki Osmanlı 22 milyon kilometre kare toprağının 21 milyondan daha fazlasından çekilirken, düşman tam aksini yapmış, bunca toprak üzerinde yaşayan Türk nüfusu, kendileri için bir tehlike görüp, soykırım ile yok etmeyi tercih etmiştir.

Kitabın ikinci bölümünde ise Osmanlı'ya isyan eden Mehmet Ali Paşa, Mısır, İngilizlerce Mısır'ın işgali ve bu esnada işlenen insanlık suçları etrafında dönen olaylar anlatılır. 1886 yılında, İngilizlerin Mısır'a girişlerinden dört yıl sonra, bir Amerikalı, Hidiv Tevfik Paşa'ya, büyük ve yedi milyon nüfuslu bir memleketin nasıl birkaç bin İngiliz'e teslim olduğu ve işgali kabullendiği içeriği ile bir mektup yollar: “Bu yedi milyon halk, şu iki üç bin İngiliz'e nasıl esir oluyor, bunu bir türlü anlayamadım! Be adamlar, siz kadın mısınız?! Kadınlar bile bu derece aciz ve miskin değildirlers. Bir yabancı devlet elini kolunu sallaya sallaya gelsin, yurdunuzu ve şerefınızı elinizden alsın da siz bu zillete katlanarak memnun ve mesrur gülüp eğlenin!?” (s.560-561)

Hidiv'in bu içerikli bir mektuba gülüp geçtiğini, en küçük bir hiddet ya da üzüntü göstermediğini gözleri ile gören Mehmet Arif Bey, Şarklıların ahlakının nasıl garip ve hastalıklı bir hâle geldiğini anlamakta ve açıklamakta zorlanmaktadır. Şarklıların yakalandığı tek hastalık, her şeyi Allah'tan ya da devletten bekleme diye özetlenebilecek Şark tembelliği değildir. Şarklılar, hem dini, hem milli hem de insani değerlerini yitirmişler, mankurtlaşmışlardır.¹¹

1.7. “Zağra Müftüsünün Hatıraları” Adlı Eserde Türk Soykırımı

93 Harbi diye de tarihe geçen 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı sırasında Türklerin ve Müslümanların uğradığı zulümleri, düştüğü perişanlığı ve çektiği acıları dile getiren bu kitap; Osmanlı yönetim sisteminde Rumeli Vilayeti ile Tuna Vilayeti olarak adlandırılan iki bölgenin ortasına denk düşen Eski Zağra adlı yerleşim yerinde oturan, müftülük ve muallimlik yapan, savaşı bizzat yaşamış, yurdu nu işgal eden düşmanın

11. Mehmet Arif Bey, *93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler*, Sadeleştiren: Nihad Yazar, Anadolu Neşriyat Yurdu, İstanbul 1974.

elinde esir kalmış, kurtulmuş, “Rumeli muhacereti” ile 1877 Ağustos’unda İstanbul’a göçmüş olan Hüseyin Raci Efendi’nin anılarından oluşmaktadır.

Yazar eserine son şeklini 1896 (1321) yılında vermiş ancak sağlığında yayınlamamıştır. Eserin yayınlanamamasına Abdülhamit döneminin baskıcı ortamını gerekçe gösteren yazarın oğlu Necmi Raci Bey tarafından, 1910 (1326) yılında yayınlanan bu hatırat üç bölümden meydana gelmiştir. (s.11-14)

1. Bölüm’de, eserin üçte ikisini ve esasını teşkil eden “Tarihçe-i Vak’a-i Zağra” başlığı altında, Rusların Tuna’yı geçmelerinden itibaren ekseriyeti teşkil eden Bulgarların yaptıkları, Rus işgali, zulümleri, büyük Türkçü Süleyman Hüsnü Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun gelişi, sonrasında yaşanan göç esnasındaki perişanlık, yazarın gördüğü veya duyduğu olaylar zinciri olarak anlatılır.

2. Bölüm’de, “Hercümerc-i Kıt’a-i Rumeli” başlığı altında 93 Harbi’nde Rumeli cephesindeki askeri harekât, işgal esnasındaki düşman zulümleri ve katliamları, kurtarıcı olarak görülen Süleyman Paşa’yı seven ve öven düşünceler anlatılır. “Hicretnâme” adlı 3. Bölüm, oldukça sade bir dille, baştan sona manzum olarak yazılmış, 364 beyitlik kısımdır ve göç esnasında yollarda yaşananları, İstanbul’da göçmenlerin hâlini, şiir diliyle anlatır.

Atatürk, doğduğu şehir olan Selanik’in, Yahya Kemal ise çocukluk anılarıyla dolu Üsküp’ün düşman elinde kalışına ve dünya Türklüğünün tel tel çözümlü kalışına üzülen ve ölen insanlardandır. Yahya Kemal Beyatlı, 5 Teşrinisâni 1337 (1921) tarihinde Dergâh Mecmuası’nda yayınladığı “Balkan’a Seyahat” adlı yazısında Zağra Müftüsünün Hatıraları adlı eserden şu cümlelerle bahseder ki bu bahis kitabın güzel bir özetidir, aynı zamanda:

“Bir Türk gönlünde nehir varsa Tuna’dır, dağ varsa Balkan’dır. Vakıâ, Tuna’nın kıyılarından ve Balkan’ın eteklerinden ayrılalı kırk üç sene oluyor. Lâkin bilmem uzun asırlar bile, o sularla o karlı tepeleri gönlümüzden silecek mi? .... bir gün Fatih’ten geçerken bir mahalle bakkalının camında bir kitap gözüme ilişti: Tarihçe-i Vak’a-i Zağra, müellifi Raci Efendi. Kaptı ki bir kıt’a vardı ki hatırımda kalan ilk mısraı bu idi:

“Aziz-i vakt idi a’ dâ zelil kaldı bizi!

Kitabı satın aldım. Bu kiraatin teessürü iliklerime kadar geçti. Zağra müftüsü Raci Efendi’nin Doksanüç’te, General Gurko’nun Eski Zağra’ya ilk defa nasıl girdiğini, Müslümanların çoluk çocuk, kadın, ihtiyar nasıl kesildiklerini, sonra Süleyman Paşa ordusunun meleküssiyâne gibi yetişip Eski Zağra’yı nasıl kurtardığını, Müslümanların cehennemi bir matemden birden bire delice bir sevince nasıl geçtiklerini, mağlubiyetten sonra da ikinci ve son felaketi, İstanbul’a doğru o acıklı hicreti bütün sahneleriyle naklediyordu. .... Bu kitap Türklerin vatan edebiyatında en samimi, yüksek bir

şâheseridir.” (s.15-16) Yahya Kemal'in bu yazısı daha sonra “Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım” adlı kitabına da alınmıştır.¹²

1.8. Aleksander Soljenitsin'in Eserlerinde Türk Soykırımı

Rejim muhalifi suçlamasıyla, Lenin ile Stalin dönemi Rusya'sının Sibirya kampları gibi meşhur bir sürgün merkezi olan Gulag Takım Adaları-

na sürgüne gönderilen Aleksander Soljenitsin'in gerçek olaylardan yola çıkarak yazdığı, 1918 -1956 yılları arasında yaşananları kapsayan aynı adlı kitabı; Rusya'nın baştan sona tutuklama, ceza, işkence, sürgün ve infaz merkezlerine dönüştüğünü, Rusya'nın yakın dönem tarihini öğrenmek için elimize kalem yahut kitap değil kazma ve kürek almamız ve uçsuz bucaksız Sovyetler Birliği topraklarında her yeri kazmamız gerektiğini, kazdığımız her yerden sürgün ve soykırım kurbanlarının fişkiracağını anlatan bir başka kanıt ve tanıklık örneğidir. Aşağıya yalnızca bir sayfadan aldığımız cümleler, kitabın

neleri anlattığına dair fikir vermeye kâfidir:

“... sözünü ettiğimiz iki yıl içinde bütün Birlikte yarım milyon siyasi ve 480.000 adi suçlunun kurşuna dizildiğini anlattılar. .... Kurşuna dizilmelerin iki değil bir buçuk yıl sürdüğünü hesaba katarsak ayda ortalama 28.000 idam yapılması gerekirdi. Tabii bütün ülkede! Peki kurşuna dizme cezasının uygulandığı kaç yer vardı? En az 150. (Bunların sayısı tabii daha çoktu. NKWD, yalnız Pskow'da birçok kilisenin bodrumlarındaki keşiş odalarını işkence ve kurşuna dizme odalarına dönüştürmüştü. 1953 yılından sonra bu kiliselerin ziyaret edilmelerine izin verilmedi. 'Dur, arşiv!' olduğu söylenen bu yerlerin yıllarca tozu bile süpürülmedi. Restorasyon çalışmaları başlamadan önce de içerideki kemikleri arabalarla taşıdılar.”¹³

Soljenitsin eserinde doğrudan Gulag sürgünlerini, işkence ile öldürülen, soykırım yapılanları özellikle Türk ya da Rus kökenli, Hristiyan ya da Müslüman gibi ayrımlara indirgemez ama bilinmeli ve emin olunmalıdır ki bu kamplarda, insanlık dışı uygulamalar nihayetinde yokluğa karışanlar öncelikle ve en çok; Azeri, Kırgız, Kazak, Özbek, Kırım, Ahıska, Başkurt, Yakut, Çuvaş, Tuva - Hakas, Yakut vb. Türk soylu halklardan oluşmaktaydı.

Komünist Rusya'nın tek tip Sovyet vatandaşı yaratma amacını güttüğü, “Homo Sovyetikus” adını verdiği; dinsiz, milliyetsiz ve sınıfsız bir toplum yaratma projesi en çok, dindar ve milliyetçi Türk yurtlarında direnişle

12. Hüseyin Râci Efendi, *Zağra Müftüsünün Hatıraları / Tarihçe-i Vak'a-i Zağra*, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser.

13. Aleksander Soljenitsin, *Gulag Takım Adaları*, Cilt 1-2, Çev: Selim Taygan, Nebioğlu Yayınevi, Yayın Yeri Yok, 1974, C.1 s.368.

karşılaşıyordu. Örneğin 1944 yılında, hürriyet istemek, isyana teşebbüs etmek gibi uydurma suçlarla yurtlarından sürülen milyonlarca Kırım Türk'ü ve Kırım Türklerinin Yusuf yüzlü, Yunus gönüllü lideri Mustafa Cemiloğlu, tıpkı Kefensiz Gömülenler'in yazarı Şükru'llah Yusuf ve nice diğer soydaşları gibi, ömrünün en güzel yıllarını, Gulag Takım Adalarında geçirmiş bir sürgün ve soykırım mağdurdur. İçinde buram buram tüten yurt sevgisi, özgürlük isteği ile yanıp tutuşan milyonlarca soydaşı ve dindaşının sesini -eğer kalmışsa- dünyanın vicdanına duyurabilmek için açlık grevine başlayan Cemiloğlu, yetmiş kilodan otuz kiloya düşmüş, sonunda da kalanlara direniş ruhunu aşılama pahasına ölmüştür.

2. BİLİMSEL ESERLERDE TÜRK SOYKIRIMI

2.1. "Doğu Türkistan Davası" Adlı Eserde Türk Soykırımı

Doğu Türkistan davasına ömrünü adanmış İsa Yusuf Alptekin; dünya ölçeğinde yayınlanmış araştırmalara ve gazete haberlerine eklediği kişisel gözlemlerinden, yönetim tecrübesinden ve yaşantısından yola çıkarak yazdığı bilimselliği ağır basan bu kitapta, Türk oldukları ve nüfuslarının kontrol altında tutulması gerektiği için sadece Mao Zedung Döneminde, Çin'de 36 milyon Uygur Türk'ünün hunharca soykırımı uğratıldığını bilgi ve belgeler ışığında ortaya koyar.

Kitabın arka kapağındaki içerik özeti şöyledir: "*Doğu Türkistan Davası* ismiyle neşredilen bu eser, *Doğu Türkistan Hükümeti eski sekreteri İsa Yusuf Alptekin tarafından kaleme alındı. Kitapta; Doğu Türkistan'ın coğrafi yapısı, ekonomisi, nüfusu, siyasi tarihi, uğradığı istila ve zulümler, Rusya ile Çin'in Doğu Türkistanlıları yok etmek için uyguladıkları şeytani planlar, Türklerin bunlara karşı mücadeleleri, olayların birçoğuna bizzat şahit olan yazarı tarafından sıcak, samimi ve akıcı bir üslupla anlatılıyor. Eserle Doğu Türkistan'daki kardeşlerimizin çilesini daha iyi öğrenme imkânına sahip*

olacağız."¹⁴ Ne hazindir ki, öğrendikçe, insanlığa uygarlığı armağan, kendine özgü alfabeleri olan, Gutenberg'ten bin sene önce matbaayı bilen ve kullanan bu seçkin Türk boyunun, hâlen soykırımı, tehcire, her türlü baskı, işkence, şiddet ve devlet terörüne maruz kalmaya devam ettiğini görmekteyiz.

Kitapta uygulanan belli başlı işkence yöntemlerine kadar, katliam ve

35 milyon Uygur öldü!

14. İsa Yusuf ALPTEKİN, *Doğu Türkistan Davası*, Seha Neşriyat, İstanbul 1992, Arka Kapak.

soykırımların gerçekleşme biçimleri üzerinde de durulur. Örneğin en yaygın işkence biçimlerinden biri, Türkleri çıplak soyup kara gömmek, karşılığında içki içerken kaç saat sonra öleceği üzerine iddiaya girmek... Bir Uygur

Türk'ünü, kollarından bir ata, bacaklarından bir başka ata bağlayıp, atları ters yönde hareket ettirmek suretiyle vücudunu parçalamak, baraj kapaklarını haber vermeden, gece yarısı açtırarak, uykuda insanları sel baskını ile öldürmek suretiyle soykırım, düzmece mahkemeler ile kurşuna dizmek vb.

Mao Zedung, Uygur Türklerini kadın ve erkek ayrı çalışma kamplarında toplayıp, çok ağır ve gayri insani koşullarda çalıştırmakta ve aynı zamanda aile olan bu insanların görüşmelerine neredeyse izin vermemekte, üzerlerine adi paçavradan bir kıyafeti bile çok görmektedir. Mao Zedung'un en meşhur genelgelerinden biri de, kitaba göre şudur: Bir iş elbisesi üç sene

yeni, üç sene eski, üç sene de içi dışına çevrilmek suretiyle yenilenmiş olarak giyilmeli, hiçbir işçiye dokuz seneden önce yeni kıyafet verilmemelidir. Aç, susuz, çıplak, zoraki işçilik yaptırılan insanların çok yaşayamayacağı aşikârdır.

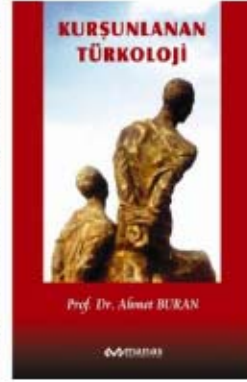
2.2. "Kurşunlanan Türkoloji" Adlı Eserde Türk Soykırımı

Türklük bilimi (Türkoloji) çalışmalarına ömrünü adanmış olan Hocam Ahmet Buran'ın, baskı ve soykırım yıllarına ait yüzlerce kaynaktan yararlanarak hazırladığı aynı adlı kitapta; "Homo Sovyetikus" denen, dinsiz, milliyetsiz, sınıfsız, tek tip Sovyet insanı yetiştirme gibi projeler adına Rusya'da ve komünist Çin'de, Osmanlı'nın yıkılışı esnasında, Balkanlardan başlayarak geri çekildiğimiz bütün coğrafyalarda, Türklere yapılan soykırımlar yakın plana alınmakta ve incelenmektedir.

Yeryüzünde insanlığın gördüğü en büyük soykırımı uğrayan Türklerin, en son katliama uğradıkları Hocalı dâhil, bütün katliam, kıyım ve soykırımların rakamlara da dökülmüş karşılıklarını bulabileceğimiz bu çalışmaya göre; Balkanlar, Kıbrıs, Girit, Kırım, Tataristan, Başkurdistan, Azerbaycan, Ahıska, Karaçay-Balkar, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Irak, İran'da, sorgularda, işkencelerde, sürgünlerde, hapishanelerde ve Anadolu'da Yunanlılar, Ruslar, Fransızlar ve Ermenilerin yaptığı katliam ve soykırımlar toplamında, 20. yüzyılda, 100 milyonun üzerinde bir Türk nüfus yok edilmiştir.

Soykırımın her çeşidi denenmiş hatta yeni soykırım teknikleri icat ve ihdas edilmiştir. Ekim, tarım alanlarına müdahale eden, vergileri yüzde yüz elli artıran, et, yağ, sebze, yumurta, yün, bal, saman, kuş vb. vergi çeşitleri

uydurulan 1920'li ve müteakip yıllarda, Türk yurtlarında bir dizi, büyük ve yapay açlık felaketleri yaşanmıştır. Halk; kedi, köpek, eşek, bitki kökü, ağaç kabuğu ne bulursa yemesine rağmen açlıktan ölüürken, ölülerini gömmeyip yerken hatta birbirini öldürüp yerken, Sovyet yetkilileri abartılı vergilerle topladıkları ürünleri ihraç etmektedirler. Açlık felaketlerinin birbirini izlediği 1930'lu yıllara kadar nüfusunun yarısını kaybettiğini söyleyen Ukrayna, bugün, bu yılları "Holodomor" adıyla soykırım yılları ilan etmiş, ülkesine bir holodomor anıtı dikerek, bu anıtın ziyaretini devlet protokolüne eklemiştir:

86"Holodomor (Голодомор) ya da Ukrayna Kırımı, 1932–1933 arasında, o dönem Sovyetler Birliği'nde, şimdiki Ukrayna ve Rusya'nın Kuban bölgesinde suni olarak yaratılan kıtlık sebebiyle yaklaşık olarak 8 milyon insanın yok olduğu olaylara verilen addır. Sovyet arşivlerinin açılmaması yüzünden, ölü sayısını kesin olarak belirleyebilecek araştırmalar günümüze kadar hâlâ yapılamamış olmasına rağmen, Ukrayna nüfusunun dörtte birinin o dönemde hayatını kaybettiği düşünülmektedir. .... Açlığın en tepeye ulaştığı dönemde dahi, Sovyet yönetimi, 1932'de 1,7 milyon ton, 1933'te 1,84 milyon ton tahıl ihraç etmiştir. Bölgede artan açlıktan kaçmak isteyenlerin başka bölgelere gitmesine engel olunarak, katliama seyirci kalınmıştır. O dönemde kıtlık haberleri mümkün olduğunca sansürlenerek dünyanın dikkatinden saklanmıştır."¹⁵ Bu yapay açlık felaketi yıllarında, Ukrayna'nın kaybı beş milyon ise Kırım'dan Yakutistan'a uzanan, 60 milyon nüfuslu Türk coğrafyasının kaybı en az otuz milyondur. Sözün özü, bu gerçekleri dillendirmek adına yaprağın dahi kımıldamadığı Türkiye ve diğer Türk Cumhuriyetleri, Ukrayna kadar cesur olamamış, sadece kendine yapılan soykırımları değil, soykırım yapan halk damgasını ve propagandasını da sineye çekmiş gözükmektedir.

Anadolu'da 1890'dan 1922'ye kadar, 22 değişik ilde, yedi büyük, sayısız küçük isyan çıkaran, Fransız ve Rus birlikleri tarafından silahlandırılıp, eğitilip, lojistik destek alan, Osmanlı'nın onlarca cephede savaştığı için Anadolu'yu boş ve savunmasız bırakmasını fırsat bilen, kendilerine tarih kitaplarında "vilayet-i sitte" diye geçen altı vilayet üzerinde, buraları Türk ve Müslümanlardan temizlemeleri karşılığı devlet vaat edilen Ermeni çeteler, en

15. <http://tr.wikipedia.org/wiki/Holodomor>, Son Erişim Tarihi: 10.01.2013.

asgari rakamla 600 bin Türk'ü acımasızca soykırıma uğratmışlardır: "1906 - 1922 yılları arasında Anadolu'da ve Kafkaslarda, 517.955 Türk, Ermeniler tarafından katledilmiştir. Sayısı tespit edilemeyenlerle birlikte bu rakamın 1.000.000'dan fazla olduğu tahmin edilmektedir."¹⁶

Altı yüz senelik egemenliği boyunca, en güçlü olduğu yıllar dâhil, asla soykırım yapmayan, Yahudiler dâhil dünyada ne kadar yurtsuz insan varsa, insani koşullarda kucak açan bir devleti, tarihi gerçekleri tersyüz ederek soykırımcı ilan etmek, körün gözüne türünden bir pişkinlik, karartma, yansıtma, optik çarpıtma, diplomatik ve psikolojik harp örneğidir. Hâlâ uğradığı soykırımların yaralarını sarmaya ve kendine gelmeye çalışan Türkiye Cumhuriyeti devleti, sözde Ermeni soykırımı suçlamasıyla, ucu para ve toprak tazminatı yoluyla egemenlik haklarımızı gasp edecek bir sonuca çıkan bir oldubittiye, içimizdeki iliştilmişlerin de vasıtasıyla hazırlanmakta ve zorlanmaktadır. Birileri yaptığımız değil maruz kaldığımız bir soykırım üzerinden devşirilen çarpıtma ve yansıtma, gerçekleri tersyüz etme pişkinliği içerisinde, aba altından gösterilen sopa mahiyetinde, 2015 yılını bir rövanş duygusuyla değerlendirme arayışı içindedirler.

2.3. "Tek Suçları Türk Olmaktı" Adlı Eserde Türk Soykırımı

Tarihteki üç çağın ikisini açıp kapatarak tüm tarih dilimlerinde başrolde olan, Asya, Avrupa, Ortadoğu, Balkanlar gibi coğrafyalarda ve kıtalarda büyük ve uzun ömürlü devletler kuran Türkler; hısım kazandıkları kadar

262

hasım da kazanmışlardır.¹⁷ Türkler siyasi birliklerini ve güçlerini kaybedince hasımlar koalisyonu, sömürü düzeni kurmak, yüzyılların intikamını almak, Türkleri belini doğrultamayacak belalara salmak için insanlığın şer kültürünün bütün birikimlerini ve imkânlarını seferber etmişlerdir. "Tek Suçları Türk Olmaktı" adlı eser, yaklaşık 700 madde ve konu başlığı içinde; sadece Türk oldukları için öldürülen, soykırıma uğratılan isimleri, boyları, soyları, akademik bir dikkat ve ciddiyet ile okurların ilgisine ve bilgisine sunmaktadır.¹⁸

2.4. "Ermeni Meselesi ve Türkiye" Adlı Eserde Türk Soykırımı

"... devletimizi ve milletimizi yıkmak isteyen hain niyetlerin kurbanı olmuş; memleketin dört bir yanında, görülmedik işkence ve zulümle şehit

16. Buran, s. 209.

17. Prof. Dr. Cemal Anadol, *Tarihe Hükmeden Millet Türkler*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2010.

18. Yaşar Aksan, *Tek Suçları Türk Olmaktı*, Cilt 1-2, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2011.

edilmiş olan sivil ve asker kardeşlerimizin ruhuna ithaf...” (s.3) edilen bu kitap ilk olarak, “Ermeni Komitalarının Emelleri ve İhtilal Hareketleri” adıyla,

1916 yılında Matbaa-yı Âmire’de basılan kitabın eklemeye ve güncelleştirmelerle, 1973 yılında yapılan yeni baskısıdır.

Ermeni tarihinin bir özeti ile başlayan kitap, tarihte hiçbir zaman devlet kuramamış olan, Babilliler, Asuriler, İranlılar, Romalılar, Bizanslılar, Araplar ve en son olarak Selçuklu ve Osmanlı devletleri himayesi ve hâkimiyeti altında yaşayan Ermenilerin (s.13) deyim yerindeyse asr-ı saadetlerini Türk devletlerinin yönetimi altında yaşadıklarını, Osmanlı’da millet-i sadıka olarak nitelendiklerini, kendilerine “patriklik” şeklinde örgütlenme hakkı tanıdığını (s.19), nazırlık yapmaya kadar uzanan siyasi hayatta ve iktisadi hayatta ciddi varlık gösterecek kadar hür ve müreffeh yaşadıklarını, nüfusça çoğaldıklarını özetledikten sonra, büyümenin ve birlikteliğin bozulma nedenini özellikle İngiliz, Fransız ve Rus emperyalizminin Ermenileri, koçbaşı ve Truva atı niyetine kullanarak Osmanlı’yı içten çökertebilecekleri düşüncesini fark etmeleri ve uygulamaya koymalarına dayandırmakta, bu savını tarihsel akış, bilgi ve belgelerle ortaya koymaktadır.

Tarihte vilayet-i sitte diye geçen Erzurum, Van, Harput (Mamüretü'l Aziz / Elazığ ve çevresi), Kilikya (Adana ve çevresi), Diyarbakır, Sivas, Bitlis illerinde devlet kurdurma vaadi ile kandırılan; Taşnaksutyun, Hınçak, adlarını alan çeteler üzerinden örgütlenmesi sağlanmış, özel üniformalar giydirilmiş, zamanın en iyi silahları ile donatılmış, Rus ve Fransız askerleri tarafından eğitilmiş ve her türlü lojistik destek verilen Ermeniler; içlerindeki İngiliz, Fransız, Rus subay ve ajanlarla birlikte aşağıda sayılan isyan hareketlerinde, yüz binlerce Türk ve Müslüman’ı katlederek Anadolu’daki Türk soykırımının başaktörü olmuşlar, başları sıkıştıkça Hristiyan ordularına ya iltihak etmişler ya geçici olarak sığınmışlar (s.317), ilk fırsatta yeniden saldırmışlar, Osmanlı’yı en zayıf anında sırtından hançerlemiş, yedi düvele karşı savaşan Osmanlı’nın köylerinde, şehirlerinde eli silah tutan genç kalmayışını fırsat bilmiş hatta isyan hareketlerine insani gerekçelerle destek vermeyen Ermeni soylu insanları, ilaveten isyanların sarpa sardığı anlarda “... hükümetin âtîfetine sığınmayı teklif eden bazı Ermenilerin Papaz Kerih ve Antartik’in emri ile kale içinde kurşuna dizildikleri...” (s.355) gibi bilgilerden anlaşıldığı üzere kendi insanlarını dahi işbirlikçi ya da hain ilan ederek öldürmekten geri durmamışlardır.

Osmanlı’nın İngilizler, Yunanlılar, İtalyanlar, Fransızlar, Ruslar tarafından işgalini ve hatta Amerikan misyonerlerinin işlerini (s.339) kolaylaştırmak ve mezkûr bölgede devlet kurmak için çıkan, çıkarılan başlıca

Ermeni isyanları ve olayları kitaba göre şunlardır:

1. Zeytun İsyanı, 2. Kayseri Olayları, 3. Bitlis Olayları, 4. Erzurum Olayları, 5. Elazığ Olayları, 6. Diyarbakır Olayları, 7. Sivas Olayları, 8. Trabzon Olayları, 9. Ankara Olayları, 10. Van Olayları, 11. İzmit ve Adapazarı Olayları, 12. Bursa Olayları, 13. Adana Olayları, 14. Halep Olayları, 15. İzmir Olayları, 16. Canik (Samsun) Olayları, 17. Urfa Olayları, 18. Şebinkarahisar Olayları, 19. Fındıcık Olayı, 20. Yozgat (Boğazlıyan) Olayları, 21. Antakya Olayları, 22. Halep'te Komita Faaliyetleri.

Bu isyanlarda ve olaylar silsilesinde baskına uğrayan "Doğu vilayetlerinin hiçbir yerinde Ermeniler kadar silaha sahip olmayan Müslüman halk" (s.268) bir yandan kadın, çocuk, ihtiyar ayrımı gözetilmeksizin öldürülüp toplu mezarlara gömülürken, evler, köyler, mahalle-

1918'de Erzurum'da Ermenilerin, Türkleri içine doldurarak yaktıkları konak.

ler, kasabalar, şehirler ateşe verilirken (s.361) diğer yandan dünyaya "İslam mezalimi", "Türk barbarlığı"

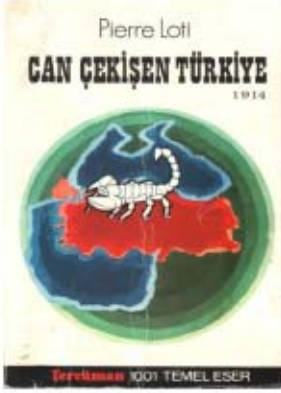
(s.269) adları altında güya ölen Ermenilerle ilgili telgraf, mektup ve haberler servis edilmektedir. Kitaba göre Türkler, hem sonsuz kere çoğalan büyüklü küçüklü cephelerde aç, susuz, silahsız kalıp ölümler hem de masa başlarında barbar, soykırımcı ilan edilerek emsalsiz bir perdeleme ve çarpıtma, gerçeklerin tersyüz edilmesi komplolarına maruz bırakılıyordu.

Kitabın son bölümü belgeler ve resimlere ayrılmıştır. Bu ekler; Ermeni komitacıların mektupları, tebligatları, muhtıraları, beyannameleri, kongre kararları, Ararat dergisinin bir haberi, Hınçak gazetesi ve Genç Ermenistan vb. gazetelerden alınmış kupürleri, telgraf metinleri; "Ermeni Kurtuluş Harbi", "Ermenistan'ın Sembolü", "Ana Ermenistan" vb adlı tabloları, bir şiir metni, armalar, kral ve komitacı resimleri, haritalar, pullar, bayraklar, isyancıardan toplanan silah, bomba, mühimmat ve imalat malzemeleri, Ermeni ihtilalcılara ait üniforma resimleri, Ermenilerce katledilen asker ve sivillere ait katliam resimleri vb. örnekleri içermektedir.¹⁹

2.5. "Can Çekişen Türkiye" Adlı Eserde Türk Soykırımı

Özgün adı "La Turquie Agonisante" olan, Türkçeye "Can Çekişen Türkiye" adıyla çevrilen bu kitabın yazarı Pierre Loti'dir. Yazarın ayrıca özgün adı "Les Massacres d'Arménie" olan, "Ermeni Katliamları" adıyla Türkçeye çevrilen bir kitabı daha vardır ancak bu ikinci kitap şu an elimizin altında olmadığı için bu kitabın tanıtımını yapamıyoruz. (s.10)

19. Abdullah YAMAN, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, Otağ Yayınları, Temmuz 1973.

Pierre Loti; (1850-1923) aslen bir Fransız olmasına rağmen, fikir ve duygularıyla Batı kadar Doğu'ya da yakın olan, Türkler başta olmak üzere Doğu halklarına, kelimenin kazandığı mecaz anlam ile Fransız kalmayan, Osmanlı topraklarında, bahusus İstanbul'da yaşadığı uzun yıllar boyunca, örneğin Trablusgarp savaşında İtalyanların, Balkan harbinde ise Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan, Karadağ gibi müttefik ülkelerin Türk ve Müslümanlara yaptığı zulüm ve katliamlara bizzat tanıklık eden, Batılı Hristiyan devletler ve milletlerin Haçlı savaşı propagandası ile psikolojik harp tekniklerini de kullanarak, bu uğurda gerçekleri çarpıtmaktan çok daha öte tersyüz ederek, Türkler ve Müslümanlar aleyhine her türlü kirliliği yayını yaptığı zamanlarda, dindaşları ve soydaşları ile ters düşme pahasına, Fransız gazetelerinde bulabildiği küçük köşeleri bile değerlendirerek, gerçekler ve elbette Türkler lehine kalem oynatan birkaç müstesna isimden biridir. (s.9-14)

Bu müstesna isimlerden biri de Balkan Savaşları sırasında katledilen Türk halkı gerçeğini "Türkler katliam yapıyorlar." çılgınlıkları ile tersyüz eden Avrupa basınına destek veren İngilizlere söylenmiş şu sözlerin sahibi Gustave Le Bon'dur: "Yukarıda gösterilen dini sebeplerden başka, Türkleri mazur gösterecek bir sebep de, Yunanlılar vasıtasıyla onları Avrupa'dan, özellikle İstanbul'dan atmayı hayal eden İngiltere'nin yaptığı inkârı kabil olmayan haksızlıklardır. Türkleri atmak için gösterilen tek sebep: Hristiyan azınlığı devamlı şekilde katliam ettikleri idi. Pek haklı ve doğru olarak denebilir ki, eğer Türkler, İngiliz Hükümeti'nin iddia ettiği katliamların onda birini yapmış olsalardı, Doğu'da çoktan beri hiçbir Hristiyanın kalmaması gerekirdi. Gerçekte ise, bütün Balkanlar ırk ve dinleri ne olursa olsun- büyük kıtalcidirler. Bunu bizzat Mösyö Venizelos'a da söyledim. Düşmanımı boğup öldürmek, Balkanlarda genellikle kabul edilmiş bir sanattır." (s.27-28) Bu sözler tevil edilirse şu gerçek teyit olunur: Türkler katliam ve soykırımı bir siyaset ve gelenek olarak benimsemiş olsalardı, Doğu'da ne Rum, ne Ermeni, Batı'da ne Yunan, ne Bulgar vs. tek bir Hristiyan millet ya da soy ayakta ve hayatta kalmazdı.

Kitabının önsözünde Pierre Loti, Türklere her türlü hakaret ve iftiranın serbest, gerçekleri söylemenin ise sansürlendiği, facia yaratma konusunda hızlarına ve acımasızlıklarına kimsenin yetişemeyeceği Hristiyan dünyanın ikiyüzlülüğüne katlanamadığını şu sözlerle beyan eder: "Konulan sansüre ve bunca söylenen aldatıcı sözlere rağmen, gerçek herkes tarafından anlaşılacaktır. Yangın... Katliam... Yağma... Çapul... Ve son derece canavarca kesilen insan uzuvları... İşte koyu Hristiyan olmakla övünen bu orduların bilançolarındaki haydutluklardan birkaç örnek." (s.33)

Bizzat tanık olduğu bu örnekleri anlatmak, gerçeklerin üzerine örtülmüş sahtekârlık örtüsünü kaldırıp atmak için çırpınan Pierre Loti bu kitabında “Yangından Sonra, Bir İtalyan’ın Mektubu, Türkler Katliam Ediyorlar(!), Bugünkü Savaş Hakkında Mektup, Yine Türkler, Bulgar Zalimliği, Balkan Harbi Konusunda Mektuplar, Serseri Şövalyeler, Müttefiklerin Selanik’e Girmeleri Konusunda Mektup, İstanbul’daki bir Fransız’dan Mektup, Makedonya Rahipler Heyetinden Bir Fransız Misyonerin Mektubu, Humanite Gazetesi Yayın Müdürü Mösyö’ye, vb.” başlıkları altında 1911-1913 yılları arasında Fransız ve Batı gazetelerinde yayınladığı yazılarını bir araya getirmiştir.

Bu yazılarında “Türklerde, ama halis Türklerde olduğu kadar, hiçbir yerde, yoksullara, zayıflara, acizlere, küçüklere acıma ve şefkat; ana babaya saygı gibi yüce duygulara rastlanmaz. ... Özellikle hayvanlara acımakta hepimizden üstündürler.” (s.59) içeriği ile dile getirdiği gözlemleri üzerinden, bütün canlılara karşı sevgi, saygı ve acıma duyguları ile dolu bir milletin değil soykırım ya da katliam, haksızlık yapması bile mümkün değildir, çıkarımına ulaşan Pierre Loti’nin, okurlara ilginç geleceğini düşündüğüm bir saptaması da şudur:

“Ne yazık ki bugünkü hükümet adamları arasında reâya çoktur. Ve gittikçe de çoğalarak çeşitli memuriyetlere girmektedirler. Bu Ermeniler, Yahudiler, Rumlar, onları yalnız anlamamakla kalmıyor, İslamlığın yüce mazisine de içten içe düşmanlık gösteriyorlar.” (s.37) Bu sözler içerden bakış açısına sahip bir Türk tarafından söylense idi şüphesiz art niyet ve önyargı ile kolayca yok ve geçersiz sayılacaktı. Dışarıdan birisinin bu tespiti yapması, Osmanlı’nın ikinci adamlıktan itibaren devleti reayaya emanet etmesinin yüzyıllar içersinde yol açtığı tahribatı da gözler önüne sermek adına son derece önemlidir. Bu sözler, Osmanlı’dan miras, meşhur-ı cihan benzetmelerle “Boğazdaki Aşiret”, “Beyaz Türk”, “Efendi”, “Çelik Çekirdek” namı, hariciye’den başlayarak, devletin kilit noktalarına, sinir merkezlerine egemen olan bu sözde bizden, özde, içten içe düşman yapının, tıpkı Osmanlı gibi, yeni Türkiye’nin de elini kolunu bağlayan, içini boşaltan ve siyasi bir birlik ve dirliğe ulaşmasını engelleyen gizli, örgütlü ve de çok güçlü bir kriptoyu yapının, çetenin açık edilmesine dönük işaret fişegidir.²⁰

2.6. “*Türkün Siyah Kitabı Yunan Mezalimi*”

Adlı Eserde Türk Soykırımı

Yunan mezalimini anlatan bu kitap, Batı’nın karanlık çağından, her çağda değişmeyen taassup ve cehalet buhranlarından bunalan ve duygudaşları gibi bir ümit kaynağı, sığınılacak liman arayan 17. yüzyıl İtalyan filozofu Campanella’nın şu sözüne atıfta bulunarak başlamaktadır: “Güneş Ülkeyi

20. Pierre LOTI, *Can Çekişen Türkiye 1914*, Haz: Fikret Şahoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser.

yeryüzünde bulmak mümkün mü? ... Fikir hürriyetine, vicdan hürriyetine, lisan hürriyetine ilişmeyen Türklerin varlığı -hiç olmazsa yarın- böyle bir ülkenin var olacağını bana zannettiriyor. Mademki düşünceyi zindana koymayan, hakikat sevgisini zincire vurmayan bir millet, o cesur ve adil Türkler var. Üzerinde yalnız hakikatin, adaletin ve hürriyetin hüküm sürdüğü bir GÜNEŞ ÜLKE – CİVITAS SOLIS neden vücut bulmasın.” (s.6) Sezar’ın hakkı Sezar’a, Türklerin hakkı Türklere gereğince, bir teslim-i hakikat olarak okuduğumuz bu sözler, hiç söylenmemiş gibi, Türklerin güçlerini yitirmesi, güneşlerinin sönmesi ile birlikte duyulmaz olmuştur. Artık Türkler için kara bahtın iyice kararttığı yıllar, ucunda ışığın görünmediği karanlık tünellerdeki yolculuklar başlamış idi.

Sekiz bölüme ayrılan kitabın birinci bölümünde Şark Meselesi, Yunanistan’ın Kuruluşu, Hasta Adam gibi başlıklar etrafında, Türk yurtlarının isyan ve işgallerle tanışacağı yılları hazırlayan siyasi ortam; Balkan Harbi facialarına ayrılan ikinci bölümde ise Haçlı Zihniyeti, Facialar, Yağmacılık ve Hırsızlık, Zorla Din Değiştirme, Irza Tecavüz, İşkence ve Katliamlar vb. başlıkları içerisinde, bağımsızlığını ve gücünü kaybeden Türklere ödetilen diyetler ve bedeller; Anadolu’da Yunan Mezalimi’nin izlerinin sürüldüğü üçüncü bölümde il, ilçe, bölge ve yer adları ile Yunan soykırımlarının vahşetlik ve ibretlik gerçekleri; Birkaç Mektup Birkaç İtiraf ana başlığına hasredilen dördüncü bölümde

Yunan birliklerinin geri çekilirken yaktığı bir Türk köyünde sähıyeciler yaralıları taşıyor. (Ağustos 1922)

Kanlı Hatıralar, Yunanlılarda Bir Vicdan Sahibi, Zavallı Kız Kardeşlerimiz, Esrareniz Bir Cani alt başlıkları altında yapılan ve yaşananların zihinlere yapışıp kalanlarından bir seçki; Birkaç Karagün Dostu ana başlığına bağlanan Şeyh Ahmet Eş-şerif Es-Sünusî Hazretleri, Mevlana Mehmet Ali Han, Muhammed İkbâl, Piyer Loti alt başlıklarında, mezkûr kişilere ait düşünceler; Lozan ve Türk - Yunan Anlaşmalarına ayrılan yedinci ve sekizinci bölümlerde, Yunanlıların yaptığı zulüm ve katliamların yok sayıldığı siyasi süreç anlatılmaktadır.

Başımıza gelenleri bizdeki unutma hastalığına bağlayan yazar, ele aldığı konuları sürekli çeşitli belge, haber ve resimlerle de desteklemiştir. Amerikan Muavenet Heyeti azalarının yazdığı bir mektuptan alınan şu satırlar, parça bütünden haber verir mucibince, kitabın niye Türk’ün siyah kitabı olduğunu izah etmektedir: “Yunanlıların yağma ettikleri söyleniyor. Bir

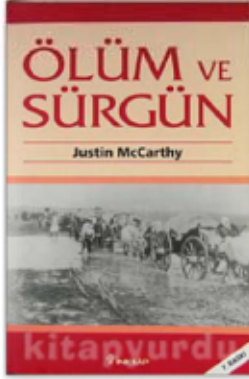

harpte bu her yerde olur, fakat evleri yakmak, kadınların ırzlarına geçmek barbarlıktır. Yüz evli Melek köyünün doksan beşi, elli evli Oğlacık köyünün kırk altısı .... İşgal sırasında Müslüman evlerini ikametgâh olmak üzere eşyasıyla birlikte işgal ettikleri gibi ömründe kocasından başka erkek yüzü görmeyen Türk kadınları Yunan zabitleriyle beraber rakı masasında bulunmağa icbar edilmiş ve nihayet birçok kadınların bu suretle ve diğer suretlerle bikirleri izale edilmiştir. Bu suretle namuslarına tecavüz edilmiş Türk bakirelerinin adedi yalnız Eskişehir’de binlere baliğ olmaktadır. Bundan maada ...” (s.207)

Kitaptaki ilginç belge ve bilgilerden biri de “Yunan ordusunun Bursa’ya girişinde, aynı zamanda VENİZELOS’un oğlu olan kumandan SOFOKLİS, devletimizin kurucusu cennetmekân OSMAN GAZİ’nin sandukasını tekmeleyerek ‘Kalk da milletini kurtar!’ diye hakaret ettikten sonra sandukanın önünde poz verirken” (s.209) açıklaması ile verilen bir fotoğraftır ki bu görüntü kutsallarımızın, insanlarımız gibi ayaklar altında çiğnendiği zamanlardan kalma, unutulmayacak bir çirkinlik ve çirkefliktir.²¹

2.7. “Ölüm ve Sürgün” Adlı Eserde Türk Soykırımı

Özgün ve tam adı “Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman

Muslims / Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Temizliği” olan, Justin McCarthy tarafından yazılan ve Türkçeye, Prof. Dr. Bilge Umar tarafından “Ölüm ve Sürgün” adıyla çevrilen bu kitap; 1821 - 1922 yılları arasındaki yüz yıllık süreçte yaklaşık beş buçuk milyon Müslüman’ın Avrupa’ dan sürüldüğü ve beş milyondan fazlasının öldürüldüğü ya da kaçarken hastalık veya açlık sonucu öldüğü tezinden hareketle, bu senaryonun Balkanlar’ dan Ortadoğu’ya, Asya’ya kadar aynıyla vaki olduğunu anlatan, anlatırken de hep yapıldığı üzere Hristiyan ulusların bakış açısından değil, hem Türklerin ve

Müslümanların bakış açısından hem de tarihi gerçeklerin ışığından hareket eden bir akışa sahiptir.

Doğu ülkelerini işgal ve kaynaklarını sömürme işinin adı, Batı’nın Doğuyla ekonomik alanda ve anlamda ilgilenmesinin karşılığı olan emperyalizmin öncü kuvveti ve basın, yayın, kültür dünyasındaki savunucusu olan, Batı’nın Doğu ile kültürel alanda ve anlamda ilgilenmesini karşılayan oryantizm, (Doğubilimcilik, müsteşriklik); baştan sona Batı bakış açısının, propaganda metni hüviyetine bürünen, yanlış ve maksatlı yayınların toplamıdır.

21. Kadir Mısıroğlu, *Türkün Siyah Kitabı Yunan Mezalimi*, Sebil Yayinevi, İstanbul 1972. / Prof. Dr. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Prof. Dr. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995.

Aka kara, karaya ak, yanlışla doğru, doğruya yanlış diyen oryantlizmin sultasını, hegemonyasını kıran eserlerden biri olan Ölüm ve Sürgün; Ortadoğu ve Balkan halklarının tarihine bakışımızdaki oryantlist ezberleri bozarken, bugün de devam eden katliam, sürgün, işgal ve soykırımların anlaşılmasına yapıcı katkılar sunuyor.

Bilim ahlakına sahip bir tarihçi olarak Justin McCarthy, bu kitabında ve diğer çalışmalarında, kitaplarında, makaleleri ve konferanslarında; Ermenilerin sadece Anadolu'da değil, Kafkasya'da da, Rus desteği ile Türk soykırımı yaptıklarını, Anadolu'da cirit atan Rus ve Fransız destekli Ermeni çetelerin, katliam ve sürgünlerin yanında, Osmanlı ordusunun lojistik desteklerini yağmaladığı, örneğin Allahuekber Dağlarında ölen 95.000 Osmanlı askerinin, geriden gelmesi gereken iaşe ve ibadelerinin Ermenilerce yağmalandığını, askerlerin yiyecek, giyecek ve çadır gibi imkânlardan yoksun kalınca soğuktan öldüğünü, buna benzer yüzlerce olayın vuku bulunduğunu söyler. Justin McCarthy, Kafkasya'da ve Anadolu'da, Ermeniler tarafından Türklere katliamlar yapılmasının sebebinin Ermenilerin bir Ermenistan devleti sınırları içine dâhil etmek istedikleri Vilâyat-ı Sitte'de nüfuslarının %19 (Ermeni kaynaklarına göre %39) gibi küçük bir oranda olması ve bu nüfusun oranını arttırmanın yolunun bölgedeki Müslüman sayısını azaltmaktan geçmesi olduğunu öne sürmüştür.

Keza yine aynı tarihçi 93 Harbi sırasında, Balkan şehirlerinde insanlık dışı soykırımların yapıldığı zamanlarda binlerce kişinin kaybolduğunu belirtir. Bir Balkan şehri olan Tripoliçe'deki katliam –ki bu çeteleye onlarca şehir, yüzlerce kasaba, binlerce köy eklenmiştir-, Mora İsyanı sırasında bölgede Türklere karşı yapılan katliamların en büyüklerinden biridir. Şehrin Yunanların eline geçmesinden birkaç gün sonra şehre gelen Britanyalı Thomas Gordon, 8000 kişinin öldürüldüğünü tahmin ettiğini, katliamdan sadece köle olarak alınan bazı kadınlar, Hristiyanlaştırılan çocuklar ve fidye için tutulan bazı tanınmış Türkler kurtulabildiğini söylerken Justin McCarthy ise katliamda ölenlerin sayısının 35.000 olduğunu belirtir.

Teodor Kolokotronis ise katliamdan şu şekilde bahseder: “Cuma gününden pazara kadar Yunan askerleri kadın, çocuk ve erkekleri katletti. Tripoliçe ve çevresinde toplam 32 bin kişi öldürüldü. [...] En sonunda, bir ulak geldi ve katliam durdu.”²² Justin McCarthy, Drama'ya Bulgarların girmesinin ardından yüzlerce Müslüman'ın öldürüldüğünü yazmış, birbirine eklenen bu türden katliamlar bir büyük soykırıma dönüşmüş, yüz milyonluk bir Türk soykırımının coğrafyaları ve rakamları böyle şekillenmiştir.²³

22. <http://tr.wikipedia.org>, Son Erişim Tarihi: 10.01.2014.

23. Prof. Dr. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, Çev: Prof. Dr. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995. (Kitabın İngilizce orijinali için bkz: Justin McCarthy (1995), *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Darwin Press, ISBN 9780878500949)

2.8. “1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? / Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih” Adlı Eserde Türk Soykırımı

“Tarihi parlamentolar değil, tarihçiler yazacak.” diyerek sahip olduğu iş ahlakını öne çıkaran (s.13), 1923 Almanya doğumlu, tarihçi-akademisyen, Columbia ve Massachusetts üniversitelerinde dersler veren, Yahudi soykırımına maruz kalıp akrabalarını kurban ettiği için, arkasında bıraktığı acı anıların kendisini tarihçiliğin kucağına ittiğini belirten Guenter Lewy tarafından, Ermeni meselesi üzerine İngiliz, Amerikan ve Alman arşivlerinde yapılan araştırmalardan ve yapılmış yayınların incelenmesinden yola çıkarak yazılan, Utah Üniversitesi’nce yayınlanan bu eser; sözde Ermeni soykırımı tezini çürütmesi yüzünden, Ermeni lobileri tarafından sözlü saldırılara uğramış, yazar; soykırım inkârcısı, Türk ajanı olmakla, Türklerden para almakla suçlanmış, hakkında yapılan suçlamalara ve hakaretlere karşı manevi tazminat davası açmış ve kazanmıştır.

Parlamentolarında, Ermeni soykırımı yapılmıştır kararları alan, aksini iddia etmeyi suç sayan yasalar çıkaran, sözde fikir özgürlüğünden yana, özde baskıcı, dayatmacı, dikte ettirici, çıkarıcı ve sahtekâr olan Batı camiasına, gerçeklerin dillendirilmesi hayli ağır ve hazmı güç gelmiş olmalıdır zira Guenter Lewy’e reva görülen çirkin muamelenin aynısı bir başka Batılı tarihçiye de yapılmıştır: “Tanınmış Ortadoğu araştırmacısı Bernard Lewis, 1994 yılında Fransa’da soykırım suçlamasını reddettiği için ‘bir ortak hatıra ya çok büyük haleb’ getirdiği gerekçesiyle dava edilmiş ve yargılanmıştır.” (s.16) Bu davanın Aydınlanma Dönemi öncesi, Skolastik Avrupa Çağında görülen Engizisyon davalarından özü itibarıyla bir farkı yoktur. Alıntıda “ortak hatıra”dan kastedilen, Fransa’nın Türk topraklarındaki Ermeni isyanlarına verdiği koşulsuz ve sonsuz desteğe, Ermenileri kendi işgallerinin bir piyonu, maşası olarak kullanmanın özüne, dayanışma ruhunun devam ettiğine yapılan atıftır.

Kitabın kapağında yer verilen şu düşünceler, kitabın gerçekler ışığında ve tarafsız bir hakem duruşuyla ve her iki tarafın görüşlerini, belgelerini de bir dedektif titizliği ile açığa çıkarıp itibar ederek, her iki kesime saygı duyularak, eşit uzaklıkta ya da yakınlıkta durularak, politik bir önyargı

taşımayan birisi tarafından yazıldığını ortaya koymaktadır: “Nihayet, 1915-1916’da Doğu Anadolu’daki Ermeni nüfusun tehcir edilmesi ile ilgili, her iki tarafın raporlarını inceleyen, dikkatli bir biçimde dengelenmiş, dürüst ve adil bir çalışma yapıldı.” (Middle East Policy) Son iki yüz yıl boyunca Türkler, savaş sahalılarında kayıplar verdiği gibi, dürüst ve adil olmayan yayınlar ve politikalar bombardımanı altında masa başında da kaybetmeye zorlanmış, kara propagandalarla kâğıt üzerinde ve gerçekler hilafına mahkum edilmiştir.

Kitabın III. KISIM, 13. BÖLÜM’ünde, KURBAN SAYISI başlığı altında, daha Anadolu’daki Ermeni nüfusun ne kadar olduğu konusunda bile bir ittifakın ortaya çıkmadığını zira bölgede devlet kurma iddiası ve inşası sürecindeki Ermenilerin, nüfuslarının çok olduğunu iddia ve ispat için sürekli rakamları şişirdiklerini belirten Lewy, bu nüfusun ne kadarının öldüğü konusunda da kesin bir rakam vermenin mümkün olmadığını, ilaveten verilecek ölü sayılarının ne kadarının Ermeni isyanları esnasındaki iç savaştan, ne kadarının göçten, açlık ya da hastalıktan ve diğer savaş hallerinden kaynaklandığını, ne kadarının dünyanın değişik ülke ve bölgelerine göç ettiğini kesin olarak tespit ve tayinin mümkün olmadığını, muhtelif tarihçilerin verdiği rakamlar arasında gezinerek dile getirir:

Erzurum-Alaca köyünde Mart 1918’de Ermeniler tarafından katledilen “Şehit Türkler Anıtı”

“Bununla birlikte, en titiz araştırmanın dahi tahminsel bir sonuç vermekten öteye gitmediğini önemle belirtmek gerekir; zira ne savaş öncesindeki Ermeni nüfusun ne de hayatta kalan Ermenilerin tam sayısı bilinmemektedir. Ayrıca, tehcirden kaçmayı başaranlar arasında gerilla savaşımdan kaynaklanan ölümler ile -çok sayıda Müslüman’ın da hayatını kaybetmesine neden olan- açlık ve hastalıklardan kaynaklanan ölümleri ayırt etmek mümkün değildir. İhtida etmek zorunda kalan Ermenilerin sayısı da bilinmemektedir. .... Türk ve Türk yanlısı yazarların doğru bir şekilde ileri sürdükleri gibi, korkunç acılar çekenler yalnızca Ermeniler değildi ve I.

Dünya Savaşı boyunca çok sayıda Müslüman da hayatını kaybetti. Justin McCarthy’ye göre, yalnızca Doğu Anadolu’daki Müslümanların ölüm oranı, ‘Otuz Yıl Savaşları ve Büyük Veba Salgını gibi dünya tarihinin en büyük felaketleri olarak görülen dönemlerdekinden çok daha yüksek’ (McCarthy, *Death and Exile*, s. 230) idi.” (s. 373-374)²⁴

24. Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan Değiştirilen Tarih*, Çev: Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

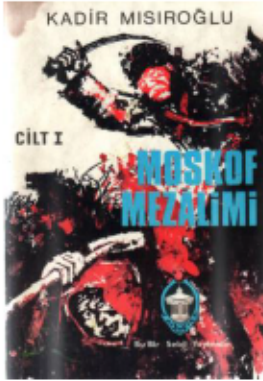

Emperyalist devletlerin tahakkümü altına giren, iki yüz yılda, yüz milyon insan sınırına dayanan, sadece Anadolu'nun yedide biri olan Doğu Anadolu'da bile tarihin en büyük felaketlerinden daha fazla insan kaybeden Türklere (Müslümanlarla bu sayı bugün 150 milyonu aşmaktadır.) bu ölümlerin hesabı verilmeden, sayısı bile kestirilemeyen ve Rus, Fransız vb. emperyal ülkelerin güçlü desteği ile isyan gibi malum nedenlerle ortaya çıkan Ermeni ölümlerinin hesabı sorulmaya çalışılmaktadır. Böylesine büyük bir haksızlığın ve çirkinliğin sürdürülmesi bile abesle iştigaldir. Eğer o dönemde, devlet kurmak için Ermeni tarihçilerce şişirilen rakamlarla nüfusları 1-2 milyon arası gösterilen; Osmanlı arşivlerinde 600 bin nüfusa sahip oldukları bilinen Ermeniler, soykırımı uğramış olsaydı bugün Anadolu'da, Ermenistan'da, İran'da, Suriye'de, Amerika'da, Fransa'da hatta Kanada'da vs. yerlerde yaşayan bu denli yoğun bir Ermeni nüfus yaşıyor olabilir miydi? Bugünkü Ermeni nüfusun toplamı ile Türk nüfusun toplamına, oransal bazda bakmak bile kimin soykırımı uğradığını ispata kâfidir.

2.9. "Moskof Mezalimi" Adlı Eserde Türk Soykırımı

İki ciltten oluşan bu kitabın I. cildinde; Rus tarihinin ana hatları, Türk (Osmanlı) - Rus münasebetlerinin tarihçesi, Bolşevik İhtilali gibi ana başlıkları tamamlayan pek çok alt başlık ile konuya geniş bir giriş yapıldıktan sonra II. ciltte Moskof mezaliminin sahneye çıktığı Trabzon, Erzincan, Erzurum, Kars, Batum, Van, Bitlis, Muş vilayetleri ile Kafkasya, Azerbaycan, Kırım, Türkistan ve Rumeli coğrafyalarında gerçekleşen işkence, katliam, sürgün ve soykırımların izleri sürülüp, eldeki bilgi ve belgelerle çetelesi tutulmuştur.

I. ciltte, "Bir Yardım Efsanesi" başlığı altında, uzun zamandır Türkiye'de özellikle sosyalist camianın, Kurtuluş Savaşı'nda Rusların bize yardım ettiği, savaşı bu sayede kazandığımız ile ilgili ciddi beyanları olduğu, bu minvalde yazılan çizilenlerin tamamen bir efsane olduğu anlatılmaktadır. Rusların yaptığı cüzi para yardımı esasen bölgedeki Türklerin topladığı paraların neredeyse yekûnuna el koyup çok az bir kısmını, kendi yardımlarınıymış gibi sunmaları gösterisinden başka bir şey değildir: "Halbuki Ruslar, Türkiye'ye vermek için bu parayı, o zaman müstakil bir cumhuriyet olan 'Buhara'dan temin etmişlerdir. Hem de bir milyon değil yüz milyon ruble olarak. Rusların doksan beş milyonunu gasbettikleri bu meblağın 'Buhara Cumhuriyeti'nden temin edilmesini, birkaç sene evvel yurdumuzda mülteci olarak hayata gözlerini yuman o zamanki Buhara Cumhuriyeti'nin Reisicumhuru Osman Kocaoğlu'nun şu satırları ifşa etmektedir: ..." (s.332)

Para yardımının yanında askeri yardım da yapacağını söyleyen Rusya, bu birlikleri o zaman bağımsız olan Azerbaycan topraklarından geçirmek istemiş, Azeri Türkleri bu sevkiyata Türkiye'nin araya girmesi ile zoraki izin vermişler, ancak korktukları başlarına gelmiş, buraya elini kolunu sallayarak gelen Rus askerleri, bir daha çıkmamış Azerbaycan'ı işgal ve ilhak etmiştir. Bu mazi hâlen Azeri Türklüğünün kalbinde bir yaradır. (s.327)

Kitabın II. cildinde Moskof Mezalimi, kronolojik sıra ve muhtelif Türk coğrafyalarındaki örnekleri ile anlatılır. Yıllar ve coğrafyalar değişir ama uygulamalar aynı kalır. Kırım mezaliminden bahseden şu alıntı, bu aylık ve kitabın içeriği hakkında yeterince aydınlatıcıdır: "1941 Alman - Rus harbi başladığı zaman Kırım manen ve maddeten bitkin bir hâlde idi. Bunun Türk seknesi Bolşevik İhtilali öncesine kıyasen yüzde elli eksilmişti. 1941 sonbaharında Almanlar karşısında ric'at eden Kızıl Ordu, Kırım'dan çekilirken hâlâ Türk unsurunu çeşitli bahanelerle yok etmeye uğraşıyordu. Rus ric'atini müteakip Kırım'da ele geçen gizli vesikalar, Moskova'nın Kırım Türklerini tamamen yok etmeyi planlamış bulunduğunu göstermiştir. Esasen birçok katliamlarda komünist olan Rus emellerini gerçekleştirmekte emeği geçmiş bulunanların bile istisna edilmemeleri de bunu göstermekteydi. Rusya'nın maksadı Kırım'ı aynı zamanda kan itibarıyla Sovyetleştirmekti. Bunun için Kırım'dan çekilirken hapishaneleri ve hatta hastaneleri bile ateşe vererek içlerindeki binlerce günahsız insanı yakmaktan, sokaklarda ele geçirdiklerini süngülemek ve kurşunlamaktan geri kalmamışlardı. Fakat asıl tedhiş ve katliam Almanların mağlubiyeti üzerine Rusların Kırım'a tekrar dönüşleri sırasında cereyan etmiştir. ..." (s.536)

Kitabın yazarı Kadir Mısıroğlu, bu kitabında olduğu gibi, kitaplarının ilk sayfasına, şu içerikle bir "RİCA" metni koymuştur: "Sevgili Okuyucu!... Yüzyıllar süren 'MOSKOF MEZALİMİ'nin milyonlarca mağdur ve mazlumuyla, mübarek şehit ve gazilerimizin ebediyete intikal eden aziz ruhları, senden bir FATİHA beklemektedir. Onları şâdetmek iman ve vatan borcudur." Biz de yazarın çağrısına uyup, sürgün ve soykırım mağdurlarına gönülden bir Fatiha yolluyor, onları yâd ve şâd etmekten bir nebze teselli buluyor, bu dünyada bulamadıkları huzuru, öbür dünyada bulmuş olmalarını temenni ediyoruz.²⁵

2.10. "Kıbrıs'ta Soykırım" Adlı Eserde Türk Soykırımı

Gazeteci yazar Harry Scott Gibbons tarafından kaleme alınan "The Genocide Files" adlı kitap, Türkçeye Kıbrıs'ta Soykırım adı ile aktarılmıştır. Kitap, Kıbrıs Adası'nı Türklerden arındırıp tamamen Rum yapmak için Birleşmiş Milletlerin görmezden gelerek ve müdahale etmeyerek göz yumduğu vahşet derecesindeki olaylarla ortaya çıkan, özünde bir barış harekâtı

25. Kadir Mısıroğlu, *Moskof Mezalimi*, Cilt I-II, Sebil Yayınevi, İstanbul 1974.

olan Türk askerinin olaya el koyması ile önü alınan soykırımın, göz tanıklığı bilgiler ve çeşitli belgelerle anlatıldığı bir içeriğe sahiptir.

21 Aralık 1963 Cumartesi gecesi saat 02.10'da içinde kadınlı çocuklu Türklerin bulunduğu iki otomobilin Rumlar tarafından durdurulması ve silahla taranması ile "Soykırım -Kıbrıs Türklerinin topyekûn imhası- başlamıştı." (s.3) Bu olayları niceleri takip eder: "Ayvasıl'ın çeyrek mil dışındaki Türk mezarlığında, erkekler, kadınlar ve çocuklardan oluşan 21 kişi toprağa veriliyordu. 12'si, Ayvasıl'da iki gece önce katledilen köylüler, diğer 9'u ise, esir alınıp sonra Ayvasıl yakınlarında vurulanlardı." (s.178) Kitapta, Barış harekâtı esnasında Türk askerlerinin her zamanki şefkat ve merhamet duyguları ile nasıl hareket ettiğine dair şu türden örneklerle rastlarız ki Rumların hareket tarzının tam tersidir: "Evler arasında ilerleyen Türk ordusuna mensup uzun boylu yüzbaşı, yan gözüyle bir evde bir hareket fark etti. Döndü ve silahını ateşlediğinde bir Rum kadını yaraladığını gördü. Hemen onu bir cipe taşıdı, dağdaki karargâha getirdi. 'Komutanım ne olur tedavi ettirin. Onun ölümünü boynumda taşımak istemiyorum.' diye yalvıyordu." (s.388)

274

Kitap bu korkunç, nefret ve insanlık suçu olayların birbirine eklenmesi ile sürüp gitmektedir. Kitabın içinde yer bulan bir olay ise emperyalist devletlerin gerçekleri, defaaten nasıl çarpıttığını ortaya koyacak mahiyettedir: "Bu sırada Rumlar, Türk cephesinin her iki tarafındaki güçlerini takviye ediyordu. ... Ve çevrelerindeki arazi bol bol mayınlanıyordu. ... Yabancı gazeteciler arasındaki ilk can kayıpları, onlardan bir grubun Lapta'nın Rum tarafından, Türk bölgesine doğru geçerken, mayınlı araziye girdiği esnada meydana geldi.

BBC'den Ted Stoddart öldü ve beraberindeki gazeteci arkadaşları yaralandılar. Türk askerleri onları bu bölgeden çıkarmak için hemen mayınlı araziye girdiler. Rum yetkililer bu olayı fırsat bilip, Türkleri mayınları döşemekle suçladılar ve dünya basını da bu iddiayı tekrarladı.

Fakat, Türkler batıya doğru Rum kuvvetleri yönünde hareket hâlindeydiler. Öyleyse niçin kendi güzergâhları üzerine mayın yerleştirsinler ki! Bu durum, mayınların Rumlar tarafından döşendiğini apaçık ortaya koyuyordu. Ama, İngiltere, Yunanistan, BM ve Kıbrıslı Rumlar gibi Türk karşıtı mihraklar sayesinde, dünyanın görüşü Türkler aleyhine dönüyordu." (s.388-389) Son cümle, son

iki yüz yıldır, iki yüz kere soykırımı uğramış Türk milletine bir de soykırımcı iftirası atıp soykırımcı yaftası yapıştırmaya yeminli kripto basın yayın çalışmalarının iç yüzünü açığa çıkaran bir saptama / itiraf olarak okunmalıdır.²⁶

2.11. “Bu Dosyayı Kaldırıyorum” Adlı Eserde Türk Soykırımı

Eser, oldukça anlamlı ve yerinde bir soru ile başlayarak sözde Ermeni soykırımının temelsizliği üzerine bilgi ve belge eşliğinde devam ediyor: “Bir süredir Ermeni faaliyet ve talepleri had safhaya ulaştı. Bu meselenin kö-kü daha eskilere gitse de, yaklaşık yüz seneden beri kan ve kinle yakamıza yapışmış olan Ermeni belasıyla ilgili bu dosyanın gündemden kalkması gerekli. Çünkü artık miadını doldurmuş durumda.. Bir katliamdan söz ediliyor ... katliam...

O yıllarda Osmanlı Devleti sınırları içinde yirmi beş milyon insan yaşıyordu. Ve cephelere gidip askerlik hizmetinin bütün ağırlığını çeken se-kiz milyonluk bir Türk unsuru. Anadolu'da çocuklar, kadınlar ve yaşlılardan başka hiç kimse kalmamıştı. Eli silah tutanlar Kafkas, Çanakkale, Irak ve Filistin cephelerinde savaşıyordu. Peki öyleyse sözü edilen bu Ermeni katliamını kimler yapmıştı?²⁷

2.12. “Türkler Soykırım Yaptı mı?” Adlı Eserde Türk Soykırımı

Kapağına “Genelkurmay Ataşe Başkanlığı Arşiv Belgeleri Sözde Soy-

kırım İddialarını Yanıtlıyor.” açıklaması da düşünülen kitap, Kurtuluş Savaşı'nda Doğu orduları komutanı olan Kazım Karabekir Paşa'nın bugün Erzurum soykırım anıtında da bir kısmı yer alan şu sözlerini de içermektedir: “14 Şubat'ta Erzincan'ı aldık. Ermeniler pek az karşı koydular. Güzel yapılar ve kırsalalar yakılmıştı. Bazılarını içini insanlarla doldurup yakmışlardı. İçi cesetlerle dolu kuyular çoktu. Müfrezem 22 Şubat'ta Mamahatun'u (Tercan) işgal etti. Burada sağ kalan kimse bulunamadı. Ermeniler bütün ahali-sini öldürüp büyük çukura doldurmuşlardı. Her taraf yanıyordu. Aşkale ve Yeniköy'de de aynı manzara vardı. 20 Şubat'ta Bayburt'a geldik. Buradaki cenazeler insanın aklını oynatacak kadar çoktu. Bütün çocuklar süngülenmiş, yaşlılar ve kadınlar samanlıklara doldurulup yakılmış, gençler baltalarla parçalanmıştı. Çivilere asılmış ciğer ve kalpler görülüyordu. Bunları görünce, Erzurum'daki kardeşlerimizin imdadına koştuk. 11-12 Mart'ta Ilıca ve Erzurum'u aldık. Erzurum'da öyle

26. Harry Scott Gibbons, *Kıbrıs'ta Soykırım*, Yayına Hazırlayan Erol Fehim, Near East Publishing, Lefkoşa 2003.

27. Yunus Zeyrek, *Bu Dosyayı Kaldırıyorum*, Payda Yayınları, Ankara 2007, s. 1-368.

acıklı manzaralar gördük ki insanı, insanlıktan iğrendiriyordu. Halk gözyaşı ile şuraya buraya koşuyor, kimi babasını, oğlunu süngülenmiş veya yakılmış buluyordu. Birçok sokaklarda hiç hayat görülmüyordu. Yerlerde çocuk, kadın, yaşlı kanlar içinde yatıyorlardı. İstasyon sanki bir mezarlık, ölülerini dışarıya fırlatmıştı.” Bu cümlelerin içeriğini özetlediği kitap, asıl soykırımın Ermenilerce yapıldığını ortaya koyan birçok bilgi ve belge ile zenginleşmektedir.²⁸

2.13. “Soykırımı Uğrayan Türkler” Adlı Eserde Türk Soykırımı

Yine aynı yazara, bir önceki kitabın yazarı Gökhan Balcı’ya ait olan ve ön kapakta Genelkurmay Ataşe Başkanlığı Arşiv Belgeleri Sözde Soykırım İddialarını Yanıtlıyor.” açıklaması bulunan kitabın arka kapağında ise “1918 Kaloköyü (Derecik) Kırgınına Ağıt” başlığı altında verilen on iki dörtlükten oluşan ağıtın beş dörtlüğü şöyledir:

*Bir yiğidi: Vurmuş, yolda koymuşlar,
Can teslim etmeden, deri soymuşlar,
Cep - cep etmiş, yanlarını oymuşlar,
El cepte, figanı Arşa dayandı.*

*Bir gelini gördüm: Ayağa kalkmış,
Sandım ki canı var, yüzüme bakmış,
Kâfir, mısır ile direğe çakmış;
Mısır, çivi ünü, Arşa dayandı*

*Bir hamile kadın: Davranmış kaçça.
Ermeni, eylemiş hep parça, parça
Kılıç ile vurmuş, bölünmüş kalça,
Akan kızıl kanı, Arşa dayandı.*

*Çocuğu, karnından çıkartmış bakar;
Can teslim etmeden süngüye takar,
Bebegin fizanı, dağ taşı yakar,
Dağın, taşın şanı, Arşa dayandı.*

*Altı yüz altmış can, battı kırıldı;
Çoğu yandı, geri kalan vuruldu,
Bu köyün defteri artık dürüldü,
Hâlinin yamanı, Arşa dayandı.*

.....

Bu destanın dayandığı olay ise kitapta şöyle açıklanmaktadır: “Ermeniler, 12 Mart 1918’de ordumuzun Erzurum’a girişinden sonra, daha

28. Gökhan Balcı, *Türkler Soykırım Yaptı mı?*, Truva Yayınları, İstanbul 2007, s. 1-256.

kanlı ve çok alçakça usullerle Türkleri katliama giriştiler. Yalnız, Sarıkamış – Arpaçay arasında bulunan 52 Türk köyünde silahsız erkekleri ve çocuk – çocuğu cami, aşhane ve ahır gibi büyük yapılarla evlere doldurup, bir yandan gazyağı ve benzinle ateşe vererek, bir yandan da kapı ve pencerelerden fırlayanları balta, kılıç, süngü ve benzeri kesici nesnelere, yaylım ateşlerle pek vahşice kırdılar. 671 nüfuslu (Kars'ın doğu yanındaki) Kaloköyü'nden (Derecik'ten) kurtulabilen az sayıdaki kişiden birisi olan AŞIK KAHRAMAN (1863-1944), bu köyde 360 kişinin bir yere doldurularak, 15 Nisan'dan sonra nasıl kırıldığını, yukarıdaki acıklı destanda anlatmaktadır.”²⁹

Kitap; yer, tarih ve belge ilişkisi kurarak bu ardı arkası kesilmez soykırımı anlatan benzer örneklerle doludur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bugün dünya üzerinde dört büyük soykırımdan bahsedilmektedir. Birincisi holocaust olarak adlandırılan ve Almanlar tarafından, II. Dünya savaşı yıllarında Yahudilere, ikincisi holodomor olarak adlandırılan ve Sovyet Rusya tarafından 1932-1933 yıllarında yaratılan yapay açlık felaketi sonucunda nüfusunun yarısını kaybeden Ukraynalılara, üçüncüsü Amerikalılar tarafından Kızılderililere ve dördüncüsü emperyalist Batı tarafından köleleştirilen ve pazarlarda satılan Afrikalılara yapılan soykırımlardır ve bu soykırımlarda muhatap ulusların yaklaşık beş ile on milyon insanını kaybettiği düşünülmektedir.

Gerçekte ise 20. yüzyılda bu soykırımların toplamından on kere daha büyük bir insan kaybına yol açan en büyük soykırımı Türkler maruz kalmış, Adriyatik'ten Japon Denizi'ne kadar olan bölgede yaklaşık 100 milyon Türk kırımı, kıyımı ve soykırımı uğratılmıştır. Bu soykırımların son sahneleri Hocalı, Musul, Kerkük, Halep ve Uyguristan'da tecelli etmiş ve soykırım süreci henüz sona ermemiştir.

Madalyonun diğer yüzüne baktığımızda ise bu denli devasa, kitlesel ve çok uluslu yapılar tarafından soykırımı uğratılan ve uğramaya devam eden Türk milletine, soykırım yaptığı iddiaları üzerinden soykırımcı yaftası yapıştırılmaya çalışıldığını görüyoruz. Atalarımıza haksız ve hadsiz şekilde izafe edilen soykırımcı iftirasını görmezden, duymazdan gelmek, “Sen şehit oğlusun incitme yazıktır atanı” diyen şairimizin vasiyetini, çiğnemek, masum ve mağdur atalarımızın kemiklerini sızlatmak anlamına gelecektir.

29. Gökhan Balcı, *Soykırımı Uğrayan Türkler*, Truva Yayınları, İstanbul 2007, s. 1-208.

Dirilerin ölülerine borcu, onların aziz ve temiz hatıralarına sahip çıkmaktır.

Keza bir kez olan, eğer ders çıkarılmaz, uyanık olunmazsa bin kez daha olur. Türkleri bu soykırım batağından çekip çıkarmak için, farkındalık, bilgi ve bilinç oluşturmak elzemdir. Geniş ölçekte bilimsel, sanatsal, kültürel kaynaklara inmeyenler için bilgi kirliliği ile bilinç kirliliği yaratılması, nihayetinde barbar, gaddar, soykırımcı Türk imajı yaratılmaya çalışılması, bu amaçla toplum mühendisliği projelerinin hayata geçirilmesi ve iletişim kaynaklarının tek yönlü kullanımı; masum, mağdur ve mazlum Türk halkının etkinliğini sıfır noktasına indirgemektedir. Bu süreci tersyüz etmek, iyi niyetimizi koruyarak ve doğrulardan ayrılmayarak benzer kanalları, yöntemleri kullanmaktan geçmektedir.

Kişisel gözlemlerim konunun değil sokaktaki insanlar tarafından, pek çoğu ile teşrik-i mesai olanağı bulduğum, Türklük Bilimi (Türkoloji) sahasında çalışanlarca dahi bilinmediğini, bir soykırıma uğrama bilincinin oluşmadığını, hatta üzücü, ürkütücü ve düşündürücüdür, soykırım yaptığımızı düşünme ve kabul etme eğiliminin öne çıktığını göstermektedir. Birine kırk kere delisin dersin deli olur, diyen insanımızın teşhisi doğrudur. Kendilerine, etki gücü yüksek yazılı ve görsel basın üzerinden mütemediyen / kırk kere soykırımcısınız siz, denilenler, soykırımcı olduklarını kanıksamış ve benimsemiş gözükmektedirler.

Diğer yandan Türk olduğunun farkında olan ve Türklüğü önemseyen, babalarının ve dedelerinin maruz kaldığı ve Türklerden Müslüman dünyaya doğru genişleyen, kurbanları sonsuz kere çoğalan soykırımlardan çocuklarını ve torunlarını korumak isteyenlerin kütüphanelerini, yukarıda seçtiğimiz kaynaklarla zenginleştirmek, bilgi ve bilinç yoluyla, uyanıklık düzeyimizi en üst düzeye çıkarmak, öncelikli, önemli, ertelenemez ve kaçınılmaz bir görevdir. Nüfusunu kaybedenin nüfuzunu da kaybettiği, haklı ama güçsüz olduğu için haksız da sayılacağı unutulmamalıdır.

KAYNAKÇA

Abdullah YAMAN, *Ermeni Meselesi ve Türkiye*, Otağ Yayınları, Temmuz 1973.

Ahmet BURAN (Prof. Dr.), *Kurşunlanan Türkoloji*, Akçağ Yayınları, Ankara 2010.

Aleksander SOLJENİTSİN, *Gulag Takım Adaları*, Cilt 1-2, Çev: Selim Taygan, Nebioğlu Yayınevi, Yayın Yeri Yok, 1974.

Cemal ANADOL (Prof. Dr.), *Tarihe Hükmeden Millet Türkler*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2010.

Gökhan BALCI, *Soykırıma Uğrayan Türkler*, Truva Yayınları, İstanbul 2007.

Gökhan BALCI, *Türkler Soykırım Yaptı mı?*, Truva Yayınları, İstanbul 2007.

Guenter Lewy, *1915 Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu? Çarpıtılan Değiştirilen Tarih*, Çev: Ceren Elitez, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.

Harry Scott GIBBONS, **Kıbrıs'ta Soykırım**, Yayına Hazırlayan Erol Fehim, Near East Publishing, Lefkoşa 2003.

Hülya ARGUNŞAH, **Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Hikâyeler 1-2-3-4 Cilt**, Dergâh Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul Ocak 1999.

Hülya ARGUNŞAH, **Ömer Seyfettin Bütün Eserleri Makaleler 1-2-3-4 Cilt**, Dergâh Yayınları, Birinci Baskı, İstanbul Ocak 1999.

Hüseyin Râci Efendi, **Zağra Müftüsünün Hatıraları / Tarihçe-i Vak'a-i Zağra**, Baskıya Hazırlayan: Ertuğrul Düzdağ, Tercüman 1001 Temel Eser.

İbrahim ŞAHİN, **Cengiz Dağcı'nın Hayatı ve Eserleri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

İsa KOCAKAPLAN, **Cengiz Dağcı'nın Dört Romanı**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1999.

İsa Yusuf ALPTEKİN, **Doğu Türkistan Davası**, Seha Neşriyat, İstanbul 1992.

Justin MCCARTHY (Prof. Dr.), **Ölüm ve Sürgün**, Çev: Prof. Dr. Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1995. (Kitabın İngilizce orijinali için bkz: Justin McCarthy (1995), **Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922**, Darwin Press, ISBN 9780878500949)

Kadir MISIROĞLU, **Moskof Mezalimi**, Cilt I-II, Sebil Yayınevi, İstanbul 1974.

Kadir MISIROĞLU, **Türkün Siyah Kitabı Yunan Mezalimi**, Sebil Yayınevi, İstanbul 1972.

Mehmet Arif Bey, **93 Moskof Harbi ve Başımıza Gelenler**, Sadeleştiren: Nihad Yazar, Anadolu Neşriyat Yurdu, İstanbul 1974.

Mehmet TEKİN, **Roman Sanatı**, Ötüken Yayınları, 1. Basım, İstanbul 2001.

Pierre LOTİ, **Can Çekişen Türkiye 1914**, Haz: Fikret Şahoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, Yayın yeri ve tarihi yok.

Salim DURUKOĞLU, **Ömer Seyfettin'in Hikâyelerinde Türklük Bilinci**, Basılmamış Doçentlik Tezi, Malatya 2013.

Şükrullah YUSUFOĞLU, **Kefensiz Gömülenler**, İnceleme - Aktarma: Şua-yip Karakaş, Berikan Yayınları, Ankara 2009.

Yaşar AKSAN, **Tek Suçları Türk Olmaktı**, Cilt 1-2, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2011.

Yavuz BAHADIROĞLU, **Kırım Kan Ağlıyor**, Yeni Asya Yayınları, İstanbul 1976.

Yunus ZEYREK, **Bu Dosyayı Kaldırıyorum**, Payda Yayınları, Ankara 2007.

<http://tr.wikipedia.org>

<http://sahipkiran.org>

ÂŞIK VEYSEL'İN ŞİİRLERİNDE HAYAT VE ÖLÜM TRAJEDİSİ

Yrd. Doç. Dr. Ebru ŞENOCAK

Özet: Âşıklık geleneğinin önemli temsilcilerinden birisi olan Âşık Veysel (1894-1973), hayatın bütün renklerini hissederek yaşamış, karanlık dünyasını insanlığın eli, kolu, kalbi olarak aydınlatmayı başarmıştır. Şiirlerinde, trajik olarak ele aldığı konulardan olan hayat ve ölümün zıtlığındaki insanın acizliği, kendi yaşadığı çile ve yoksulluk dolu fırtınalı günlerin kaosuyla örtüşür.

Âşık Veysel, hayatın trajik algısını bütün dünyaya haykırarak dile getirirken aslında, doğum ve ölümden ibaret kısacık hayatlarımızı anlamlandırabilmek kaygısını taşımaktadır. Bazen çilelerle dolu yaşam yolculuğunda, hayata tutunma çabası içerisindeyken, bazen de boyut değiştiren ölüm algısı onu Mevlâna, Yunus Emre vb. gibi gönül erenlerinin vuslat gecesine, yeni bir başlangıca götürmüştür. Biz, Âşık Veysel'in konu ile ilgili şiirlerini iki alt başlık hâlinde ele alarak, hayat ve ölüm trajedisine bakışını değerlendireceğiz:

- a) Âşık Veysel'in şiirlerinde hayatın trajik algısı
  - b) Âşık Veysel'in şiirlerinde trajik son ve ölümden yeni bir doğuma
- Anahtar kelimeler:** Âşık Veysel, trajedi, hayat ve ölüm.

LIFE AND DEATH TRAGEDYA IN ASIK VEYSEL'S POEMS

Summary: Being an important agent of minstrelsy tradition, Asik Veysel lived in all colours of life (1894-1973), and succeeded in enlightening his dark world as being the hand, the arm and the heart of humanbeing. The inability of mankind in opposition of life and death in his poems overlaps with his life's agony, poverty and all the chaos he had then .

While Asik Veysel was screaming the tragic perception of life at the world, he was actually worried about making our short and fatal lives meaningful. As being in hardship in life at times and trying to hang on life, the changing dimensions of death perception took him to great mystics such as Mevlana and Yunus Emre, where he had new beginnings. We are going to gather Asik Veysel's poems under two headlines and evaluate his life and tragedy philosophy.

- a) The tragic perception of life in Asik Veysel's poems
- b) The tragic end and from death to birth in Asik Veysel's poems

Key words: Asik Veysel, Tragedya, Life and Death.

* Cumhuriyet Üniversitesi Sivas Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (CÜSAM) tarafından Âşık Veysel'in 41. Ölüm Yıldönümü anısına düzenlenen "Âşık Veysel" adlı panelde 21 Mart 2014 tarihinde sunulmuştur.

** Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi/ELAZIĞ, e-mail: esenocak@firat.edu.tr

GİRİŞ

Türk edebiyatının önemli âşıklarından olan Âşık Veysel, karanlık bir dünyanın ardından evrensel anlamda dünyaya seslenerek, gönlündeki bütün renkleri bizlere tattırmayı başarmış bir âşığıdır. O, şiirlerinde hayat bulmuş, şiirin ikliminde doğayı teneffüs etmiş, insana ağlamış, toprağı kucaklamış ve yeşile doymuştur. İç dünyasının güzelliğini bir ayna gibi kelimelerle yansıtan âşık, bizim bile göremediğimiz güzellikleri, şiirin atmosferinde sunup hissettirmeyi başarmıştır.

Âşık Veysel'in şiirlerinde hayat ve ölüm, zıtlıkların bariz renginde buluşur. O, doğum ve ölümü, ak ve kara, kundak ve toprak gibi nitelendirmiştir. Her canlının kaderi, doğumla müjdelenip, ölümlle ağıtlara dönüşmektir. Bu trajik sahneye oyuncu olarak gelen her insan, acı tatlı yaşadığı olaylarla ya girdaba düşmüş gibi boğulmamak için çırpınır durur, yaşamının bütün sahnelerinde gücü yetene kadar kahramanlık gösterir ya da yarı yolda pes eder. Zıtlıklarla dolu dünya evinde hepimiz, ansızın perdenin üzerimize inmesini bekleyerek oyalanırız. Bu trajik son, kaçınılmaz bir yazıdır.

Hayat, gençliğin, tazeliğin, ağlarken yerini gülmeye bırakmanın, yarınları ümit etmenin, beklemenin, sabretmenin ve hayalleri gerçekleştirebilmenin güzelliğini taşır. Ölüm ise çaresizliğe adım adım yaklaşarak tükenişin eşiğine gelen insanı hikâyeye eder. Biz, Âşık Veysel'in hayat ve ölüme bakışını iki alt başlık hâlinde ele alacağız:

a. *Âşık Veysel'in şiirlerinde hayatın trajik algısı*

Âşık Veysel, hayatı karamsar bir bakış açısıyla algılar. Dünyaya geldiği andan itibaren çektiği sıkıntı, yoksulluk, gözlerini kaybedişi ve maddi kaygılar onu içsel kırılmaların zincirinde çaresiz, ümitsiz, siyaha akan bir dünyaya itmiştir. Bu yüzden âşık, şiirlerinde bireysel sorunlar ve evrensel yazığı, insanın varoluşsal problemlerini sorgulamaya yönelir.

*“Genç yaşımda felek vurdu başıma
Aldırdım elimden iki gözümü
Yeni değmiş idim yedi yaşıma
Kayıp ettim baharımı yazımı.”* (Bâkiler 2004: 15)

mısralarında, hayatının baharında gözlerini kaybederek hep kış mevsiminde kaldığını belirten Âşık Veysel, zor günlerinde elinden kız kardeşi Elif'in tutarak ona sevgisiyle destek olduğunu söyler. Farklı bir şiirinde âşığımız şöyle yakarıшта bulunur:

*“Talih, çile, kader sözü bir etmiş
Her nereye gitsem gezer peşimde
Kale mi fethetmiş ne şikâr etmiş
Tutup bağladılar yedi yaşımda*

...

*Kahretse ne kadar lütfu o kadar
Tahammülüm yoktur cevre bu kadar
Kırk üç yıl çekmişim sonu ne kadar
Uzak mı yakın mı görsem düşünde”* (Alptekin 2004: 170).

Hayatın kendisi için bir çile yumağı olduğunu belirten âşık, bu kader yazgısında talih, çile ve kaderin sözleştiğini, kırk üç yıl boyunca ona aman vermediklerini belirtir. Âşık Veysel için bu dünya, çilelerle dolu bir bela evidir. İnsanı sürekli olarak sömüren dünya hayatı, ondan neşesini, umudunu her gün biraz daha çalmış, çaresizliğe mahkûm ederek, muradını gözünde koymuş ve sonunda onu, yeşermeye çalıştığı topraktan acımasızca koparmıştır.

Hayat vermekten çok almayı seven, cimri, yutucu bir karakter arz eder. Buna rağmen inatla sevmeye, murat etmeye çalışan insanoğlu, ömrünün sonuna kadar sürekli bir meşakkat içerisinde. İnsanın hayatta var olma ve hayata tutunma çabası, onu daha da trajik bir yere oturtur. Âşık Veysel bunu;

*“Dünya tükenmez bir murad imiş
Ne alanı gördüm ne murad gördüm
Meşakkatın adın murad koymuşlar
Dünyada ne lezzet ne bir tad gördüm.”*

mısralarıyla içli bir şekilde dile getirir. Âşık Veysel’in:

*“Can kafeste durmaz uçar
Dünya bir han konan göçer”* (Alptekin 2004: 177)

mısralarında belirttiği gibi dünya, “iki kapılı bir handır”. Hepimiz, misafir misali gece gündüz konakladığımız bu handa, sayılı günler yaşayarak ömür tüketmekteyiz. Bu anlık ve geçici hayatın kurulu düzeni, tâ ki kıyamete kadar böyle gelmiş, böyle de gidecektir. Beden kafesinde bir kuş gibi ölüm endişesiyle çırpınan can, hiç beklemediği bir anda trajik bir sonla dünyadan ayrılacaktır.

Ömür o kadar kısadır ki; “hiç bitmez, nasıl geçecek!” diye yakındığımız günler, bir anda tükenir. Bakarız ki yolun sonuna çoktan gelmişiz bile... Şairler, “Bu yüzden hayatla ölüm arasındaki o uzun gibi görünen, fakat gerçekte ‘bir göz açıp yummuş gibi’ olan mesafeyi bir anda aşmak, sırta dokunmak, hayata ilişkin bu son teori ötesini keşfetmek için müthiş bir arzu duyarlar.” (Bostancı 2002: 39). Âşık Veysel de bu yolculuğu şöyle dile getirir şiirinde:

*“Düşünülürse derince
Irak görünür görünce
Yol bir dakika miktarınca
Gidiyorum gündüz gece.”* (Alptekin 2004: 152).

Âşık Veysel, söz konusu mısralarında, gece gündüz alınan bu yolların, tüketilen koskoca ömrün, aslında elde avuçta sayılı birkaç anlamlı dakikadan ibaret olduğunu belirtir.

Uzun ve çileli bir yolda çekilen dertler, uğraşılan meşakkatler insanoğluna, hayatı yaşamayı unutturur. Gâh ağlayıp, gâh gülerken ilerlediğimiz dikenli yollarda, sevgisiz ve çaresiz kalsak bile omuzlarımızdaki yükü yaşamaya, felekle arayı dengede tutmaya mecburuz. Âşık Veysel de bu hayatın karmaşasını yaşamış, hayata geliş gayesinin hazin sona yaklaşmak için âdeta bir çırpınış olduğunu belirtmiştir:

*“Şaşar Veysel iş bu hâle
Gâh ağlaya gâhi güle
Yetişmek için menzile
Gidiyorum gündüz gece.”* (Alptekin 2004: 152).

Hatta bir şiirinde:

*“Dağlar çiçek açar Veysel dert açar
Derdine düştüğüm yar benden kaçar”*

şeklinde seslenerek içini döken Âşık Veysel, bir anlamda dünyanın adaletsizliğine sitem eder.

284

Âşık Veysel, son nefesine kadar hep hayat mücadelesi vermiştir. Herkesin, geldiğine pişman olup, gittiğine üzüldüğü bu dünya onun;

*“Ne gelsemdi ne giderdim
Günden güne arttı derdim”* (Alptekin 2004: 177)

şeklindeki mısralarında haykırış bulur... O da hayata gelişine her insan gibi isyan eder, dertlerini, dünyaya sitemlerini haykırırken, huzuru arar mısra aralarında... Çünkü insan, bu dünyada her daim mutluluğa hasrettir. Bu dünyadan kopuş ile birlikte meşakkatler, dertler, çileler de son bulacaktır.

a) Âşık Veysel'in şiirlerinde trajik son ve ölümden yeni bir doğuma

Bütün zıtlıkları içinde barındıran hayatın olduğu yerde, ölümün varlığı kaçınılmazdır. İnsanı bilinmez bir mekânda ansızın yakalayarak yaşamdan alıp götüren ölümün, insan hayatı ile düellosu, Âşık Veysel için trajik bir yazgıdır. Kara yazgısının ona biletini çoktan aldığı belirten Âşık Veysel, dünyaya şu mısralarıyla sitem eder:

*“İçimden gitmez kederim
Mihnet ile doldu derim
Dünya kalsın ben giderim
Bilet veren kara bahtım”* (Alptekin 2004: 170)

Onun şiirlerinde ölüm, insanın seçme şansının olmadığı doğumla geliş gibi sessiz ve savunmasız bir gidiştir. Arzuların, isteklerin, çırpınışların boş olduğu bu dünyada, bütün canlılar trajik bir şekilde tükenişe yaklaşır. Bilmeden, istemeden de olsa bir gün yolu çıkmaz dar sokaklarda buluşur. Bu yüzden Âşık Veysel için “Hayat yalan, tek gerçek ölümdür.”

*“Açar solar türlü çiçek
Kimler gülmüş kim gülecek
Murad yalan ölüm gerçek
Dostlar beni hatırlasın.”* (Alptekin 2004: 177).

İnsanoğlunu ayakta tutan muradıdır, sonsuz hayalleridir, umutlarıdır. Gerçekleşmese bile ona hayat veren, onu canlı kılan âb-ı hayat gibidir. Buna karşılık ölüm, kendisinden kaçılamayan sonsuz bir tükeniştir. Bir varmış, bir yokmuş gibi masallaşarak kısalan hayatın yollarında, omuzladığı gam yüküyle yol alan Âşık Veysel, bir gün ölümün onu bilinmez bir mekânda, ansızın yakalayarak alıp götürceğini kabullenir. Her insanın bir son şarkısı vardır dilinde... Âciz insanın ölüme karşı koyamaması, üstelik yüklendiği gam kervanıyla dünyadan ayrılışı onu daha da trajikleştirir:

*“Yükün aldı gam kervanı
Terk edip gider bu hanı
Bilinmez nerde mekânı
Göke bahtım, yere bahtım”* (Alptekin 2004: 170)

Farklı bir şiirinde hayata tutunmak, hayallerine ve ümitlerine sığınmak yapmak istedikçe, yakasına alacaklı gibi yapışan Azrail'den, “Ezrail el atıyor canıma” (Özen 1998: 113) diye bahseden Âşık Veysel, ölümün her an ensesinde ona nefes dahi aldırmadığını dile getirir. Ardından “Gönül yaşar amma ümitler öldü” (Özen 1998: 113) sözleriyle de tükenmişliğin sınırındaki insanı dile getirir. Bir gün, Âşık Veysel'e ölüm nedir diye sorarlar. O da şöyle cevap verir:

“Tatlı bir şey ölüm. Biz ihtiyarlar için tatlı şey! Çünkü ele ayağa düşüp ıstırap çekmektense, ölüm daha hayırlı. Nasıl olsa, gideceğiz hepimiz. Yol kısaltıkça, eski coşkunluk kalmıyor insanda. Yazmak, çalmak zor oluyor benim için. Kalemim de yok. Yazmam olsa, şimdi bile her gün birkaç şiir yazarım. Kan soğumuş. Gönül ağarmış. Her şey gençlikte. Bazen kendi kendime içlenirim. Bir de sizin gibi misafirler gelince.” (Bâkiler 2004: 36)

İnsanoğlu, gençlikte yemyeşil, taze bir fidandır ama yaşlılıkta Âşık Veysel'in ifadesiyle “gazel dökken bağlar”a döner. (Özen 1998: 113) Bu yüzden ölüm, elden ayaktan düşmüş insan için bir kurtuluştur âdeta...

Ölüm duygusunun yoğunluğunu, ömrü boyunca mutluluktan yoksunluğunu, hayal kırıklıklarını yüreğinin derinliklerinde hüznle yoğuran âşığı-mız, doğumu ve ölümü toprakla özdeşleştirir:

“Evvel de topraktık sonra da adım”

Geldim gittim bu sahnede oynadım”(Alptekin 2004: 225) ve yine farklı bir mısra’ında

“Âdem’den bu deme neslim getirdi” (Alptekin 2004: 246)

diyen Âşık Veysel, yaratılış efsanesine telmihte bulunarak, insanın özünün topraktan olduğunu ifade eder.

Ölümlle yakınlığına rağmen toprak, Âşık Veysel için yâdir, dosttur. Hayatının belli bir döneminde toprakla iç içe olan âşığımız, şiirlerinde toprağı kişileştirip, onu canlı bir varlık gibi görür. “Bir çekirdek verdim dört bostan verdi” sözleriyle onun cömertliğini, bolluk ve bereketini ifade ederken, vefasız dünyanın vefasız insanlarına karşılık, toprağın her zaman yanında olduğunu, “isteklerini karşıladığını, bütün kusurlarını gizlediğini, merhem çalıp yaralarını düzlediğini” (Alptekin 2004: 246), son yolculukta bile “kollarını açıp, yollarını gözlediğini” (Alptekin 2004: 247) söyler.

“Topraktır cesedim güneştir özüm” (Alptekin 2004: 246) diyen Âşık Veysel, bu mısralarında, karanlığa atılarak çürüyecek bir beden ile nurun ifadesi olan ruhu karşılaştırır. Onun ifadesiyle;

*“Allah kula yakın kul da Allah’a
Hakk’ın hazinesi gizli toprakta”dır.* (Alptekin 2004: 246)

Âşık Veysel’in hayata ve ölüme trajik bakış açısı, bazen boyut değiştirerek Mevlâna, Yunus Emre vb. gibi gönül erenlerinin vuslat gecesine, yeni bir başlangıca dönüşür. Bunda belki de kaçışın imkânsızlığındaki teslimiyet duygusu etkilidir. Ölümden korkmak yerine, balçıktan yaratılan insanın aslının toprak oluşunu, “topraktan gelip, toprağa döneceğimizi” söyleyen Âşık Veysel, tıpkı Yahya Kemal’in “Ölüm, asude bir bahar ülkesidir bir rinde” şeklindeki sözlerine ve Mevlâna’nın “şeb-i ârus (düğün geces) yaklaşımlarına katılır:

*“Aslıma karışıp toprak olunca
Çiçek olur mezarımı süslerim
Dağlar yeşil giyer bulutlar ağlar
Gökyüzünde dalgalanır seslerim.”* (Alptekin 2004: 225)

Ona göre toprakla birleşen insan, gerçek ve sonsuz olan âlemin kapısını aralamaktadır. Orada, hayatın bütün yalanları, kirlenmişlikleri,

keşmekeşi sona ermiş, düşmansız, hasetsiz, zıtlıkların teklige dönüştüğü, kendisiyle barışık insanların yaşamları vardır:

*“Ne zaman toprakla birleşir cismim
Cümle mahluk ile bir olur ismim
Ne hasudum kalır ne de bir hasmım
Eski düşmanlarım olur dostlarım.”* (Alptekin 2004: 225)

Ölüm algısı, kişinin dünya görüşüne ve dinî yapısına bağlı olarak değişiklik gösterir. Bu yüzden ölüm, insanda bazen dehşet ve korkudan dolayı bir isyana; bazen de tevekkül ve teslimiyete dönüşür. Ölüm fikrinin bu denli farklı bakış açılarıyla işlenmiş olması, kişinin hayattan beklentileriyle oranlıdır. (Aydemir 2013: 251) Şu şiirinde Âşık Veysel, Allah’ın kudretine, varlığına ve birliğine olan bağlılığı ile beşeri aşktan ilahi aşka yükselişi ifade eder:

*“Senden aldım bu feryadı
Bu imiş dünyanın tadı
Anılmazdı Veysel adı
O sana âşık olmasa.”* (Alptekin 2004: 151)

Bu dünyada çekilen çilelerin, âşığı olgunlaştırarak sevgilisine kavuşturacağını söyleyen âşık, vahdet-i vücud anlayışının verdiği huzurla tıpkı bir Hallac-ı Mansur gibi aşkını dile getirir. Farklı bir şiirinde:

*Hayyam’a görünmüş kadehte meyde
Neyzen’e görünmüş kamışta neyde,
Veysel’e görünmüş mevcut her şeyde
Ne sen var, ne ben var bir tane Gaffar* (Alptekin 2004: 230)

diye seslenen âşık, dikenin kanattığı acılarını çoktan unutup, güle kavuşabilmenin sonsuz mutluluğunu yaşar.

Âşık Veysel’in, vasiyet olarak mezarının, doğduğu yere defnedilmesini istemesi de dikkate değerdir. Arzusu üzerine onu anasının, koyundan gelirken dünyaya getirdiği yere, yine anasının onu, doğum sonrası kucaklayarak eve götürdüğü yoldan yürüyerek getirip, defnedeler. (Bâkiler 2004: 39) Aslında bu anlamlı yolculuk ile Âşık Veysel, bütün insanlığa bir mesaj vermek ister. “Dünyaya ölümle alınmak üzere bırakılmış insan” (Korkmaz 2002: 220) için ölüm, yeni bir doğum ve yeni bir başlangıçtır. Gittiği yoldan, tekrar geri dönecek olan insanın dirilişi, tükettiği ömrünü ne kadar dolu geçirmesiyle değer kazanacaktır.

İnsanın hayatına anlam veren şey, nasıl yaşlandığı değil, nasıl yaşadığıdır:

*“Ben giderim adım kalır
Dostlar beni hatırlasın”* (Alptekin 2004: 177)

diyen Âşık Veysel şiirlerinde, dostluğun, öldükten sonra da hatırlanmanın ve kalıcı eser bırakarak ölümsüzleşmenin önemine de değinir. Kırgınlığın karşısında olan Veysel, engin sevgisiyle insanlığı kucaklayarak:

*“Bu dünya fanidir konar güzeller
Veysel der ki gel barışak küslerim”* (Özen 1998: 112)

diye seslenir. Şu iki günlük ölümlü dünyada kalıcı olanın yalnızca iyilik, güzellik, sevgi ve barış olduğunu dile getiren “Âşık Veysel, toprağımıza inen bir sevgi yağmurudur.” (Bâkiler 2004: 43)

Gözlerini küçük yaşta kaybetmesine rağmen gönül gözüyle hayata tutunan Âşık Veysel şiirlerinde, ölümlü bir varlık olan insanın trajik yazgısından, hayata bakış açısıyla kurtulabileceğini anlatır. Bir anlamda, “Güzel bakan güzel görür, halkı seven hakka kavuşur” demek isteyen Âşık Veysel, “uzun ve ince bir yolda, gece gündüz yol alırken” sazının tellerine her dokunuşunda gönül toprağımıza sevgiyi ekmiş, barışı ve güzelliği işlemiştir. Âşık Veysel, türküleriyle insanı anlatmaya, dertli gönüllerimize dert ortağı olmaya devam edecektir. “İnsan ölür, gömülür ama türküler ölmez.” Gönüllerimizde türküleriyle taht kurarak ölümsüzleşen usta âşık, Âşık Veysel’i saygıyla anıyor, dost toprağın kucağında nur içinde yatmasını diliyorum...

KAYNAKÇA

ALPTEKİN, Ali Berat (2004), *Âşık Veysel / Türküz Türkü Çağırırız*, Akçağ Yayınları, Ankara.

AYDEMİR, Mustafa (2013), “Tanzimat Dönemi Türk Şiirinde Ölüm Algısı”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/4 Spring, s. 233-253.

BÂKİLER, Yavuz Bülent (2004), *Âşık Veysel*, Size Dergisi Yayınları, İstanbul.

BOSTANCI, Naci (2002), “Hayatın Kardeşi Ölüm”, *Karizma*, Ekim-Kasım Aralık, İstanbul, 29-34.

KORKMAZ, Ramazan (2002), *İkaros’un Yeni Yüzü/Cahit Sıtkı Tarancı*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ÖZEN, Kutlu (1998), *Âşık Veysel Selam Olsun Kucak Kucak*, Dilek Ofset Matbaacılık, Sivas.

DAVUT AĞBABA'DAN ÂŞIK DAVUT SULARİ'YE UZANAN MÂNÂ YOLCULUĞU

Yrd. Doç. Dr. Gülda ÇETİNDAG SÜME*

Özet: Sazı ve sözü en güzel şekilde buluşturan, geçmiş-hâl ve gelecek arasında bir kültür elçisi olan âşıklar, Türk edebiyatında bir geleneğin temsilcisi konumdadırlar. Âşıklık geleneği adı verilen bu gelenek, yüzyıllar boyunca sürdürülen bir kültürün özümsemesiyle ortaya çıkmıştır.

Geçmişten günümüze âşıklık geleneğini yaşatan çok önemli temsilcilerden birisi de çalışmamıza konu olan Âşık Davut Sularî'dir. O, gerçek adından ve gündelik hayatından sıyrılarak bir mânâ insanı olabilmeyi başarmış, sanatı ile insanları kendisine hayran bırakmasını bilmiştir. Davut Sularî, gerek âşıklık yolunda gerekse tasavvuf yolunda inancından, kişiliğinden, düşüncelerinden ve felsefesinden ödün vermeden sanatını icra etmiş, geleneğin iyi bir temsilcisi olmuştur.

Çalışmamızda Âşık Davut Sularî'nin hayatı, sanatı, âşıklığı, gelenek içindeki yeri incelenerek onun âşıklığa uzanan yolculuğu ele alınacaktır. Böylelikle âşık edebiyatının önemli temsilcilerinden olan ve âşıklık geleneklerini layığıyla yaşatmış bir temsilcisi hafızalarda yerini alacaktır.

Anahtar Kelimeler: Davut Sularî, âşık, âşıklık geleneği, mânâ yolculuğu, kültür.

THE JOURNEY OF MEANING FROM DAVUT AGBABA TO ASIK DAVUT SULARI

Summary: Bringing together the melody(saz) and words in most beautiful way, the minstrels, who are the cultureattaches between the past and future, are the representatives of a tradition in Turkish literature. This tradition named minstrelsy occurred by the constant practice of hundreds of years' assimilation.

One of the most important agents from the past to this day, who perpetuated the tradition of minstrelsy and subject to our article, is Asik Davut Sulari. He got rid of his real name and rutin life and became a meaningful man; and made people appreciate his work. Davut Sulari, neither in minstrelsy nor in Sufism did he go on with his art without compromising his belief, personality, his thoughts and philosophy; and was a good example of the tradition.

At our work, we will deal with Asik Sulari's life, his art, minstrelsy and his place in this tradition. Thus, he will take his place in our memories as being an important agent of this tradition and giving a life to it.

Key words: Davut Sulari , minstrel, minstrelsy, tradition , the journey of meaning.

---

*Fırat Üniversitesi İnsanı ve Sosyal Bilimler Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, ELAZIĞ.

Âşık Davut Sularî

GİRİŞ

Türk kültür tarihi içerisinde çok önemli bir yere sahip olan âşık edebiyatını ve âşıklık geleneğini, kadim zamanlara götürmek gerekir. Temeli İslâmiyet öncesi dönemlerde atılan ve günümüze kadar bir seyir takip eden âşıklık geleneği, Türk kültür ve edebiyatının önemli bir alanını teşkil etmektedir. Şamanlıktan ozanlığa, ozanlıktan âşıklığa uzanan bu yolculuk, bugünkü âşıklığın ve âşık edebiyatının geçmişten günümüze gelen çizgisini göstermektedir. Bu bakımdan Türk kültürünün izleri ve yansımalarını, âşıkların sanatı üzerinde görmek mümkündür.

Âşık edebiyatı adı verilen ve halk edebiyatının önemli bir kolunu oluşturan âşıklık geleneğinin mimarları, elbette gönül dilini saziyle bütünleştirebilen âşıklardır. Âşıklar, gönül dilini sembolleştirebilen, bu sembolleri musikiyle birleştirebilen özel yeteneğe sahip kimselerdir.

Âşığı aşk ateşiyle yakan, dertlerini söylettiren, mutluluklarını dillendiren, yüreğinden geçenleri söze döktüren ve bu sözleri sazla buluşturan vasıflar, elbette âşığın üstün yetenekleri ile açıklanabilir. Çoğu zaman okumaz yazmaz bile olmayan âşıkların, ölçüsünden, uyağından ayrılmadan, irticalî olarak, makamına uygun biçimde türkü okuması, derin uykusundan uyanır uyanmaz saz çalması, pîr elinden bâde içmesi, muamma söylemesi ve çözmesi gibi özellikler, âşıklardaki üstün vasıfların birer belirtisidir. Sıradan insanlarda bulunmayacak bu özelliklerin ve kabiliyetin, sadece seçilmiş olan

insanlarda bulunduğuna inanmak gerekir. Başka türlü, bir âşık nasıl olur da hecesinden, kafiyesinden şaşmadan irticalî olarak şiirini bir makama uygun şekilde okuyabilir?

Aşk ateşi ile önce kendi bağrını sonra da halkı yakan âşıklardan birisi de çalışmamıza konu olan Âşık Davut Sularî'dir. 20. yüzyılın önemli simalarından olan, Alevi-Bektaşî geleneğinin temsilcisi Sularî, âşık edebiyatının hemen her türünde başarılı örnekler vermesinin yanı sıra türküleriyle de meşhur olan âşıklarımızdandır.

1. Hayatı

1925 yılında Erzincan'ın Tercan ilçesinin Çayırılı bucağında (Çayırılı ilçe olduktan sonra Çayırılılı olduklarını söylemeye özen göstermişlerdir. Asıl olarak dedesi tüm aşiretiyle birlikte Tunceli'nin Nazimiye ilçesi Kureyşan köyünden göçmüşlerdir.) dünyaya gelen Davut, Veli Bey ile Çayır (Cezayir) Hanım'ın beş çocuğundan birisidir.

Asıl adı Davut Ağbaba'dır. Âşığın babası, onu büyütmesi amacıyla büyükannesinin yanına vermiştir. Bu yüzden Davut'un nüfus kaydı babaanesi Rindi Hanım'ın üzerine yapılmıştır. Dedesi Kaltık (Kaltuk) Mehmet Ağa, tasavvuf şairidir ve soyu İbrahimi Mükerrerem'in oğlu Seyyit Mahmudi Hayrani'ye dayanmaktadır. Soyağacı İmam Musa'el Kazım'a, oradan Hz. Ali'ye ve Hz. Muhammed'e kadar uzanmaktadır. (www.berrinsulari.blogcu.com).

İlkokulu ancak üçüncü sınıfa kadar okuyabilen Davut Sularî, asıl eğitimini, dedeler ve pîrlar dergâhında almıştır. İlk eğitimine de tasavvuf şairi olan dedesi Mehmet Kaltık Ağa'nın yanında başlamıştır. Soyu, ailesi ve eğitim hayatı onun mânâ yolculuğuna çıkışının ilk adımlarıdır.

Gülşah Ana ile evlenen Davut Sularî, sonradan resmî olmayan bir evlilik daha yapmıştır. Âşığın bu evliliklerinden beş çocuğu bulunmaktadır.

Davut Sularî'nin belirgin bir işi olmamıştır. O, geçimini daha çok konserlerden ve plaklardan sağlamıştır. Yurt içinde ve yurt dışında verdiği konserler, hem maddî gelirini artırmış, hem de ününe ün katmasını sağlamıştır.

Davut Sularî'nin ölümü oldukça hazindir. 27 Aralık 1984 (18 Ocak 1985) yılında Erzurum'da Ali Rahmani'nin âşıklar kahvesinde türküsünü yanık bir biçimde yakarken dünyaya gözlerini kapamıştır. Mezarı, doğduğu yer olan Çayırılı'da aile mezarlığındadır (www.berrinsulari.blogcu.com). O, maddî âlemden göçse de manevî âleme giderken geride birçok usta âşık bırakmıştır.

2. Sanatı

Âşıklık geleneğinin en önemli temsilcilerinden birisi olan Davut Sularî, sanatını küçük yaşlardan ömrünün son anına kadar sürdürmüş bir âşıktır. Sularî, Alevi-Bektaşî geleneğinin gezginci son âşıklarından sayılmaktadır. Çünkü o, Leyla adını verdiği atıyla Orta Doğu ülkelerinin çoğunu

gezmiş, gezdiği yerlerde sanatını icra etmiştir. Özellikle Âşık Yaşar Reyhanî'yle birlikte İran, Irak ve Suriye'yi gezip dolaşması, âşık edebiyatı açısından oldukça önemlidir (Alptekin-Sakaoğlu, 2006: 174). Âşığın bizzat gezip görerek sanatına yeni tarzlar katması onu farklı ve zengin üsluba sahip bir sanatçı hâline getirmiştir. O, gerçek hayattaki yolculuğunu, manevi anlamda bir yolculuğa çevirmesini bilmiş, bu coşkuyu şiirlerine aksettirmiştir.

Sağlam bir gelenek bilgisi olan Sularî, küçük yaşlardan itibaren edindiği bilgileri şiirlerine çok iyi yansıtabilmiştir. 8'li ve 11'li hece ölçüsünü kullandığı şiirlerinde daha çok birlik ve beraberlik çağrısı yapmıştır. O, sadece bir kesimin değil bütün insanlığın ortak dili olmayı hedeflemiştir. Bu hedefi de yerine ulaşmış olacak ki Sularî'nin birçok şiiri türkü formunda dillenerek gönüllerde yerini almıştır.

Âşık, yazdığı şiirlerinde çoğunlukla aşk, din, tabiat, ayrılık gibi toplumun her kesimini ilgilendiren konuları işlemiştir. O, güzellere söylediği şiirler ile Karacaoğlan'ı, Alevi-Bektaşî geleneğini temsil etmesi ile Pir Sultan Abdal'ı, tasavvufî yönüyle başta Yunus Emre olmak üzere pek çok âşığı hatırlatmaktadır:

*Bugün bayram günü derler âlem eğlenir
Sen bizim yaylaya gel başın için
Dertliler oturmuş derdin söyleşir
Etme intizarı gül başın için*

*Hayran oldum bakakaldım yüzüne
Sürme değil rastık çekmiş gözüne
Hıçkırarak başım koysam dizine
Saçım okşa gönlüm al başın için*

*Davut Sularî'yem ahd-ı amanda
Bir yıldız doğmuştur devr-i zamanda
Seher bülbülüyem ulu divanda
Sen benim vekilim ol başın için
(www.sarki-sozleri.net/asik-davutsulari)*

Tasavvufî yönü ağır basan ve Bektaşî geleneğini devam ettiren ailenin tesiri Âşık Sularî'de de hissedilir. Nitekim, tasavvuf edebiyatının bir bölümü olan Bektaşî edebiyatı aynı zevkteki ve gönül yolundaki insanları birleştirmek gayesi güder. Halk içinde doğup gelişen Bektaşî edebiyatı, düşünce olarak kendisine tasavvufu seçmiştir (Dedebaba, 2000: 30-31). Bu yönüyle birbirinden ayrılmadan tasavvuf anlayışı ve Bektaşî geleneğinin yansımaları Sularî'nin şiirlerinde etkisini göstermektedir:

*Ey gafiller! Duyun, idrâk eyleyin
Hıdır Abdal gibi er var Ocak'ta
Nedir dağda taştta dolanırsınız
Hıdır Abdal gibi er var Ocak'ta*

*Ocak dedikleri Aşutka üstü
Gerçeğin serili duruyor postu
Muhammed'in canı, Ali'nin dostu
Hıdır Abdal gibi er var Ocak'ta*

*Arapgir altında şehr-i Eğin'i
Dünyada bâkidir Muhammed dini
Evlad-ı Ali'nin ebedî gülü
Hıdır Abdal gibi er var Ocak'ta*

*Maneviyatını bilmeyen hayvan
Eğer arar isen derdine derman
Gel dergâha yüz sür ey beşer insan
Hıdır Abdal gibi er var Ocak'ta*

*Tanrım nasip etti, uğradım geldim
Hoca Mehmet Efendilerde kaldım
Üç-beş er yanında sohbet daldım
Hıdır Abdal gibi er var Ocak'ta*

*DAVUT SULÂRÎ der hâmd-ü senalar
Neler doğuruyor ulu analar
Muhabbet bağında kelâm mineler
Hıdır Abdal gibi er var Ocak'ta (Şimşek, 1996: 225-226)*

Davut Sularî, kendisine ait deyişleri, nefesleri farklı bir tarzda söylemesi ile dikkat çeken bir âşıktır. Söylediği nefesler oldukça manidardır.

Nefes, ilahilerin Alevi-Bektaşî âşıkları tarafından yazılanlarına verilen addır. Tarikatın temel düşünce ve inançlarını anlatmak, tarikatı öğretmek amacıyla söylenir. Konusu genellikle tasavvuf, tasavvuftaki vahdet-i vücud, Alevi-Bektaşî ilkeleri, tarikat kurallarıdır (Yardımcı, 1999: 393). Âşık Sularî'nin söylediği nefesler de vahdet-i vücud anlayışını, tasavvufî düşünceyi, Alevi-Bektaşî ilkelerini anlatan oldukça anlamlı eserlerdir. Onun cem törenlerinde dua niteliğinde, bunun yanında radyo ve televizyonlarda türkü gibi söylenen, sözü ve müziği kendisine ait olan nefesi oldukça etkileyicidir.

*Vardım kırklar kapısına
Baktım cennet yapısına
Tapmışam Hak kapısına
Allah ey vallah ey vallah*

*Evvel Allah ahir Allah
Dönemem estağfurullah
Bendeyim Allah eyvallah
İmanım amentü billah*

*Eridi dağların taşı
Akıttım gözümden yaşı
Ali'dir imamlar başı
Allah eyvallah eyvallah*

*Pir elinden içtim dolu
Öğrendim erkânı yolu
Emniyette mümin kulu
Allah ey vallah ey vallah*

*Davut SULAR canlar canı
Mevlana Mahmud Hayranî
Pirindir Veysel Karani
Allah eyvallah eyvallah (Şimşek, 1996: 224).*

Türkü şeklinde de okunan bu nefeste âşık, Mahmud Hayranî soyundan geldiğini, pîrinin Veysel Karanî olduğunu, bâde içip âşıklık geleneğine uyduğunu ve bu yolda nasıl yürünmesi gerektiğini öğrendiğini ifade etmiştir.

Araştırmacı Mehmet Şimşek'in kaydettiğine göre, Erzincan'ın Kemaliye ilçesinin Ocak köyünde bulunduğu 1980 yılının Temmuz ayında Âşık Davut Sularî, yağız atının üstünde ve omzunda sazıyla birlikte köyde türbesi bulunan Hıdır Abdal Sultan'ı ziyarete gitmiştir. Horasan erinin huzurunda irticalen söylediği nefes şu şekildedir:

*Bismillah ilk defa Ocak köyünde
Bugün bir mihmanın var Hıdır Abdal
Gözcü Karac'ahmed erlerin eri
Âleme eşyaya pir Hıdır Abdal*

*Çerağ-ı kâinat Bektaşî Velî
Sırrı Muhammed'dir, kendisi Ali
Şu dünya gerçekte değildir hâli
Kudret elin uzat, ver Hıdır Abdal*

*Ocak köyü dersin tepenin başı
Bir zaman kaynardı kudretin aşu
Yıkılmış binalar dökülmüş taşı
Sende bir düşünce var Hıdır Abdal*

*DAVUT SULARİ der selâmün aleyh
Kudretinden teber selâmün aleyh
Zülfikârı kerrar selâmün aleyh
Manayı kudretin sır Hıdır Abdal (Şimşek, 1996: 201).*

Davut, küçük yaşlardan itibaren yanında kaldığı dedesinden ilham alarak yetişmiştir. Ancak sazın inceliklerini asıl olarak Muzaffer Sarısözen'den almıştır. Tasavvuf şairi olan dedesinden saz çalmayı öğrenmiş, şiir ve türkü zevkini almıştır. 17 yaşında iken pîr elinden bade içen Davut, bade içtikten sonra sürekli gezmek, öğrendiklerini öğretmek ve sanatını icra etmek ister. Bâde içerek aldığı bu ateş, onu âdeta yakar.

"22 yaşında iken babası, dört oğlunu yanına alarak soylarından gelen dedelik görevini kimin yapacağına dair karar almak ister. Davut Sularî, gezmeyi çok sevdiği için babası ona 'Mademki gezmeyi bu kadar seviyorsun, o zaman hiç değilse taliplerinin içerisine çık. Ama önce on iki evden on iki post sahibi getireceğim, dördünüzü de sorgu suale çektireceğim. Kim pîrlerin, mürşitlerin sorduğu soruların cevabını verirse talip içine o çıkacak'. der Davut Sularî, erlerin sorduğu her soruya ayrıntılı bir şekilde cevap verir. Pîrler bile bu duruma hayret ederler. Babası, Davut'un bu başarısı karşısında, 'Yol senindir; talipler içerisine sen çıkacaksın.' der ve Sularî'nin 'Dedelik' hizmeti böylelikle başlamış olur. Bu olayın ardından Sularî artık atına binip gurbetin yolunu tutar; ölümüne kadar ülke ülke, şehir şehir, köy köy dolaşır. Erzincan'ın ve Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki Kureyşan Ocağı taliplerinin yol hizmetini görür, âşıklık geleneğini en üst düzeyde icra eder." (www.berrinsulari.blogcu.com).

Davut Sularî, yaşamının sonuna kadar uğradığı yerlerde kendi kültürünü, bilgisini, görgüsünü aktarmış, gittiği yerlerin kültürel unsurlarını da öğrenerek sanatını zenginleştirmiştir. 1948 yılında Ankara Radyosu'na "mahalli sanatçı" olarak kabul edildikten sonra 1949 yılında İstanbul Radyosu'nda Yurttan Sesler Korosu'nun misafir mahallî sanatçıları arasında yer almıştır. Muzaffer Sarısözen, Halil Bedi Yönetken, Ulvi Cemal Erkin, Adnan Saygun, Nida Tüfekçi, Neriman Tüfekçi gibi müzisyenlerle tanışmış olması, onun müzik görgüsünde ve meslek hayatında oldukça etkili olmuştur.

Sularî, hayatının ilk 20-25 yılında politika ile ilgilenmemiştir. O hep bir güzel peşinde koşan, bazen tarikat ilkelerini yaymaya çalışan, Ehli Beyt'e sevgisini dile getiren bir "saz şairi" ve mânâ insanı olmuştur. 1970'li yılların sosyal hayatından ve politikasından etkilenen Davut Sularî, şiirlerinde toplumsal sorunları, politik çıkmazları ve yanlış anlaşılan inanç meselesini konu edinmiştir. Davut Sularî, Alevi-Bektaşî kültüründen gelen âşıklarda pek görülmeyen türlerde örnekler verebilen farklı bir âşıktır. (www.berrisulari.blogcu.com).

Yardımcı'nın da ifade ettiği üzere Sularî, güçlü bir söz ustası olmasıyla birlikte aynı zamanda usta bir müzisyen özelliğine sahiptir. Yetiştigi yöre nin müzik unsurlarını, Azeri unsurlarını, Alevi müziği unsurlarını, mahalli müzik unsurlarını şiirlerine ustaca katmasını bilmiş, kendine özgü bir kimlik ve tavır oluşturmuştur (Yardımcı, 2015: 137). Davut Sularî'nin çeşitli özellikleri sanatında buluşturması, onu farklı bir yere taşımış, şiirlerinin geniş kitleler tarafından beğenilmesine neden olmuştur. Bu yönüyle sadece belli bir kesimin değil çoğunluğun âşığı hâline gelmiştir.

Âşığın birçok şiiri sanatçılar tarafından türkü formunda okunmuştur ve hâlâ okunmaktadır. Ali Ekber Çiçek, Sabahat Akkiraz, Arif Sağ ve Belkıs Akkale onun türkülerini en fazla okuyan sanatçılardandır. Hatta Belkıs Akkale, onun türkülerini söyleyerek ün kazanmıştır (Alptekin-Sakaoğlu, 2006: 174). Âşığın pek çok türküsü TRT repertuvarına da alınmıştır.

Âşık Sularî, gerek aileden gerekse çevreden edindiği bilgileri sanatı ile en üst düzeyde icra etmesini çok iyi bilmiştir. Bu ustalık onu birçok yönüyle farklı kılmıştır. Birlik ve beraberlik düşüncesinden ayrılmaması da onun çok sevilen ve dinlenen bir âşık olmasını sağlamıştır.

3. *Âşıklık Geleneği İçindeki Yeri*

Âşık edebiyatı ve geleneği yüzyıllardır Türk kültürünün izlerini yansıtan bir gelenektir ve bu gelenek âşıklar vasıtasıyla yaşatılmaktadır. Âşık Sularî de âşık edebiyatının leb-değmez, muamma çözme, atışma, karşılaşma gibi hemen her türünde başarılı örnekler vererek kendisini ispatlamış, farklılığını ortaya koyabilmiş bir âşıktır.

Âşık Davut Sularî, özellikle Konya Âşıklar Bayramı'nda âşık karşılaşmalarında yer almış, leb-değmez söylemiş, atışma, taşlama ile kendisini göstermiş genellikle de çok iyi dereceler almıştır. Nitekim, âşıklık geleneğindeki gücü oldukça fark edilir niteliktedir. Âşıklar Bayramı'nın Konya'da yapılması hususunda da önemli katkıları olmuştur.

3.1. *Mahlas Alma*

Mahlas, takma ad demektir ve özellikle âşıkların şiirlerinde, kendi isimleri dışında kullandığı bir diğer isimdir. Âşık edebiyatında mahlasın alınması da kullanılması da bir gelenek işidir ve bu gelenek belirli kaideler içermektedir. Mahlas, genellikle usta bir âşık tarafından ya da pîr tarafından verilir. Bazen de âşığın kendisi kişisel özelliklerine uygun bir mahlas seçer. Âşığın seçtiği mahlas kimi zaman da kendi adı ya da soyadı olabilmektedir.

Davut Ağbaba, önceleri *Kelam* takma adıyla şiirler söylemiştir. Daha sonra Sularî mahlasını alan âşık, bu mahlası zamanla soyadı olarak da kullanmıştır. Pîr tarafından rüya esnasında verilen bu mahlas, âşığın devamlı akıp çağlaması, coşkun akan sular gibi şiir söylemesi anlamına gelmektedir. Davut Ağbaba'nın maddi âlemden manevi âleme uzanmasını sağlayan bu rüya onun adının da değişmesine sebep olmuştur.

Kemali ve Serhat Âşık mahlaslarını da kullanan Davut Ağbaba'nın tanınmasını sağlayan asıl mahlas, Sularî mahlasıdır. Soyadı kanunu çıktıktan sonra Sularî'nin dışında Sümmani ve Selami soyadlarını da kullanmıştır.

3.2. Saz Çalma

Saz, âşığın en önemli temsilcisi, bir yerde sırdaşı, dostudur. Bu bakımdan âşığı sazından, sazını da âşıktan ayrı düşünmek mümkün değildir. Âşık, gönülden gelen duygu yoğunluğunu sazıyla birleştirirken sazıyla ayrılmaz bir bütün olduğunu da kanıtlar.

Âşık Davut Sularî, saz çalabilen bir âşıktır ve daima sazıyla birdir. O, küçük yaşlardan itibaren saz çalmaya başlamıştır. Onun, sazı öğrenmesinde en etkili kişi de dedesi Mehmet Kaltık olmuştur. Saz çalma, ezgi ve makam konusunda oldukça yetenekli bir âşıktır. Küçük yaşlarında eline aldığı sazı hayatının son anına kadar bir daha bırakmamıştır. Bu özelliğiyle âşık ve saz arasındaki uyumu da gözler önüne sermiştir. Gönül dilini, gözlemledikleriyle harmanlayarak söze döken Âşık Davut Sularî, sazının tellerinden dökülen nağmelerle sanatını icra etmiştir.

3.3. Bâde İçme

Bir diğer deyişle rüya sonrası âşık olma diyebileceğimiz bâde içme; bir etkilenme, ilham alma yetisidir. Bâde içme, âşıkların âşık olduklarını fark ettikleri, kendilerini kanıtladıkları bir süreçtir. Âşıklar aslında kendilerinde var olan bu yetinin farkına rüya ile varırlar. Çünkü rüya, insanın bilinçaltındakiilerinin dışavurumudur. Âşık da âşıklık geleneği içinde yoğrulması sebebiyle bir etkilenme hâlinindedir ve bir patlama beklemektedir. Bu patlama çoğunlukla rüya ile gerçekleşir. Âşıklar rüya esnasında saz çalmayı öğrenirler, peşinden gezecekleri güzeli rüyada görürler, rüyada bâde içerler, mahlaslarını rüyada alırlar. Bu bakımdan âşıklar için rüyanın önemi yadsınamaz. Ağbaba da 17 yaşındayken rüyasında pîr dolusu içer. Pîr dolusu içen âşık, sevdaya düşer, sevgilisinin arkasından gider ve bu uğurda cefa çeker.

Davut Ağbaba, rüyasında bir pîr elinden bâde içtiğini şu dizelerinde dile getirir:

*Pîr elinden içtim dolu
Öğrendim erkânı yolu
Emniyette mümin kulu
Allah ey vallah ey vallah,*

Davut Sularî'nin manevi yönünü yansıtan, bâde içme ile ilgili anlatılan şu anı oldukça manidardır:

"Koca Davut'un aşkın doruklarında dolandığı günlerdir. Âşık, elde saz deyişleri ile fırtınalar estirmektedir. Bir gün sazı coşku ile çalarken, turnalar semah dönerken bir pîr'i-fâni çıkar karşısına, perdeyi açar ve ona bir güzel, bir ahu âdeta dilber gösterir. Yerini yurdunu her şeyini de beyan eder.

'Git al işte nasibindir.' der. Davut, o güzellikle mest olmuştur. Yolu o kente düştüğünde; gösterilen ile, yere, sokağa hatta kapıya kadar gider. Bir de bakar ki üst baş dağınık. O şehir, o köy, o kent senin, bu kent benim diye dolaırken kendine pek bakmamıştır. Döner, çarşıya varır, kendine üst baş alır, berbere gider, tıraşını olur. O kapıya yine gelir. Kapıyı çalar. Kapıyı, kendisine gösterilen o ahu açmıştır. Davut, 'Ben...' diyecek olur. O ahu, 'Davut ben seni böyle tanımadım ki' der ve kapıyı kapatır. Davud'un kapıyı tekrar çalmaya dahi mecali kalmamıştır." (www.berrinsulari.blogcu.com). Âşık Sularî de güzel kız da aynı zamanlarda rüyalarında pîr görmüş kimselerdir. Güzel kız, Davut Sularî'nin iç güzelliğini hissedebilmiş, aşk bâdesinden içmiş kimsedir aslında.

3.4. Usta-Çırac İlişkisi

Usta-çırac ilişkisi, âşıklık geleneğinin devamını sağlayan en önemli unsurlardan biridir. Âşık edebiyatına ve âşıklığa ilgisi, kabiliyeti olan genç, usta bir âşığın yanında yetişir. Bazen de yetenekli kişiyi, usta âşık fark ederek yanına alıp âşıklık geleneklerine uygun biçimde yetiştirir. Genç âşığın yetişme süresi genellikle yedi yıldır. Bu geçen sürede çırac, ustası gibi saz çalmayı, türkü okumayı, hikâye anlatmayı ve âşıklık âdâbını öğrenir. Ustası, çırağının yetiştiğini gördükten sonra gidip nasibini aramasını ister. Bu durum artık onun da usta bir âşık olduğunu gösterir.

Davut Sularî, 13. yüzyılın ünlü şairi Yunus Emre ve 19. yüzyılın saz şairlerinden Sümmanî'den etkilenmiştir (Alptekin-Sakaoğlu, 2006: 174). Ayrıca saz çalma ve âşıklığın ilk ilhamını alma konusunda dedesi Mehmet Kaltık onun ustası olmuştur.

Usta-çırac geleneğine uygun olarak Âşık Sularî, Âşık Daimî'yi ve Âşık Erbabî'yi yetiştirmiştir. Âşık Beyhanî ve Serdarî de onun etkisinde kalan âşıklardandır. Ayrıca birçok sanatçı da onun etkisinde kalmıştır.

Kızı Edibe Sularî de yetiştirdiği öğrencilerden sayılır. Edibe Sularî, onun en küçük çocuğudur. Hatta dişi Sularî olarak tanınmıştır.

*Davut Sulâr canlar canı
Mevlana Mahmud Hayranî
Pîrimdir Veysel Karanî
Allah eyvallah eyvallah*

dizelerinde, âşık, etkilendiği ustaları dile getirmiştir.

3.5. Hikâye Anlatma

Âşıklar saz çalıp türkü okuma dışında, bir Anadolu geleneği olan hikâye anlatma konusunda da usta kimselerdir. Onlar, hikâyeleri yaşayarak, canlandırarak anlattıkları için oldukça etkileyici bir türün temsilcileridir.

Âşık Sularî, Doğu Anadolu'da yüzyıllardır anlatılan efsaneleri, menkabeleri şiirleştirip türkü formunda okumuştur. Davut Sularî, geleneği bil-

mesi ve birçok yeri gezmesi sebebiyle bilgilerini sentezleyerek hikâyeli tür-küler söylemiştir. Böylece Anadolu geleneğinin unutulmamasını sağlayarak önemli bir hizmette bulunmuştur.

3.6. Atışma

Âşıkların kendilerini en iyi ispatlayabildikleri geleneklerden birisi de atışmadır. Diğer âşıklar arasından fark edilebilmek, kendini ispatlayabilmek, gücünü gösterebilmek için önemli bir fırsat olsa da atışma yapabilmek bir o kadar da zordur. Âşık Davut Sularî, irticali şiir okumayı ve atışma geleneğini çok iyi yapabilen ve sanatını iyi icra edebilen bir âşıktır. Birçok atışma örneği veren âşığın Konya Âşıklar Bayramı'nda Çerkezoğlu ile yaptığı atışmanın bir bölümü aşağıya alınmıştır:

Çerkezoğlu:

*Bugün görünüşün güzel
Meyve veren dal gibisin
Bir tarafın dökmüş gazel
Bir tarafın kal gibisin*

Sularî:

*Dinle beni Çerkezoğlu
Bugün ehli hâl gibisin
Bazen zehir görürsün
Bazı zaman bal gibisin*

Çerkezoğlu:

*Çırpındın kuşa benzersin
Sohbette boşa benzersin
Yamaçta taş benzersin
Bostanda çuval gibisin*

Sularî:

*Yine nefesine aldandın
Rakibin yaşlı mı sandın
Nedendir fazla yıprandın
Seksenbeşlik dul gibisin (Yardımcı 2015: 138).*

Sularî'nin, Emsalî ile yapmış olduğu Doğan Kaya tarafından kaydedilen atışma örneği de farklı bir özellik arz etmektedir. Atışma, dörtlük üzerine olmayıp şiirin bütünü üzerinedir (Yardımcı 2015: 139). Âşık Davut Sularî âşıklık geleneklerinden atışma üzerine de birçok örnek vererek kendisini ispatlamış, farklılığını ortaya koymuş bir âşıktır.

3.7. Leb-Değmez

Dudak değmez olarak da bilinen bu gelenekte hüner, dudak ünsüzleri olan b, f, m, p, v harflerini kullanmadan irticali olarak şiirini söyleyebilmek-

tir. Atışmanın bir çeşidi olan bu geleneği icra etmek oldukça zordur. Bu zorluğu artırmak amacıyla âşıklar, dudakları arasına bir iğne koyarak dudak ünsüzlerini kullanmama konusunda iddialarını gerçekleştirirler. Âşık Davut Sularî'nin divanî biçiminde okuduğu leb-değmez örneği şu şekildedir:

*Şu hakikat göz önünde görenlere er dendi
Kendi giden şu dünyada kalana eser dendi
Acun içre görenler az hicrana keder dendi
Ne kadar şehit şüheda yorganları yer dendi
Kalan kendi, duran kendi, yerde gökte sinen o*

*Yarattığı kulların da Sularî'yi yarattı
Altı kere yeri yıktı yedinci de kurattı
Dinin söylentisinde de geçilen yer Sırat'tı
Her lisanda inan kendi yerde gökte sinen o* (Yardımcı, 2015: 140).

Farklı bir biçimde verdiği leb-değmez örneği ile Davut Sularî, âşıklık geleneği içindeki yerini belirlemiştir.

Sonuç;

Âşık edebiyatının güçlü temsilcilerinden Âşık Sularî, Davut Ağbaba adıyla yola çıkmış, âşıklık geleneği içerisinde yoğrularak gerçek bir âşık ve mânâ insanı olarak kendisini tamamlamıştır. O, âşık edebiyatının hemen her türünde başarılı örnekler vermesi ile kendisini ispatlamış bir âşıktır. Âşık Sularî'nin şiirlerinin türkü formunda okunması da onun şöhretini artıran sebepler arasındadır. Sazını ve sözünü ustalıklı birleştirmesini bilen âşık, sanatını icra etmede de başarısıyla tanınmış ve sevilmiştir. Birlik ve beraberlik çağrısıyla Türk kültürüne hizmeti ve Anadolu geleneğini yaşatması onu ölümsüz kılmıştır.

KAYNAKÇA

ALPTEKİN Ali Berat-Saim Sakaoğlu (2006); **Türk Saz Şiiri Antolojisi (14-21. Yüzyıllar)**, Ankara, Akçağ Yayınları.

DEDEBABA M. A. (2000); **Bütün Yönleriyle Bektâşilik ve Alevilik III. Cilt**, Ankara, Ardıç Yayınları.

ŞİMŞEK, Mehmet (1996); **Dede Korkut ve Ahmed Yesevi'den Günümüze Uzanan Alevi Ozanlar**, İstanbul, Can Yayınları.

YARDIMCI, Mehmet (1999); **Başlangıcından Günümüze Halk Şiiri Âşık Şiiri Tekke Şiiri**, İzmir, Ürün Yayınları.

YARDIMCI, Mehmet (2015); "Âşık Davut Sularî-Hayati, Sanati, Şiirleri ve Sularî ile Son Sohbet", **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, Yıl:2, S.5 Ocak, 135-151.

(www.berrinsulari.blogcu.com)

(www.sarki-sozleri.net/asik-davutsulari)

DOSYA: ŞEBİNKARAHİSAR

Şebinkarahisar'dan genel görünüm

ŞEBİNKARAHİSAR'IN İLK ÇAĞ TARİHİ VE YERLEŞİMLERİ

303

Tahir Erdoğan ŞAHİN

Şebinkarahisar, Doğu Karadeniz Bölgesinde, Giresun Dağlarının güneyindedir. Doğusunda Alucra, güneybatısında Pavnik (Çamoluk) ve Avganis (Gölova), güneyinde Suşehri, Ezbider (Akıncılar), batısında Koyulhisar ilçeleri bulunmaktadır. Şehir merkezi, Avutmuş Vadisinin kuzey yamaçlarında, Meryem Dağı (2.008 m) ile Kale Tepe (1.568 m) arasındaki boyun noktasında, Kale Tepe'nin eteklerindedir. İklimi, bölgenin bulunduğu alan ve fizikî yapısı nedeniyle Doğu Karadeniz ve Orta Anadolu arasında; yazları sıcak, kışları karlı ve soğuk, bahar aylarında yağmurlu geçer.

1. HİTİTLERİN "YUKARI ÜLKE"Sİ (KUR URU UĞU-Tİ) VE ŞEBİNKARAHİSAR

Yukarı Fırat Havzası ve çevresinde görülen prehistorik malzemelerin niteliği, Şebinkarahisar'ın da dâhil olduğu, Bayburt- Sivas arası bölgelerde belli bir kültürel bütünlüğün olduğunu göstermektedir. Arkeolojik kavramlarla ifade etmek gerekirse, Kalkolitik ve Erken Tunç Çağı'na ait veriler, bu

alandaki yerli bir karakter göstermektedir. Çoğunlukla tek renkli, kabartmalı, yivli, siyah renkli seramiği, tunç silahları, ocak tipleri bu yöreye ve daha genelde Doğu Anadolu'ya (Yukarı Fırat Havzasına) özgüdür.¹

Hatti ülkesine gelen Hititler başlangıçta Kuşşara- Şamuha (Divriği, Eğin./Arapkir arası) yöresini referansla kuzeydeki ülkelere "Yukarı Ülke" (Kur – Uru Ugu Ti) demeği yeğlemiştir. Bu tür bir adlandırma genel ve kapsayıcı olduğu kadar, ad verenlerin referans noktalarına göre değişkendir de. Merkezleri Hattuşa olduğunda, Yukarı Ülke'nin sınırları yine kuzeyleri ve fakat ilk Yukarı Ülke olan Azzi/Hayaşa'nın batısındaki alanları da

Resim 1: Tamzara'nın güneyi. Şebinkarahisar'la Tamzara arası bölge.

kapsamıştır. Tarihsel coğrafya kapsamında ifade edecek olursak, Yukarı Ülke iki ana alandan oluşmaktadır: Bugünkü Suşehri'nin batısında olan "Batı Yukarı Ülke" ve bu noktadan doğuda kalan yerler ise "Doğu Yukarı Ülke" dir. Her ne kadar "Yukarı Ülke"ye tarafımızdan "doğu" ve "batı" eklenmiş olsa da, bu tanımlama tarihsel süreçle örtüşmekte, dolayısıyla geçmişe ait bir dönemi anlama ve kavramamız açısından önemli olmaktadır. Buna göre Şebinkarahisar, Batı Yukarı Ülke içerisinde yer almaktadır.

Yukarı Ülke, herhangi bir devleti ya da sınırları belli bir coğrafyayı

1. H. Z. Koşay- H. Vary, *Pulur Kazısı 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu*, Ankara, 1964; T. Özgüç, *Yeni Araştırmalar Işığında Anadolu Arkeolojisi, / Early Anatolian Archaeology in the Light of Recent Research*, *Anatolia VII*, 1963, s. 23.

belirtmekten çok, Hititlerin güneylerinde kalan “Aşağı Ülke” nin alternatifi olarak kuzey ve kuzeydoğudaki geniş bir alanı kast ettikleri anlaşılmaktadır.² Nitekim I. Şuppiluliuma, babası III. Tuthaliya zamanında ülkenin uğradığı saldırılardan bahsederken, Azzi’lilerin yukarıdan geldikleri ve “yukarı ülkeleri mahvettiğini” vurgular.³ II. Murşil yıllıklarında da Hititler Yukarı Ülke’ nin kendilerine ait bölümünü yine bu genel alanda (Yukarı Ülke) yaşayan Kaşkalılar ve Hayaşalılardan kurtarma gayretleri anlatılır.⁴ Gelişen olaylar içerisinde Yukarı Ülke’den Şamuha’ya insan ve mal sevkياتından, bu geniş ülkenin ana gövdesini Azzi/Hayaşa topraklarının oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Anadolu’da MÖ, IV. binden itibaren kendi liderleri ve beylik sistemleri içerisinde örgütlenmeye başlayan topluluklar⁵ zamanla “erken yerel devlet” aşamasına geçeceklerdir. Bu süreçte Fırat (Mala) ve Kelkit (Kummeşme) ırmakları çevresinde bazı yerel yönetimler oluşacak, “Yukarı Ülke” nin büyük bir bölümü zamanla Azzi/Hayaşa Krallığı içinde⁶ birleşecektir (MÖ, XVII- XV. yüzyıllar). Hititlerin çağdaşı ve bu devletle yakın ilişkiler içerisinde olan Azzi/Hayaşa Krallığı’nın sınırları kuzeybatıda eski Ura’dan Bayburt’a kadar uzanmaktadır. Kaşkalıların sabit olmayan sınırları Hattuşa’nın 200 km. kuzeydoğusundan başlayıp Karadeniz sahili boyunca devam edip Bayburt’un kuzeyine kadar uzanıyordu.⁷ Azzi/ Hayaşa ülkesi kuzeydeki Kaşka ülkesinden Gümüşhane Dağlarıyla ayrılmaktadır. Buna göre; bugünkü Suşehri, Ezbider, Avganis, Pağnik (halk arasında Pavnik ya da Penik, uydurma adı: Çamoluk), Alucra, Şiran, Kelkit, Köse, Kısanta (uyd. adı Demirözü) ve Bayburt, “Azzi” olarak Hayaşa Krallığı sınırları içerisinde⁸.

Kuzey ve kuzeybatısında Kaşkaların, doğusunda Azzililerin, güneydoğusunda Hayaşa’ya bağlı Dukkamma’nın olduğu Şebinkarahisar zaman zaman Azzi/Hayaşa Krallığının zabtıyla karşılaşsa da, bu krallığa doğrudan ve sürekli bağlı olduğunu gösteren her hangi bir kayıt yoktur. Bölge,

2. Özlem Sir Gavaz, *Hitit İmparatorluk Devri Krallarından I. Şuppiluliuma Dönemi’nde Anadolu*, Hitit Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi I, S.1, s.24.

3. KBo VI 28; CTH 88; A. Götze, *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*, New Haven 1940, s. 21-26; Ö. S. Gavaz, *agm*, s.23.

4. KUB XIX 11; CTH 40.

5. Jak Yakar, *Anadolunun Etnoarkeolojisi*, (Çev. S. H. Riegel), İstanbul 2007, s. 35.

6. A. Goetze, *Kulturgeschichte des Alten Orient*, München 1933, s. 174; L. Delaporte, *Les Hitites*, Paris 1936, s.78; H. Z. Koşay – K. Turfan, *Erzurum Karaz Kazısı Raporu*, (TTK) Belleten XXIII/91, Ankara 1959, s. 354.

7. Ahmet Ünal, *Orta ve Kuzey Anadolu’nun MÖ, 2. Binyıl İskân Tarihiyle İlgili Sorular*, *Anadolu (Anatolia) XXII-1981-1983*, Ankara 1989, s. 30, 31.

8. Hayaşa Krallığı’nın siyasi ve idari yapısı hakkında bu çalışmanın I. cildinde gerekli açıklamalar yapılmıştır. “Azzi” ve “Hayaşa” bağı için bk. T. E. Şahin, *Hayaşa Bölgesi Tarihi I*, Ankara 2014, s.32-33 vd.

madenleri ve stratejik konumu nedenleriyle Hititlerin elinde tuttuğu uç yerler arasındadır.

Hitit, Hayaşa ve Kaşkaldan Selçuklu/Megüicilere değin pek çok uygarlıkların varlık gösterdikleri bu bölgede Kimmer ve İskitlerin etkinliklerinin de ayrı bir önemi vardır.⁹ Bir bütün olarak bakıldığında, yöre, yalnızca farklı din ve inanışlarıyla değil, çeşitli etnik kökenli halklarıyla birlikte evrilen bir geçmişe sahiptir.

Resim 2: Tamzara yönünden Şebinkarahisar Kalesi. Tamzara, Başta şab olmak üzere çeşitli maden yatakları, sebze ve meyve yetiştirilebilen iklimi ve bitki örtüsü yanı sıra Kapadokya'yı Karadeniz'e bağlayan önemli alanlar arasındadır.

2. TİLİMRA; AZZİ/HAYAŞA'NIN KUZEY BATI KOMŞUSU

Hayaşa Kralı Anniya döneminde Hititlerle siyasal sorunlar yaşanmış, Hitit Kralı II. Murşil'in tahta çıkışının yedinci yılında, önce Tipiya ve daha sonra Dankuva'ya seferler düzenlemiştir.¹⁰

Hititlere ait Dankuva'nın Hayaşa'ya ait Ura kenti ile Amasya arasında bir yer olduğu sanılmaktadır. Günümüz Suşehri İlçesi (Endres), coğrafi konumu itibariyle batıda Niksar, Koyulhisar ve Zile'den doğuda Bayburt'a değin, temelde Kelkit Vadisi'nin belirlediği bir uzantının ortasında; güneyde Zara- İmranlı'dan kuzeyde Şebinkarahisar üzerinden Giresun'la bağlantılıdır. Bir bütün olarak Suşehri ve çevresi, Ezbider (Akıncılar) ve Avganis (Gölova); coğrafi olarak yakınlıkları yanı sıra tarihsel geçmişi itibariyle lokal anlamda Refahiye, Kemah ve Erzincan'la tarihsel-kültürel bir bütünlük göstermektedir.¹¹ İlk Çağ'a ilişkin yazılı ve arkeolojik veriler bu bölgenin Azzi/Hayaşa içinde olduğunu teyit etmektedir.

9. B. A. Gökdağ, *MÖ, 2000'li yıllardan Günümüze Giresun'daki Türk Varlığı, Giresun Tarihi Sempozyumu*, İstanbul 1997, s.30.

10. KUB XIV 17; CTH 42; G. Beckman, *Hittite Diplomatic Texts*, Atlanta 1996: 22 vd; M. Alparslan, *II. Murşil ve Dönemi*, İÜ. (Basılmamış Doktora), İstanbul 2006, s.59; O. R. Gurney, *Hititler*, (çev. P. Arpaçay), Ankara, 2001, s.100.

11. Çeşitli arkeolojik yüzey araştırmaları raporlarında bu tarihsel/kültürel bütünlük belirtilmiştir. A. Engin, *Sivas İli 2008 yılı Yüzey Araştırmaları*, 27. Araştırma Sonuçları Toplantısı III, s. 132.

Tokat, Niksar, Zile, Amasya, Şebinkarahisar arası bölgeler yalnızca Hayaşa- Hitit ilişkileri açısından değil, hatta çok daha fazla olarak Hitit-Kaşka ilişkilerinde ön plandadır. Hayaşa Krallığı döneminde Hitit- Hayaşa- Kaşka arasında gelişen olaylarda Suşehri- Şebinkarahisar ve Koyulhisar üçgeni, esasta Hititlerin egemenliklerini sürekli kılmak istedikleri, ancak gerek Kaşkalıların gerekse Azzi/Hayaşa'nın da ilgisiz olmadıkları bir alan olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 3: Tamzara

Ura'nın doğusu ve kuzeyi, bugünkü Şebinkarahisar ve Koyulhisar yöresi, ihtimal ki "Tilimra" olarak Hititlerin uç bölgesidir. En zor siyasi şartlarda bile Hititler, güneydoğusunda Melitene ve kuzeydoğusundaki Tilimra ile bağınyı kaybetmek istememektedir. Nitekim çiviyazılı Hitit belgelerinde Malatya tarafına "Kuşşara ve Şamuha'dan gidilememesi durumunda Tilimra'ya gidilmesi.." özellikle vurgulanmaktadır.¹² Kendi metin bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde, Hitit merkezinin güney hattında sorunlar yaşandığı bir dönemde ihtiyaç duyulan mamullerin ya da ticari etkinliklerin devamı için kuzeydoğu hattı daha güvenli bir konumdadır.

12. E. Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Yazılı Kaynaklarındaki Yer Adları ve Yerlerinin Tayini Üzerine İncelemeler", *Bellekten X/ 39*, Ankara 1946, s.393; Stefan Przeworski, *Der Grottenfund von Ordu*, *Archive Orientalis VII*, 1935, s. 390 – 314; *Archive Orientalis VIII*, s. 49 – 68'de kaydettiği biçimiyle; Ordu çevresinde bir mağaradan çıkarılan malzemeler yanı sıra Kılıç Kökten'in 1941'de Samsun yöresinden elde ettiği materyallerin Hititlere ait oluşu bu yörelerle Hitit ilişkisini ortaya koyan ilk araştırmalar arasındadır. K. Kökten, *Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri*, *DTCFD III/I*, s. 445-not:1.

Tilimra'yı önemli kılan, diğer zenginlikleri yanı sıra öncelikle şab ocaklarının varlığıdır. Nitekim o günkü ekonomik yapı için şab, varlığı elzem önemli madenler arasındadır.

Şebinkarahisar'ın 2 km. kuzeydoğusunda yer alan Tamzara,¹³ yakın zamanlara kadar şab açısından önemini koruyan özel alanlardan biri olmuştur.¹⁴ Hititler, Kaşkallılar ve Azzi/Hayaşa Krallığı ile sınırı bulunan bu yörelerde gerekli güvenliği sağlamak ve ekonomik çıkarlarını korumak için askerî, mülkî ve hukukî yetkileri büyük hudut beyleri (*belmedgalti*) atamışlardır. Hatta bazı belgelerde Kaşkallıların sınır bölgelerinde ticaret yapmama-ları, onların Hitit kentlerine sokulmama-ları konusunda talimatnameler hazırladıkları bilinmektedir.¹⁵ Hukkana Antlaşması (MÖ,1352) ve diğer Hitit-Hayaşa ilişkilerine ışık tutan belgelerde görülen Hitit- Hayaşa yakınlaşması dikkate alındığında, Hititlerin Kaşkallılara karşı ticari ambargo uygulamalarının, onların müttefik olmak istedikleri Hayaşa Krallığı'na karşı jesti de olabileceği akla gelmektedir.

Tilimra şehir adı "TİLİ-UR (A)-UMAN" şahıs adı veya köküyle aynı olmalıdır. Forrer, "Tili-ura" şehir adını, "Tilli-Ura" şeklinde tahlil etmekte, kelimedeki "Lİ"nin Proto-Hititçe'de çoğul eki olan "Le"den kısaltma olduğunu ve "Ti'nin ise, bir ön ek olacağını söylemektedir.

Resim 4: Tamzara- Giresun arası geçit.

3. ŞEBINKARAHİSAR VE ÇEVRESİ İLK ÇAĞ YERLEŞİMLERİ

Hititler zamanında Tilimra olarak anılan, Hitit- Kaşka - Azzi ülkesi arasındaki konumu ve madenleriyle stratejik bir öneme sahip bölgede, çok sayıda İlk Çağ yerleşimi bulunmaktadır. İsola Kalesi, Tepeköy (Bayram köyü mevki), Kayadibi (Hahavla; uyd. adı: Sarıyer) bunlar arasındadır. Yüksek seki düzlüklerindeki tümülüs tarzı unsurlarıyla Dikmen Tepesi, Şebinkarahisar- Suşehri arasında sivri kayalarıyla dikkati çeken Baltaş, ilçe ve çevre geçmişinin kadim geçmişine ait gizemi henüz çözülememiş mekânlardır.¹⁶

13. "Tilimra" ile "Tamzara" arasındaki benzerlik de ayrıca kayda değer.

14. Mehmet Ersan, *XIII- XIV. Yüzyıllarda Şap Ticareti ve Şebinkarahisar, Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu -2000*, İstanbul 2000, s. 55- 61.

15. A. Ünal, *agm.*, s. 24.

16. Şebinkarahisar'ın tarihi, tarihi eseri ve kültürel dokusu hakkında, H. Özhan- A. Özdemir'in 1983 yılında yayınlanan "İlçe Oluşunun 50. Yılında Şebinkarahisar", Haşım Karpuz'un 1989' da yayınlanan "Şebinkarahisar", Hamza Gündoğdu'nun başında bulunduğu bir ekibin (A. A. Bayhan, S. Bayraktar, M. Aktemur, İ. Umur K., A. Çelik) tarafından

Resim 5: *İsola Kalesi ve kayanın eteğindeki İsola köyü*

Yörede Şebinkarahisar Kalesi'nden daha eski konumda olan güvenlik alanları ve yerleşimler bulunmaktadır. Hatta Antik Çağ yazarlarının belirttiği ve sonradan Nikopolis olarak da anılan Koloneia'nın bugünkü- Bayram köyü mevki olabileceğine dair görüşler ileri sürülmektedir. Ancak bunu teyit edecek her hangi bir doküman yoktur.

Bizans döneminde Nikopolis'in adı "Mavrakastoron" (Kara kale) olarak değiştirilir. Bu değişim, mekân değişimi olarak da gerçekleşmiş ise, IV. yüzyıl sonrasında itibaren önemini yitirmeye başlayan Bayram köyünün doğusunda bulunan Tepeköy eski yerleşimin yerine bugünkü Şebinkarahisar'ın merkez kentin Koloneia olarak ön plana çıktığını ileri sürmek mümkündür. Bayram Köyü yakınındaki eski yerleşim (Tepeköy=Cibossa) ile kalesiyle ön planda olan Koloneia, kendi tarihsel süreçleri olan iki ayrı yerleşim merkezi olarak değerlendirilmelidir.

İsola Kalesi: Şebinkarahisar'ın 20 km doğusunda, Şebinkarahisar-Alucra arasındadır. Hitit egemenliğinde tutulduğunu bildiğimiz Tilimra'nın kuzey ve kuzeydoğudan Kaşka, doğu ve güneydoğudan gelecek Azzi/

"Anadolu Kültür Mirasında Şebinkarahisar" yanı sıra ilçe belediyesinin katkı ve çabasıyla yapılan "Şebinkarahisar I. Tarih ve Kültür Sempozyumu" (2000) bildirimleri içerisinde önemli bilgi, belge ve doküman yer almaktadır. Giresun hakkında yapılan "İl Yıllığı" (1973) ve Cavit Akın'ın "Giresun Tarihi ve Kültürel Değerleri" (2014), Bülent Aydın'ın int. sitesinde yayımladığı çeşitli makaleler (örn Şebinkarahisar Kalesi, 2014) türünden yayınlanan eserlerde de ilçe hakkında çeşitli bilgiler bulunmaktadır.

Resim 6: Isola Kalesi'nin güneybatı uzantısı yükseltiler (Kalecik)

Hayaşa saldırıları karşısında gözetleme, savunma ve korunmaya elverişli bir yükselti üzerindedir. Kale'nin güneybatısında bulunan Kalecik yükseltilerinin de bu güvenlik mevkiinin konumunu destekleyen unsurlar arasında olduğu anlaşılmaktadır. Isola Kalesi ve çevre yükseltileri yanı sıra Çaldağları, bu havzayı Azzi / Hayaşa sınırları içerisinde yer alan Mindeval (Çamoluk) ve Alucra'dan ayırmaktadır

Şebinkarahisar Kalesi: İlçenin güneyinde bazalt bir tepe üzerinde yükselen kalenin ihtişamlı bir görünüşü vardır. Kalenin ne zaman yapıldığı belli değildir. Ancak, İlk Çağ dönemlerinde ekim-biçim yapılabilir ve su kaynakları açısından sorunsuz bu tür yerlerde çevreye hakim yükseltilerin çoğunlukla güvenlik ve tapınım mekânları olarak kullanıldığını biliyoruz. Kaldı ki, Hitit, Kaşka ve Azzi/Hayaşa arasında kalan bu tür yerlerde, uygun yükseltilerin güvenli yerleşim olarak kullanılmış olması akla yakındır. Bu nedenle, yöre hakkında araştırma yapan bilim adamlarının Şebinkarahisar Kalesi'nin ilk inşasının Roma öncesine gittiğine dair kanaatleri yerindedir.¹⁷

Hitit yazılı kayıtlarında Tilimra'ya ilişkin bilgilerden hareket edilirse, kuzeyde Tamzara yolu üzerinde kontrol noktası konumunda olan kalenin MÖ, XVI. yüzyıllarda güvenlik açısından işlevsel bir yer olabileceği ileri sürülebilir. Kale ve çevresinde yapılacak arkeolojik sondajlarla elde edilecek malzemelerden bunu doğrulayacak kanıtların çıkması mümkün görülmektedir.

Resim 6: Şebinkarahisar Kalesi

17. H. Karpuz, *Şebinkarahisar*, Ankara 1989, s. 14; H. T. Okutan, *Şebinkarahisar ve Civarı*, Giresun 1949, s. 79; A. A. Bayhan, *Anadolu Kültür Mirasında Şebinkarahisar*, Erzurum 2003, s. 10.

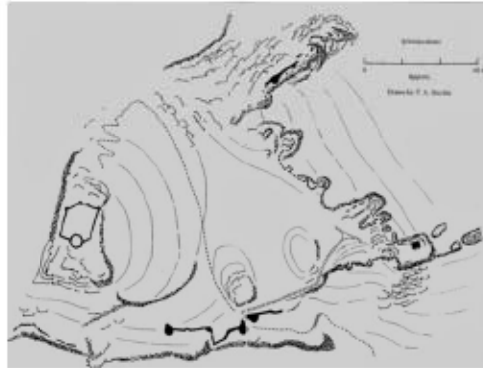
Resim 8: Selçuklu Kapısı
(Fot. M. Yeles, 1993)

Dış kalede; burç, duvar ve çeşitli yapı izleri yanı sıra su tüneller ve sarnıçları, yapının ilk inşa edildiği zamanlarla ilişkilidir. Kırk Badal diye adlandırılan su tünelinin bir benzeri Azzi/Hayaşa sınırları içinde olan Alucra'nın Kaledere Köyü Kalesi'nde de olması¹⁸ önemlidir. Kayalara oyulmuş hendek ve tünellere sahip bu tür yapılar, Urartulardan çok daha öncelikli olarak Hayaşalılara aittir. Kültürel, ticarî, di-

nî açıdan Urartular üzerinde büyük etkisi olan Hayaşalılar, diplomasi ve mimaride de onlara öncülük yapmış, tecrübelerini aktarmışlardır. Hayaşalıların Urartular öncesinde ilişkili oldukları Hititler ile bu devlete bağlı komşu alanlar üzerinde de etkilerinin olması oldukça doğaldır.

Çeşitli tarihlerde depremlerin ve işgallerin yaşandığı bölgede, kalenin kullanım, tamir ve tahkimatında bu bölgenin tarihsel geçmişinde varlık gösteren yönetimlerin katkıları olduğuna kuşku yoktur

Mengüçik hükümdarı Fahrettin Behramşah'ın 1184 tarihinde Kale'ye ilaveler yaptırdığı ve savunma gücünü artırdığı bilinmektedir. Kale'nin giriş kapısı üzerinde bulunan kitabe ve Selçuklu/Mengüçik çift başlı kartal kabartması 1896 yılında Rumlar tarafından sökülüp yok edilmiştir.¹⁹

Resim 9: Şebinkarahisar Kalesi'nin plan krokisi. (T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey, Vol II.*)

18. H. Karpuz, 13.

19. H.T. Okutan, s.189; H. Karpuz, s. 14; A. A. Bayhan, 16.

**ŞEBİNKARAHİSAR'DA
HAYAŞA HRİSTİYANLIĞI (PAULİKİEN/TULAY
HAREKETİ), PAULİKİEN TAPINAKLARI VE
KİLİSELERİ**

Doğuşundan bir süre sonra Anadolu'ya da nüfuz eden Hristiyanlık, yayılış aşamasında ülkenin farklı bölgelerinde, farklı kimlik ve dinlerin tepkileriyle karşılaşmıştır. Siyasî güç olarak başta Roma olmak üzere, bu farklı direnişler karşısında farklı yöntemlerle anlatılan Hristiyanlık belli oranda değişim ve dönüşüme uğramıştır. Başta Pavlus gibi propagandistler, Romalılara bu dini lanse ederken, onların temel inanışlarında var olan bazı tanrılardan

(Zeus, Apollon, Artemis/Venüs gibi) hareket etmiş, Hristiyanlığın doğasında olmayan teslis (Baba, Oğul, Kutsal Ruh) gibi paganist niteliğinde algılar oluşmuştur. Ortaçağlar süresince Bizans'ın çeşitli bölgelerinde ve Doğu Anadolu'da diğer ekonomik ve toplumsal kurumlardan daha etkin olan Hristiyan örgütlenmesidir ve başlangıçta Edessa'nın (Urfa) önemli bir ağırlığı vardır.

Teslis çerçevesinde Batıya doğru yayılan Hristiyanlığı yayan kişilerden biri de Kayseri'de bulunan Leon'dur. Leon'

dan el alan kişilerden biri de Arşak soyundan gelen Kirkor Lusavoriç'tir (MS, 257-331). IV. yüzyılın başlarından itibaren Doğu Anadolu'da yerleşen Hristiyanlık, prensip olarak bölgenin resmî dini olmuş ve Krikor Lusavoriç'ten son erkek torunu Sahak'a kadar (439) gelen ruhani reisler, bu dini kendi kültürel algıları seviyesinde yayılması için çaba göstermişlerdir. İlk Gregor-yen ruhani reislerin ana merkezi Muş'taki Ardaşat, daha sonra Eçmiyazın ve oradan Tovın'e nakledilmiştir. VII. yüzyılda ise tekrar Eçmiyazın olmuştur.

Kayserili Leon üzerinden teslise bağlı kalan Kirkor Lusavoriç'in Hristiyanlığı, ağırlıklı olarak Van Gölü- Erivan arasındaki etnik yapılar giderek homojen bir uluslaşmaya evrilmiştir. Dinin uluslaşmaya, uluslaşmanın da dine müdahil oluşu, Kirkor ardıllarının Roma- Ortodoksluğundan da ayrı bir Hristiyanlığa erişmesiyle (Gregoryen) sonuçlanmıştır.

Bizans İmparatorluğu'nda da aynı yüzyılın sonlarında kendini kabul ettiren Hristiyanlık, Doğu Roma ve Batı Roma farklılaşmasını derinleştiren unsurlardan biridir. Yine Hristiyanlık, Doğu Anadolu ve civar mıntikalarda değişik tezahürler içerisinde kabullenilmesi yüzünden; Doğu Roma ve Doğu Anadolu farklılığını çok daha ileri boyutlara çıkarmıştır. Hellen birliği ise,

Ortodoks Kilisesi'nin indirdiği son darbeden de önce Anadolu'da yaşayan ve çok çeşitli diller konuşan topluluklarca zaten geçersiz bir zihniyet olarak adı yok olmaya mahkûm bırakılmıştır.

Doğu toplumları V. ve VII. yüzyıllar süresince İmparatorluk Kilisesi'nden değişik ve ondan ayrı bir gelişme seyri geçirmiştir. Bunun yanı sıra imparatorluk diniyle kaynaşamayan bazı mezhep mensupları da Doğu'ya sığınmışlardır. Öyle ki doğu, eski Zerdüşt ve benzeri dinlerin izlerini ve kendi yerel putperest ananelerinin kalıntılarını barındıran bir yer olarak, mâdurların kendi inançlarını yaşayabilmek için geldikleri bir sığınaktır. Bu bölgede dinler özgünleşerek yeni mezhep formları içinde yaşanabildiği gibi, farklı din ve mezhepler arası iç ilişkilerle yeni anlayışlara varılabiliyordu.

Gnostisizm dini düşünce hareketlerinden sonra, Doğu Anadolu da dâhil, Mısır ve Suriye'nin batısında Monofizist¹ mezhebindeyken; Doğu Suriye üzerindeki toplumlar ve İran kesimlerinde Nesturilik² mezhebi hâkimdi.³

İmparatorluk Kilisesiyle zaman zaman ters düşen Gregoryen-Ermeni Kilisesi, aynı şekilde 451'de Khalkedon'da (Kadıköy) toplanan ruhani reislerin kararlarını da kabul etmemiştir. Bunlar Hz. İsa'da iki tabiatı kabul etmemekle beraber, O'nda, baba ile aynı nitelik ve öz, bir kişilik, Tanrılık görürler. A'raf'a (Purgarorice) inanmazlar. Papa'nın günah çıkarmak yetkisini reddederler. Ancak, eskiden beri var olan eski inanç kaidelerinden bir kısmını (Madag- denen hayvanı kurban etmek gibi) korurlar. Bunlar söz konusu farkların bir kısmıdır.

VI. yüzyıl Monofozist mezhebinin altın çağıdır. İmparatorluğa karşı devamlı direnmişler ve kendi kültür-edebyat, manastır hayatlarını geliştirmişlerdir. Diğer bir deyimle, kolonizatör grup ve parti olmaktan çıkarak örgütlü kurum hâline gelmişlerdir. Bizanslılar ve Monofozist mensupları dinen birleşmek hususunda beş kez teşebbüste bulunmuşlarsa

1. *Monofizist*: Tanrı, İsa ve Kutsal Ruh'un İsa 'da özümlemlenip tecelli ettiği varsayımına dayalı Hristiyanlık anlayışı. 451 yılında toplanan Kadıköy Konsilinde bu görüş mahkûm edilince, konsil kararlarını tanımayanlar Ortodoksluktan ayrılmışlardır.

2. *Nesturilik*: Hristiyan mezheplerinden biri. Adını İstanbul Patriği olan Nestorius'tan (MÖ, V.yy.) alır. Kendilerine Asurî ya da Doğu Kilisesi denmesini istemişlerdir. Nestorius, İsa'ya Kelam'ın inmesinden sonra hem İnsan hem de Tanrı karakterlerini taşıdığını söyler. Meryem ise Kelam'dan sonra Tanrı olan İsa'nın değil, insan olan İsa'nın annesi olduğu için ona "Tanrı'nın annesi" (Theotokos) denmesine karşı çıkmıştır. Nestorius'a göre İsa'nın insani kimliği ile tanrısal kimliği birbirinden ayrıdır; bu nedenle Nestorius öğretisi bazı kaynaklarda *diofizist* (iki tabiatçı) olarak adlandırılır. Bu görüşe göre çarmıha gerilirken tanrısal tabiat İsa'dan ayrılmış, sadece insan olan İsa acı çekmiş, çektiği acılar Tanrı olan İsa'ya dokunmamıştır. İsa'nın tanrısal nitelikli fakat tanrı değil; anası Meryem gibi kul olduğunu savunan mezhep. Kuzey Mezopotamya Asuri toplumunun büyük bir bölümü xvi. yüzyılda Papa'nın üstünlüğünü kabul ederek Katolik Kilisesi'yle birleşmiştir.

3. Christopher Dawson, *Batının Oluşumu*, (çev. D. Tayanç), s. 156 – 157; Felicien Challange, *Dinler Tarihi*, (çev. S. Tiryakioğlu), İstanbul 1972, s. 273.

da birleşememişlerdir.⁴

Justinianus zamanında yapılan birleşme hareketlerinin sonunda, İmparatorluk hiddetlenerek bazı Monofizist papazlardan görevlerini geri almış, cyaletlerindeki pek çok manastır, askerler tarafından işgal ettirilmiştir. O sırada karşı gelmeleri yüzünden bazı din adamları öldürülmüştür. Boşa giden ikinci teşebbüs, Heraklius, İran seferine çıktığı zaman Ermeni Katogirosu Yez'i Erzuruma çağırarak (629) yapmıştır.

Hayaşa Hristiyanlığı: Hristiyanlığın ilk yüzyıllarında Azzi/Hayaşa mirası üzerinde olan bu yöre toplulukları, kendi özgün Hayaşa Hristiyanlığı (Paulikien/Tulay) içinde olmuşlardır. Hristiyanlık, Hayaşa Bölgesine Kudüs-Pertek üzerinden ve birincil elden kaynaklarla ulaşmıştır. Nitekim bu anlayışta Teslis (üçleme), Hz. İsa'yı tanrı ya da oğul olarak taltif etme, Meryem'i yüceltme, haça itibar etme, resimleri kutsama yoktur ve hareketin fikrî yapısı Arsamotalı (Pertekli) bir din adamı tarafından sistematize edilmiştir.

Hayaşa Hristiyanlarının Otodoks Bizans ve doğuda Gregoryen Ermenilerle olan mücadeleleri seyrinde güneyde Arguvan ve Divriği'ye, kuzeybatıda Şebinkarahisar ve Zile'ye kadar sarkan bir saha içinde varlıklarını sürdürdükleri bilinmektedir. Anadolu'nun ilk melik devletlerinden olan Mengüçükler zamanında da Şebinkarahisar ve Divriği dâhil, bu yöreler Erzincan-Kemah merkezli siyasal ve kültürel oluşumun bir parçasıdır.

Kayadibi; İlk Çağ Tapınım Mağarası ve Bizans'ın "Panagia / Παναγία" sı

Bugünkü Kayadibi/Meryem Ana (Panagia) Manastırı'nın bulunduğu mekân, ne zaman işlevsel olduğunu bilemediğimiz eski bir tapınım mağarasıdır.

Resim 1: Kayadibi Kilisesi

Hayaşa ülkesinde ve Anadolu'nun çeşitli yerlerinde benzerleri olan bu tür mağaralar ilk dönemlerde sığılabilecek nitelikleri nedeniyle konut olarak kullanılmışlardır. Sonraki süreçlerde içlerinden bazıları konut olmaktan çıkıp doğrudan tapınım mekânı olarak kullanılmıştır. Büyük bir ihtimalle Kayadibi Mağarası da uzun yüzyıllar tapınım merkezi olanlar arasındadır.

Hristiyanlık öncesi son yüzyıllarda bölgenin popüler inançları göz önüne alındığında, bu alanın Mitra-Anahita ya da aynı düzlemde inanılan dönemin her hangi bir tanrısı ya da tanrıçası adına kullanılan tapınaklardan

4. C. Dawson, *age*, s. 157.

biri olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, ana kayanın çeşitli yüzeylerinde görülen oyuntular, mağaranın kendi varlığı ve mağara içinde rastlanan sunak çukurları, Anahita ile su bağı gösteren sarnıç, manastırın alt katında kullanılan taş duvarların daha eski bir döneme ait olması gibi birçok materyal, Kayadibi Mağarası'nın İlk Çağ tapınım alanlarından biri olduğu kanaatini desteklemektedir.

Hayaşa inanışlarında "Haya", Hurri / Hayaşa-Sumer ortak tanrılarında biridir.⁵ Ve başlangıçta Sumerlerde de baş tanrı konumundadır. Diğer birçok unsur ve materyal, Hayaşa ülkesiyle Mezopotamya arasında sürekli bir bağ olduğunu göstermektedir. Hristiyanlığın yayılışında da bu bağ devam etmiş, iki coğrafya arasında Murat ırmağı kıyısında bulunan bazı kentler bu ilişkilerde önemli

rol oynamıştır. Paulikien diye sıfatlanan Hayaşa Hristiyanlığı fikrinin lideri ya da en azından bu yöre inançlarının Hristiyanlıkla bağının devamında rol üslenen Samasotalı Paul'den hareketle; kuzey Hayaşa Hristiyanlığında eski Samasota yani bugünkü Pertek'in önemli bir merkez olduğu anlaşılmaktadır. Antakya, Urfa ve Kayseri ise diğer Hristiyanlar (Ortodoks, Süryani, Gregoren) için aynı öneme sahip merkezlerdir.

Resim 3: Kayadibi Mağarası zemininde yer alan sunak çukurlarından biri

tanrıdır. İran'da bu coğrafyanın müşterek baş tanrısı "Ahura-Mazda" olarak ifade edilir. Bu ifade çifti; Aramazd ve Ahura/ Mazda benzerliğini ve İran

Resim 2: Kayadibi Mağarası ağz bölümünün içten görünümü.

5. Tahir Erdoğan Şahin, **Hayaşa Bölgesi Tarihi I**, Ankara 2014, s. 23-29, 233.

Resim 4-5: Kayadibi Mağarası içinde bulunan doğal su deposu ve üzerinde oyuk ve mağaralar bulunan ana kayanın yüzeyinden bir kesit.

Mazdeizm dininin eski kaynağının nereye dayandığını göstermesi açısından da önemlidir. İran'ın asli kültürünü oluşturan Ahura-Mazda, Aramazd adıyla bu dönemlerin yeri göğü yaratan, mutluluk saçan, verim-bereket tanrısı olmuştur. Diğer tanrıların (Yunanlılardaki Zeus gibi) atasıydı. Kemah' ta (Ani) Aramazd adında bir tapınak kurulmuş ve adına boğalar, atlar, katır ve koyun gibi pek çok ehli hayvanlar kurban edilmiştir. Simgesi ateşti.⁶

Vuruna, Ahura-mazda ya da Aramazd olarak söylenegelen bu “baş tanrı”nın, Hayaşa coğrafyasında yedi büyük tanrı ve tanrıçaların (Anahit, Mihr, Nane, Tir, Barşamin, Astğik) “baba”sı sayılan Aramazd'ın kökeninin doğrudan hangi coğrafyadan çıktığı konusu tartışmalıdır. Ancak, Hititlerin Hurrilerden gelen Mitannilere dayanarak bu tanrıyı zikrettikleri, dolayısıyla Hurri- Vuruna/Varuna/Aramazd'ın Hurri-Mitanni- Hayaşa ile bağı olduğunu göstermektedir.

Hayaşa toprakları Haya-Haldi-Aramazd düzleminde güneş, kuş, aslan motifleriyle; Teşup düzleminde Ay-boğa motifleriyle ve kurban düzleminde at motifleriyle doludur. Bu din-sembol geleneği Hristiyanlığa rağmen yaygınlıkla kullanılmagelmiştir.

Ölüm sonrası göğe yükseliş, göksel katmanlar arası geçiş temleri vs. Hristiyanlık öncesi yüz yıllarda yoğun biçimde yaşanılmıştır.⁷ Arkeolojik verilerden Hayaşa ülkesinde yaşanan yoğunluğu görmek mümkündür.

Erken Ermeni yazılı kayıtlarına dayalı açıklamalardan biri de Aramazd'ın merkezî tapınaklarının Ani (Kemah) ve Erez (Arziya-Erzincan)'de olduğu bilgisidir.

Akatankeğos'a (Patmut'ivn Hayots', CVIII/4-5.) verdiği bilgide de görüldüğü gibi; İran- Arşakuni krallığı ve onlara bağlı Arşak kökenli

6. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1976, s. 117. Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark IV-2*, Ankara 1951, s. 641.

7. M. Eliade, *Dinler Tarihi/İnançlar ve İbadetler Morfolojisi*, (çev. M. Ünal), Konya 2005, s. 146.

idareciler Hayaşa bölgesine egemen olduklarında Ani ve çevresi (Tortan, Garni, Pakeriç), krallık mezarlığının (*gerezman*) bulunduğu yerdir. Ayrıca, İran kralı II. Hüsrev'in (279-287) özellikle Erez (Erzincan) ve Ani (Kemah) bölgesiyle ilgili bilgilerin verildiği yerde, bu tapınakların "ataları Arşakunilerin geleneksel ibadet yerleri" olarak nitelenmesi dikkat çekicidir. Kral Tirdat'ın bir fermanında halkın iyiliği, refahı, huzuru, bereketi, esenliğinin tanrıların ve krallarının yardımıyla gerçekleşeceği vurgulanarak kralların tanrısalığına işaret edilmektedir.⁸

Gizem ve gizemli sembolik veriler içeren Mitracılık Romalıları da derinden etkilemiş, bölgeye egemen olan Romalılar yerli halkla bu inancı bir ölçüde paylaşmıştır. Hurri- Mitanni ve bu sürecin bir parçası olan Hayaşa halklarında belli çizgi ve nitelikleri olan Mitra'nın ikincil olarak İran versiyonu olduğu gibi Roma versiyonunun da olduğuna kuşku yoktur.

Strabon, Zela kentinde Persler tarafından inşa edilen Anaitis Tapınağı'nın ilk rahiplerinin yörenin efendisi konumunda olduklarını belirtirken, bunu Pers egemenliğinin simgesel gücü, vergi toplama merkezi olduğunu vurgulamaktadır. Aynı tapınak Pontos halkı için önemli sorunlarıyla ilgili yemin yeri, onun zamanında ise hizmetkârları suistimal edilen, gelirleri kötüye kullanılan bir kurumdur.⁹ Bütün bu süreçlere

Resim 6: Kayadibi Mağarası'nın bulunduğu ana kitlenin batıdan genel görünümü.

8. Canan Seyfeli, *Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu*, *Ondokuz Mayıs Üniv.İ.F.Dergisi*, 2011, S.30, s.150-151.

9. Strabon, *XII, II – 3*, 37.

bakıldığında, Mitra'nın dini bir kült, toplumsal bir gelenek, gizem içeren tapınım ögesi, kişi- halk- seçkinler arasında farklı konumda olabilen bir algı ya da kurum, hatta dini ya da dindışı nesnelere toplandığı müze-tapınak merkezi gibi bir dizi niteliğinin olduğu görülür.

Mithra tören ve ritüelleri: Özellikle Doğu Anadolu'da yaygın bir kült olan "Mitra", "Mihtra" ya da "Mihra" hep aynı tanrıdır. Pont – Arsak krallarının (Mitridatlar) isim ve unvan kaynağı olmuş, adına "Mithriak" denen bayramlar yapılmıştır. Altı ayda bir yapılan bu bayramda insan dahi kurban edildiği ileri sürülmüştür.

"Mithra kültü", Romalı lejyonerlerce büyük ilgi ve hevesle karşılandı. Ancak, yukarıda değinildiği gibi, Mitanni- Assur- Hayaşa- Pers çizgisi içinde farklı versiyonlar içinde gelen bu inanç Romalılar tarafından da kendi zihniyet dünyalarına göre uyarlanmıştır. Nitekim Romalı Mitra dini üyeleri aristokratlar ve askerlerdi; kadınlar ise (Roma için insan bile sayılmayan köleler olarak) bu dine kabul edilmiyordu. Ayrıca boğa kurbanı (tauroktoni) Roma-Mitra törenlerinde esastır.¹⁰

Resim 7: Kayadibi-Isola Kalesi arasında bulunan yükselti kayalıkları.

Temiz, kutlu ve bakire gibi sıfatları taşıyan Anaitis geleneği daha sonraları çığrıdan çıkarılarak fahişe sembolüne dönüştürülmüştür.¹¹ Anaitis gibi kutlu bakirenin su gibi unsurlarla ilişkili bir tanrıçanın fahişeliği ap açık bir çelişki olarak görülmektedir. Bunun anlaşılması için, Anaitis kültüne sonradan eklenmiş Ninlil tanrıçasıyla olan bağımlı göz önüne almak gerekir. Nitekim, Anaitis'in genel anlamda ve ülkenin tümünde değil de belli

bir alanda (Zela Tapınağı) bu tarzda algılanması onun Ninlil boyutuyla alakalıdır.

Merkezi Constantinopolis olan Bizans yönetimi Hristiyanlığı kendi siyasal yapısı içinde, Merkezi Vaspurakan olan kitle de kendi siyasal oluşumuna katkı niyetiyle Hristiyanlık algısı oluştururken, Hayaşa halkı doğrudan kendi toplumsal kültürel tabanı içinde bunu yapmıştır. İlginç olan; Hayaşa Hristiyanlığının kadim Haya- Haldi- Ahuramazda- Mitra/Anahita- Zerdüşt-

10. David Ulansey, *Mitras / Gizlerin Kökeni*, (Çev. H. Ovactık), İstanbul 1998, s.12,15; W. Burkert, *İlk Çağ Gizem Tapıları*, (çev. S. Şener), Ankara 199, s.78.

11. Charles Texier, *Küçük Asya III*, s. 96 - 97.

Mani süreçlerinin mirasçıları olmalarına rağmen tevhîdi bir sadeliğe, diğerlerinin (Ortodoks ve Gregoryen) ise teslis, ikona gibi paganist geçmişe öykünen, siyasallaşan, siyasal yapılarla iş birliği yapan ve siyasal idarecilerle bütünleşen bir yapı içinde olmalarıdır. Bu açıdan bakıldığında, Bizans Ortodoksluğu ile Vaspurakan Gregoryen anlayışı “heretik” yani “sapkın” olarak nitelenebilir. Ne var ki siyasal gücün bu iki kitlede olması, yazın dünyasında “Paulikien/Tulay” (Hayaşa Hristiyanlığı) hareketini heretik olarak işlemiş ve işlemeye devam etmektedir. Görülen o ki, “heretik”, karşıtlıkçı ve ötekileştirici reflekslere dayalı göreceli bir kavramdan ibarettir.

Resim 8: Kayadibi Meryem Ana Manastırı

Resim 9: Meryem Ana Manastırı'nın üzerine inşa edildiği alt kat duvarlarından biri.

Kayadibi Mağarası'na dair yaptığımız gözlemlerden çıkan sonuç; daha önce doğal hâliyle kullanılan mağara bir dönem doğal barınak ve tapınım alanıdır. İlk Çağ'da da tapınım mağarası ve büyük ihtimalle dönemin anlayışına uygun tapınak inşa edilen bir yerdir. Hayaşa Hristiyanları bu eski tapınaklarını kendi Hristiyan kilisesi olarak kullanmışlardır. MÖ, IV- V. yüzyıllar arası tarihlerde Bizans'ın egemen olduğu bu yörede Meryem Ana adına dört katlı bir kilise binası yapılmıştır. Bazı kaynaklarda manastırın inşası için 481-490 tarihleri önerilmektedir.¹² Cumhuriyet Dönemi'nde ihmal edilen yapı özellikle 1960'lardan sonra domdılایلar tarafından sürekli tahrip edilmiş, son yapılan restorasyonla da bina eski yapı niteliğini vermekten uzak “yeni bir bina” hissini verecek duruma sokulmuştur.

Tüm bu hoyrathlıklara rağmen, anılan bölge ve mağara kadim bir geçmişin anısını yaşatan ender yerlerden biridir.

Meryem Ana Şapeli: Meryem Ana Manastırı'na çıkılan yolun sağında bulunmaktadır. Kareye yakın (3.20x 2.60 m.) dikdörtgen planda, köşe,

12. A. A. Bayhan, *Anadolu Kültür Mirasında Şebinkarahisar*, Erzurum 2003, 26-Dipnot:48.

Resim 10: Katadibi Meryem Ana Manastırı ve içinde yer alan bazı yapı unsurları.

nemi'yle örtüşen konut yapı unsurları bulunmaktadır. Düzlük alanda yapılan ekim nedeniyle eski konutlara ait ve birçoğu işlenmiş yüzlerce taş malzeme serpişik hâldedir.

İçlerinde değişik oranlarda ark ve yalak benzeri yontular olan kaya bloklarının bazılarında 10, 15, 25 cm çapında oyuklar bulunmaktadır. Bunların biri üzerinde esas sunak çukuru ortada, altında ve üstünde sıralı biçimde üçer oyuntu bulunan toplam yedi oyuklu olan özel bir sunak kayası dikkati çekmektedir. Yerleşimin güney uç bölümünde görece yüksek bir düzlükte özel-dinî bir binanın (Cibossa Kilisesi ?) inşa edilmiş olması mümkündür.

Yerleşimin yüzeyinde kemerimsi alanlarda ve sütun altlarında kullanıldığı anlaşılan pek çok nitelikli işlenmiş taş unsurlar bulunmakla

Resim 11: Tepeköy Yerleşimi konularında kullanılan yapı taşları

Resim 12: Tepeköy yerleşimi kilise mevkii.

13. Meryem Ana Manastırı, şapel ve diğer kiliselerin yapı ve sanatsal nitelikleri açısından geniş tanımlar için bak. A. A. Bayhan, **Anadolu Kültür Mirasında Şebinkarahisar** ve H. Karpuz'un **Şebinkarahisar**, Ankara 1989 dlı çalışmaları.

birlikte, olması gereken sütunlara rastlanmamıştır. Yüzeydeki buluntular, çok daha nitelikli taş unsurların başka alanlara taşınmış olabileceğini düşündürmektedir. Yüzeyde az sayıda ve Roma/Bizans dönemine ait seramik parçası bulunmaktadır.

Tepeköy Yerleşimi'nin Paulikienlere ilişkin yazılı kayıtlarda geçen Cibossa olma ihtimali yüksektir.

Resim 13: Tepeköy yerleşimi seramik parçası

Resim 14: Tepeköy yerleşimi yapı taşlarından biri

VII. yüzyılda yöre Doğu Roma'nın egemenliği olmakla birlikte nüfusun çoğunluğunu yerli halk teşkil etmektedir ve bunlar çoğunlukla Anahita/Mitra- Zerdüşt/Mani dinlerinden Hristiyanlığa geçen topluluklardır. Doğuda Gregoryen/Hayk Ermenilerinin baskısıyla batıya olan Paulikien göçleri, bu alanda onların nüfuslarını daha da artırmıştır.¹⁴

14. Paulikenlerin inancı ve tarihi hakkında en önemli kaynağın Sicilyalı Peter'in "History of the Manichaeans who are also called Paulicians" ın olduğu konusunda ve diğerleri için bak. Hamilton, J- Homilton, B. Ve Stoyanov, Y., **Bizans Döneminde (650- 1405) Hristiyan Düalist Hareketler**, (çev. L. Kuzucular), Ankara 2010, s. 41- 43. Atflarımızda **BDH-DH** kısaltmasıyla belirttiğimiz bu çalışmada belirtilen Latince, Yunanca ve diğer dillerde neşredilen bibliyografya için s. 479-485.

Paulikenler ve diğer Hristiyan Düalist hareketlere ilişkin derli toplu bir tarihçe ile ilgili metinlerin bir arada sunulduğu bu kapsamlı çalışma; Yuri Stoyanov'un Slav metinlerinin İngilizceye çevirisinde katkıda bulunduğu **Christian Dualist Heresies in the Byzantine World C.650-C.1405**, Janet Hamilton ve Bernard Hamilton'a aittir. Biz, Paulikenler ve diğer farklı Hristiyan anlayışlar konusunda bu çalışmanın İngilizcesiyle karşılaştırmalı olarak L. Kuzucular'ın oldukça yetkin olan çevirisini esas aldık. Adı geçen kitapta Sicilyalı Peter'in Tarihi s. 129-168. sayfalarda yer almıştır. Hamiltonların -Tarihsel Giriş- bölümüne yaptığımız atflarda **BDH-DH** kısaltmasıyla ile S. Peter'in ifadeleri, metnin kendi paragraf no'ları verilerek (örn. S.Peter, **Historia**, 20) kullanılmıştır.

Anılan eserin çeviri saptırması ve bazı mezhep ya da inanışların suistimaline ilişkin etik dışı tutum ve bilimsellikten uzak neşriyat kirliliği için **BDH-DH**, -Yayınevinin Önsöz-, s. 9-not. Ayrıca, Hamza Aksüt'ün Paulikien gerçeğini istismar edenler için haklı ve yerinde eleştirileri için bk. www.zohreanaform.com, Zöhre Ana Form, www.alevicenlar.net

Resim 15: Tepeköy yerleşim alanı.

Evrensel kilisenin kendileri olduğu iddiasında olan Paulikienler, Hristiyan teolojisi içinde kalarak yorumda bulunmuş, Ortodoks ve Gregorgen olmadıkları gibi eski Anahita-Zerdüşť ya da Mani dininde de kalmamışlardır. Ancak, bu süreçte dinî değilse de kültürel olarak miraslarına yeni dinleri içerisinde sahip çıkmaları doğaldır.

Bizans yönetiminin gasp ettiğine inandığımız Kayadibi Mağarası ve eski tapınaklarına “kaybettikleri kutsal mekân” olarak hâlâ önem verdikleri ve imkânları ölçüsünde bu alanla ilgilerinin olma ihtimali vardır. Tepeköy, bulunduğu yer itibarıyla Kayadibi’ni görmekte, özellikle gün batımında o alan, geçmişin tüm anılarıyla Tepeköy halkının gözü önünde bulunmaktadır.

Sicilyalı Peter’in verdiği ve doğruluğu teyit edilebilen bilgiye göre Paulikien hareketinin fikri babası Samasotalı Paul (260- 272) olmakla birlikte¹⁵ bu hareketi örgütlendiren Mananalısli Konstantin’dir. Mananalıs bugünkü Mans (uyd.adı: Çayırılı), Tercan ve güneyde Samosata, yani bugünkü Pertek’e (Adıyaman Samsat’tan ayrı) kadar olan bölgenin genel adıdır. Bu yerleşim Mezopotamya- Yukarı Ülke arasında geçmişte olduğu gibi, Hristiyanlık döneminde de Yukarı Fırat Havzası ile Filistin- Mezopotamya- Kuzey

15. İskender Oymak, *Paulikienlerin Tarihçesi*, s. 137.

Resim 16: Tepeköy yerleşimi sunak taşı parçası

Cibossa'da görev aldığı tarih yaklaşık 655'tir.¹⁷ "Yeni bir dönem, yeni bir başlangıç için yeni bir isim" geleneğine uygun olarak adının "Silvanus" olduğunu deklere eder.

Konstantin- Silvanus'un Mananalıs'ten batıya gelmesinin temel sebebi, Ermeni kaynaklarının da teyit ettiği gibi, doğu Gregoryen Ermenilerinin baskısıdır. Konstantin Silvanus'a karşı Bizans yönetimi ve kilisesi de gerekli toleransı göstermese de, görece ve kontrol dahilinde bu alanda daha rahat faaliyette bulunabilmiştir.¹⁸ Nitekim Cibossa'da 27 yıl kalır. O sürede pek çok taraftar kazanır. Mananalıs- Şebinkarahisar, hatta Zela (Zile)'ya kadar uzanan alanlarda eski Mitra/Anahita geleneklerine bağlı toplulukların olması, bu yayılıştaki önemli olmuştur. Kaldı ki, Konstantin ve yandaşlarının sahil kilise ve Hristiyanlık anlatımları bazı Ortodoksların da onlara katılımını sağlamıştır. Bu gelişmeler Ortodoks Kilisesi'ni ve Bizans İmparatorunu tedirgin etmiştir.

Bizans İmparatoru II. Konstantin, Konstantin Silvanus ve taraftarlarının Ortodoks Kilisesi ile uzlaşmalarını, onların merkezî idare ve kilise

16. Hristiyan tarihi uzmanı Samuel Vila'a göre M.S. 660 yılında Constantin'e kendi evinde kabul ettiği bir kilise yetkilisinin kendi avuçlarına altın değerinde bir kitap olan Yeni Ahit'i bırakmıştır. Constantine bu kitabı okuyunca Mesih'in kurtuluş planını anlamış ve onu diğerleriyle paylaşmayı arzulamış ve etrafında vaizler ve diğer inananları toplayarak bu gün Paulikenler diye bilinen grubun tohumlarını atmıştı. Samuel Vila, *A las fuentes del cristianismo*, Madrid 1976, s. 203.

17. J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête Arabe jusqu'en 886*, Fortemoing- Paris 1919, s. 90, n. 1.

18. Leon Arpee, *The Armanien Awakening, A History of Armanien Churc 1820-1860*, London 1909, s. 65; İ. Oymak, s. 140. Otzunlu Yohan'ın topladığı Sinod'da alınan kararların 32. Maddesinde "Hiç kimse, Paulikien denen bu ayıplı insanların ve onların habis tarihatının bulunduğu yerlerde bulunmayacak, bunlara yaklaşmayacak, bunlarla konuşup onları görmeye gitmeyecek." türünde ifadeler yer verilir. Ancak, "Paulikienlerin Haç'ı inkâr" edişlerinden büyük endişe duydukları, esas gündemlerini de haç ve suretlere karşı çıkılmışlığının oluşturduğu anlaşılmaktadır. Burhan Oğuz, *Türk Halk Düşüncesi ve Hareketlerinin İdeolojik Kökenleri II*, İstanbul 1997, s.12. BDHDH, s. 55.

Resim 17- 18 : Tepeköy yerleşimi yüzeyde bulunan taş unsurlar.

yasalarına uymalarını sağlamak için Symeon (Simon) adında bir görevliyi bölgeye gönderir. Ancak, Ortodoks yönetim ve kiliseyle Paulikien Kilisesi arasında bir uzlaşmaya varılamamış, taviz vermeyen Konstantin Silvanus, imparator'un emriyle öldürülmüştür.

Didaskalos Symeon (Titus) ve Cibossa: Konstantin Silvanus'un ölümüyle bir süre Paulikien halk lidersiz kalmış, bu sürede Ortodoks din adamları onları inançlarından döndürmek için yeni bir çaba içine girmişlerdir. İçlerinde Symeon'un da bulunduğu iki mezhep mensupları arasında çok sayıda diyalog ve tartışmalar yaşanmıştır. İstanbul'a dönen Bizans görevlisi Symeon, görevinde başarılı olamadığı gibi Hayaşa Hristiyanlarının görüşlerinden derin bir biçimde etkilenmiştir.

Üç yıl sonra Cibossa'ya dönen Symeon, bu kez Hayaşa Hristiyanlarının yani Bizans ve Gregoryenlerin adlandırmasıyla Paulukienlerin lideri (didaskalos) olarak kabul görür. Büyük bir ihtimalle Grek kökenli olan Symeon "Titus" adını alır ve onun gayretleriyle Paulikien Kilisesi yeniden canlanır.

Symeon Titus'un samimi gayretlerine rağmen, Konstantin Silvanus'un evlatlık edindiği Justus'un didaskalos olma hırsı nedeniyle topluluk içerisinde huzursuzluklar çıkmıştır. Justus'un Symeon Titus'a karşı geliştirmeye çalıştığı tezlerde, onun Bizans Ortodoks Kilisesi'ne karşı yaranma çabasının olduğu sezilmektedir. Nitekim, gerekli alt yapıyı ördüğünden emin olarak Koloneia (Şebinkarahisar) Ortodoks piskoposuna gidip kendisinin ve Symeon-Titus arasında bir seçim yapmasını istemiştir.¹⁹ Koloneia piskoposu doğal

19. Justus'un dinî liderlik hırsı ve Ortodoks Kilisesi'yle uzlaşma çabası bir tarafa bırakılırsa, onun St. Paul'un düşünceleri ile Paulikien öğretisi arasında uyumsuzluklar olduğu yönündeki kuşku ve kanaatinde doğruluk payı bulunmaktadır. Paulikenler gerek St Paul ve gerekse St. Peter (Petrus)'in düşüncelerini yeterince öğrenmemiş ya da yeterince önemsememişlerdir. Onların St. Paul vurgusu, egemen Hristiyan dünyasına karşı bir korunma ihtiyacı olarak gözükmemektedir. Zira Paulikenler St. Peter'i okumuş olsalardı, Silvanus'un St. Paul'un değil St. Peter'in yazıcısı olduğunu görürlerdi. (*Petrus 1. 5. 12:* " Kendisini sadık bir kardeş

olarak Justus'dan yana tavır almış, Symeon-Titus'u İmparator II. Justinian'a ihbar etmiştir. Bu ihbar soucu yakalanan Titus ve ona bağlı olanların ölüm cezasına çarptırılmış, İmparatorluğun görevlisi biri olmasından, dolayısıyla Tanrı'yı ve İmparatoru hayal kırıklığına uğratmasından duyulan kinle diri diri yakılmıştır.²⁰

Symeon-Titus'un ölümüne neden olan ve Ortodoks Kilisesi'yle uzlaşma yoluna giden Justus ve yandaşları topluluk içerisinde bekledikleri saygıyı bulamamışlardır. Cibossa'daki Paulikien Kilisesi'nin Ortodoks Kilisesi'yle yaptığı uzlaşma, hareketin kendi ilkelerinden saptığı anlamına geldiği için buna karşı topluluk üyeleri tepki göstermişlerdir. Bu gelişmeler, Mananalıslı Konstantin Silvanus'un öğretilerine bağlı kalanlar üzerinde artan bir zulüm süreci başlatmıştır. Zulme uğrayanlar arasında Hayaşa'nın batısından gelen Paul adlı biri de vardır.

Cibossa'dan Epispharis'e: Paul, oğulları Genesisius ve Theodore ile birlikte Doğu Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesinin zulmünden kaçıp Koloneia'ya gelenler arasındadır. Bu kez Justus döneminde yapılan zulümden kaçmak zorunda kalmış ve Koloneia'dan ayrılıp Phanoriya (Erbaa)'da bulunan Epispharis'e gitmiştir.²¹

Paul, her ne kadar Paulikien hareketini toparlamayı başarsa da onlar üzerinde yeterli dinî otoriteyi kuramamıştır. Bu nedenle didaskalos

saydığım Silvanus vasıtası ile size kısaca yazdım, sizi teşvik ederek Allah'ın hakiki inayeti budur diye, şahadet ettim; onda durun"). Böylece St. Pavlus'a çağrışım olması için Mananalıslı Konstantin'in Silvanus yerine başka bir ad alması gerekirdi. Ayrıca bak. **BDHDH**, s. 52. n. 40.

20. **BDHDH**, s. 53, 150; Tahir Erdoğan Şahin, **Hayaşa Dönemi Tarihi II**, s. 78.

21. Sicilyalı Peter, Paul'ün Şebinkarahisar'ın batısında Phanaröia'daki (Samsun-Amasya- Tokat arası= Erbaa yayınında Kale Köy) Epispharis'e gittiğini yazar. Ancak, Lemerle (**T&M 5** , s. 77-78) ve bazı araştırmacılar bu yerin Armenia'nın sınırında olabileceği görüşündedirler (**BDHDH**, s. 54, n. 44). Buna göre Epispharis'in Fırat'a yakın bir yerde, Erzinçan – Susehri arasında olması gerektiği sonucu çıkarılmaktadır. Biz, Paulikienler hakkında doğrudan ve verdiği bilgilerin tarihselliği açısından doğru olduğu kanaatinde olduğumuz Sicilyalı Peter'in "Epispharis" (bugünkü Erbaa yakınında) kaydının da doğru olduğunu düşünüyoruz. Yapılan itirazların nüfus- coğrafya adlarının özdeşleştirilmesinden kaynaklanmış olmasıdır. Nitekim, daha önce "Arasta- Ararat- Armania" diye adlandırılan coğrafya belli bir alandan (Zagros- Van Gölü arası) geniş bir alana (Doğu Anadolu) teşmil edildiği gibi, büyüyen coğrafya oranında ayrı halklar da "Armenyalı" diye tek bir ada indirgenmiştir. Hayaşa Bölgesi adı yerine Armania adının kullanımı ön plana geçtiğinde Hayaşalılar da "Armenyalı" olarak ifade edilmiş, onların Niksar, Zile, Erbaa'daki varlıkları "Armenyalı" biçiminde algılanmıştır. İhtimal ki, bazı çağdaş araştırmacılar, kaynaklarda geçen Armenia ve Armenyalı genellemesinden doğan kargaşayı ve çelişkileri göz önüne almaksızın Armenyalılar oranında Armenia sınırı çizmelerinden dolayı S. Peter'in kaydını "sehven" diye nitelendirmiş olmalı. Oysa ki, Balkanlara göçtürülen Paulikienlere de Armen ya da Armanialı denmiş, Gregor Ermenilerle Armenyalı Paulikienlerin ayırdına dönemin yazarı Anna Commena bile değinmiştir. Anna Kommena, **Alexiad**, (Çev. B. Umar), İstanbul 1996.

olduklarını iddia eden oğulları Genesisius ve Theodore arasında rekabet başlamıştır. Paul liderlik için Genesisius'u desteklemiş, 718'de Paulikienlere lider olan Genesisius, "Timothy" adıyla 748 yılında ölünceye kadar otuz yıl bu görevde kalmıştır.

Bizans siyasi yönetimi ve Ortodoks Kilisesi'nin gölgesinde olduğu, evlatlık olarak babasına nankörlük ve ihanet ettiği için Justus'un liderliğini Paulikienler arasındaki çok az kimsenin kabullendiği anlaşılmaktadır. Paul ve yerine geçen Timothy gerçek didaskalos olduğu için, Cibossa da eski önemini yitirmiş, 728 tarihi sonrasında Phanoria'daki Epispharis Kilisesi önem kazanmıştır.

Başta Sicilyalı Peter olmak üzere, dönemin kaynakları ve çağdaş araştırmacıların yazdıklarından hareketle yukarıda verilen bilgilerden; Cibossa'nın Koloneia yakınında, bu kentin güneyinde bir yer olduğu anlaşılmaktadır. S. Peter'in ifadesiyle "*Kolonea'nın bir kastronu (yakın beldesi) olan Cibossa'da yaşamaya başladı.*"²² Bu yakınlık nedeniyledir ki, kaynaklarda yer alan göçler için "Cibossaya gitti" ibarelerine eş değer olarak "Koloneia'ya gitti" de denmekte, böylece iki alan arasının oldukça yakın olduğu izlenimi edinilmektedir. Koloneia'ya yakın ve bu kente eş değerde olan bir başka yer güneyde bulunan Nikopolis, yani bugünkü Suşehrine yakınındaki Pürk köyüdür. Hiçbir kayıta Cibossa'nın ne Nikopolis'e ne de başka bir alana yakınlığından bahsedilmemiş, yalnızca Koloneia zikredilmiştir.

Bizans İmparatoru'nun emriyle Constantin Silvanus'un hallini anlatan S. Peter'in bir diğer kaydında : "*Symeon oraya(Colonea) vardı, yerel arhondlardan Typhon adında birini yanına aldı. Orada hepsini bir araya topladı ve onları Colonea beldesinin güneyine götürdü. O alçağı müritlerinin karşısına dikti ve onu taşlamalarını emretti. Müritleri taşları arkalarına alıp arkalarına doğru fırlattılar ki Tanrı tarafından gönderildiğine inandıkları öğretmenlerine değmesin. Bu Salo-anaus²³ bir süre önce Justus diye bilinen birini evlat edinmiş ve ona Maniheist sapıklığını öğretmişti.²⁴ Şimdi ondan (Justus'tan) verdiği eğitim ve öğretisinin karşılığı olarak kendisine yaklaşan bir armağan alıyordu. Kraliyet görevlisinin emriyle Justus bir taş aldı, ikinci bir Goliath (Golyat) gibi, taşı fırlatarak onu öldürdü. Atılan taşlar nedeniyle günümüzde oraya Soros (Heap-Yığın) denir.*"²⁵ Bu ifadeler de, Justus'un Constantin Silvanus'a karşı yaptığı nankörlük ve ihanetinin yanı sıra Cibossa'nın (Colonea'nın beldesinin güneyinde) Tepeköy 'le lokalize edilebileceğini göstermektedir.

22. BDHDH, s. 147.

23. Salo-anaus: "Silvanus" adı üzerinden üretilen ve asıl adı dönüşüme uğratarak tahkir edilen bir sıfatlandırma, aşağılama.

24. Gerek Ortodoks Bizanslılar ve gerekse Gregoryen Ermeniler, Hayaşa Hristiyanlarını "Hristiyanlık" dışında göstermek için sıklıkla ve sürekli olarak onları "dinsiz", "sapık", "Maniheist" olarak suçlamışlardır.

25. BDHDH, s. 148.

Yaptığımız yüzey araştırmalarında, Şebinkarahisar- Suşehri ve Ezbi- der arasında, Şebinkarahisar'ın 5 km güneyinde bulunan Tepeköy dışında, Cibossa Kilisesi'nin olma ihtimali bulunan her hangi bir yere tesadüf edemedik.

Tepeköy alanı içerisinde bulunan taş unsurlar ile Hayaşa Bölgesi'nin diğer Paulikien Kilise yıkıntıları malzemeleri arasında şaşırtıcı benzerlikler bulunmaktadır. Ayrıca, Tepecik yerleşimi içindeki Hristiyanlık öncesi ritüel kaya bloklarında yer alan sunak oyuntuları da diğer Hayaşa paganist dönem yerleşimlerinde bulunanlarla benzerdirler. Burdan hareketle, Paulikienlerin yer seçiminde eski kutsal mekânları tercih ettikleri de anlaşılabilir. Tepeköy yerleşiminin Hristiyanlık öncesi Kayadibi tapınım mağarasını görmesinin de önemli olduğuna yukarıda değinilmiştir.

Cibossa Kilisesi'nin Koloneia'da hüküm süren Bizans yöneticileri ve Koloneia piskoposluğunun denetleyebilecekleri bir mesafede olması, bu ege- menlerin de işine gelmiş, Cibossa'nın Paulikien Kilisesi olarak yüz yıla ya- kın hizmet vermesi mümkün olmuştur.

Büyük devlet olarak Bizans, tebaası içinde olan farklı etnik ve dinlere mensup halklara karşı, en azından bazı dönemlerde kısmen toleranslı olduğu bilinmektedir. Bizans'ın Paulikien kitlelere karşı baskı kurmasında doğudaki Gregoryenlerin kışkırtıcılıklarının da olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, 728' lerde Paulikien Merkez Kilisesi'nin Phanoria gibi daha batıda ve Gregor- yenlerin kışkırtıcı etkisinden uzaklaşmaları doğaldır. Tepeköy / Cibossa ile Phanoria arası coğrafi yapı da doğudan batıya olan göçlerde kolaylık sağla- mıştır.

VIII-IX. yüzyıllar içerisinde Gregoryen ve Ortodoksların Paulikienler üzerinde baskılarının arttığı, onlara katliamların yapıldığı, tapınak ve kilise- lerinin yıkıldığı, bizzat Ermeni ve Bizans kaynaklarında yer almaktadır. Te- peköy yerleşimi ve burada bulunan Paulikien Kilisesi'nin de daha o dönem- de yıkılmış olabileceği, yerleşimin bugünkü konumundan anlaşılmaktadır. Diğer Paulikien tapınaklarının başına geldiği gibi, bu alanın nitelikli malze- meleri yeni yapılan Bizans dinî ve resmi yapılarında kullanılmışlardır. Nite- kim, Koloneia Merkez Kilisesi yapısında kullanılan bazı sütun başlıklarıyla Refahiye-Pösür eski yerleşimi Paulikien kilisesine ait sütun başlıkları, Sama- sota'daki bazı kadim Paulikien kilisesine ait taş unsurlar, ayrıca Çayırılı- Pi- riz köyünde olan ve yine Paulikienlere ait kilise kalıntıları, Refahiye Divir köyünün kuzeydoğusundaki eski yerleşimin yüzeyindeki taş malzemeler bir- birlerine oldukça benzer niteliklere sahiptir.

Yaycı Köyü Kilisesi: Tepeköy mevkiinin kuzeyinde bulunan Yaycı köyü içerisinde de Bizans döneminde inşa edilen bir kilise mevcut iken, cami ve imam evi binası yapımı için yıkılmıştır. 1975'lerde yıkılan binada hiçbir ikona ya da haç olmadığı belirtilmiştir. Büyük ihtimalle Paulikien halka ait bu kiliseden geriye taş merdivenler kalabilmiştir.

Resim 19: Yayıcı Köyü Kilisesi'nden bugüne yalnızca taş merdivenler kalmıştır. Kilise için emek verilip yontulan tüm taşlar cami ve imam evi için kullanılmıştır.

Resim 20: Şaplıca köyünün Asarcık Mahallesi'nde kilisenin bulunduğu alan ve mahallenin kuzeybatısında bulunan Merzem Ana Kayası.

Turpçu Köyü Kilisesi: Şebinkarahisar'a bağlı Turpçu köyündeki kilise, iç mekanı büyük oranda değiştirilerek camii olarak kullanılmaktadır. Dış duvarları yanı sıra sütun, paye, başlık gibi çeşitli unsurlar kiliseye aittir.

BİZANS/RUM KİLİSELERİ

Şebinkarahisar- Merkez Kilisesi : Şebinkarahisar'ın merkezinde, yörenin büyük kiliselerindedir. Şebinkarahisar Kalesi'ni 400 m kadar kuzeyindedir. Kilise 1939 depreminde yıkılan binalar arasındadır. Bugün, kalan alt duvarları ve bahçe hâline dönüşen mekânıyla özel konut olarak kullanılmaktadır. Kilisenin ilk inşa tarihini Bizans'ın bölgede egemen olup Koloneia'yı dinî merkez olarak da kullandığı zamanlara kadar (yaklaşık V-VI. yy.) götürmek mümkündür. Ancak sonraki yüzyıllarda zaman zaman tadil edildiği, XIX. yüzyılda ise son biçimini aldığı söylenebilir. Kiliseye ait bazı unsurlar çevreye dağılmış birçoğu da başka yapılarda kullanılmıştır. Bir evin bahçe merdiveni yapımında kullanılan bu tür bir buluntu üzerinde 1575 tarihi kayıtlıdır.

Resim 22: Şebinkarahisar Merkez Kilise'sinin alt katını oluşturan duvarları

Resim 23-24 :Kuzey Şebinkarahisar-Merkez Kilisesi'ne ait duvarlardan ayrıntı.

Kilise ve çevresinde uzak ya da yakın geçmişe ait çok sayıda arkeolojik malzemelere rastlanmaktadır. Kilise yakınında ve onunla ilişkili bina kalıntılarından biri de “Kilise Okulu” olarak anılmaktadır.

Şehir merkezinde, Taşhanlar mevkiinin çevresi dâhil başka kilise alanları da bulunmakla birlikte, bunlar tamamen yok olmuş ya da harap durumdadırlar.

Resim 25: Şebinkarahisar-Merkez Kilisesi yakınındaki evlerden birinin bahçesinde bulunan lahitlerden biri.

Resim 26: : Şebinkarahisar içerisinde bulunan bir çeşme ve eski yapı unsurları. Merkez Kilisesi'ne yakın bir alanda bulunan yazılı ve tarihli taş bloklardan biri.

Resim 27: Merkez Kilise Güney Batısında Kilise Okulu

Resim 28: Merkez Kilise çevresinde bulunan dibek taşı

Resim 29: Merkez Kilise çevresinde bulunan ve kiliseye ait sütun

Resim 30: Merkez Kilise çevresinde bulunan sütun başlığı

Asarcık Kilisesi: Şebinkarahisar'ın 15 km. kuzeydoğusunda, Yeni Giresun yolu üzerinde Şaplıca köyünün Asarcık mahallesinde, Asarcık Deresi kıyısında yer almaktadır. Kitabesinden anlaşıldığına göre 1890 tarihinde inşa edilmiştir. Üç nefli ve bazilikal plandadır. Kesme taş ve moloz taş kullanılmıştır. Fresko tekniğinde yapılan resim ve motifler büyük ölçüde tahrip edilmiştir. Özel mülk dâhilinde ahır ve samanlık olarak kullanılmaktadır.

Resim 32: Asarcık Kilisesi

Resim 33: Asarcık Kilisesi sütün başlıkları

Resim 34-35-36: Asarcık Kilisesi'nin iç mekânından görüntüler.

Licese Kilisesi: Şebinkarahisar'ın 10 km. kadar kuzeydoğusunda Şaplıca köyü- Licese mahallesindedir. Kitabelerinden 1874 Aziz Georgias yapıldığı, 1875 te Elisabet Sagdoglina adında varlıklı birisinin 1875'te kiliseye bağışta bulunduğu öğrenilebilmektedir. Üç nefli ve bazilikal planda kesme taş kullanılarak yapılmıştır. Fresko tekniğiyle melek resimleri, hayvan ve bitki konulu kabartmalarıyla dikkati çekmektedir. Planı, ölçüleri, malzemesi, tekniği ve tezyinatıyla oldukça özenilerek inşa edilen yapılardan biridir. Özel mülkiyet içerisinde ahır ve samanlık olarak kullanılmaktadır.

Resim 37-38: Lice Kilisesi'nin(doğudan ve güneyden) görünüşü.

Asarcık ve Licese kiliselerinin kullanım biçimi hoş olmamakla birlikte, devlet mülkiyetinde olup domdılaların yıkımına ve yağmasına karşı tedbir alınmayan birçok eserden daha şanslıdır.

Resim 39: Lice Kilisesi'nin içten görünüşü

Şaplıca'nın Göynük Mahallesinde, Tamzara Mahallesinde, Balcana köyünde olanlar başta olmak üzere, Şebinkarahisar ve çevresinde çeşitli kilise ve kalıntıları mevcuttur. Ayrıca şehir merkezinde ve bazı köylerde tarihî han, cami, mezar, köprü, hamam ve çeşmeler bulunmaktadır. Bunlar Mengüçik/ Selçuklu, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemlerine ait yapılar olarak bugüne kadar gelebilmişlerdir. Ancak birçoğu gerekli ihtimamı görmediği için harap durumdadır. Üzerinde Akkoyunlu Dönemi'nde koç, pars ve ongunların yer aldığı Gürcü Köprüsü gibi yapılar ise tümüyle yıkılmış ve tezyini unsurlar kaybolmuştur. Bugüne kadar eserlerin restorasyon

amacıyla eski kimliğinden çıkarıcı yenilenme ameliyesinden çok, kendi orijinal unsurlarıyla birlikte korunmaları önceliklidir.

334

Resim 40: Şebinkarahisar- Taşhanlar. Zamana karşı direnmeye çalışan yapı bir taraftan da çevresini kuşatan yeni ve estetikten mahrum beton yığınları arasında kaybolmaya ramak kalmış çok sayıda tarihi mekânlardan biridir.

Resim 31: Şebinkarahisar eşrafından Halis Sağır (doğum:1924)

**ERZURUM KONGRESİ ŞARKÎ KARAHİSAR
(ŞEBİNKARAHİSAR) DELEGESİ “ŞEYHÜ’L ETİBBÂ”
(TABİBLER DEDESİ) Dr. MAHMUT CEMİL ŞENCAN
(1893-1983)**

Ahmet Necip GÜNAYDIN*

Erzurum Kongresi, Millî Mücadele'nin hazırlık döneminde yapılan önemli bir toplantıdır. Bu kongre, Altı Doğu Vilayeti (Sivas, Erzurum, Bitlis Van, Mamuret'ül Aziz (Elazığ), Diyarbakır), Trabzon vilayeti ve bölgedeki bağımsız sancakların (müstakil liva) düzenlemesi ve katılımı ile gerçekleşmiştir.

Uluslararası bir proje ile Doğu Anadolu Ermenistan yapılmak istenirken; Doğu Karadeniz (Trabzon Vilayeti) Rum- Pontus devletini yeniden ortaya çıkarma amaçlı eylemlere sahne oluyordu.

Ermeni ve Rum tehditlerine ve bunların arkasındaki sömürgeci devletlerin tutumuna karşı bölge halkının birlik ve beraberliğini sağlamak, tehditlere karşı alınacak önlemleri görüşmek üzere Erzurum Kongresi toplandı. Bu kongreye delege olarak katılan şahsiyetlerden biri de Dr. M. Cemil Şencan'dı.

Erzurum Kongresi'ne Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri

1. Fazlullah MORAL – Sivas Merkez Sancağı Delegesi
2. Yusuf Ziya BAŞARA– Sivas Merkez Sancağı Delegesi
3. Recep DİNÇER – Zara (Koçgiri) Kazası Delegesi
4. Hayrullah SEYHAN– Divriği Kazası Delegesi
5. İsmail Hakkı ÇEÇEN – Suşehri Kazası Delegesi
6. İbrahim Süreyya YİĞİT – Amasya Sancağı Delegesi
7. Dr. Mahmut Cemil ŞENCAN - Şarkıkarahisar Sancağı

Delegesi

8. Mehmet Rıfat ARKUN – Tokat Sancağı Delegesi
9. Çadırcızade Ali – Koyulhisar Kazası Delegesi
10. Mehmet Mustafa ATAY – Mesudiye Kazası Delegesi
11. Mehmet Şeref – Niksar Kazası Delegesi
12. Hüseyin Hüsnü ÖZHAN – Alucra Kazası Delegesi
13. H. M. Sırrı KAYMAZ – Reşadiye Kazası Delegesi

Erzurum Kongresi'ne yaklaşık 56 delege katılmış, Sivas Vilayeti ise 13 delege ile temsil edilmiştir. Bu rakamlar Sivas vilayetinin ciddi bir katılım sağladığını ortaya koymaktadır.¹

*Cumhuriyet Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü Öğretim Üyesi

1. Ahmet Necip Günaydın, Erzurum Kongresi'ne Katılan Sivas Vilayeti Delegeleri, CÜ. AİAUM yay No:4 s.13.

**Dr. Mahmud Cemil (ŞENCAN), Şarkîkarahisar
(Şebinkarahisar) Sancağı Delegatesi**

Giresun- Dereli İlçesi Sarıyakup köyünden "Mumcânoğulları" ndan Mehmet Hulûsi Efendi ile İmam Ahmed Efendi kızı Gülayşe Hanım'ın oğludur. Babası Fatsa'da imam iken 1893 yılında burada doğdu. Babası Karahisar İdadisi'nde Hoca iken, İlk ve Rüştiyeyi onun yanında okudu. 1907'de Trabzon İdadisi'ne başladı. Son sınıfa geçmişken yazın çıkan kolera yüzünden İstanbul Mercan İdadisi'ne gitti ve orada bitirdi. 1910'da İstanbul (Haydarpaşa) Askeri Tıbbiyesi'ne yazıldı. I. Dünya Savaşı başlayınca, tıp son sınıf öğrencileriyle birlikte Gümüşsuyu Hastanesi'nde kurs gördü. 16. Tümen Seyyar hastanesiyle Çanakkale- Arıburnu cephesine gitti. Yaralı Mehmetçiklerin tedavi ve protokol hizmetlerini gördü. Burada kazanılan zafer üzerine "Harp Madalyası" ile ödüllendirilip, terhis sonrası fakültesine döndü.

1917' de Tıbbiyeyi bitirince, Dr. Üsteğmen olarak Kafkas Cephesi emrine verildi. "Yeni kurtulan vatan bölgelerinde hekim olmak şartıyla"

Kasım 1918'de terhis edildiğinde, "Erzurum Emrâzi Sâriyye Mücadele Tabibi" (Bulaşıcı hastalıklarla mücadele doktoru) oldu. Bu sırada Karahisar'dan Erzurum Kongresi'ne delege seçildi. "Nizamname", "Teşkilat" encümenlerinde çalıştı. 15 Mayıs 1920'de Doğu Cephesi'nde seferberlik ilan edilince üçüncü defa askere alındı. 29. Alay'ın İkinci Taburuna verildi. Sarıkamış (29 Eylül) ve Kars'ın (30 Ekim) son kurtuluşlarını gördü. 1 Eylül 1921' de terhis edilince, Erzurum'daki görevine döndü.

Sırasıyla Gümüşhane, Şebinkarahisar, Gebze, İstanbul Hükümet Tabibi; Giresun, Sivas, Ordu, Samsun, Kastamonu ve Antalya Sağlık ve Sosyal Yardım Müdürü oldu. Kasım 1954' te emekli oldu. 1970'de İstanbul'da "Şeyhül-Etibbâ" (Tabibler Dedesi) seçildi.² Erzurum Kongresi 50. Yıldönümü törenlerine şeref misafiri olarak katıldı. (1969) Erzurum Kongresi'nin önemini belirten ve O günlere ait hatıralarını anlatan bir konuşma yaptı.³ Mahmut Cemil Şencan 1983 yılında İstanbul'da vefat etti. Beylerbeyi Küplüce Mezarlığına defnedildi.

Dr. M. Cemil Şencan

2. M. Goloğlu, Erzurum Kongresi, s. 165-167; Günaydın, a.g.e.,s.134-135.; Fahrettin Kırzıoğlu, Bütünüyle Erzurum Kongresi, Ziraat Bankası Yay., C.III, s. 221.(10.10.1969'da Beylerbeyi'ndeki evinden, Erzurum Ed. Fak.'ne yazdıkları, 6 Belgeli özgeçmiş).Bk. Ek.5.

3. Yücel Çil, Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler, ATAM, 2005,s.145.

Sivas Şebinkarahisar Delegesi**Dr. Cemil Şencan'ın Anlattıkları⁴**

Şebinkarahisarlıyım. Köyümüz Giresun'a bağlı Kırık Bucağının İki su mevkiindedir. Aile adımız Mumcanoğlu idi. Ona benzeterek soyadımızı

Şencan olarak aldık. İdadi (lise) tahsilimi Trabzon'da yaptım. Faik Ahmet Barutçu, Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, Bekir Sükûti ile sınıf arkadaşım. Dr. Ali Naci bizden küçüktür, daha aşağıdaki sınıflarda idi. Çocukluğumuzdan beri Ali Naci ile arkadaşız.

Tıbbiyeyi bitirince askere gittim. Askerlik görevimi Şark cephesinde yaparken Erzurum'un bir doktora olan ihtiyacı sebebiyle kıtadan alındım ve Erzurum'da sivil doktorluk görevine verildim. Erzurum Emrâzı Sâriye doktoru (Bulaşıcı hastalıklar mücadele doktoru) oldum. O tarihte Erzurum'un perişan, yoksul, hastalıklı hâlini tarif çok zordur. Önce bir hükümet doktoru ile bir sağlık müdürü, bir de ben olmak üzere sadece üç doktor varken, sonra Sağlık Müdürü ile ikimiz kaldık. Merkez Eczhanesinin bir odasını bana tahsis ettiler, sabaktan akşama kadar hasta muayene ederdim. Görevim çok ağır ve yorucu idi. Bu sırada Erzurum Kongresinin hazırlıkları da yapılıyordu. Bir gün Erzurum'a bir ordu müfettişinin geleceği duyuldu. Sağlık Müdürü beni de yanına alarak İstanbul Kapısına götürdü. Karşılama orada yapıldı. Başta Vali Vekili Rizeli Kadı Hacı Hurşid Efendi olmak üzere bütün vilayet erkânı sıraya dizildik. En genç ve küçük dereceli memur ben olacağım ki, sıranın en sonunda idim ben..Mustafa Kemal Paşa ile Kazım Karabekir Paşa eski model bir otomobille geldiler. Mustafa Kemal Paşa önce vilayet erkânının elini sıktı, sonra kolordu mensupları ile görüştü, en son olarak halkı selamladı.

Ben Mustafa Kemal Paşayı ilk defa orada gördüm, hatta adını bile ilk defa duydum. Mustafa Kemal Paşa hakkında hiçbir şey duymamıştım, hiçbir fikrim yoktu. Ben o sırada, politika ile hiçbir ilgisi olmayan, bu konuda kimseyi de tanımayan, sadece memleketin içinde bulunduğu felaketli hâlden ızdırıp duyan ve bütün zamanını hastalarına veren genç bir doktordum. Zaman zaman da, memurların katiiyen böyle işlere karışmamaları hakkında tamimler gelirdi. Sağlık Müdürü bunları bana havale eder, ben de görüp tebellüğ etmiş olurum.

Birkaç gün sonra, Şebinkarahisar'dan bir telgraf aldım. Oradaki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Şubesi'nden geliyor ve Erzurum Kongresine Şebinkarahisar adına delege seçildiğim bildiriliyordu. Bu telgraf birdenbire bende büyük bir sevinç, heyecan ve iftihar hissi doğurdu. Hemen Sağlık Müdürüne giderek telgrafi gösterdim ve tamimlere rağmen delegelik görevini şerefle kabul edeceğimi, gerekirse azlime de razı olacağımı bildirdim. Sağlık

4. Goloğlu, age., s.165-167, Ek:8 (Goloğlu'na anlattıklarından); Günaydın, a.g.e., s.157-159.

Müdürü de “Bana söylemiş olma, ben bilmemiş olayım, sen ne yaparsan yap” dedi. Bende Sivas’ın Şebinkarahisar delegesi olarak Erzurum Kongresi’ne katıldım.

Şebinkarahisar sonraları Sivas’tan ayrıldı, il merkezi oldu. Şimdi de Giresun’un ilçesidir. Erzurum Kongresinden bahseden kitaplardaki listelerde beni Şebinkarahisar Belediye Doktoru gibi göstermişler. Oysaki, Şebinkarahisar’da hiç doktorluk yapmadığım gibi, hiçbir yerde de belediye doktorluğu yapmadım. Delege olduğum zaman Erzurum Bulaşıcı Hastalıklar Mücadele Doktoru idim.

Erzurum Kongresi son derece verimli çalışmalara sahne olmuştur. Delegelerin hiç birinde vatanperverlik ve millî mücadele azminin ve heyecanının dışında başka bir arzu yoktu. Yalnız Trabzon delegesi Ömer Fevzi’nin bir takım siyasi düşünceler peşinde ve mesela Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile irtibat hâlinde olduğunu tahmin ederim. Son derece muhteris bir adamdı.

– Kongrede bazı konularda şiddetli tartışmalar olmuş mudur?

– Evvelce de söylediğim gibi Kongrenin çalışmaları son derece değerli ve verimli olmuştur.

– Bazı delegeler veya bazı kimseler Mustafa Kemal Paşanın başa geçmesini, kendilerine göre memleketin faydasına olduğunu sandıkları bazı mütalâalarla, istememişler. Bu konuda cereyan etmiş bir olayı hatırlıyor musunuz?

– Hayır, esasen sonunda da seçildi.

– Bu konuda siz ne düşünürdünüz?

– .....

– Belki de böyle bir konu üzerinde hiç durmamışsınızdır?

– Evet hiç durmadım.

Kongre bittikten sonra da Erzurum Bulaşıcı Hastalıklar Mücadele doktorluğu görevine devam ettim. Türlü illerde Hükümet Doktorluğu ve Sağlık Müdürlüğü yaptım. Giresun’da Sağlık Müdürü bulunduğum sırada Ali Naci de yurda dönmüş ve Giresun’da Hükümet doktorluğu görevi almıştı. Bu sırada Halk Partisi içinde hizipler teşekkül etmişti. İdareyi elinde tutan hizbe karşı idim. Bu sebeple Ali Naci’nin tekrar politikaya girmesine müessir oldum. Benim ayrıca bir politika hayatım yoktur. Ali Naci, sonra Halk Partisinden ayrılıp Demokrat Partiye girmiş. Ben devlet memurluğuna devam ettim ve şimdi emekli olarak da politikasız hayatımı yaşıyorum. (24. 10. 1967)

Dr. Cemil Şencan ve diğer Erzurum Kongresi delegelerinin tarihi rolünü o günün şartlarında değerlendirmek gerekiyor. 96 yıl sonra bugünün bakış açıları insanı yanıltıyor. O günler zor günlerdi. Merkezi hükümetin baskı, tehdit ve kontrolü altında, her şeyi göze alarak, vatanın kurtuluşu yolunda kongre delegeliği için hem millî bir bilinç, hem de yüreklilik isteyen

Erzurum Kongresi'nin toplandığı lise binası

şahsiyetlere ihtiyaç vardı. Alanında çok başarılı bir tıp hekiminin bu siyasi faaliyette aktif yer alışı her türlü takdirin üstündedir.

Vatanın kurtuluşu yolunda emeği geçen herkese rahmet ve şükran duygularımızla...

Kongre'nin son üyesi

● İSTANBUL'da önceki gün yaşamını yitiren Erzurum Kongresi'nin hayatta kalan son üyesi İstiklal Savaşı gazisi Dr. Cemil Şencan, dün Beylerbeyi Küplüce Mezarlığı'nda toprağa verildi. Çocuk Esirgeme Kurumu ve Kızılay başkanlıkları da yapmış olan Gazi Şencan'ın cenazesine resmi kuruluş temsilcilerinin katılmaması dikkat çekti.

Dr. Cemil Şencan'ın vefatı ile ilgili gazete kopyası

Kongre'nin Son Üyesi

İstanbul'da önceki gün yaşamını yitiren Erzurum Kongresi'nin hayatta kalan son üyesi İstiklal Savaşı Gazisi Dr. Cemil Şencan dün Beylerbeyi Küplüce Mezarlığında toprağa verildi. Çocuk esirgeme Kurumu ve Kızılay Başkanlıkları da yapmış olan Gazi Şencan'ın cenazesine resmi kuruluş temsilcilerinin katılmaması dikkat çekti.

COĞRAFYASI, TÜRKLER DÖNEMİ TARİHÇESİ VE KÜLTÜREL YAPISIYLA ŞEBİNKARAHİSAR*

Coğrafi Konumu: Şebinkarahisar, Karadeniz Bölgesi'nin doğusunda yer almaktadır. Giresun ili idarî sınırı arasında olan ilçenin merkezi 40 - 17 derece kuzey enlemi ile 35 - 26 derece doğu boylamındadır. Giresun Dağlarının güney eteklerinde, Avutmuş Çayı vadisinin kuzey yamaçlarında kurulmuştur. Şehrin kurulduğu alan, 2.008 m. rakımlı Meryem Dağı ile 1.568 m. rakımlı Kale Tepe arasındaki boyun noktasında ve Kale Tepe etekleridir. Giresun'a 108 km. uzaklıkta yer alan ilçe merkezinin rakımı 1405 metre, 4290 fit'tir. İlçe topraklarının en yüksek noktası, Giresun Dağlarının orta kesiminde yer alan Erimeztepe'dir (2.701 m.).

İlçe 1.378 km² yüzölçüme sahiptir. Bu sahanın 31 km² si Kılıçkaya Barajı tarafından kapatılmaktadır. İlçe arazisi fizikî açıdan kuzeyde Giresun Dağları üzerinden geçen su bölümü çizgisi, güneydoğuda Berdiga Dağlarının (Sanççek) kuzeybatı yamaçlarından geçen hat, güneyde Kelkit Çayı vadisi, güney yamaçları ve güneybatıdan Eğme Dağı tarafından sınırlanır.

İlçenin doğusunda Avutmuş Çayı yamaçları boyunca kuzey ve güneydoğudaki dağlık kütleler birleşir ve sınır, adı geçen kütlelerden Avutmuş Çayı vadisine uzanan sırtlardan geçer.

Şebinkarahisar, Giresun'a bağlı ilçelerden; kuzeyde Dereli, kuzeydoğuda Yağlıdere ve Alucra; doğuda yine Alucra, güneydoğuda Çamoluk ve Sivas'ın ilçelerinden güneydoğuda Akıncılar, güneyde Suşehri, batıda Koyulhisar ile kuzeybatıda Ordu'nun Mesudiye ilçesi ile komşudur.

Şebinkarahisar'da, yarı kurak İç Anadolu iklimi ile nemli Karadeniz iklimi arasında sıcaklık ve karasallık karakteri gösterir. Bölgede, buharlaşma, nem ve yağış şartları açısından Karadeniz iklimine yakınlaşan bir geçiş iklimi yaşanmaktadır. Yıllık ortalama sıcaklık 9,9 santigrat derece ve ortalama yağış miktarı 572. 2 milimetredir. Hakim rüzgâr yönü kuzeydoğudur. İkinci sırada fazla frekansa sahip yön ise güneybatıdır. Şebinkarahisar çevresindeki en önemli akarsu, Orta Karadeniz Bölümünün de önemli Akarsuyu olan Kelkit Çayı'dır. Bunun dışında Avutmuş Çayı kolları ile beraber bütün sahayı etkileyen bir akarsu durumundadır. Sahada çok sayıda göl bulunmakla beraber, bunlar küçük göller durumundadır. Yöredeki en önemli göl, ilçe sınırları içerisinde kalan 31 km² alanı kaplayan Kılıçkaya Barajı ve Hidroelektrik Santrali'dir. Ayrıca akarsular ve göller gibi önemli bir hidrografik unsur olan kaynaklar da çok sayıda bulunmaktadır.

*Bu yazı; İrem Yaman Okuyar tarafından, Belediye Başkanı Şahin Yılanhoğlu'nun ilgi ve katkılarıyla Şebinkarahisar Belediyesi arşiv bilgilerinden tanzim edilmiştir.

Şebinkarahisar ilçe sınırları içerisindeki arazide en yaygın olan toprak türleri kahverengi topraklar, kahverengi orman toprakları, kireçsiz kahverengi orman toprakları ve yüksek dağ çayırı topraklarıdır. Bunlar dışında çıplak kayalık ve molozlar, dar alanlı olarak gri-kahverengi podzolik topraklar, alüvyal ve kolüvyal topraklar görülmektedir. İlçenin bitki örtüsü de Giresun Dağları'nın kuzey yamaçlarından farklıdır. Şebinkarahisar'a dönük güney yamaçlarda kurakçıl türlerin çoğaldığı daha dar alanlı ve çoğunlukla bozulmuş yarı nemli ve kuru ormanlar, bunlar arasında ki sahalarda çalılık ve otsu türlerden oluşan doğal bir bitki örtüsü bulunmaktadır. Dağları güney eteklerindeki dalgalı düzlüklerde ise yer yer ağaç kümeleri ve tek ağaçlar ile sınırlanan antropojen stepler yer almaktadır. Bölgenin maden haritası çıkarılmış ve Şebinkarahisar yatağında 300 ton kapasiteli uranyuma rastlanıldığı belirlenmiştir. Ancak, Türkiye'nin en eski ve en fazla rezervli madenlerine sahip yerlerinden biri olan Şebinkarahisar'da bu madenlere ait henüz yeterli sayıda girişimci ve devlete ait bir müessese bulunmamaktadır.

SELÇUKLU, OSMANLI VE CUMHURİYET DÖNEMLERİ

Bugünkü kentin ilk yerleşim alanının İsola köyü olduğu sanılmaktadır. Romalılara kadar bölgenin en önemli yerleşim yeri olan İsola, Romalılardan itibaren önemini gittikçe kaybetmeye başlamış ve şehir bugünkü alanda inkişaf etmiştir.

Şebinkarahisar, Türklerin 1075 fethinden sonra Mengüçik Melik Devleti'nin idaresi altında kalmıştır. Mengüçik hükümdarı Behram-Şah Dönemi'nde mamur hâle getirilen şehirlerden biri de Şebinkarahisar'dır. Onun ölümünden sonra (1225) oğullarından II. Davud Şah Erzincan-Kemah'ın, Muzafferüddin Mehmed ise Şebinkarahisar'ın yöneticisi olmuştur.

Muzafferüddin Mehmed iki yıl Şebinkarahisar hükümdarı olarak kalmış, daha sonra şehir ve çevresinin Anadolu Selçuklularına bağlanması üzerine ailesiyle birlikte Kırşehir'e gitmiştir (1228). Böylece yüz elli yılı aşkın Mengüçik yönetimi sona ermiştir.

Bir süre Anadolu Selçuklu merkezine bağlı olarak yönetilen Şebinkarahisar, Köseadağ Savaşı (1243) sonrası yeni bir siyasi döneme girmiştir. Eretna Beyliği ve Kadı Burhaneddin Devleti arasında çekişme alanlarından biri olan bölge bir süre Akkoyunlu idaresi altında kalmış, 1473'te Osmanlı hakimiyetine alınmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu topraklarına katılan Şebinkarahisar, 1478 yılından 1515 yılına kadar Amasya vilayetine bağlı kalmıştır. 1515 yılında Trabzon, Canik ve Şebinkarahisar Livaları birleştirilerek Erzincan'a bağlanmıştır. 1538 yılına kadar Erzincan vilayetine bağlı kalan Şebinkarahisar, daha sonra Erzincan'dan alınarak tekrar Amasya vilayetine bağlanmıştır.

1553 tarihine kadar Amasya vilayetine bağlı kalan Şebinkarahisar, 1553 tarihinde Amasya vilayetinden alınarak Erzurum'a bağlanmıştır. 1805

yılına kadar iki buçuk asır Erzurum'a bağlı kalan ilçe, 1865 tarihinde Erzurum'dan alınarak Trabzon'a bağlanmıştır. Aynı tarihte Giresun, Ordu ve Gököy'de Şebinkarahisar Sancağına bağlanmıştır. Yeniden yapılan düzenlemede 1865 yılında Şebinkarahisar, Trabzon'dan alınarak Amasya ve Tokat Sancağı ile birlikte Sivas'a bağlanmıştır. Şebinkarahisar Vilayet hâline getirildiği 1923 yılına kadar Sivas'a bağlı kalmıştır.

1895 yılı itibariyle Şebinkarahisar merkez nüfusunun üçte bir kadarı Ermenilerden oluşmaktadır. Bu kitlenin büyük çoğunluğu 7-10. yüzyıllar arasında, Bizans'tan destek alan Gregoryen Ermeni/Hayklar tarafından asimile edilmiş yerli Hayaşa-Paulikien halklardan oluşmaktadır. Bu kadim Asyatik kökenli halkın (Paulikienlerin) bir bölümü ise Balkanlara zorla göç ettirilmiş, o bölgede önce Bogomiller olarak, İslâmiyeti seçtikten sonra da Boşnaklar olarak hayatlarını sürdürmüşlerdir.

1901 yılında kentte 332 erkek ve 105 kız öğrencinin okuduğu iki Hristiyan okulu mevcuttu. Ermeni Devrimci Federasyonu (Taşnak) partisinin liderlerinden olan Antranik Ozanyan, Şebinkarahisar doğumludur. I. Dünya Savaşı sırasında Şebinkarahisar Ermenileri tehcir (mecburi göç) kararına direnmeye karar vererek kadın ve çocuklarıyla birlikte kaleye sığınmıştır. 25 gün süren isyan sırasındaki saldırılarda Türk askeri kuvvetlerinden ikisi su-bay olmak üzere 84 şehit, 140 yaralı ve Müslüman halktan 30 ölü ve 20 yaralı olmuştur.

1923 yılında livaların il yapılmasına karar verilmiş, bu karar neticesinde o günlerde liva olan Şebinkarahisar'da il yapılmış ancak 1933 yılında İlçe durumuna getirilerek Giresun iline bağlanmıştır. 1919 yılında Erzurum'da toplanan kongreye Şebinkarahisar'ı temsilen Dr. Cemil Şencan delege olarak katılmıştır. 1920 yılında ilçede Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Şurası kurulmuştur.

Şebinkarahisar tarihinde birçok afet yaşamıştır. 28 Aralık 1939 günü saat gece 01.30'da Erzincan'da büyük bir deprem meydana gelmiştir. Deprem, Şebinkarahisar'da geniş şekilde hissedilmiş, evlerde büyük tahribata sebep olmuştur. 50 santimetre kar kalınlığının olduğu ve kışın en şiddetli günlerinin yaşandığı gecelerde depremin meydana gelişi can ve mal kaybının büyük olmasına sebep olmuştur. Telgraf ve telefon irtibatının kesilmesi, kışın şiddeti ile yolların geçit vermemesi, giyecek-yiyecek yardımının 25 gün sonra ilçeye ulaşmasına sebep olmuş, yaralılara ilaç bulunamamış büyük yiyecek sıkıntısı çekilmiştir. Deprem 1451 kişinin hayatına mal olmuştur.

7-8 Ağustos 1961 tarihinde meydana gelen yangın, tüm çabalara rağmen söndürülememiş ve gittikçe büyüyerek 288 dükkân ve 5 evin tamamen yanmasına sebebiyet vermiştir.

İl Oluşu: Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasından sonra, 1923 yılında livaların il yapılmasına karar verilmiş, bu karar neticesinde o günlerde liva olan Şebinkarahisar da il yapılmıştır. Aynı yıl içinde 10. Alay

Şebinkarahisar'a intikal ettirilmiştir. 10. Alayın intikali ile birlikte şehrin ekonomik ve sosyal yaşantısında büyük bir canlılık meydana gelmiştir. 10 yıl süre ile il durumunu muhafaza eden Şebinkarahisar 2197 Sayılı Kanunla 1933 yılında ilçe statüsüne getirilmiştir. Halen Şebinkarahisar'ın il olma arzusu sürmekte olup, bu kazanılmış bir hak olarak görülmektedir.

***Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün
Şebinkarahisar'ı Ziyareti***

Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyetin kuruluşundan önce ve sonra bir çok il ve ilçeyi türlü vesilelerle ziyaret etmiştir. Bu geziler vesilesiyle yeni kurulun Cumhuriyetin nitelikleri halka anlatmış, yapılan ve yapılacak olan yenilikler hakkında bilgi verilmiştir.

Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün Şebinkarahisar'ı o zaman-ki adıyla Karahisar-ı Şarki'yi ziyareti, Cumhuriyetin ilanından on ay sonra çıktığı yurt seyahati sırasında gerçekleşmiştir.

M. Kemal'in bu yurt seyahati 29 Ağustos-18 Ekim 1924 tarihleri arasında elli gün sürmüş ve karadan 3000 km.lik bir mesafe katedilmiştir. Bu geziye eşi Latife Hanımın yanı sıra Yozgat mebusu Salih Bozok, İstanbul Mebusu ve eski Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi, Gaziantep Mebusu Kılıç Ali, Rize Mebusu Rauf, Cumhurbaşkanlığı Başkatibi Tevfik, Başyaver Rusuhi, Muhafız Birliği Komutanı Binbaşı İsmail Hakkı, Yüzbaşı Muzaffer, Özel Kalem Katibi Memdul ile basın mensupları ve diğer görevliler katılmışlardır.

Seyahat 29-30 Ağustos'ta Dumlupınar'ın ziyaret edilmesiyle başlamıştır. Ardından 31 Ağustos-11 Eylül tarihlerinde Bursa'da yapılan çeşitli incelemelerden sonra Mudanya'dan Hamidiye Zırhlısı ile İstanbul'a uğramadan 11-14 Eylül tarihlerinde geçerek Trabzon'a ulaşmışlardır. Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Bölgesinde çeşitli il ve ilçeleri dolaşan M. Kemal, Ekim'de yeniden Şebinkarahisar'a gelmiştir. Yine bazı il ve ilçeleri gezip 18 Ekim'de Ankara'ya dönmüştür.

M. Kemal'in o günkü hâliyle Şark-i Karahisar vilayetini ziyareti Erzurum dönüşü gerçekleşmiştir. Atatürk Sivas'tan Erzurum'a giderken Ali Sururi başkanlığındaki bir heyet Suşehri'ne gelerek, O'nu şehirlerine davet etmişlerdir. O sıralarda Lozan'da çözülemeyen Musul sorunu İngiltere ile aramızda yeniden bir gerilime yol açmasına rağmen, bu daveti kabul etmiş, Erzurum dönüşünde 11 Ekim 1924 sabahı Erzincan'dan hareketle akşam geç vakit saat 21'de şehre gelmiştir. Atatürk'ün şehirlerine geleceğini duyan halk Şebinkarahisar-Suşehri yoluna çıkmışlar ve büyük bir coşku ile onu ve yanındaki heyeti karşılamışlardır. Atatürk şehre girerken top atışıyla selamlanmış, şehrin yüksek kalesinde ve sokaklarda meşaleler yakan Şebinkarahisarlılar ziyareti büyük bir şenliğe dönüştürmüşlerdir.

Behram-şah Camii

Çakmakçı Mustafa Ertem'in Halil Rifat Paşa Caddesi üzerindeki evinde misafir edilen Atatürk, ertesi gün yani 12 Eylül'de Binbaşızade Rıza Bey'in başkanı olduğu Belediyeyi, Valiliği, Halk Fırkası'nı, Alay Komutanlığını ve Türk Ocağı'nı ziyaret etmiştir. Atatürk burada kendisini dinleyen hem ocaklı gençlere hem de vatandaşlara hitaben şu anlamlı konuşmayı yapmıştır. *"Ben bu güzel şehri çok beğendim. Bu sevgimin bir nişanesi olarak Karahisar-ı Şarki olan şehrin adının Şebinkarahisar olarak tashihiini teklif ediyorum. Şab'ı başta olmak üzere fatihlerin otağ kurduğu bu toprakların içinde daha neler varsa ele alınmalı ve tarihen olduğu kadar iktisaden de bu şehri ileri götürmek vazifemiz olmalıdır. Sürekli yangınlar görmüşsünüz, memleketiniz bir harabeye dönmüş, fakat esef etmeyin. Şu tek gözlü, müteva-zi ocağınızda derin bir samimiyet, geniş ve anlayışlı bir kültür buldum. Kalkınacaksınız, mesut olacaksınız. Türk ocakları modern dekorlarla ölçülmez. Türkün bu şan ocakları sönmez alevlerle ilelebet tütecektir ve bu harabeler bir gün birer mamureler hâline gelecektir."*

Ayrılrken Türk Ocağı Defterine de şunları yazmıştır: *"Türk Ocağı, Türkün has ocağı, varlık ve birlik ocağı, yüksek alevlerle tütsün, muhitine nurlar saçsın, yaşasın ve yaşatsın"*.

Atatürk için, halkın katılımıyla uğurlama töreni gerçekleşmiş, aynı gün öğleden sonra Şebinkarahisar'dan ayrılmıştır.

SOSYAL-KÜLTÜREL YAPI VE TURİZM

Kınık, Çavdur, Çepni, Kargun ve Salur gibi Oğuz boylarının yerleştiği, köy ve çeşitli mahallerde bu adların anılıp yaşandığı Şebinkarahisar, Türk kültür ve değerlerinin yaşadığı önemli yerlerden birisidir. Avutmuş Mahallesi'nde yer alan Mengücek hükümdarı Fahreddin Behramşah adına oğlu Muzafferüddin tarafından yaptırılan Behramşah Camii, Mengüçikli Dönemi'nin eserleri arasındadır. Aynı yörede Akkoyunlu izleri taşıyan bir köprü bulunmakla birlikte, zamanla yıkılmış ve köprü üzerinde bulunan figür kabartmaları yok olmuştur. Şebinkarahisar Kalesi'nin girişinde bulunan Taşhanlar ve hemen karşısında duran Fatih Camii, Osmanlıların bu bölgede inşa faaliyetlerine ilişkin önemli yapılar arasındadır.

İlçenin tarihi, kültürel dokusunu ve turistik değerlerini göstermesi açısından; Şebinkarahisar Kalesi, Tamzara Camii, Kadioğlu Camii, Taş Mescid, Kurşunlu Camii, Topal Mehmet Paşa Hamamı, Avutmuş Hamamı, Tamzara Hamamı, Kurşunlu Çeşmesi, Zeynube Hatun Çeşmesi, Eyvan Çeşme, Müftü Efendi Çeşmesi, Hüseyin Efendi Çeşmesi, Hacı Yakup Çeşmesi, Alay Çeşmesi, Süleymanağa Çeşmesi, Perteviyal Çeşmesi ve Perteviyal Müzesi ile Şebinkarahisar Atatürk Evi Müzesi'nin her biri büyük önem taşımaktadır. Ayrıca; Licese Kilisesi, Taşhanlar, Asarcık Kilisesi ve Meryem Ana Manastırı, yöredeki dinî geçmişin zenginliğini göstermektedirler.

Şebinkarahisar'da nüfusun büyük çoğunluğu köylerde yaşamakta; tarım, ziraat, hayvancılık ve meyvecilik yapılmaktadır. İlçe ve köylerden yapılan göçler nedeniyle, nüfusun önemli bir bölümü gurbetçi konumundadır. Göç edenler çoğunlukla İstanbul, Ankara, İzmir ve Bursa gibi büyük şehirlerde yerleşmiştir. Yaz aylarında bu nüfusun büyük çoğunluğunun ilçe ve köylere dönmesi toplum hayatının bu mevsimde canlı olmasına neden olmaktadır. Büyük şehirlerde yerleşmiş Şebinkarahisarlılar memleketleri ile irtibatlarını koparmamışlardır. Çeşitli Köy Kalkınma Dernekleri vasıtasıyla idarî makamlarla devamlı temas hâlinde dirler. Arazi ve yerleşim yerleri bakımından Kelkit Vadisinin sosyal hayata etki ettiği söylenebilir. Genellikle toplu yerleşimin ve tarım hayatının egemen olduğu Şebinkarahisar, bağlı olduğu Giresun'a nazaran bu yönüyle farklılaşır. Daha çok İç Anadolu, Yukarı Fırat Havzası özelliklerine ve sosyal düzenine sahiptir. Komşuluk ilişkilerinin yüksek düzeyde olması, ikili münasebette toplumsal değer ve normların geleneksel değerlerin özel önem taşıması, adli vakaların sayısını azaltmaktadır.

İl merkezi ile arasında ulaşım sorunu bulunan Şebinkarahisar, beklenen ekonomik canlılığı henüz kazanamamıştır. İlçenin 41 bin 185 hektar ekelebilir tarım arazisi olmasına rağmen bunun ancak 21 bin hektarını kullanabilmektedir. İlçe sınırları içinde yer alan Kılıçkaya Barajı balıkçılık ile ekonomik gelişmeye önemli katkıda bulunmaktadır. Şebinkarahisar doğal ve beşeri kaynaklar açısından önemli bir turizm potansiyeline sahip olmasına

rağmen, bu potansiyel değerlendirilmemektedir. Şebinkarahisar yöresi genel olarak dağlık, yüksek ve ormanlık alanlardan meydana gelmektedir. İlçenin kuzeyinde yer alan yaylalar kuşağında yayla kültürünün bozulmamış motiflerini bulmak, 20 km. güneyde Kılıçkaya Baraj gölünde su sporları ve balıkçılık yapmak mümkündür. Bu iki alan arasındaki çam ve köknar ormanlarında önemli bir turizm potansiyeli oluştururlar. Özellikle İlkbaharda kısa mesafede yüksek eğimlerden akan yöredeki bütün akarsularında rafting sporu için uygun görüldükleri belirtilmelidir. Yörenin dağlık oluşu yürüyüş ve tırmanış sporları için bu alanı cazip hale getirmektedir. Yüksek oranda kar yağışı alan yörede özellikle Giresun Dağları üzerinde kayak sporu için uygun alanlar bulunmaktadır.

Şebin Cevizi: Şebinkarahisar'a özgüdür. Söz konusu meyve, sadece Şebinkarahisar ilçesinde yetişmektedir. Ceviz yetişen diğer yerlerde de yetiştirilme girişimleri olsa da Şebinkarahisar'daki ceviz ayrı bir özellik taşımaktadır. Sık dallı, yayvan bir taç gelişmesi gösteren bir çeşittir. Çok verimlidir, meyve salkımı 2-4'lü olur. Oval bir meyve yapısına sahiptir. İnce kabuklu, kabuktan kolay ayrılır ve içi dolgundur ve ortalama meyve ağırlığı 9,40 - 12 gr, iç randımanı % 63 - 67, yağ içeriği %69,40, protein %17 olarak belirlenmiştir. Eylül ayı sonlarında hasat edilir. Şebin Cevizi bol miktarda C, B1, B2, A ve E vitaminleri içerir. Omega 3 ve omega 6 gibi çoklu doymamış yağ asitlerini yüksek oranda içerir. Zehirlenmelere ve zehre karşı etkili, ishal kesici, cildi temizleyici ve siğil gidericidir. Kandaki zararlı kolesterolün birikmesini önler ve yüksek kolesterolü düşürür. Damar koruyucudur, karaciğer ve böbrek fonksiyonlarını düzenler. Şeker hastalığının tedavisinde de kullanılmaktadır. Mide, bağırsak, sindirim sistemi bozukluğunu giderir, sinir sistemini dengeler. Cevizin kabukları ve yaprakları da birçok hastalık için tedavi edici özelliktedir. Ayrıca beyin için gerekli olan gümüş iyonlarını da ihtiva ederek, insan sağlığı için önemlilik arz eden ideal bir meyvedir. Son epidemiyolojik çalışmalar, sert kabuklu meyvelerin kalp-damar hastalıklarının neden olduğu ölüm oranlarını azalttığını göstermektedir. Şebin Cevizi kalitesi nedeniyle aranan bir çeşittir. İç ceviz ve kabuklu ceviz olarak yurt dışına ve ülkemize sunulmaktadır. Türkiye'de birçok tatlı üretimi yapan firmalar kullanmaktadır.

TÜRKİYE YARDIMSEVENLER DERNEĞİ ŞEBİNKARAHİSAR ŞUBESİ

347

Türkiye Yardımsevenler Derneği Şebinkarahisar Şubesi'nin, 2005 yılında kuruluş hazırlıklarına başlanmış ve kuruluşu 11 Şubat 2006 tarihinde tamamlanarak faaliyetlerine başlamıştır. Kurucuları arasında ilçe kaymakamımızın eşi Suna Atalay, dönemin belediye başkanının eşi Ayşe Akdoğan, emekli öğretmenler Nermin İşcan, Şaziye Kuzucu ve Ayla Yavuz Demirer yer almaktadırlar.

Her sivil toplum kuruluşunun yaptığı gibi bizim derneğimiz de sosyal güvenlik sistemindeki boşlukları tamamlamayı ve muhtaç durumda bulunan

bütün insanlarımızın onurunu incitmeden onların ihtiyaçlarını gücümüzün yettiği oranda karşılamayı amaç edinmiştir. Bu bağlamda derneğimize gelir elde edebilmek için yöresel ürünlerin tanıtımı yapılmış ve pazarlanması sağlanmıştır. Ayrıca ilçemizin dışında düzenlenen or ganizasyonlara da faal olarak katılım gerçekleştirilmiştir.

*TYSD Şebinkarahisar Şubesi
Ayla Yavuz Demire*

Bireyler açısından sosyal yardımda bulunmak insan olmanın bir gereğidir. Aynı şekilde her insanın da insan olmasından dolayı sosyal yardımlardan yararlanma hakkı vardır. Burada önemli olan yardımlaşmanın önemini kavramak ve bu amaç doğrultusunda fedakârlıkta bulunmaktır. Bu hedefler doğrultusunda derneğimiz taviz vermeden çalışmalarını sürdürmektedir.

Çalışmalarımızda bizlere güç ve çalışma aşkı veren, bugüne kadar bizleri yalnız bırakmayan ve her türlü desteklerini bizlerden esirgemeyen eş, dost ve ilçemizin güzel insanlarını da saygı ve minnetle anıyoruz.

Bu konuda yardıma muhtaç olan vatandaşlarımızın giyim-kuşam ihtiyaçlarını karşılayan Erzincanlı İş adamı Yakup Kavak'a, İstanbul Milletvekili Ünal Kacı'ya, Şebinkarahisarlı İş adamlarından Enver Karacan' a, Cavit İşcan'a ve Şeref Dönmez'e; yiyecek ihtiyaçlarını karşılayan Yılancıoğlu Market'e, Kervan Pastanesi'ne, Deniz Pastanesi'ne, Beyazsaray Lokantası'na, Özgür-can Lokantası'na, Hancı Hotel yöneticilerine, Hüsnü Köse'ye, desteklerinden dolayı teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Geleceğimizi emanet edeceğimiz ve ülkemizin yönetimini üstlenecek

Hami Yıldırım / Şebinkarahisar Haber

olan gençliğe yapılan eğitim yardımları her şeyden önemlidir ve derneğimizin de en öncelikli görevleri arasındadır.

Bu bağlamda öğrencilerimize burs ve maddi destek sağlayan Kaymakamımız Murat Çağrı Erdiñ Bey'e, Belediye Başkanı Şahin Yılandı Bey'e ve eşi Zehra Yılandı Hanımefendi'

ye, Cavit İşcan Bey'e, Fethi Belge Bey'e, Rafet Sarıöz Bey'e, İhsan Zeren Bey'e, Vamık Tekin Bey'e; ayrıca Tekirdağ'da ikamet eden Üstündağ Kardeşlere, Yönetim kurulu üyelerimiz; Başkan Ayla Yavuz Demirer'e, İkinci Başkan Şaziye Kuzucu'ya; üyelerimiz; Semiha Hancı'ya, Hatice Arslan'a, Buket Yılandı'ya, Ülku Dönmez'e, Sulan Özgün'e, Münevver Güraslan'a ve Cavidan Şişman'a da dernek adına çok teşekkür ederiz.

Herkesin insan olma onuruna yakışacak şekilde hayat sürmeleri en büyük dileğimizdir. "*Komşusu açken, tok yatan bizden değildir.*" öğüdü uyarınca ülkemizde ve şirin Şebinkarahisar'ımızda yardıma muhtaç tek bir insan kalmasın istiyoruz.

Bu duygularla herkese aydınlık, sağlıklı ve mutlu günler diliyorum.
Saygılarımla...

Ayla YAVUZ DEMİRER
TYSD Şebinkarahisar Şube Başkanı

AKRA KÜLTÜR SANAT VE EDEBİYAT DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. Akra Kültür Sanat ve Edebiyat dergisi, hakemli bir dergi olup dört ayda bir yayımlanır.

2. Dergimizde yayımlanan yazıların her türlü (düşünsel, ilmi, hukuki vb.) sorumlulukları yazarlarına aittir.

3. Dergimizde tarihî, felsefî, dinî, edebî ve her türlü sosyal içerikli yazılar yayımlanır.

4. Dergimizdeki yazılar iki bölüm hâlinde yayımlanır:

a. Hakemsiz yazılar (1. Bölüm)

b. Hakemli yazılar (2. Bölüm)

Ayrıca ikinci bölümden sonra gerekli durumlarda il veya ilçe dosyası eklenir. Yazı kurulundan geçen hakemsiz yazılar, kitap tanıtımları, il ve ilçe dosyaları hakemlere gönderilmez. Bu tür hakemsiz yazıları yayın kurulu değerlendirir.

5. Gönderilen yazılarda yazı sahibinin görev yaptığı kurumu, akademik unvanı, adı-soyadı, açık adresi, telefon numarası ve elektronik posta adresleri bulunmalıdır.

6. Hakemli yazılarda Türkçe, İngilizce özet ve anahtar kelimeler bulunmalıdır. Hakemsiz yazılarda, kitap tanıtım yazılarında, il ve ilçe dosyalarında bu şart aranmaz.

7. Sübjektif yönü ağır basan ve toplumumuzun mukaddes değerlerini aşağılayıcı yazılar dergimizde yayımlanmaz.

8. Gönderilen yazılarda yazım birliğin sağlanması amacıyla Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu esas alınmalıdır, ayrıca jargon ve gereksiz teknik dilden kaçınılmalıdır.

9. Yazılarda görülen yazım hatalarına yazı kurulu tarafından kısmen müdahale edilir. Ancak, belirgin hataların düzeltilmesi durumunda yazarına gerekli bilgi verilir.

10. Yayın kurulunca uygun görülen yazılar iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayım listesine alınır. Raporların biri olumlu, biri olumsuz olması durumunda yazı, üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemin vereceği rapora göre hareket edilir.

11. Hakemlere gönderilen yazılar hakemler tarafında bir ayın içinde değerlendirilip yayın kuruluna göndeririler.

12. Düzeltme raporu alan yazılar, raporla birlikte yazarına gönderilir. Rapor doğrultusunda hareket edilmemesi durumunda yazılar değerlendirmeye alınmaz.

13. Hakemli yazılara telif ücreti ödenmez.

14. Resimler sıra ile numaralandırılmalıdır. Gerekli görüldüğü takdirde resimlerin altına gerekli açıklamalar yapılmalıdır.

Gönderilen yazılarda uyulması gereken kurallar:

1. Gönderilen yazılar 11 punto ve *Times New Roman* karakterinde, sağa ve sola yaslanmış olarak düzenlenmelidir.

2. Dip notlar *Times New Roman* karakterli ve 9 punto olup ya sayfa altında veya yazının sonunda sıra numarasına göre düzenlenmelidir.

3. Yazarın adı yazı başlığının altında olmalı ve akademik unvanı (*) yıldız karakterli dip not olarak verilmelidir.

4. Hangi kaynaklardan yararlandıysa “KAYNAKÇA” başlığı adı altında ve yazar adı başa gelecek şekilde yazının sonunda verilmelidir.

5. Kaynaklar yazı içinde gösteriliyorsa yazarın adı ve yayının yılı sayfa sayılarıyla birlikte parantez içinde ‘Tanpınar’ın (2006: 202-228) da belirttiği gibi’ şeklinde gösterilmelidir.

6. Başka eserlerden alınan alıntılar tırnak içine alınmalı ve alındığı sayfa veya sayfalar bibliyografik künyede belirtilmelidir. Bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınların yılları (2014a), (2014b) şeklinde gösterilmelidir.

7. Dip notlarda kullanılacak kaynakçalarda künyeler şu şekilde olmalıdır:

a. Telif kitaplarda, yazar adı ve soyadı, kitap adı, baskı sayısı, basıldığı kurum, basım yeri, basım yılı ve sayfa numarası şeklinde bir sıra izlenerek verilmelidir.

ör: Orhan Okay, *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, 3. bs., Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 49.

b. Çeviri kitaplarda yazar adı ve soyadı, kitap adı, çevirenin adı, baskı sayısı, basıldığı kurum, basım yeri, basım yılı ve sayfa numarası şeklinde bir sıra izlenerek verilmelidir.

ör: Şebüsteri, *Gülşeni Raz*, (çev. Abdülbaki Gölpinarlı), 1.bs., Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1985, s. 13.

c. Kısaltmalarda TDK Yazım Kılavuzu (2012) esas alınmalıdır.

ör:

Adı geçen eser:	age.
Adı geçen makale:	agm.
Bakınız:	bk.
Baskı veya basım:	bs.
Cilt:	c.
Çeviren veya çevirenler:	çev.
Hazırlayan veya hazırlayanlar:	haz.
İsa’dan Önce:	İÖ
İsa’dan Sonra:	İS
Milattan Önce:	MÖ
Milattan Sonra:	MS
Sayfa:	s.
Sayı:	S
Türkçe:	T.
Türkiye Cumhuriyeti:	T.C.